

विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

पुस्तकाचे नाव	: सिद्धान्तशिरोमणी
लेखक / संपादक	: भास्कराचार्य आणि शर्मा, मुरलीधर
प्रकाशक	: बनारस : ई. जे. लाजरस आणि कंपनी
प्रकाशन वर्ष	: १९१७
पृष्ठे	: ३३७ पृष्ठे

गणपुस्तक

विद्या प्रसारक मंडळाच्या

“ग्रंथालय” प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपुस्तक निर्मिती वर्ष : २०१३

गणपुस्तक क्रमांक : ०१४

REPRINT FROM THE PANDIT.

सिद्धान्तशिरोमणे—

ग्रहगणितस्य मध्यमाधिकारान्तः ।

प्रनाभाष्यवासनावार्त्तिकमरीचिभिः सहितः ।

शीथराजकीयसंस्कृतपाठशालायां ज्यौतिषशास्त्र-

प्रधानाध्यापकेन ज्यौतिषाचार्येण

पण्डितश्रीमुरलीधरशर्मणा भोपाभिधेन

टिप्पण्या च समलङ्कृत्य संशोधितः ।

तुःसप्तत्यधिकेनविंशतिशततमे विक्रमाब्दे काश्यां

मेडिकल्-हाल-यन्त्रालये

ई० जे० लाज़रस एन्ड कम्पनी-

पण्डित पत्र द्वारा प्रकाशितः ।

SIDDHĀNTA ŚĪROMANĪ,

A TREATISE ON ASTRONOMY

BY BHASKARĀCHĀRYA.

VOL. I. MADHYAMĀDHIKĀRA,

WITH VĀSANĀBHĀSHYA, VĀSANĀVARTIKA

AND MARICĪ,

EDITED WITH NOTES BY

JYĀUTISHĀCHĀRYA PANDIT MURALIDHARA JHĀ,

PROFESSOR OF MATHEMATICS & ASTRONOMY,

GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PRINTED BY AMBICA CHARAN CHAKRAVARTI AT THE MAHAMANDAL

PRESS, BENARES, AND PUBLISHED BY BHAGAVATI

PRASAD, B. A. FOR PUBLISHERS,

E. J. LAZARUS & Co.,

MEDICAL HALL PRESS, BENARES CANTT.

All rights reserved.] 1917. [1st Edition, 1000 Copies.

UNIVERSITY OF TORONTO
LIBRARY

WILLIAM H. DONNER
COLLECTION

*purchased from
a gift by*

THE DONNER CANADIAN
FOUNDATION

REPRINT FROM THE PANDIT.

सिद्धान्तशिरोमणे—

ग्रहगणितस्य मध्यमाधिकारान्तः ।

वासनाभाष्यवासनावार्त्तिकमरीचिभिः सहितः ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां ज्यौतिषशास्त्र—

प्रधानाध्यापकेन ज्यौतिषाचार्येण

पण्डितश्रीमुरलीधरशर्मणा भोपाभिधेन

टिप्पण्या च समलङ्कृत्य संशोधितः ।

चतुःसप्तत्यधिकोनविंशतिशततमे विक्रमाब्दे काश्यां

मेडिकल्-हाल-यन्त्रालये

ई० जे० लाजरस एन्ड कम्पनी—

पण्डितपत्रद्वारा प्रकाशितः ।

— :-0-: —

SIDDHĀNTA ŚĪROMANI,

A TREATISE ON ASTRONOMY

BY BHĀSKARĀCHĀRYA.

"Vol. I. MADHYAMĀDHIKĀRA,"

WITH VĀSANĀBHĀŚHYA, VĀSANAVĀRTIKA AND MARICHI,

EDITED WITH NOTES BY

JYAUTISHACHARYA PANDIT MURALIDHARA JHĀ,

PROFESSOR OF MATHEMATICS & ASTRONOMY,

GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

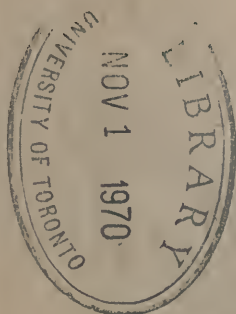

PRINTED BY AMBICA CHARAN CHAKRAVARTI AT THE MAHAMANDAL PRESS,
BENARES, AND PUBLISHED BY BHAGAVATI PRASAD, B. A. FOR PUBLISHERS,

E. J. LAZARUS & Co.,

MEDICAL HALL PRESS, BENARES CANTT.

All rights reserved.] 1917. [1st Edition, 1000 Copies.

QB

41

B53

1917

लघुभूमिका ।

जानन्ति जगति ज्योतिषसिद्धान्तज्ञाः श्रीमतां भास्कराचार्याणां सिद्धान्तशिरोमणिं वासनाभाष्यसहितं भव्यविविधनव्योपपत्तिसंकलितम् । किन्तु सम्प्रतिपाश्चात्यगणितलाघवमाकलय्य तद्वासनारसा अपि तद्भास्करविकसितसाहित्यक्रमलसौरभाः प्रायो बहवो विधुरा एव ज्योतिषिकमिलिन्दा भ्रमन्तीत्यवगम्यते प्राप्तकस्यावरुणालयश्रीदमद्गुरुलब्धज्ञानकणिकेन तदाज्ञयाऽवलोकितवासनावार्त्तिकमरीचिकेन मयाऽपीति ।

वस्तुतो मुनीश्वरमरीचिरेव सिद्धान्तशिरोमणेर्मणित्वमाग्रहतीति-कैस्तदभिज्ञैर्न स्वीक्रियेत । अपि च भास्कराचार्यानन्तरं न्यायसाहित्य-कलाकुशलो ज्योतिर्विन्मुनीश्वर एवैतादृशो यद्बुद्धिप्रकर्षमसहमानः कमलाकरभट्टस्तदवलितस्वजनको ज्योतिषसिद्धान्ततत्त्वविवेकं सिद्धान्तशिरोमणेः सद्दिषयस्याप्यलं खण्डनेन खण्डनरूपं विधायोपस्थापयामास । येनामुद्रितत्वादनवगतेऽपि तन्मरीचौ तथा सिद्धान्तसार्वभौमनामके स्वतन्त्रस्वयन्ये भास्करमुनीश्वरपाण्डित्यमुज्जृम्भत एव ।

सिद्धान्ते आर्यभट-लल्ल-धराहर्मिहिर-ब्रह्मगुप्त-श्रीधर-पद्मनामकेश-वादीनामाचार्याणां बहूनां यन्याः सन्त्यमुद्रिता दुर्लभाः कतिचन मुद्रिताः सुलभा अपि भास्करपुण्यपताकायितः सिद्धान्तशिरोमणिरेव शिरोमणि-रिध राजते तेषु ।

सर्वप्रथमं कलिकातायां पण्डितजीवानन्देन वासनाभाष्यसंवलितः स सिद्धान्तशिरोमणिः प्रकाशितोऽपि बहुत्र मरीचिचितान्येष भूषांसि प्राचीनप्रमाणवचनान्यवचित्य मध्येमध्ये पाश्चात्यगणितबलसंवलितान्यपि स्वरचितवृत्तानि संरक्ष्य जगदादृतैर्महामहोपाध्यायैः पण्डितबापूदेवशास्त्रिभिः स मेडिकल्-हाल-नामि यन्त्रालये मुद्रापितः । पुनस्तच्छिष्यैः

पण्डितचन्द्रदेवविनायकश्रीमहादेवभट्टैः स्वस्वटिप्पणैः अधिकः समुद्रापितो-
ऽपि मरीचिविञ्चितो निपुणाय सङ्कुचित इव विविच्य जगद्गुरुभिर्महामहो-
पाध्यायैः पण्डितमुधाकरद्विवेदिभिः काशीविद्यामुधानिधौ पण्डितपत्रा-
परपर्यायकेऽतिप्राचीने मासिकपत्रे नृसिंहकृतवासनावार्त्तिकेन सह प्रकाश-
नाय प्रेरितोऽहं तच्चरणशरणो यथाऽवसरं स्वटिप्पण्या च समलंकृत्य
शोधयितुं प्रावर्त्ततेयम् ।

तत्र वासनावार्त्तिकस्य शुद्धे ज्यौतिषाचार्यज्यौतिषतीर्थ-पं. श्रीधर-
आजीमिश्रेण स्वान्तेवासिना लब्धे तथा मरीचेरपि मैथिलान्तरलिखिते
द्वित्रे पुस्तकेऽप्यशुद्धिप्राचुर्यमवलोक्य विरतमना अपि तच्चरणमेव स्मरंस्मरं
जीवत्स्वेव पूज्यवरणेषु कतिचन पत्राणि मुद्रापयित्वा प्रकाशितवानपि
यन्त्रालयस्याव्यवस्थाऽऽलस्यवशादतिमन्दगतिश्रितं भारतसदृशं पुस्तकमेत-
दसङ्गदुर्जङ्गमपि तन्मां नात्यजत् । एवं कथं कथमपि सम्प्रतिग्रहगणितस्य
मध्यमार्धकारपर्यन्तं समुद्रां प्रस्तुतमनन्तरं शीघ्रां गतिं प्राप्स्यतीति
जगदीशं प्रार्थयन् स्वात्मधीरोपाशुद्धिर्नर्त्तकीमखिलनिपुणजनाये संनर्त्य-
तत्सत्सूचनां लब्धुमाशासे ।

अतिविनीतो भोपा मिधो

सुरलीधरशर्मा ।

विद्या प्रसारक मंडळ, ठाणे

पुस्तकाचे नाव	: सिद्धान्तशिरोमणी
लेखक / संपादक	: भास्कराचार्य आणि शर्मा, मुरलीधर
प्रकाशक	: बनारस : ई. जे. लाजरस आणि कंपनी
प्रकाशन वर्ष	: १९१७
पृष्ठे	: ३३७ पृष्ठे

गणपुस्तक

विद्या प्रसारक मंडळाच्या

“ग्रंथालय” प्रकल्पांतर्गत निर्मिती

गणपुस्तक निर्मिती वर्ष : २०१३

गणपुस्तक क्रमांक : ०१४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ सिद्धान्तशिरोमणे-

ग्रहगणिताध्यायो

वासनाभाष्य-वासनावार्त्तिक-मरीच्यादिसहितः ।

—:०:—

जयति जगति गूढानन्धकारे पदार्थान्

जनघनघृणयाऽयं व्यञ्जयन्नात्मभाभिः ।

विमलितमनसां सद्वासनाभ्यासयोगै-

रपि च परमतत्त्वं योगिनां भानुरेकः ॥

जयति सर्वात्कर्मण वर्त्तते । कः । अयं भानुः सूर्यः । किंविशिष्टः ।

एकः अद्वितीयः । किं कुर्वन् । व्यञ्जयन् प्रकाशयन् । कास् । पदार्थान् ।

भाभिः । आत्मभाभिः स्वदीप्तिभिः । क्व । जगति । किंविशिष्टान् पदार्थान् ।

गूढान् अदृश्यान् । कस्मिन् सति । अन्धकारे सति । कया हेतुभूतया ।

जनघनघृणया । घना चासौ घृणा च घनघृणा जनानां घनघृणा जनघन-

घृणा तथेत्यर्थः । न केवलं घटपटादीन् पदार्थान् व्यञ्जयन् । अपि च

परमतत्त्वं परं ब्रह्म । केषाम् । योगिनाम् । कथम्भूतम् । क्लृप्तमनो-

भावादज्ञानरूपेण तमसा अतिगूढम् । किंविशिष्टानां योगिनाम् । विम-

लितमनसां निर्मलीकृतचेतसाम् । कैः । सद्वासनाभ्यासयोगैः । सतो ब्रह्मणो

वासना सद्वासना तस्या अभ्यासयोगास्तेरमलीकृतचेतसां योगिनां परम-

तत्त्वं व्यञ्जयन्नेको रविरेव राजते ।

अथ निवृत्तज्ञास्ते तत्प्रसादात् पदार्थान्

शिशुजनघृणयाऽहं व्यञ्जयाम्यत्र गूढान् ।

विमलितमनसां सद्व्यासनाभ्यासयोगै-

हृदि भवति यथैषां तत्त्वभूतार्थबोधः ॥

वासनाऽवगतिर्गोलानभिज्ञस्य न जायते ।

व्याख्याताः प्रथमं तेन गोले या विषमोक्तयः ॥

तत्रादौ तावदभीष्टदेवतां मनोवाक्कायैर्नमस्कृत्य तस्याः सकाशा-
दभीष्टार्थस्याशंसनमाह ।

यत्र त्रातुमिदं जगज्जलजिनीबन्धैः समभ्युद्गते
ध्वान्तध्वंसविधौ विधौतविनमन्निःशेषदोषोच्चये ।
वर्त्तन्ते क्रतवः शतक्रतुमुखा दोष्यन्ति देवा दिवि
द्राङ्मनः सूक्तिमुचं व्यनक्तु स गिरं गीर्वाणवन्द्यो रविः ॥१॥

वा. भा.—व्यनक्तु प्रकाशयतु । कः । सः । स कः । रविः सूर्यः । काम् । गिरं
वाचम् । केषाम् । नः अस्माकम् । किंविशिष्टां वाचम् । सूक्तिमुचं सूक्तिं
मुञ्चतीति सूक्तिमुक् तां सूक्तिमुचम् । कथम् । द्राक् भटिति । किंविशिष्टा
रविः । गीर्वाणवन्द्यः । गीर्वाणा देवास्तैर्वन्द्य इति गीर्वाणवन्द्यः । पुनः
किंविशिष्टो रविः । यत्र यस्मिन् रवाविदं जगत् त्रातुं रक्षितुं निशि मृत-
पतितमिवोत्थापयितुं समभ्युद्गतेऽस्यां पृथिव्यां समभितः समन्तादु-
सति वर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते । के क्रतवः । यज्ञाः पञ्च महायज्ञा दशपौर्णमा-
सयागज्योतिष्टोमादयः । यत्र यत्र यदा यदा स भगवानुदेति तत्र तत्र
तदा तदा यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः । समभ्युद्गत इत्येवं वदताऽऽचार्येणोदि-
तहोमिनामेव पक्षोऽङ्गीकृत इति नाशङ्कनीयम् । यतोऽनुदितहोमिनाम-
प्युदयात् प्रागासन्न एव यागकाल इति भावः । न केवलं यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते ।
अत एव कारणाद्व्यव्यन्ति च क्रीडावन्तो द्योतन्ते । क । दिवि स्वर्ग । के ।
देवाः । किंविशिष्टाः । शतक्रतुमुखा इन्द्रादयः । यतस्ते यज्ञांशभुजः ।
पुनः किंविशिष्टे रवौ । ध्वान्तध्वंसविधौ । ध्वान्तमन्थकारस्तस्य ध्वंसं
विदधातीति ध्वान्तध्वंसविधिस्तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे । विधौतविन-
मन्निःशेषदोषोच्चये । विधौतः प्रक्षालितो विनमतां प्रणतानां निःशेषदोषो-

ज्वयः सकलपापसमूहो येन असौ विधौतविनमन्निःशेषदोषोज्वयस्तस्मिन् ।
पुनः किंविशिष्टे । जलजिनीबन्धौ कमलिनीबन्धौ । अत्र जलजिनीश-
ब्देन कुमुदिन्यपि गृह्यते । यतस्तामपि वन्द्विम्बसंक्रान्तैः स्वरश्मिभिरे-
वोल्लासयतीति । एवं जलजस्यलजादीनां त्रैलोक्योदरवर्तिनामुपकारप्र-
कृतिः स गिरं दिशतु । अहो एवंविशिष्टादपि भगवतः सूर्यात् किं वाङ्मा-
त्रस्याशंसनं कृतम् । सत्यं तदप्युच्यते । इह हि कवीनां काव्यरचनोद्ग-
तानां सद्वाक्यप्रवृत्तिरेवाभीष्टमिति भावः ॥ १ ॥

वा. वा.—यस्मात् सर्वमिदं जगत् समुदितं स्वात्सृष्टभूतैः पुरं

कृत्वा तत्र निविश्य मानसगुणान् स्वस्मिन् वृथा मन्यते ।

स्वाज्ञानादिव बटुमुक्त इति यं वेदो निषेधावधिं

ब्रह्मेत्याह न वेद कश्चिदपि यं प्रेमास्पदं तं भजे ॥

गङ्गाधरायामितविक्रमाय अन्ताय शर्वाय दिगम्बराय ।

त्रिशूलहस्ताय नमः शिवाय सुरेन्द्रवन्द्याय जटाधराय ॥

नमामि लक्ष्मीपतिमिन्द्रवन्द्यमुपेन्द्रमिन्द्रावरजं चतुर्भुजम् ।

गदारथाङ्गाब्जसुशङ्खहस्तं सुपर्णपृष्ठोपरिगं धरप्रदम् ॥

यां मूलप्रकृतिं जगाद कपिलो वेदान्तिनो यां महा-

मायामित्यपरे हरस्य गृहिणीं त्रैलोक्यरक्ताकरीम् ।

भक्तापट्विनिवारिणीं सुरगणैर्वन्द्यामनिन्द्यां जगद्-

वन्द्यां तां प्रणमामि विश्वजननीं वेदैर्विमृग्यां पराम् ॥

यद्भावः खगभादिके जलमये समूर्च्छिता भास्वरा

ध्वान्तं तत् क्षपयन्ति नैशमनिशं यः सर्वदा भासते ।

कालात्मा खलु कालकृत् समयदिग्देशस्य ये व्यञ्जक-

स्तस्मै चन्द्रतनोः क्षयोपचययोः कर्त्तुं सवित्रे नमः ॥

लम्बोदरं विघ्नविनाशनाय गजाननं नैमि परावरेशम् ।

यः कर्मकाले स्मरणेन सद्यः कार्यस्य सिद्धिं विदधाति पुंसाम् ॥

यस्याः प्रसादमासाद्य जडो याति बुधार्थताम् ।

ब्राह्मी जयति सा वाणी वीणापुस्तकधारिणी ॥

निजतातस्य कृष्णस्य कृत्वा पादाम्बुजं हृदि ।

शास्त्रं वितृव्यतोऽधीत्य वक्ष्येऽपूर्वां सुवासनाम् ॥

सिद्धान्तवासनाभाष्यममितार्थं मिताक्षरम् ।

व्याख्यायते नृसिंहेन गणकानन्दहेतवे ॥

विधाय सूर्यसिद्धान्तवासनाभाष्यमुत्तमम् ।

वासनावार्तिकं कर्तुमुद्यतोऽस्मि शिरोमणेः ॥

अयं शाण्डिल्यमुनिवरगोत्रावतंसः कुम्भोद्भवालङ्कृतदिगङ्गनाभर-
णसर्वस्वः सद्यकुलाचलाश्रित-जडविड-नगरनिवासेन पवित्रितदण्डकार-
ण्यो नानामखार्जितपुण्यो याज्ञिकानामगणीर्यजुःशाखिनामुपाध्यायः
सांवत्सराणामाचार्यः काव्यनाटकालङ्कारविदामध्यापयिता धीवृद्धिदोषा-
यकर्त्ता ब्रह्मतुल्यवसिष्ठतुल्यसर्वतोभद्रादियन्त्रनिर्माता महाराष्ट्राणामा-
श्रयो महेश्वराचार्यनन्दनः परमकाशिकः श्रीभास्कराचार्यः श्रीधरब्रह्म-
गुप्त-लल्ल-चतुर्वेदाचार्यनिर्मितापारगणितार्णवविचारवारिरिङ्गत्सन्देहस-
न्दोहयाहयहीतानुद्धिर्धुः सिद्धान्तशिरोमणिं प्रणिनाय । तत्र प्रत्यूह-
व्यूहविध्वंसकामो गन्धसमाप्तिप्रचयगमनार्थं ह्यात्रव्रातशिक्षायै मङ्गल-
माचरति ।

पितामहवसिष्ठसोमरोमकपौलिशादिभ्यः पूर्वगणितशास्त्रप्रणे-
तृत्वाद्विवस्वतः प्रसादात् कस्य चिद्वचनेयं प्रादुर्भविष्यतीति सूर्यसिद्धान्तोक्तिश्रवणाच्च रवेर्वागाशंसनं युक्तम् । स रविर्नः गिरं व्यनक्तु । स कः । यजेति । यस्मिन् समभ्युद्गते कृतवो वर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते । अत्राचार्येणोदित-
होमिनामेव पक्षोऽङ्गीकृत इति वदता भाष्यकारेण यज्ञपरः कृतशब्दो होमपरो व्याख्यातः । अस्ति होमे यागपदाभिधेयं सर्वम् । देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागः किल यागः स एव प्रतेपाधिको होम इति । 'यजति चोदितं कर्म जुहोति नाप्यनुद्यमानं दृष्टं किमुतात्र'—इति न कश्चिद्विरोधः । 'उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति'—इति अग्निहोत्रहोमस्यैव सूर्यादये प्रवृत्तिर्दृश्य-

ते । अग्निहोत्रं कुर्वाणा बहवो दृश्यन्त इति कर्तृबाहुल्याभिप्रायं कृतव इति बहुवचनम् । कर्मभेदकप्रमाणानां शब्दान्तराभ्यासासन्निधिगुणसंख्या-
नाम्नामभावात् प्रत्यभिज्ञातस्य कर्मण एकत्वात् । यद्वा क्रतुशब्देन पञ्च
महायज्ञा गृह्यन्ते । शतक्रतुमुखा देवा दिवि स्वर्गे दीव्यन्ति तदंशभागि-
त्वात् । अंशिनः समुदयेऽंशानां क्रीडा समुचितैव । अथ वा क्रतुशंशभागि-
त्वात् क्रीडन्ति । यद्यपि श्रूयमाणा देवता कर्मस्वरूपनिष्पादयित्री कर्म-
णोऽङ्गभूता न प्रधानत्वं प्रतिपद्यते तथाऽपि कर्मणो जडत्वेन फलदासृ-
त्वासम्भवाच्चेतनाधिष्ठितस्य कर्मणः फलदातृत्वसम्भवाच्चास्ति कर्मा-
धिष्ठाता देवः प्रधानः । तस्य प्रीतिसम्पादकं कर्मेति क्रीडा युक्तैव । इन्द्रा-
दयोऽपि तदंशाः । अतो न किञ्चिद्विरुद्धम् ॥ १ ॥

मरीचिः—प्रातर्बोधितपद्मपत्रविकसचेत्रो नवीनाम्बुद-

श्यामः पीतदुकूलशोभिततनुः श्रीवत्समुद्रान्वितः ।

वंशीवादनतत्परो रविसुतातीरोपगो नैचकी-

गोपीभिः परिवेष्टितो मम मनस्यास्तां रमावल्लभः ॥

यः पूरयत्यनुदिनं प्रणतस्य कामान् स्वान्तःस्थितान् सकलविघ्नचयं निरस्य ।

सिन्दूरपूरपरिपूरितकुम्भयुग्मो भूयान्मुदे गणपतिर्गजराजवक्रः ॥

या भारती सर्वबुधावलीनां मुखान्जरङ्गे नटनं करोति ।

सा मे मुखे वास्तुविधिं करोतु वस्तुं सदाऽलङ्कृतिभूषिताङ्गी ॥

यो बोधयत्यनुदिनं विबुधारविन्दं तत्पूर्वपत्नरजनीतिमिरं निरस्य ।

ज्योतिर्विभावनविधेस्तु निदानभूतं श्रीमद्वराहमिहिरं मिहिरं च वन्दे ॥

येनाधायि कुतूहलादतितमां पारे सुधाम्भोनिधेः

प्रौढाहङ्कृतिवादिवारणगणन्यक्कारठक्कारवः ।

ज्योतिःशास्त्रदुर्लभकाननमहासञ्चारपञ्चाननं

तं चातुर्यकलाकलापकुशलं श्रीभास्करं भावये ॥

गौरीभर्तुर्भजनकलया नीतकालः पितृयः

श्रीमद्रामो निखिलविषये लब्धबुद्धिप्रकाशः ।

ज्योतिस्तर्कानलकवलने मूलभूतश्चकारः

ऋणभ्राता जयति नितरां मद्रुर्ध्वर्यवर्यः ॥

सिद्धान्ताम्बुजबोधनैकमिहिरस्त्रिस्कन्धपारङ्गमो

न्याये नीतमतिः कवित्वकरणे साक्षात् पुराणो मुनिः ।

आम्नायप्रतिपादितार्थघटनाविख्यातसारस्वतो

विष्णुः ऋणगुर्जयत्यतितरां श्रीमद्गणेशान्तधीः ॥

यः श्रीऋणपदाम्बुजाहितमतिः सिद्धान्तवारां निधेः

पोतः श्री-जहंगीर-भूमितिलकस्यानन्यविश्वासभूः ।

षट्शास्त्रेषु कृतश्रमोऽखिलगुर्मान्यो वदान्यो विदां

श्रीऋणः किमु वर्णनीयविभवः श्रीऋण एवापरः ॥

श्रीरङ्गनायाभिधतातपादाः ऋणानुजाः श्रीकमलाधिपास्ते ।

त्रिस्कन्धपारङ्गमरङ्गमल्ला वल्लालजा भूमितले जयन्ति ॥

नारायणो गणितशास्त्रकलाकलापः

श्रीसेवितः सकलशास्त्रसरोजभृङ्गः ।

दैवज्ञऋणगुरुपादरतो गुर्मे

त्मायां जयत्यखिलपण्डितवन्द्यपादः ॥

मुनीश्वरापराख्येन विश्वरूपेण वृण्व्यते ।

बुद्धिशाने मरीच्यर्थे सत्सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

अत्रोपपत्तिविषये तु मया यदुक्तं

तत् सर्वमेव परिभावितमस्ति मन्ये ।

मान्यान् प्रणम्य विहिताञ्जलिरेष याचे

सद्विस्तथाऽपि परिभाव्य विशोधनीयम् ॥

यन्यारम्भे विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितनिर्विघ्नप्रारिप्सित-
समाप्ति कारणं मङ्गलमाशीरूपं नमस्काररूपं च शिष्यशिक्षायै निबध्नाति ।

यत्र त्रातुमिदम्-इति ।

सः बुद्धिस्यत्वेन प्रसिद्धः । रविः सकलद्वीपदीपः । नः अस्माकम् ।

द्राक् शीघ्रम् । गिरं वाचम् । व्यनक्तु प्रकाशयतु ददात्वित्यर्थः । ननु सिद्धे-
च्छाविरहाद्यस्य नास्ति तत् तस्येच्छाविषयमित्यस्य नियमाद्वागभावा-
द्वागाशंसनम् । तच्चायुक्तम् । अन्यथा शब्दप्रयोगरूपकारणाभावादयन्या-
रम्भोद्योगः कथमत आह । सूक्तिमुच्यमिति सुयुक्तियुक्ताम् । तथा च यन्य-
करणे युक्तियुक्तवाक् यदि स्फुरति तदैव यन्यो भवति न तु केवलया वा-
चेति विशिष्टावागाशंसनं युक्तिमिति भावः । एतेन वागभावाद्वागाशंसन-
मपि न सम्भवति शब्दप्रयोगाधीनत्वात् तेनाशंसनबहुश्लोकोऽप्यन्यस्येति
निरस्तम् । विलक्षणाशंसनसत्त्वात् प्रसिद्धत्वं विवृणोति । यत्रेति । यस्मिन्
रवौ इदं दृश्यं जगत् त्रैलोक्यं चातुं रक्षितुं निशि मृतपतितमिवोत्थापयितुं
समभ्युद्वेते तितितजोर्ध्वं सम्पूर्णमण्डले निर्घते सति क्रतवो यज्ञा ज्योतिष्टो-
मेति सत्रादयः । वर्तन्ते प्रवर्तन्ते भवन्तीत्यर्थः । यज्ञाद्वारम्भे रात्रेर्निषिद्ध-
त्वात् । सूर्यादयमूलदिने तद्विधानमिति भावः । सम्प्रदायविदस्तु यस्मिन्
देशे यदा सूर्यादयस्तस्मिन् देशे तदैव दर्शपौर्णमासादियागाः प्रवर्तन्ते ।
'उदिते जुहोति'—इत्युक्तत्वात् । यद्यपि जुहोतीत्यनेनाग्निहोत्रादिकं सू-
र्यादये भवतीति । तथाऽपि होमस्य क्रतुशब्दवाच्यत्वात् देवतामुद्दिश्य
द्रव्यत्यागस्य यागस्य तत्र सत्त्वात् अग्निहोत्रं कुर्वाणा बहव इति कर्तृ-
बाहुल्याभिप्रायं क्रतव इति बहुवचनम् । न च सूर्यादयप्रागभावेऽपि
अग्निहोत्रादिकं भवति—'अनुदिते जुहोति'—इत्युक्तत्वात् । कथमिदमुक्त-
मिति वाच्यम् । सूर्यादयासत्रपूर्वप्रागभावकाले सूर्यादयाधीने तद्विधानात्
उदितहोमपक्षाङ्गीकाराद्वा न क्षतिरित्याहुः । अत एव दिवि स्वर्गं शतक्रतु-
मुखा इन्द्रादयो देवा दीव्यन्ति क्रीडन्ति यज्ञांशभोक्तृत्वात् । न च
दीव्यन्तीति देवा इति व्युत्पत्त्या दीव्यन्तीति गतार्थमिति वाच्यम् ।
विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणवाचकपदसमवधाने विशेष्यमात्रपर-
त्वात् रूढेर्यागापहारकत्वाच्च । एतेन ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु प्रवृत्तेषु
यज्ञभागभुजोऽत्रादिसम्पत्त्या तर्पयन्ति । अतो जगन्नाथं विनाऽर्कदयं न
भवतीत्यपि परम्परया दर्शितम् । नन्वेतस्याभीष्टदाने शक्त्यभावात् कथ-
मेतदत आह । गीर्वाणवन्द्य इति दैवैर्नमस्करणीयः । तदुक्तम् * ।

“यस्योदयास्तसमये सुरमुकुटनिवृष्टचरणकमलोऽपि ।

कुरुतेऽज्जलिं त्रिनेत्रः स जयति धाम्नां निधिः सूर्यः” इति ॥

एवं च सूर्यादये सति यज्ञास्तैस्ते भुक्त्वाऽऽनन्दवन्तो भवन्तीति सूर्यः परम्परया देवक्रीडायां कारणम् । तथा च यस्मादुपकारो जातस्तस्य नमस्कारः क्रियत एवेति देवबन्धत्वादनर्हो न भवतीति भावः । एतेन मनुष्याणां सूर्यः परमाराध्य इति सूचितम् । ननु युक्तियुक्तवायूपज्ञानमज्ञानसत्त्वे कथं स्याद्विरुद्धत्वादत आह । ध्वान्तध्वंसविधिविति । ध्वान्तस्यान्धकारस्य ध्वंसो नाशः । तं विदधातीति ध्वान्तध्वंसविधिः । तस्मिन् ध्वान्तध्वंसविधौ । तथा च यः सकलत्रैलोक्यस्य तपदार्थचालुषप्रत्यक्षप्रतिबन्धकान्धकारध्वंसं करोति सोऽज्ञानान्धकारं ममाप्येकदेशस्य विनाश्य विशिष्टवायूपज्ञानं दास्यत्येवैवं च ध्वान्तमिव ध्वान्तमज्ञानान्धकारं तद् ध्वंसविधावित्यर्थः । एतेन सूर्यस्य प्रारिप्सितसमाप्तिविघ्नध्वंसतत्त्वं सूचितम् । तेन विघ्नपतित्वाद्विघ्ननिवारणासाधारणकारणं गणेशस्यैव नत्यादिमङ्गलं युक्तं नार्कस्येति दूषणं परास्तम् । नन्वयं देवबन्धत्वाद्देवानामेवाभीष्टं ददाति तत्कथमुक्तमत आह । विधौतविनमन्निःशेषदोषोच्चय इति । विधौतः प्रक्षालितः विनमतां नमस्कारकर्तृणां निःशेषदोषोच्चयः समयपापसमूहो येनासौ तस्मिन्निति । तथाचायं भक्तस्याभीष्टं ददाति न तु देवानामेव । तेन मत्कृतभक्तिप्रणामान्ममाप्यभीष्टं दास्यतीति भावः । ननु ‘ज्ञानमिच्छेन्महेश्वरात्’—इत्युक्तत्वाद्विशिष्टवागाशंसनं सूर्यात् कथम् । ‘आरोग्यं भास्करादिच्छेत्’—इत्युक्तत्वात् तस्मादारोग्याशंसनं युक्तमिति चेन्न । ‘ईश्वरात् ज्ञानमिच्छेत्’—इत्युक्तत्वात् सूर्याज्ज्योतिःशास्त्रेश्वराद्युक्तम् । न चेश्वरस्यैव ज्योतिःशास्त्रेश्वरत्वं जगत्कर्तृत्वादिति वाच्यम् । ‘सूर्या ज्योतिषां श्रेष्ठः’ इत्यादिवेदप्रमाणात् सूर्यस्य नक्षत्रादिप्रतिपादकज्योतिःशास्त्रेश्वरत्वात् । स्वयन्यप्रचयरूपारोग्यार्थं वा सूर्यादभ्यर्थितं वाग्ज्ञानम् । यद्वा सूर्यं नमस्कृते ब्रह्मविष्णुमहेशा नमस्कृता भवन्तीति युक्तं त्रयीमयत्वात् । तदुक्तम्* ।

* आदित्यहृदयनाम्नि सूर्यस्तवे ।

“नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्यितिनाशहेतवे ।

त्रयीमयाय त्रिगुणात्मधारिणे विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने” इति ॥

अत्र स्वादयकाले निद्रितं जगत् सचेतनं करोतीति ब्रह्मरूपत्वम् ।
ततो भोजनादिना जगतः स्यतिरिति विष्णुरूपत्वम् । स्वास्तकाले
जगतो निद्रारूपसंहारं करोतीति महेश्वररूपत्वम् । अतस्त्रयीमयत्वम् ।
अत एव सत्त्वरजस्तमोलक्षणत्रिगुणात्मत्वमिति वदन्ति । तथा चैकस्य
जगत्प्रसूतिस्यितिनाशहेतुत्वं नासम्भवतीत्यर्थः ।

एतदुक्तम् ।

“विकलितं सकलं गुरुनिद्रया सपदि जागरयन् करमुद्रया ।

जनयतीव जगद्दिननायकः समुदयविधिरूपतयाऽनया ॥

मध्यन्दिने तद्विविधैरुपायैः पानीयपानाददनादनार्त्तम् ।

संतर्पयन् विश्वमनन्तशक्तिरनन्तरूपेण दिनाधिनाथः ॥

सायंसमये संवृतसकलार्थं जगदिदं भानुः ।

निद्रामिषादकस्माच्छङ्कुररूपेण संहरति”—इति ॥

पितामहसोमवसिष्ठरोमकपौलिशादिभ्यः पूर्वगणितशास्त्रप्रणेतृ-
त्वाद्विवस्वतः प्रसादात् कस्य चिद्वचनेयं प्रादुर्भविष्यतीति सूर्यसि-
द्धान्तोक्तिश्रवणाच्च रवेर्वागाशंसनं युक्तमित्यन्ये । एतेन ज्योतिःशा-
स्त्रेऽखिलकर्तृत्वं सूर्यस्य । अत्र कालस्य मुख्यतया तस्य सूर्याधीन-
त्वादिति परम्परया दर्शितम् । ननु सूर्यस्य ग्रहत्वाददृष्टानुरूपेण
शुभाशुभसूचकत्वं न त्वभीष्टफलदाने शक्तिस्तत्कथं वागाशंसनं सूर्यात्
कृतमत आह । जलजिनीबन्धाविति । स्वादये कमलविकासात्
कमलिनीबन्धौ । ननु जलाज्जातं जलजमिति व्युत्पत्त्या स्वादयकाले
कुमुदविकासाभावात् कमलिनीति किं नोक्तं साधारण्येन जलजि-
नीति कथमुक्तमिति चेन्न । चन्द्रोदये कुमुदविकासाच्चन्द्रद्वारा सूर्यस्य
कुमुदविकासे हेतुत्वात् । तथा हि ‘ग्रहर्त्ताण्यम्बुगोलकाः’ इत्युक्तत्वा-
च्चन्द्रस्याम्बुगोलस्य स्वतः किरणाभावात् । ‘तेजसां गोलकः सूर्यः’—इत्यु-

क्तत्वात् सूर्यस्य तेजोमयत्वात् सूर्यकिरणसम्पर्काच्चन्द्रस्य किरणवत्त्वात् ।
विना किरणसंयोगं कुमुदिन्या विकासो न स्यादिति जलजशब्दः कमले
रुढोऽस्तीति वा । तथा चाचेतनाया जलजिन्या अकारणबन्धुः स सर्वा-
पकारी भक्तिप्रणामरूपकारणान्ममाप्यभीष्टार्थं दास्यतीति किं विचित्रमिति
भावः । यो देवबन्धुः स मनुष्यबन्धुः सुतरामिति नमस्काररूपं मङ्गलं
गीर्वाणबन्धु इत्यनेन विनमविशेष इत्याद्यनेन च कृतमिति ध्वनि-
तम् । मङ्गलस्य समाप्तिजनकत्वं विघ्नध्वंसजनकत्वं चेत्यादिविचारो
विस्तरभयात् प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च यन्यान्तरे प्रसिद्धत्वाच्च न निरु-
पितः । इदं पद्यम् ।

“सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्” ।

इति ‘वृत्तरवाकरो’-कलत्रणाच्छार्दूलविक्रीडितम् । एतज्ज्ञानार्थम्

“सर्वगुर्मा मुखान्तर्लो यरावन्तगलौ सतौ

मध्यादौ जौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः”—इति ॥

गणज्ञानं सर्वत्र ज्ञेयम् ।

“संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् ।

विज्ञेयमन्तरं गुरु पादान्तस्यं विकल्पेन ” ॥

इति गुरुज्ञानमेतदन्यल्लघुरिति गणोपयुक्तज्ञानम् ।

अत्र पूर्वस्थितमगणफलं श्रीः ।

“मो भूमिस्त्रिगुरुः श्रियं य उदकं पुत्रं ददात्यादिलो

रो मध्ये लघुरग्निमृत्युमनिलो देशाटनं सोऽन्त्यगुः

तो व्योमान्तलघुर्धनापहरणं जोऽर्को रुजं मध्यगु-

र्भश्चन्द्रो यश उज्ज्वलं मुखगुरुर्नो नाकमायुस्त्रिलः” ॥

इति गणफलसंग्रहश्लोकोक्तत्वादित्यलमेतद्विचारेण ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वाचार्याणां प्रशंसनं सविनयमाह ।

कृती जयति जिष्णुजो गणकचक्रचूडामणि-

र्जयन्ति ललितोक्तयः प्रथिततन्त्रसमुक्तयः ।

वराहमिहिरादयः समवलोक्य येषां कृतीः

कृती भवति मादृशोऽप्यतनुतन्त्रबन्धेऽल्पधीः ॥ २ ॥

वा. भा.—स्पष्टार्थमिदम् ॥ २ ॥

वा. वा.—गणिताचार्यप्रशंसापूर्वकं साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वमिति न्यायमाश्रित्य मङ्गलमाचरति कृती—इति ॥ २ ॥

मरीचिः—अथ गुरुरन्यारम्भे बहुविघ्नसंशयात् पूर्वाचार्यप्रशंसारूपं मङ्गलान्तरं निबध्नाति कृती—इति । जिष्णुजो ब्रह्मगुप्ताचार्या जयति सर्वात्कर्षणास्ति । सर्वात्कष्टत्वं कथमत आह । कृतीति कुशलः सर्वशास्त्र इति शेषः । तथा च सर्वशास्त्राध्यापक इत्यर्थः । ततः किं सर्वशास्त्राध्यापकः सर्वपण्डितेभ्य उत्कर्षाभावादत आह । गणकचक्रचूडामणिरिति । ज्योतिर्वित्समूहशिरोमणिः । तद्गुणानिर्वचनात् । एतस्य सर्वात्कष्टत्वं पृथदकस्वामिनैतत्कृतब्रह्मसिद्धान्तटीकायामादौ दर्शितम् ।

“यत् सूक्ष्मं गतिवित्तये व्यरचयं शास्त्रं यहाणामहं

तस्योच्छित्तिरिहास्ति विस्तरभयान्माभूद्वितीवात्मभूः ।

सङ्क्षिप्तीकरणाय जिष्णुतनयव्याजेन यस्मादभूत्

तस्मादेव च तत्त्वबोधनिपुणास्तं ब्रह्मगुप्तं जगुः” ॥

इति द्वितीयश्लोकेन । अत एव समाप्तपुनरात्तत्वं न दोषः । “अद्यापि स्तनत्रेपथुं जनयति श्वसः प्रमाणाधिकः” इत्यत्र प्रमाणाधिकत्वस्येव गणकचक्रचूडामणित्वस्य प्रकृतसम्पादकविशेषणत्वात् । अन्ययोपपत्तिमद्वाक्याये विशेषणं समाप्तपुनरात्तमित्यत्र विशेषणपदेन प्रकृतानुपयुक्तविशेषणस्य विवक्षितत्वात् । अन्यान् स्तौति । जयन्तीति । वराहमिहिरादयः । आदिपदाल्लल्लश्रीपतिभट्टार्यभट्टाचार्यादयः । जयन्ति सर्वात्कर्षणं वर्त्तन्ते । तेन सर्वात्कर्षणस्यापेक्षयोत्कर्षस्योक्तत्वात्मानसनमस्कारकरणात् तानहं प्रणतोऽस्मीति लभ्यते । सर्वात्कष्टत्वं कुतोऽत आह । ललितोक्तय इति । ललिताः सुन्दर्य उक्तयो युक्तयो वचनानि च येषां ते ।

एतादृशानां सर्वात्कर्षणत्वं स्वतः सिद्धमिति भावः । एतादृशत्वे किं मानमत आह । प्रथिततन्त्रसद्युक्तय इति । प्रथितानि उक्तानि प्रसिद्धानि तन्त्राणि शास्त्राणि तेषु सत्यः समीचीना युक्तयो विद्यन्ते येषां ते । तथा च पञ्चसिद्धान्तिकादिप्रवरग्रन्थानां सत्त्वादेव प्रमाणमिति भावः । नन्वेषां कठिनत्वेन तज्ज्ञानाशङ्क्यत्वात् सर्वात्कर्षणज्ञानं कथं स्यादत आह । सम-
बलोक्त्येति । एषां वराहमिहिराचार्यादीनां कृतीः शास्त्राणि समबलोक्त्य सम्यक् दृष्ट्वा ज्ञात्विति यावत् । मादृशो मत्सदृशोऽल्पधीरपि अल्पबुद्धी-
नामवधिः । अतनुतन्त्रबन्धे महाशास्त्रकरणे कृती समर्थो भवति । सुबु-
द्ध्यस्तु सुतरां भवन्तीत्युक्तप्रायम् । तथा च तदग्रन्यानां पठनादिना तज्ज्ञानं स्यात् । येषां ग्रन्थानामेतादृशः प्रभावस्ते सर्वात्कर्षणं वर्तन्त एवेति किं चित्रमिति भावः । अत्र ग्रन्थे जिष्णुज इत्यनेन ब्रह्मगुप्ता-
ङ्गीकृतागम एव मूलमिति ध्वनितम् । “जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” इति लक्षणात् पृथ्वीवृत्तमिदम् ॥ २ ॥

इदानीमात्मनः कर्तृत्वारम्भणीयस्य च सम्बन्धार्थमाह ।

कृत्वा चेतसि भक्तितो निजगुरोः पादारविन्दं ततो

लब्ध्वा बोधलवं करोति * सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकम् ।

† सद्वृत्तं ललितोक्तियुक्तममलं लीलावबोधं स्फुटं

सत्सिद्धान्तशिरोमणिं सुगणकप्रीत्यै कृती भास्करः ॥ ३ ॥

वा. भा.—इदमपि सुगमम् ॥ ३ ॥

वा. वा.—निजगुरुचरणारविन्दध्यानपूर्वकं तल्लब्धप्रसादश्चिकीर्षितं प्रतिजानीते कृत्वेति । ‘विमतिप्रज्ञा’—इत्यपि पाठः साधीयान् महा-
त्कर्षाधायकत्वात् । अनेन विशेषणेन मुनिकृतशास्त्राद्विशेषः सूचितः । सद्युक्तिमित्यनेनार्थभट्टशास्त्राल्ललितोक्तियुक्तमिति वराहादिशास्त्रादमल-
मिति लल्लश्रीपतिप्रणीतशास्त्राद्बालावबोधमिति ब्रह्मगुप्तशास्त्रात्

* सद्युक्तिम्—इति वासनावार्तिककारनृसिंहसम्मतः पाठः ।

† विमतिप्रज्ञा—इत्यपि वासनावार्तिककारसम्मतः पाठः ।

स्फुटमिति पितामहादिसिद्धान्ताद्विशेषः सूचितः । एतावता विशेषण-
व्यूहेनैतावद्विशेषजिज्ञासुरधिकारीति सूचितम् । एतद्व्यकरणफलं सुगण-
कप्रतीतिरित्युक्तम् ॥ ३ ॥

मरीचिः—अथ

“सिद्धिः श्रोतृप्रवृत्तीनां सम्बन्धकथनाद्व्यतः ।

तस्मात् सर्वेषु शास्त्रेषु सम्बन्धः पूर्वमच्यते ॥

किमेवात्राभिधेयं स्यादिति पृष्ठस्तु केन चित् ।

यदि न प्रोच्यते तस्मै फलशून्यं तु तद्ववेत् ॥

सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वाऽपि कस्य चित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत् केन न गृह्यते” ॥

इत्युक्तत्वात् प्रवृत्त्यङ्गविषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः स्वकीर्त्य-
नुवृत्तये स्वनाम च प्रदर्शयन् शिष्यावधानार्थं चिकीर्षितं शार्दूलविक्रीडि-
तवृत्तेन प्रतिजानीते ।

कृत्वा-इति । भास्करो भास्करशर्मा प्रसिद्धाचार्यः । निजगुरोः
गुरुशब्दस्य पितृवाचकत्वात् स्वपितुः । पादारविन्दं पादकमलयोरभेदवर्ण-
नप्रसिद्धेः । चेतसि कृत्वा तद्विषयकं ध्यानं कृत्वेत्यर्थः । ननु शिष्टाचारभी-
त्याऽऽपाततस्तद्व्यानं न मनःपूर्वकं तेन साङ्गाद्विहितकर्मणः फलावश्य-
म्भावादसाङ्गात् फलसिद्धिः कथमत आह । भक्तिरिति । आराध्यत्वेन
ज्ञानरूपभक्त्या मनःपूर्वकमेव ध्यानं भवतीति फलसिद्धौ बाधकाभाव इति
भावः । ततः पितुः सकाशात् बोधलब्धं ज्ञानांशं लब्ध्वा प्राप्य ।

“आसीन्महेश्वर इति प्रथितः पृथिव्या-

माचार्यवर्यपदयो विदुषां प्रयातः ।

लब्ध्वाऽवबोधकलिकां तत एव चक्रे

तज्जेन बीजगणितं लघु भास्करेण” ॥

इति बीजसमाप्तावुक्तत्वात् पिता एव गुरुरिति युक्तोऽर्थः । न तु
निजगुरोरित्यस्य कथाश्रुतोऽर्थो गुरोः सकाशादवश्यं ज्ञानप्राप्तेः सत्त्वात् ।

ततो बोधलवमित्यस्य व्यर्थतापत्तेः । सत्सिद्धान्तशिरोमणिं सन्तः समीचीना एव सिद्धान्ताः सिद्धान्तपदार्थनिरूपकग्रन्थानामपि सिद्धान्तपदवाच्यत्वात् तेषां शिरोमणिस्तम् । यथा मणिनाऽन्धकारस्य तपदार्थज्ञाने चाक्षुषज्ञानं भवति तथाऽनेन ग्रन्थेन पूर्वसिद्धान्तान्धकारस्य तगूढपदार्थज्ञानं भवतीति मणित्वम् । मणेः शिरसि स्थापनादस्य शिरोमणित्वं युक्तम् । करोतीत्यत्र करोमीति युक्तम् । नन्वस्य ग्रन्थकरणसामर्थ्याभाव इत्यत आह । कृतीति कुशलः । ततो लब्ध्वा बोधलवम् । तेन सर्वशास्त्रज्ञ इत्यर्थः । य एतादृशस्तस्य ग्रन्थकर्तृत्वं स्वाभाविकमिति भावः । एतेन स्वकपोलकल्पितत्वशङ्का निरस्ता । ननु स्वद्वन्द्वस्याङ्गीकारं कोऽपि न करोति द्वेषात् तेन त्वत्प्रयासो व्यर्थोऽत आह । सुगणकप्रीत्या इति । सुसाधवो ये गणकाः सिद्धान्तग्रन्थज्ञास्तेषां प्रीतिः सन्तोषस्तदर्थम् “परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य” इत्यादिस्वभावानां ग्रन्थालोकनेन तद्विशेषज्ञानाच्चमत्कारोत्पत्तेः पुनर्ग्रन्थावलोकने प्रीतिस्ततस्तेषां ग्रन्थाङ्गीकारः स्वतो भवतीत्यत्रापि युक्तिवैचित्र्यदर्शनेन तेषामङ्गीकारो भवत्येवेति भावः । दुष्टानां द्वेषाकुलचित्तानां चमत्काराभावात् । ननु सुगणकानां पूर्वग्रन्थाध्ययनादिना ज्ञानसिद्धेः केवलं विलोकनेनायं ग्रन्थो न तेषां कार्यकरोऽत आह सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकमिति । सुमतीनां प्रज्ञायाः समुल्लासकमित्यर्थः । तथा च ग्रन्थावलोकनेन युक्तिवैचित्र्यदर्शनात् तेषामपि तद्विचारेऽधिकयुक्तिस्फुरणात् बुद्धिप्रसरकरोऽत एव चमत्कारात् प्रीतिरिति भावः । विमतिपाठस्तु प्रामादिकः । ये विमतयस्तेषां प्रज्ञाभावात् स्वरूपासिद्धेः । एतेन विमतिप्रज्ञेत्यपि पाठः साधीयान् महदुत्कर्षाधायकत्वादिति परास्तम् । आर्यभटादियन्यानुरोधादत्रार्याः कृता भविष्यन्ति तास्तु पठने न युक्ता अत आह सद्वृत्तमिति । सन्ति समीचीनानि वृत्तानि शार्दूलविक्रीडितेन्द्रवज्राप्रहर्षिण्यादीनि यत्र तम् । तथा च क्वचिदत्रार्याणां सत्त्वेऽप्यन्यवृत्तानां बहुधा सत्त्वात् पठने युक्तोऽयं ग्रन्थ इति भावः । अत्र द्वितीयपाठे युक्तिराहित्यात् सुमतिप्रज्ञासमुल्लासकः कथमत आह । सद्युक्तमिति । समीचीनयुक्त्यन्वितमित्यर्थः ।

तेन युक्तिराहित्याभावाद्युक्तमिति भावः । सदृशसत्त्वेऽपि पदलालित्या-
भावात् पठने न युक्तस्तादृशो द्वितीयपाठाभासोक्तिश्चात आह ललितो-
क्तियुक्तमिति । ललिताः सुन्दर्य उक्तयो युक्तयो वचनानि च तद्युक्तमि-
त्यर्थः । द्वितीयपाठानुरोधेन सुन्दरशब्दयुक्तमित्यर्थस्तेन न पौनरुक्त्यम् ।
तथा च पदलालित्याभावाभावादिना युक्तोऽयमिति भावः । नन्वार्यभ-
टोक्तशास्त्रवत् सदूपणो भविष्यत्यत आह । अमलमिति । तत्त्वाप्रतिपा-
द्ययुक्तिर्मलस्तद्रहितं निर्दूषणमित्यर्थः । विचारपूर्वककरणात् । ब्रह्मगुप्तो-
क्तसिद्धान्तवद्बहुदुर्बोधो भविष्यतीत्यत आह लीलावबोधमिति । बाला-
नामिति शेषः । किञ्चिदुपदेशेनैतज्ज्ञानं तेषां भवतीत्यर्थः । ननु तेषां
सुगमत्वेऽपि प्रेक्षावतामेतववीनत्वेनापठनात् कथं बोधो भविष्यतीत्यत
आह । स्फुटमिति स्पष्टार्थम् । सिद्धान्तेत्यनेन सिद्धान्तोक्तपदार्था विषयाः ।
सिद्धान्तशिरोमणिं करोतीत्यनेन प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावलक्षणः सम्ब-
न्धः । गुरुतरास्तु—‘ज्ञातेऽपि विषये वेदबाह्यैर्हेतुकैराधुनिकैः कल्पितं न
पारम्पर्यागतमिति संशयेन नूतनकल्पितमेवेदं शास्त्रमिति भ्रमेण वा प्रेक्षा-
वन्तः शिष्टा न प्रवर्तन् । तदर्थं पारम्पर्यसम्बन्धकथनमावश्यकम् । तच्च
सिद्धान्तशिरोमणिं करोतीत्यनेन कृतमेव । तथा हि सिद्धान्तस्य वक्ष्यमा-
णोक्तयुक्त्या ज्यौतिषत्वं ततो वक्ष्यमाणविधिना वेदाङ्गत्वं वेदाङ्गत्वाद्ब्र-
ह्मणः सकाशादुसिष्टादिद्वारा पारम्पर्यागतमित्युक्तं भवति । तदुक्तं नार-
देन । “अस्य शास्त्रस्य सम्बन्धो वेदाङ्गमिति धातृतः” इति—इति प्राहुः ।
प्रयोजनं च पदार्थतत्त्वज्ञानम् । परम्परयाऽन्यदप्ये वक्ष्यति । तज्जिज्ञा-
सुरधिकारी स द्विज एवेत्ये वक्ष्यति । न च विषयादिप्रकृत्यङ्गसत्त्वात्
पूर्वसिद्धान्तेष्वेव प्रवृत्तिः किमर्यमत्र प्रवृत्तिर्विशेषाभावादिति वाच्यम् ।
संद्युक्तमित्यादिविशेषणैः पूर्वग्रन्थेभ्यो विशेषसद्भावसूचनात् । तथा हि-
सद्युक्तमित्यार्यभटशास्त्राल्ललितोक्तियुक्तमिति वराहादिशास्त्रादमलमिति
लल्लशास्त्राल्लीलावबोधमिति ब्रह्मगुप्तशास्त्रात् स्फुटमिति पितामहशा-
स्त्राद्विशेषसूचित इत्येकदेशिनः ॥ ३ ॥

इदानीं ग्रन्थस्यानारम्भकारणं विशिष्टमारम्भे कारणान्तरं पूर्वार्थे-
नाभिधायोत्तरार्धेन सुजनगणकान् प्रार्थयन्नाह ।

कृता यद्यप्याद्यैश्चतुरवचना ग्रन्थरचना

तथाऽप्यारब्धेयं तदुदितविशेषान् निगदितुम् ।

मया मध्ये मध्ये त इह हि यथास्थाननिहिता

विलोक्याऽतः कृत्स्ना सुजनगणकैर्मत्कृतिरपि ॥ ४ ॥

वा. भा.—आद्यैराचार्यैर्यद्यपि चतुरवचना श्लक्ष्णा ग्रन्थरचना कृता तथा-
ऽपि मयाऽऽरब्धा । इदमः प्रस्तुतनिर्देशादियमीदृशी चतुरवचना अचतुरव-
चना वा । यद्यचतुरवचना तर्हि किमारम्भणीया तदर्थमाह । तदुदितविशे-
षान् निगदितुमिति । यत् तैरुदितं तत् तदुदितं तस्माद्ये विशेषास्ते
तदुदितविशेषाः । ये तैर्नाक्ता इत्यर्थः । अथ सुजनान् प्रत्याह । सुज-
नाश्च ते गणकाश्च सुजनगणकास्तैरियं मत्कृतिरपि विलोक्या । अपिशब्द
समुच्चयार्थः । तेन हे सुजनगणका भवद्विर्वस्नादीनां कृतयः किल विलो-
किताः । इदानीं मत्कृतिरपि मदुपरोधेन विलोक्या । यदि विलोक्या
तर्हि कृत्स्ना समया । किमिति । हि यस्मात् कारणात् ते विशेषा इहा-
स्मिन् ग्रन्थे मया मध्ये मध्ये यथास्थानं यथावसरं निहिता नित्तिष्ठाः ।
कृत्स्नग्रन्थविलोकनेन विना सर्वे न ज्ञायन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

वा. वा.—नन्वेते विशेषाः सिद्धान्तचूडामणिप्रभृतिष्वपि वर्तन्ते कृतमनेन
ग्रन्थप्रणयनेनेत्यत आह कृता इति । असङ्कृतिप्रलापस्तु प्रेक्षावतामनवधेयो
भवतीति यथास्थान एव विशेषा अभिहिता इत्याह मया मध्ये मध्ये-
ऽत इह हि यथा स्थाननिहिता इति । विशेषावगतये मत्कृतिर्विलोक्यापि
मदुपरोधेन कृत्स्नाऽपि द्रष्टव्येति । सुजनान् प्रार्थयते विलोक्याऽतः कृत्स्ना
सुजनगणकैर्मत्कृतिरपि । अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः । विलोक्या मत्कृतिः
कृत्स्नाऽपि द्रष्टव्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

मरीचिः—ननु पूर्वविशेषणविशिष्टैतद्ग्रन्थात् पूर्वग्रन्थोक्तपदार्थानामना-
यासेन ज्ञानं सम्भवति । एतद्ग्रन्थस्य स्फुटत्वाच्च तदाधिक्यज्ञानमिति पूर्व-

यन्योक्तपदार्थानां तट्टीकादिना स्फुटज्ञानसम्भवात् किमर्थं तव प्रयासो-
 ऽतः पूर्वपक्षसिद्धान्तपूर्वकं तदुत्तरमाह कृता-इति । नन्विमे विशेषाः
 सिद्धान्तचूडामणिप्रभृतिषु सन्तीति त्वत्प्रयासो व्यर्थोऽत आह कृतेती-
 त्यन्ये । यद्यपि तथाऽपीति शब्दौ पूर्वपक्षसिद्धान्तव्यञ्जकौ प्रसिद्धौ ।
 यद्यपि आद्यैः पूर्वाचार्यैः पृथुदकस्वाम्यादिभिः । चतुरवचना सदृत्तमि-
 त्यादिविशेषयुता यन्यरचना यन्यनिर्मितिः कृता । तथा च पूर्वसिद्धान्त-
 गुरुपदार्थज्ञानस्यानायासेन सम्भवान्मत्कृतश्रमो व्यर्थस्तथाऽपि मया भा-
 स्कराचार्येणैवं कृतिरारब्धा । अत्र हेतुमाह । तदुदितविशेषान् निगदि-
 तुमिति । तैः पूर्वाचार्यैः । उदिता उक्ताः । तेभ्यो ये विशेषा मद्राविता-
 स्तान् निगदितुं कथयितुम् । एवं च मम यद्वन्यारम्भणं तद्विशेषकथ-
 नायेति श्रमः सार्थक इति भावः । विशेषज्ञानायाह विलोक्येति । अतो-
 ऽत्र पूर्वयन्यापेक्षया विशेषसत्त्वात् सुजनगणकैः । सुजनपदं दुर्गणकव्यावृ-
 त्त्यर्थम् । तेषां सहजद्वेषात् । मत्कृतिः । क्रियत इति कृतिर्येन्यः । मन्त्रि-
 र्मिता कृतिः । अपिशब्देन भवद्भिः पूर्वयन्याः संपूर्णा दृष्टाः । इदानीं
 मत्कृतयन्यो द्रष्टव्योऽवश्यमित्याग्रहः सूच्यते । अन्यथा पूर्वयन्यविलोकने-
 नालस्योदयात् तेषामनादरोत्पत्तेः । कृत्स्ना निःशेषा विलोक्या अव्यवहि-
 तत्वेन द्रष्टव्या । संपूर्णयन्यदर्शनादेव मदुक्तविशेषज्ञानं स्यादिति भावः ।
 यद्वा अत एव पूर्वयन्या इदानीं न द्रष्टव्या इत्याह । विलोक्येति । अतो
 मद्रन्यदर्शनकालानन्तरमपि-शब्दोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थविकारपरस्तनैत-
 त्कालपर्यन्तं भवद्भिः पूर्वयन्या दृष्टा इदानीं मत्कृतयन्य एव द्रष्टव्यः ।
 न पूर्वयन्याः । अत्र पूर्वाक्तनिखिलार्थतद्विशेषयोः कथनाल्लाघवेनैवैतद्व-
 न्यज्ञानेन सकलपूर्वयन्यज्ञानसम्भवादन्यथा सिद्धेरिति भावः । 'अत्रापिश-
 ब्दो भिन्नक्रमः । अतो विलोक्या मत्कृतिः । कृत्स्नाऽपि द्रष्टव्या'-इति के-
 चित् । तत्र । कृत्स्नाऽपि द्रष्टव्येत्यनेन पूर्वाक्ताभात् । ननु विशेषमात्र-
 यन्यस्यैवावलोकनं युक्तं न तु सम्पूर्णयन्यस्य । विशेषकथनाय यन्यारम्भ-
 करणात् । किं च त्वयाऽपि विशेषमात्रयन्यः कार्यो न तु पूर्वाचा-
 र्याक्तिनिखिलार्थनिबन्धनात्मकोऽपि प्रतिज्ञाभङ्गापत्तेरत आह । मध्य

इति । हि यत् इह शिरोमणियन्त्रे ते विशेषा मध्ये मध्ये यथास्याननि-
हिताः सन्ति । अयमर्थः । मध्यमाधिकारे यो विशेषः स मध्यमाधिकारे ।
ग्रहप्रकरणे ग्रहविशेषः । शुद्धिप्रकरणे तद्विशेषः । एवं स्पष्टाधिकारादौ
यथास्यानमुक्ता इति । विशेषमात्रयन्त्रे तु परस्परानन्वितासङ्गतप्र-
लापात् प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । पूर्वश्लोके शिरोमणिमित्यनेन निखि-
लार्थनिबन्धनात्मकग्रन्थस्य प्रतिज्ञाकरणात् तत्तत्तिः । ते विशेषा यथा-
स्यानेऽन्तरेण स्थितास्तेषां सर्वेषां विलोकनं संपूर्णग्रन्थावलोकनेन न तु
विशेषावलोकनात् । कदाचिद्भ्रमाद्विशेषान्तरन्यागापत्तेः । 'रसै रुद्रैश्छि-
न्ना यमनसभला गः शिखरिणी' इति लक्षणादिदं शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४ ॥

इदानीं सुजनगणकान् प्रार्थयन् प्रयोजनमाह ।

तुष्यन्तु सुजना वु । विशेषान् मदुदोरितान् ।

अबोधेन हसन्तो मां तोषमेष्यन्ति दुर्जनाः ॥ ५ ॥

वा. भा.—सुजना इति विशेषणं किम् । यतो दुर्जनाः स्वतस्तो-
षमेष्यन्ति । यदा दुर्जना मदुकान् विशेषान् द्रव्यन्ति तदा तानज्ञात्वा
दौर्जन्येन सज्जन्मतयो विशेषार्थान् न बुध्यन्ति तेनाबोधेन मदुक्तिमेव
विरुद्धां मन्यमानाः सहर्षाः किं तेन कविना विरुद्धमुक्तमिति मामेव हस-
न्तस्तोषमेष्यन्ति । न हि तोषं विना हास्यमुत्पद्यत इति भावः ॥ ५ ॥

वा. वा.—मत्कृतिविलोकने सर्वेषामपि सन्तोषो भविष्यतीत्याह तुष्य-
न्त्विति ॥ ५ ॥

मरीचिः—ननु सुगणकानन्दकस्त्वद्वन्त्रो गणकत्वावच्छिन्नानां सुखकरा-
भावाद् दुर्गणकानां सहजद्वेषसत्त्वादाधुनिकग्रन्थे उत्सर्गतः सर्वेषां द्वेष-
सम्भवाच्चायं तेषां दुःखकर इति शिष्टानां प्रवृत्तिर्न स्यात् । दुःखकार-
णस्य हेयत्वाद्भवद्भिः पूर्वग्रन्था दूषितास्तथा त्वदुक्तमपि के चिद्दूषयि-
ष्यन्ति वाऽत आह तुष्यन्तु—इति । स्पष्टार्थम् । सुगणकानां भावाव-
बोधने दूषणास्फुरणा तुष्टिः । दूषणस्फुरणे च तेषां त्समाधानविचा-
रदत्तमनसां सचिन्ततया तोषानूपत्तेः । दुर्गणकानां तु भावानवबोधनेन

दूषणोदयात् कथमत्राशुदुमुक्तमित्युपहासदत्तचित्तानां तद्वास्यदर्शनेन
तुष्टिरनुमीयते । हासस्य तुष्टिजन्यत्वात् । तथा च यस्य सम्यग्भावा-
वबोधस्तस्य दूषणास्फुरणम् । यस्य दूषणस्फुरणं तस्य भावानवबोध इति
मदुक्तस्य दूषणं कोऽपि न दास्यति अत एव पूर्वममलमित्युक्तमिति भावः ।
'वितानमाभ्यामत्रान्यत्' इति वितानाख्यमनुष्टुप्कृन्दः । एतदर्थस्तु—अत्रा-
नुष्टुब्जातिवृत्ते आभ्यां समानिकाप्रमाणिकाभ्यामन्यद्वृत्तं तद्वितान-
संज्ञम् । आभ्यामिति पूर्वोक्तोपलक्षकम् । तेन चित्रपदाविद्युन्मालामाण-
वकहंसहताख्येषु नातिप्रसङ्ग इत्यलम् ॥ ५ ॥

अथानन्तरश्लोकेन सिद्धान्तयन्त्रलक्षणं श्लोकद्वयेन सिद्धान्तप्रशंसां चाह* ।

ब्रुव्यादिप्रलयान्तकालकलना मानप्रभेदः क्रमा-
चारश्च व्युसदां द्विधा च गणितं प्रशनास्तथा सोत्तराः ।
भूधिष्यग्रहसंस्थितेश्च कथनं यन्त्रादि यन्त्रोच्यते
सिद्धान्तः स उदाहृतोऽत्र गणितस्कन्धप्रबन्धे बुधैः ॥ ६ ॥
जानन् जातकसंहिताः सगणितस्कन्धैकदेशा अपि
ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रश्नेष्वकिञ्चित्करः ।
यः सिद्धान्तमनन्तयुक्तिविततं नो वेत्ति भित्तौ यथा
राजा चित्रमयोऽथ वा सुघटितः काष्ठस्य कण्ठीरवः ॥७॥
गर्जत्कुञ्जरवर्जिता नृपचमूरप्यूर्जिताऽश्वादिक्कै-
रुद्यानं च्युतचूतवृक्षमथ वा पाथोविहीनं सरः ।
योषित् प्रोषितनूतनप्रियतमा यद्वन्न भात्युच्चकै-
र्योतिःशास्त्रमिदं तथैव विबुधाः सिद्धान्तहीनं जगुः ॥८॥

वा. भा.—स्पष्टम् ॥ ६—८ ॥

वा. वा.—यदर्थं यो विचार आरभ्यते तत्समाप्तौ स एव बुद्धिस्थो भव-

* इयं पूर्वटीका परम्परातो विकृता वस्तुतः—'अथैकश्लोकेन सिद्धान्तयन्त्रलक्षण-
मनन्तरश्लोकद्वयेन सिद्धान्तप्रशंसां चाह'—इति ।

तीति यमात्मसिद्धान्तशिरोमणिं करोतीति प्रागभिहितं तत्र सिद्धान्तपदेन कोऽसौ ग्रन्थविशेषोऽभिधीयत इति तद्वृत्तणमवतारयति । त्रुट्यादीति । गण्यते संख्यायते तद्गणितं तत्प्रतिपादकत्वेन तत्संज्ञं शास्त्रमुच्यते । तत्र व्यक्तेन स्पष्टेनोच्चावचजनप्रसिद्धमार्गेण सङ्कलनादिना यदुच्यते तद्व्यक्तम् । यावत्तावदादिवर्णकल्पनासापेक्षबुद्ध्या गणितमव्यक्तम् । यहकर्मणा यहगणितम् । गोलेन वेधादिना यहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद्गोलगणितम् । गणितचतुष्टयात्मको गणितस्कन्धः । कालविधानशास्त्रापरपर्यायं यहगणितमेव गणितस्कन्धः । स चाध्येतव्यः । अत्र वासनावगतिपूर्वकोऽध्ययनविधिव्यापार इति । एतद्गणितत्रयं यहगणितवासनायामुपयुक्तम् । अतो गणितचतुष्टयात्मकत्वं गणितस्कन्धस्य व्यवहरन्ति स एव सिद्धान्त इति । तथा चाहुः । ‘व्यक्ताव्यक्तभगोलवासनमयः सिद्धान्त आद्यः’ इति । आचार्योऽपि—

“गणितस्कन्धसन्दर्भोऽदभ्रदर्भायधीमतः ।

उचितोऽनुचितो यन्मे धार्यं तत् क्षम्यतां विदः” ॥

इति सिद्धान्तं गणितस्कन्धत्वेन व्यवहरत् । यहतिथिसारिण्यो यन्त्रादि सर्वमन्त्रैवान्तर्भूतम् । अन्ये त्वेवमिच्छन्ति—यत्र कल्पादेर्यहानयनं स सिद्धान्तः । यत्र युगादेस्तत् तन्त्रम् । यत्र शकादेस्तत् करणमिति । अभियुक्तास्तु सिद्धान्ततन्त्रशब्दाभ्यां गणितस्कन्धतदेकदेशावभिधीयेते होराशब्दो लग्नतदर्धयोरिवेत्याहुः । उभयथाऽप्यभियुक्तप्रसिद्धिदर्शनात् । तन्त्रशब्देन यहगणितस्कन्धं वराहो व्यवहरत् * सांवत्सरसूत्रे तेनाक्तम् । ‘तत्र यहगणिते पौलिशरोमक-वासिष्ठ-सौरपैतामहेषु पञ्चस्वतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनर्तुमासपक्षाहोरात्रयामुहूर्त्तनाडीघ्रिनाडीप्राणत्रुटिर्त्रुट्याद्यवयवादिकस्य कालस्य क्षेत्रस्य च वेत्ता चतुर्णां च मानानां सौरसावननाक्षत्रवान्द्राणामधिमासकावमसम्भवस्य च कारणाभिज्ञं’ इत्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण एतानि समस्तानि व्यस्तानि वा यत्र भवन्ति स सिद्धान्त इति लक्षणमुक्तम् । बुधैरुदाहृत इत्यनेन यत्राभियुक्तानां सिद्धान्तत्वप्रसिद्धिः स

सिद्धान्त इति द्योतितम् । मुनिकृतशास्त्रे तु येन यावान् विषयः पृष्ठस्तं प्रति तावानेवोक्त इत्येकदेशेऽपि सिद्धान्तपदप्रयोगो नैव दोषमावहति । इदं यल्लक्षणं क्रियते तत् पौरुषसिद्धान्तानामित्यविरुद्धम् ॥ ६ ॥

अध्येतव्यं ब्राह्मणैरेवेत्यध्ययनविधिविहितस्य सिद्धान्ताध्ययनस्य प्रवृत्त्यनुकूलां सिद्धान्तानभिज्ञनिन्दाद्वारेण सिद्धान्तज्ञप्रशंसामाह ज्ञान-
चित्ति गर्जदिति ॥ ७-८ ॥

मरीचिः-ननु सिद्धान्तशिरोमणिमित्याद्यत्र सिद्धान्तपदवाच्यः क इत्यतः सिद्धान्तलक्षणं शार्दूलविक्रीडितवृत्तेनाह ब्रुत्यादिप्रलयान्तकालकलना-
मानप्रभेदः-इति । अत्र त्रिस्कन्धात्मकज्योतिःशास्त्रे गणितस्कन्धप्रबन्धः । गण्यते संख्यायते तद्वर्णितं तत्प्रतिपादकयन्यसमूहो गणितस्कन्धः । सिद्धान्ततन्त्रकरणसारण्यायुर्दायाष्टकवर्गषष्ठ्यब्दवास्तुच्छन्दःशिल्पादिवि-
द्योपयोगि गणितं कलनेत्युच्यते । स गणितस्कन्धः सिद्धान्तमात्रप्रति-
पादकात्मकः । तस्य प्रबन्धो यन्याः । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेष्वि-
त्यर्थः । यत्र यस्मिन् ग्रन्थे ब्रुत्यादिप्रलयान्तकालकलनेत्याद्युच्यते स
ग्रन्थो बुधैर्गणितस्कन्धज्ञैः सिद्धान्तः सिद्धान्तपदवाच्य उदाहृत उक्तः ।
एतदुक्तरूपलक्षणलक्षितः सिद्धान्तपदवाच्यस्तेन तद्विदां यत्र सिद्हा-
न्तपदवाच्यत्वं तस्यैतल्लक्षणमिति भावः । ब्रुत्यादिप्रलयान्तकालकलना ।
त्रुटिकालादिमहाकल्पकालान्तावच्छिन्नखण्डकालस्य प्रतिपादनम् । मान-
प्रभेदः । मानानां सौरादीनां कालमानानाम् । प्रकर्षेण त्वादेन सम्यग्विचा-
रेत्यर्थः । भेदो नियतसंख्याविचारः । द्युसदां ग्रहाणां चारो गतिचिन्ता ।
अत्र जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । तेन क्रमेण मध्यस्पष्टत्रिप्रश्नग्रहणच्छायोद-
यास्तग्रहयुतिनक्षत्रयुतिशृङ्गोन्नतिपातादिरूपा । द्विधा गणितं व्यक्तमव्यक्तं
च । उच्चावचजनप्रसिद्धसङ्कुलनादिना यावत्तावदादिवर्णनिरपेक्षेण चोच्यते
तद्वृत्तं पाटीगणितमित्यर्थः । यावत्तावदादिवर्णकल्पनासापेक्षमव्यक्तं बीज-
गणितमित्यर्थः । प्रश्नाः पूर्वपन्नाः स्वकल्पिताः पूर्वरीत्या वा सोत्तराः समा-
धानसहितास्तथा प्रतिपादिताः । भूधिण्यग्रहसंस्थितेः पृथ्वीनक्षत्रग्रहा-

णां संस्थानस्य कथनं प्रतिपादनम् । यन्त्रादि कालादिज्ञानसाधकं प्रसि-
द्वम् । आदिपदात् स्वकल्पितं च । यत्रोच्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः ।
नन्विदं लक्षणं सिद्धान्तस्वावच्छिन्नसिद्धान्तस्य न सम्भवति । तथा हि
तद्वि श्लोकोक्तं सम्पूर्णं वा प्रत्येकं वा । नाद्यो व्यासवसिष्ठसिद्धान्ते-
ऽव्याप्तेः । न च पौरुषसिद्धान्तानां लक्ष्यत्वाच्चाव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
बुधैरुदाहृत इति मूलग्रन्थेन तज्ज्ञानां यस्मिंस्तद्व्यवहारस्तल्लक्षणमिति
व्याससिद्धान्तेऽपि तद्विदां तद्व्यवहारात् । नान्यस्तन्त्रकरणादावतिव्या-
प्तेः । न च तन्त्रकरणादिकं सिद्धान्तैकदेशमिति सर्वजनसिद्धेन तस्यापि
लक्ष्यत्वात् । तेन व्यासवसिष्ठोक्ते तदन्यतदन्यतमलक्षणस्य सत्त्वाच्चाव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । करणादौ सिद्धान्तव्यवहारापत्तेः । सिद्धान्तलक्ष्यलक्ष-
णानां परस्परमव्याप्तेरतिव्याप्तेश्च । न च श्लोकोक्तं सिद्धान्तशिरोमणे-
रेव लक्षणं वाच्यम् । श्रीपतिकृतसिद्धान्तशेखरेऽतिव्याप्तेः । गौरवाच्चेति
चेत् । अत्रैकदेशिनो 'व्यक्तमव्यक्तं ग्रहकर्मणा ग्रहगणितं गोलेन वेधादिना
ग्रहकर्म सवासनं गण्यत इति गोलाश्रितत्वाद्गोलगणितं कालविधानशा-
स्त्रापरपर्यायम् । ग्रहगणितमेव गणितस्कन्धः । वासनावगतिपूर्वकस्तद-
ध्ययनविधिव्यापार इति । एतद्गणितत्रयं ग्रहगणितवासनायामुपयुक्तमतो
गणितचतुष्टयात्मकत्वं गणितस्कन्धस्य व्यवहरन्ति स एव सिद्धान्तः ।
तथा चाहुः । 'व्यक्ताव्यक्तसगोलवासनमयः सिद्धान्त आद्यः, इति । अत्र
व्यक्ताव्यक्तप्रधानः सगोलवासनमय इति मध्यपदलोपी समासः । यद्वा व्यक्ता-
व्यक्तीकृताऽव्यक्ता सगोलवासना येन तद्गणितं तन्मयः । गणितं विना
सगोला वासना नैव ज्ञायते तेन गणितमेव मुख्यं सिद्धान्त इत्यर्थः ।
ग्रहतिथ्यादिसारिणीयन्त्रादि सर्वमन्त्रैवान्तर्भूतम् । तथा च गणितस्य
सिद्धान्तत्वे सिद्धे गणितान्तर्गतत्रुट्यादीत्यादिश्लोकोक्तं साधु । यावन्तो
भेदा वक्तुं शक्यन्ते तावन्तो वक्तव्यास्तेनैतच्छ्लोकस्य गणितपदार्थवान्
सिद्धान्त इति लक्षणे तात्पर्यम् । एतादृशं च व्यासादिसिद्धान्ते स्फुट-
मिति न क्षतिरित्याहुः—तत्र । गणितस्कन्धप्रबन्धे स सिद्धान्त उदाहृत
इत्यस्यासङ्गतत्वापत्तेः । गणितस्कन्धसिद्धान्तयोः पर्यायत्वेनाभेदात् । यत्र

कल्पसृष्ट्याहर्गणेन प्राधान्यतो यहादिसाधनं स सिद्धान्तः । यत्र युगाद्य-
हर्गणेन तत्साधनं तत् तन्त्रम् । यत्र शक्राहर्गणेन तत्साधनं तत् करण-
मिति के चित् ।

“सिद्धान्तोदीरितो ह्यर्था निजयुक्त्यैव बध्यते ।

निखिलो यत्र तन्त्रं तत्रिजोपकरणाश्रितम् ॥

सिद्धान्तोक्तैकदेशास्तु के चिदत्र निरूपिताः ।

तदुक्तं करणं नाम्ना लघूपायविनिर्मितम्” ॥

इति तन्त्रकरणयोर्लक्षणमाहुः । सोपपत्तिकृतया स्वप्रतिपाद्यार्थ-
सिद्धकारिण्यन्तत्वं सिद्धान्तत्वमिति नवीनाः । वस्तुतस्तु अभियुक्तानां
यत्र सिद्धान्तव्यवहारविषयत्वं स सिद्धान्त इति लक्षणम् । आधुनिक-
ग्रन्थे तु पूर्वसिद्धान्तोक्तरीत्याक्तत्वं लक्षणम् । न च त्रुट्यादिप्रलयान्त-
कालकलनेत्यादिश्लोकस्य व्यर्थतापत्तेरिति वाच्यं तत्र लक्षणमित्यनुक्त-
त्वात् तस्यान्यार्थपरत्वात् । तथा हि सिद्धान्तशिरोमणिमित्यत्र सि-
द्धान्तस्य सिद्धान्तपदार्थनिरूपकैत्यर्थकरणात् । सिद्धान्तपदार्थाः के इत्य-
पेक्षायां सिद्धान्तपदार्थानाह । त्रुट्यादीति । यत्र ज्योतिःशास्त्रे विद्य-
मानगणितस्कन्धप्रबन्धे स निस्तुल्यलक्षणाक्रान्तः प्रसिद्धः सिद्धान्तः । अत्र
जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । बुधैः सदाहृतः । अत्र सिद्धान्तत्वावच्छिन्नसिद्धान्ते
त्रुट्यादिप्रलयान्तकालेत्यादिपन्थाद्यन्तमुच्यते । तथा च सिद्धान्तप-
दार्थाः कथनयोग्या एते इत्यर्थः । तेन सिद्धान्तेषु एतत्पदार्थान्यतमकथनं
युक्तम् । एवं हि प्रतिपाद्याज्ञाने प्रेक्षावतामप्रवृत्तेरिति प्रतिपाद्यपदार्थक-
थनमावश्यकमिति भावः । यद्यपि त्रुट्यादिप्रलयान्तकालकलनेनैव मानो-
द्देशो गतार्थः । कालकलनायां मानानां निरूपितत्वात् तथाऽपि पदार्थ-
प्राधान्यज्ञानाय वृथगभिधानात् । अत एव सिद्धान्तशेखरे कालमानयोः
पृथग्निरूपणम् । मानानां कालापेक्षत्वाज्ञाघबेनैकत्र निरूपणं मूलकृतो-
क्तम् । यद्वन्धे किञ्चित्पदार्थनिरूपणं तस्य तत्प्रकरणत्वं तेन तन्त्रकरणयोः
प्रागुक्तं स्वरूपं युक्तम् । अत एव केशवदैवज्ञैः स्वकृतजातकपट्टतिटीकायां

प्रथमश्लोकव्याख्यावसरे 'त्रिस्कन्धज्योतिःशास्त्रस्वरूपकथने अथ सूत्राभिधाने गणितस्कन्धे किमित्याह भास्कराचार्यस्तुत्यादीत्यादिनोक्तम्'—इति मन्दाश्रितः पन्थाः ॥ ६ ॥

ननु सिद्धान्तारम्भणं न युक्तं प्रयोजनाभावात् । न च ज्योतिःशास्त्रत्वात् तदारम्भ इति वाच्यम् । ज्योतिःशास्त्रफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते इत्यादिना शुभाशुभरूपादेशनिरूपकसंहिताजातकयोरेव ज्योतिषत्वादतः शार्दूलविक्रीडितेनाह । जानन्—इति । सिद्धान्तानभिज्ञनिन्दाद्वारेण सिद्धान्तज्ञप्रशंसां सिद्धान्ताध्ययनप्रवृत्त्यनुकूलं श्लोकद्वयेनाह जानन् इति गर्जदित्यन्ये । यो गणकः सिद्धान्तं भूगोलस्थित्यादिनिर्णयनिरूपकग्रन्थं ना वेति न जानाति सः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् । ज्योतिःशास्त्रविचारसारचतुरप्रश्नेषु ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रतिपादकं शास्त्रं तस्य विचाराणां तदुक्तार्थतोदानां सारा यथार्थतात्पर्याणीत्येतद्विषयीभूतार्था वा तेषु चतुरास्तदभिज्ञास्तेषां प्रश्नाः पूर्वपक्षास्तेषु अकिञ्चित्करोऽनधिकारी तत्समाधानकरणाय स्यादिति शेषः । नन्वापाततो भूगोलस्थितिनिर्णयादिज्ञानवानप्यकिञ्चित्करोऽतः सिद्धान्तविशेषणमाह । अनन्तयुक्तिविततमिति । अनेकयुक्तियुक्तमित्यर्थः । तथा चापाततो ज्ञानवान् परमतदूषणदत्तयुक्त्याश्रयाभावाद्भवेदेवाकिञ्चित्करः । यद्वा सिद्धान्तमिति यथा श्रुतं तेन शास्त्रान्तरसिद्धान्तज्ञानवानपि तत्राकिञ्चित्कर इति केवलसिद्धान्तग्रहणं कथमित्याशङ्क्याह । अनन्तेति । 'अनन्तं सुरवर्त्म खम्'—इत्यभिधानादनन्तमाकाशम् । तद्युक्तियुक्तम् । आकाशस्यभूगोलस्थितिनिर्णयकृत्युक्तियुक्तमित्यर्थः । ननु ज्योतिःशास्त्रान्तर्गतसंहिताजातकज्ञानाभावादेवाकिञ्चित्करोऽत आह जानन्निति । जन्मकालमधिकृत्य प्राणिनां शुभाशुभफलनिरूपकग्रन्थसमूहो जातकमित्युच्यते । षोडशसंस्कारविवाहाद्युत्पातादिनिरूपकग्रन्थसमूहः संहिताः । ग्रन्थानां भूयस्त्वाज्जातकसंहिता इति बहुवचनम् । ननु जातकसंहितोपयुक्तगणितज्ञानाभावादेवात आह सर्गणितस्कन्धेकदेशः ।

इति । गणितस्कन्धैकदेशैर्युर्दायवास्तुगणितकरणादिभिः सह वर्तमान
इति । अपिशब्दादादेशनिरूपकशास्त्रज्ञो व्यवहारयोग्यबहुगुणयुक्तश्च सि-
द्धान्तज्ञानं विना तत्राप्रयोजक इति सिद्धान्ताध्ययनावश्यताग्रहः सूच्यते ।
अकिञ्चित्करे दृष्टान्तमाह भित्ताविति । यथेति दृष्टान्तद्योतकम् । भित्तौ
चित्रमयो राजा अकिञ्चित्करः । चित्रस्थो राजा व्यवहारेऽप्रयोजक
इत्यर्थः । ननु चित्रस्थो राजा चित्रस्यव्यवहारयोग्य एवेत्यस्वरसाद् दृष्टा-
न्तान्तरमाह अथ वेति । काष्ठस्य सुघाटितः सम्यक्प्रकारेण कृतः कण्ठीरवः
सिंहो यथा भयजनके गजहनने चाप्रयोजक इत्यर्थः । चित्रे सिंहभीता-
नामपि दर्शनसम्भवात् काष्ठस्येति । तथा च सिद्धान्तज्ञानरहितपुरु-
षस्य प्रश्नश्रवणानन्तरमचेतनता स्यादिति भावः । एवं च यथा 'प्रदीपः
सर्वविद्यानाम्'—इत्यादिना न्यायशास्त्रं विना सर्वशास्त्रज्ञानमप्रयोजकम् ।
तथा ज्योतिःशास्त्रं सिद्धान्तज्ञानं विनाऽप्रयोजकं तदर्थमस्यारम्भो न
ज्योतिःशास्त्रत्वादिति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

ननु सिद्धान्तहीनोऽकिञ्चित्कर इत्युक्तं परं यस्य ज्योतिःशास्त्र-
पठनेच्छा तन्निमित्तं ज्योतिःशास्त्रारम्भो युक्तः । न च सिद्धान्तो ज्योतिः
शास्त्रे मूलमिति तदारम्भ इति वाच्यम् । मानाभावादतः शार्दूलविक्री-
डितवृत्तेनाह गर्जदिति । इदं प्रसिद्धं ज्योतिःशास्त्रं त्रिस्कन्धात्मकं
सिद्धान्तहीनमुच्चकैरतिशयेन तथा तद्वत् तु न भाति मनोहरं न भवति ।
इत्यर्थे एवकारः । विबुधास्तदभिज्ञा जगुराहुः । तथा च सिद्धान्तसंहि-
ताहोराहूपस्कन्धत्रयात्मकम् ।

“वेदस्य निर्मलं चतुर्ज्योतिःशास्त्रमकल्मषम्” ।

इति नारदवचनमेव ज्योतिःशास्त्रान्तर्गतसिद्धान्तमानम् । तद्वीने
ज्योतिःशास्त्रे वासनानभिज्ञतया निःसारत्वात् । सिद्धं सिद्धान्तस्य प्रा-
धान्यमिति तदारम्भे न क्षतिरिति भावः । तथा कथमित्यतो दृष्टान्त-
माह । गर्जदिति । यद्वत् नृपचमू राज्ञः सेना अश्वादिकैः । आदिपदाद्र-
योपपदात्यादिभिरुज्जिता युक्ता अपिशब्दात् सुन्दरमनोहरपदार्थयुक्ता

च गर्जत्कुञ्जरवर्जिता न भाति तद्वदित्यर्थः । ननु यद्वेशे गजाभावस्तत्र
 सा भात्येवेत्यस्वरसादाह । उद्यानमिति । च्युतचूतवृत्तं च्युतो गतचूत-
 वृत्त आस्रवृत्तो यस्मात् तत् आस्रवृत्तरहितोद्यानमित्यर्थः । अथ वेत्यस्य
 प्रत्येकमन्वयः । यद्वेशे आस्राभावस्तद्वेशे तं विनोद्यानं लोकानां मनोह-
 रमित्यस्वरसादाह । पाथोविहीनमिति । 'कबन्धमुद्रकं पाथः'—इत्यभि-
 धानाज्जलहीनं सरः सरोवरम् । ननु जलहीनस्यलस्य सरोवरत्वाभावात् ।
 कथमेतदुक्तमित्यस्वरसादाह । योषिदिति । प्रोषितनूतनप्रियतमा प्रोषितो
 देशान्तरगतो नूतनस्तरुणः प्रियतमोऽतिशयेन प्रिय इति प्रियतमो यस्याः
 सा योषित् युवती । तथा च प्रियतमविरहानलदग्धयुवतीवत् सिद्धान्त-
 हीनज्योतिःशास्त्राभिज्ञोऽप्रयोक्तृ इति भावः ॥ ८ ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं निरूप्य वेदाङ्गत्वादवश्यमध्ये-
 तव्यं तद्वद्विज्ञैरेव नान्यैः शूद्रादिभिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतु-
 ष्ठयमाह ।

वेदास्तावाद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता

यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण ।

शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद्-

वेदाङ्गत्वं ज्यौतिषस्योक्तमस्मात् ॥ ९ ॥

शब्दशास्त्रं मुखं ज्यौतिषं चक्षुषी

श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ ।

या तु शिच्चाऽस्य वेदस्य सा नासिका

पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ॥ १० ॥

वेदचक्षः किलेदं स्मृतं ज्यौतिषं

सुरुयता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते ।

संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभि-

श्चक्षुषाऽङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः ॥ ११ ॥

तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत्

पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम् ।

यो ज्यौतिषं वेत्ति नरः स सम्यग्-

धर्मार्थकामान् लभते यशश्च ॥ १२ ॥

वा. भा.-स्पष्टम् ॥ ९-१२ ॥

वा. वा.-वेदाङ्गत्वाद् द्विजैरवश्यमध्येतव्यमिति विवक्षुस्तावदस्य वेदाङ्ग-
त्वे हेतुमाह वेदास्तावदिति । ननु कालस्योद्देश्यत्वेन विधिसम्बन्धाभा-
वात् कथं कर्मशेषत्वम् । काले हि कर्म चोद्भूते न कर्मणि काल इति ।
सत्यम् । न कर्मणि कालनोदना तथाऽपि 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजे-
त'-इत्यादौ तूपादेयमपि कर्मस्वरूपं न विधेयं पूर्वप्राप्तत्वात् । तद्रूप-
मेव प्रत्यभिज्ञायत इत्यनुवादम् । तस्य चोद्देश्येनापि कालेन सम्बन्धमा-
त्रमप्राप्तमिति तन्मात्रं विधीयत इति । एतदेव कालस्य विधेयत्वं
नाम । विधेयत्वाच्चाङ्गत्वसिद्धिः । तस्माद्वेदप्रतिपाद्यस्य कर्मणो ज्यो-
तिःशास्त्रप्रतिपाद्यः कालोऽङ्गम् । प्रतिपाद्ययोः शेषशेषित्वं प्रतिपादक-
योरप्युपचर्यत इति वेदस्य ज्योतिःशास्त्रमङ्गमिति सम्यगुक्तम् । प्रत्यक्षो
वाऽनुमितो वा वेदो भवतु तत्र नास्माकमाग्रहः । इदं वेदमात्राङ्गम् ।
स्मृतिपुराणेतिहासप्रतिपादितकर्मापि काले विधेयमित्यनुमितवेदस्यापि
ज्योतिःशास्त्रमङ्गम् । तिथ्यादिकालनिर्णयशास्त्रमपि ज्योतिःशास्त्राधी-
नम् । तथा चाह सूत्रकृत् ।

'वेदा हि यज्ञार्थमपि प्रवृत्ताः का*लाश्रयास्ते क्रतवो निरुक्ताः ।

तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं यो ज्यौतिषं वेद स वेद यज्ञम्"-इति ।

अत्र यज्ञशब्दो होमदानतया ह्युपलक्षणार्थः । यतस्तान्यपि
कालविशेषे विधीयन्ते । कालशब्दोऽपि दिगाद्युपलक्षणार्थः । तस्यापि
ज्योतिःशास्त्रप्रतिपाद्यत्वात् कर्मानुष्ठानोपयोगित्वाच्च ॥ ९ ॥

* सम्प्रति ज्यौतिषवेदाङ्गे द्वितीयचरणः 'कालानुपूर्वा विहितश्च यज्ञाः' एवमु-
पलभ्यते ।

तत्र वेदस्य कानि कान्यङ्गानीत्याह शब्दशास्त्रमिति ॥ १० ॥

अथास्याङ्गमध्येऽभ्यर्हितत्वे युक्तिमाह वेदवत्तुरिति ॥ ११ ॥

वेदाङ्गत्वादवश्यमध्येतव्यम् । तद्विजैरेव न शूद्रादिनेत्येतत् प्रतिपादयति । तस्मादिति । यस्मादिदं प्रशस्तं वेदाङ्गं तन्मध्येऽभ्यर्हितं च तस्मादिदं पठनीयम् । ‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ एकादशे त्रि-
यम् । द्वादशे वैश्यम्’ इति । उपनयनं नाम गुरुसमीपे नयनम् । गुरुसमी-
पानीतो माणवकः प्रयोजनमपेक्षते किमर्थमहमानीतोऽस्मीति । ‘स्वाध्या-
योऽध्येतव्यः’ इत्यध्ययनविधिरेतारमपेक्षते । अतः स्वाध्यायविधिस्ता-
दृशं माणवकं गृहीत्वा चरितार्था जातो न शूद्रादीन् गृह्णाति । मन्त्रब्राह्म-
णयोर्वेदनामधेयं षडङ्गमित्येके । ‘साङ्गो वेदोऽध्येतव्यो ज्ञातव्यश्च’ इति
द्विजानामेवाध्ययनं प्राप्तम् । तस्मादध्ययनीयमेतदित्येवाचार्यस्य वक्तुमु-
चितम् । तत्र द्विजैरिति यदुच्यते तच्छूद्रादिनिवृत्त्यर्थमिति वासना-
भाष्यकारेण सम्यक् परिसंख्यापरं व्याख्यातम् । विधिनियमपरिसंख्याल-
क्षणं भट्टपादैरुक्तम् ।

“विधिरत्युत्तमप्राप्तनियमः पार्त्तिके सति ।

तत्र चान्यत्र प्राप्तं या परिसंख्यति कीर्त्यते” ॥

चयने मृदाहरणार्थमश्वो गर्दभोऽप्यस्ति तत्र रशनायहणे ब्राह्मणे-
न मन्त्रो नियोजितः । ‘इमामगृह्णन् रशनामृतस्य’ इत्यश्वाभिधानीमादत्त
इति । इदमत्रोदाहरणं परिसंख्यायाः कृतम् । तत्र यावत्पर्यन्तं लिङ्गा-
परपर्यायसामर्थ्येन मन्त्रोऽश्वरशनायहणेन प्राप्नोति तावत्पर्यन्तं शीघ्रप्र-
वृत्तया श्रुत्या मन्त्रोऽश्वरशनायहणे नियोजितः । तस्मादयमपूर्वा विधि-
रेव फलतः परिसंख्येत्युच्यते ।

तदुक्तम् ।

‘अपूर्वा विधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।

परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पृथक् श्रुतेः”—इति ॥

बिलम्बेनापि प्राप्स्यतोऽर्थस्य विधानं व्यर्थमिति फलतः परिसं-
ख्येत्युच्यते । पुनः श्रुतेः फलं त्वन्यनिवृत्तिरेव ।

तदप्युक्तम् ।

“न गर्दभाभिधानीतः फलमन्यत्रिवर्त्तनात्”—इति ।

तस्माच्च किञ्चिद्विरुद्धम् । पुण्यमिति यदुच्यते तच्चतुर्दशधर्मवि-
द्यास्यानान्तर्गतत्वात् ।

उक्तं च ।

“पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्यानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिः शीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनाम्” इति गौतमोक्तेश्च ।

रहस्यं गोप्यं दुष्टेभ्यः ।

तथा च श्रुतिः ।

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवधिष्टेऽहर्मास्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथाऽस्यामिति ॥”

कालप्रतिपादकत्वात् परमतत्त्वम् । पुरुषार्थचतुष्टयसाधनस्य
वेदाङ्गमित्येतदध्ययनपूर्वकं ज्ञानं धर्मार्थकाममोक्षदमिति सम्यगुक्तम् ।
सम्यगित्यनेन प्रत्यक्षागमसहितमित्युक्तम् । एतत्प्रतिपादयहवारादेः
प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वाद्देवदत्त स्वतः प्रमाणं स्मृतिवद्वेदमूलकत्वेन वा
प्रमाणं शाक्यादिशास्त्रवदप्रमाणमिति शङ्काऽपि नास्ति ।

तथा चाहुः ।

“अप्रत्यक्षमिहान्यशास्त्रगदितं कोऽप्यत्र न प्रत्ययो

वादः केवलमत्र तत्र च मिथः सर्वो विरुद्धोक्तयः ।

ज्योतिःशास्त्रमदो वदत्यवितथं दृष्टप्रमाणं यतो

वक्तारो न विरुद्धबुद्धय इदं स्वाध्यायचतुः किल”—इति ॥१२॥

मरीचिः—ननु ज्योतिःशास्त्रे न प्रवृत्तिः फलाभावात् न च वेदाङ्गत्वाद्दे-
दस्य यत् फलं तदेवास्येति वाच्यं वेदाङ्गत्वाभावात् । तद्वि साक्षाद्वा
परम्परया वा । नादयः । शास्त्रस्य शब्दात्मकतया शब्दस्य चित्तणावस्था-
यित्वेन नाशादङ्गासम्भवात् । नान्त्यः । द्वाराभावात् । तेवैतदन्तर्गत-

सिद्धान्ते सुतरामिति कथं सिद्धान्तारम्भोऽत आह वेदा—इति । तावत् प्रथमतो वेदाश्चत्वारः । अभियुक्तवेदत्वव्यवहारविषयाः प्रसिद्धाः । यज्ञ-कर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रसिद्धाः । कर्म वेदप्रतिपाद्यम् । तदनुष्ठानार्थं प्रवृत्ता ईश्वरेण निर्मिता इत्यर्थः । ते प्रसिद्धाः । यज्ञा यज्ञादयः कालाश्रयेण प्रोक्ताः 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत'—इति वाक्यादिना कालाधी-नास्त इत्यर्थः । अस्मात् शास्त्रात् ज्योतिःशास्त्रादित्यर्थः । यतो यस्मात् कारणात् कालबोधस्तत्त्वण्डकालावगमः स्यात् । 'पश्चादस्यानुडुह चर्मास्तीर्य प्राग्धीवमुत्तरलोम'—इत्यादिवेदविधिवाक्येन कर्मणो ज्योतिःशा-स्त्रावगतदिगपेक्षत्वात् कालशब्दो दिगाद्युपलक्षणार्थो बोध्यः । अस्मात् कारणात् ज्योतिषस्य ज्योतींषि सूर्यादियहानधिकृत्य कृतो यन्यो ज्योति-षम् 'अधिकृत्य कृते यन्ये' इत्यण् सं^(१)ज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्ध-भावः । तस्य ज्योतिषस्य ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वमुक्तम् । तथा च ज्योतिःशास्त्रं दिक्कालद्वारा यज्ञादिद्वारा च तत्प्रतिपादकवेदानामुप-युक्तत्वेनाङ्गमिति भावः । के चित् तु वेदप्रतिपाद्यकर्मणो ज्योतिःशा-स्त्रप्रतिपाद्यकालोऽङ्गमिति प्रतिपाद्याङ्गाङ्गित्वं प्रतिपादकयोरप्युपचर्यते । तेन वेदस्य ज्योतिःशास्त्रमङ्गमिति युक्तमुक्तम् । न च कालस्योद्देश्यत्वेन विधिसम्बन्धाभावात् । कथं कर्माङ्गत्वं काले हि कर्म चोद्यते न कर्मणि काल इति वाच्यम् । तथाऽपि 'पौर्णमास्यां यजेत' इत्यादौ उपादेयमपि-कर्मस्वरूपं न विधेयं पूर्वप्राप्तत्वेनात्यन्ताप्राप्तत्वाभावात् तद्रूपमेव प्रत्य-भिज्ञायत इत्यनुवादम् । तस्य चोद्देश्येनापि कालेनाप्राप्तः सम्बन्धा विधीयत इत्येतदेव कालस्य विधेयत्वम् । विधेयत्वादङ्गत्वसिद्धेरिति प्रोचुः । 'शालिन्युक्ता स्तौ तगौ गोऽश्विनोकैः'—इति लक्षणाच्छालिनीवृत्त-मिदम् । पादान्तस्य विकल्पेनेत्युक्तत्वादत्र द्वितीयवरणान्त्याक्षरस्य गुरु-त्वमिति न क्षतिः ॥ ९ ॥

(१) 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यनेन प्रकृते 'ज्योतिष'—इत्यत्र वृद्धेरनित्य-त्वेन ज्योतिषम् । अथ चेत् स नित्यस्तदा ज्योतिषम् । एवं सर्वत्र पदद्वयेऽन्यतरस्य प्रयोगे न हि छन्दोभङ्गादिदोषः कश्चिदतो व्यर्थ एवानित्यविधिस्वीकार इति ।

नन्वेवं कालद्वारा ज्योतिःशास्त्रस्य यज्ञकर्माङ्गत्वं न वेदाङ्गत्वमत आह शब्दशास्त्रमिति । यद्वा ननूक्तयुक्त्या पात्रसाधनद्वारा शिल्पशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वापत्तिरत आह । शब्दसाधकं शास्त्रं शब्दशास्त्रं व्याकरणं मुखम् । अस्याभियुक्तवेदत्वव्यवहारविषयस्य वेदस्यादौः प्राचीनैस्तदभिज्ञैरुक्तं ज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रं चतुष्पी उक्ते । निरुक्तं वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धं श्रोत्रं शब्दग्राहकेन्द्रियम् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छ्रोत्रमित्येकवचनम् । तस्यैकत्वात् । कल्पा वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धः करौ उक्तौ । या वेदाङ्गत्वेन प्रसिद्धा शिक्षा सा कृतिर्नासा । छन्दश्छन्दःप्रतिपादकं शास्त्रं पादपद्मद्वयं पादावुक्तावित्यर्थः । एतेन परिगणितपङ्क्तैतरस्य वेदाङ्गत्वाभावः सिद्धः । तथा चादौर्बुधैरित्यनेन ।

“शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

ज्योतिषामयनं चतुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥

छन्दः पादौ तु वेदस्य कल्पो हस्तौ प्रचक्षते” ।

इति मूलागमवचनाज्ज्योतिःशास्त्रे वेदाङ्गमित्यत्र शब्दप्रमाणमिति वेदाङ्गत्वेन वेदफलवज्ज्योतिषे प्रवृत्तिर्युक्तेति तात्पर्यम् । “रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता”—इति लक्षणात् स्रग्विणीवृत्तमिदम् ॥ १० ॥

ननु तथाऽपि वेदफलाप्तये ज्योतिषपठने न प्रवृत्तिर्युक्ता । स्वल्पान्याङ्गपठनेनैव तत्फलप्राप्त्यसम्भवादतः स्रग्विण्याऽऽह । वेदचतुरिति । इदमङ्गत्वेन प्रसिद्धं ज्योतिःशास्त्रं वेदचतुः किलासंशयम् । यतो वा स्मृतमाद्यश्लोकेन । तेन कारणेन अस्य ज्योतिःशास्त्रस्य अङ्गमध्ये वेदाङ्गशास्त्रेष्वित्यर्थः । मुख्यता प्राधान्यम् । च समुच्चये । तेनैतस्य वेदाङ्गत्वप्रधानाङ्गत्वोभयमुच्यते । आदौरित्यर्थः । चतुर्मुख्यमित्यत्र हेतुमाह । संयुत इति । इतरैश्चतुर्जातिरिक्तैः कर्णनासादिभिः पूर्वाक्ताङ्गैः । अपिशब्दात् स्वकार्यक्षमैरित्यर्थः । चतुष्पाङ्गेन चतुरिन्द्रियेण हीनो रहितः पुरुषः किञ्चित्करः किञ्चिदपि कार्यं कर्तुं क्षमो न स्यात् । व्यवहारेऽपयोजक इत्यर्थः ।

तथा च ।

“यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा ।

तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्धनि स्थितम्” ॥

इति मूलागमवचनाच्च ज्योतिःशास्त्राजः सर्ववेदाङ्गशास्त्रज्ञोऽप्य-
न्यो निष्प्रयोजकस्तदर्थप्रवृत्तिरत्र युक्तेति भावः ॥ ११ ॥

नन्वेतदपेक्षया मुखरहितस्यास्याप्रयोजकत्वाद्याकरणाध्ययने
प्रवृत्तिर्वदफललाभार्थं युक्ता नान्यत्रेति कथमेतदारम्भ इत्यत उपसंहार-
व्याजेन तदुत्तरमाह । तस्मादिति । तस्माद्वेदाङ्गत्वात् देहलीदीपन्याये-
नोत्तरार्धस्य ज्योतिषपदमात्रानुसन्धेयम् । द्विजैर्ब्राह्मणराजन्यविड्भिस्त्रि-
वर्णिकैः । एवकारः शूद्रादिव्यवच्छेदार्थः । अध्ययनीयम् । ब्राह्मणेनाध्या-
पनीयं च । राजन्यविशेषाध्यापननिषेधात् साधारण्येनाध्ययनीयमित्युक्तम् ।
न च शूद्रादीनामनध्ययनं कुत इति वाच्यम् । ‘अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमेकादशे
तत्रियं द्वादशे वैश्यमुपनयेत्’ इति वचने उपनयनमित्यस्य माणवकस्य
गुरुसमीपानयनमित्यर्थानुसन्धेयमीपानीतो माणवकः प्रयोजनमपेक्षते ।
किमर्थमहमानीतोऽस्मीति । ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्यः’ इत्यध्ययनविधिश्चाध्ये-
तारमपेक्षते । अतः स्वाध्यायविधिस्तं माणवकं गृहीत्वा चरितार्थो
जातः । न शूद्रादीन् गृह्णाति उपनयनाभावात् । अतो द्विजैरिति सम्य-
गुक्तम् । अत एव ।

“खेहाल्लोभाच्च मोहाच्च यो विप्रोऽज्ञानतोऽपि वा ।

शूद्राणामुपदेशं तु दद्यात् स नरकं व्रजेत् ॥

लग्नं ददाति यः शूद्रः सकृत् षोडशकर्मणाम् ।

अथो युगसहस्राणि जायते श्वानयोनिषु ।

सम्यगाचार्युक्तोऽपि यः शूद्रः सर्वशास्त्रवित् ॥

वर्जयेद्वचनं तस्य कपालस्योदकं यथा” ।

इति गर्गवचनानि

“ज्योतिःशास्त्रज्ञशूद्रेण यदुक्तं यस्य सर्वदा ।

न शास्त्रं वचनं तस्य शुनोच्छिष्टं हविर्यथा” ॥

इत्यार्यभट्टवचनं चेति युक्तमित्याहुः ।

अध्ययने हेतुमाह य इति । यो नरो ज्यौतिषं वेत्ति जानाति
सम्यक् तत्त्वतः स धर्मार्थकामान् यशश्च लभते । अत्र सम्यक्पदग्रहणे-
नासम्यक्शास्त्रपरिज्ञानात्—

* “अविदित्वैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रपद्यते ।

स पङ्क्तिदूषकः पापो ज्ञेयो नत्तत्रसूचकः ॥”

“तिथ्युत्पत्तिं न जानन्ति गृहाणां नैव साधनम् ।

परवाक्येन वर्तन्ते ते वै नत्तत्रसूचकाः ॥

परवचनेन ज्यौतिषमुपचरति स्वयं न दैवज्ञः ।

सदसि नृपस्य च हास्ये ज्ञेयो नत्तत्रपाठकः पापी ॥

प्रायश्चित्तं चिकित्सां च ज्यौतिषं धर्मनिर्णयम् ।

विना शास्त्रेण यो ब्रूयात् तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥

नत्तत्रसूचकोद्विष्टमुपवासं करोति यः ।

स व्रजत्यन्धतामिस्रं सार्धमृत्तविडम्बिना” ॥

इति वचनैश्चायथाशास्त्रफलादेशकस्य पङ्क्तिदूषकस्य नत्तत्रसूच-
कस्य निघारणं सूचितम् । फलप्राप्तौ हेतुभूतानि ज्यौतिषविशेषणान्याह
पुण्यमिति ।

“पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्यान्तानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश” ॥

इत्युक्तत्वेन चतुर्दशविद्यास्यानान्तर्गतत्वाद्ब्रह्मस्य गोप्यं दुष्टेभ्यः ।
तथा च श्रुतिः ।

“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेऽहमस्मि ।

असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथाऽस्यामिति ॥”

परमम् ।

“कालोऽयं भगवान् विष्णुरनन्तः परमेश्वरः ।

तद्वेत्ता पूज्यते सद्भिः पूज्यः कोऽन्यतमो मतः” ॥

* बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य १६ श्लो० ।

इति वचनेन कालप्रतिपादकत्वाद्याकरणादिवेदाङ्गशास्त्रेषूत्कृष्टम् । अत्र हेतुभूतं विशेषणमाह तत्त्वमिति ।

“अप्रत्यक्षाणि शास्त्राणि विवादस्तेषु केवलम् ।

प्रत्यक्षं ज्योतिषं शास्त्रं चन्द्रार्कौ यत्र साक्षिणौ” ॥

इत्युक्तत्वाद्वस्तुभूतार्थप्रतिपादकम् । एतत्प्रतिपाद्यग्रहचारादेः प्रत्यक्षसंवादेन वेदवत् स्वतः प्रमाणं स्मृतिवद्वेदमूलकत्वेन वा ।

तथा च ।

* “ग्रन्थतत्त्वार्थतश्चैतत् कृत्स्नं जानाति यो द्विजः ।

अयमुक् स भवेच्छ्राद्धे पूजितः पङ्क्तिपावनः” ॥

† “वनं समाश्रिता येऽपि निर्ममा निष्परिग्रहाः ।

अपि ते परिपृच्छन्ति ज्योतिषां गतिकोविदम्” ॥

‡ “मुहूर्त्ततिथिनक्षत्रमृतवश्चायने तथा ।

सर्वाण्येवाकुलानि स्युर्न स्यात् सांवत्सरो यदि” ॥

¶ “नासांवत्सरिके देशे वस्तव्यं भूतिमिच्छता ।

चक्षुर्भूतोऽहि यत्रैष पापं तत्र न विद्यते” ॥

§ “यस्तु सम्यग् विजानाति होरागणितं संहिताः ।

अभ्यर्च्यः स नरेन्द्रेण स्वीकर्त्तव्यो जयैषिणा” ॥

“विनैतदखिलं श्रौतस्मार्त्तकर्म न सिद्ध्यति ।

तस्माज्जगद्दितायेदं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा ॥

अत एव द्वित्रैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

* बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य १३ श्लो० ।

† बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य ७ श्लो० ।

‡ बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य ६ श्लो० ।

¶ बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य ११ श्लो० ।

§ बृहत्संहितायां सांवत्सरसूत्रस्य १६ श्लो० ।

अन्यानि शास्त्राणि विनोदमात्रं न किञ्चिदेषां भुवि दृष्टमस्ति ।
चिकित्सितं ज्योतिषमन्त्रवादा पदे पदे प्रत्ययमावहन्ति” ॥

इति गर्गनारदवचनादिभिः—

“यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।

स वै दुर्वाह्मणो नाम सर्वकर्मसु गर्हितः” ॥

इति प्रत्ययवचनाच्च ‘साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च’—इत्युक्तत्वाद्विना
ज्योतिषं साङ्गवेदाध्ययनाभावाच्च ज्योतिःशास्त्रमवश्यमप्येतव्यमिति ।
‘दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता’—इत्यादिबहुवचनैस्तदन्तर्गतसि-
द्धान्ताध्ययनमुक्तम् । तेन तदारम्भो युक्त इति भावः । ‘स्यादिन्द्रवज्रा
यदि तौ जगौ गा’—इति लक्षणादिन्द्रवज्रावृत्तमिदम् ॥ १२ ॥

इदानीं ज्योतिःशास्त्रमूलभूतस्य सप्तहस्य भवक्रस्य चलनं श्लोक-
द्वयेनाह ।

सृष्ट्वा भवक्रं कमलोद्भवेन

ग्रहैः सहैतद्भगणादिसंस्थैः ।

शश्वद्भ्रमे विश्वसृजा नियुक्तं

तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे ॥ १३ ॥

ततोऽपराशाभिमुखं भपञ्जरे

सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि ।

तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभश्चरा—

श्चरन्ति नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु ॥ १४ ॥

वा.भा.—यदेतद्भवक्रं ग्रहैः सह भ्रमद्दृश्यते तद्विश्वसृजा जगदुत्पादकेन
कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्वादौ सृष्ट्वा ततः शश्वद्भ्रमेऽनवरतभ्रमणे नियु-
क्तम् । एतदुक्तं भवति । भान्यश्विन्यादीन्यन्यानि विशिष्टानि ज्योतीर्षि
तेषां समूहश्चक्रं ग्रहाश्च सूर्यादयस्तैः सह सृष्टम् । तानि भानि प्राक्-
संस्थया समन्ताच्चिवेशितानि । ग्रहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवेशि-
तास्त उपर्युपरिसंस्थया । तत्रादौ तावदधश्चन्द्रः । तदुपरि बुधः । ततः

शुक्रः । ततो रविः । तस्माद्भौमः । ततो गुरुः । ततः शनिः । सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम् । एषां कक्षाप्रमाणानि कक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्गूर्ध्वार्धस्या यहास्तदुपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भगणादिसंस्थैर्यहैरित्युच्यते । सत्यम् । अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमयं बद्धा द्वितीयमयं भचक्रेऽश्वनीमुखे किल निबद्धम् । तस्मिन् सूत्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो यहाः सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिताः । भमण्डलं द्वादशधा विभज्यैवं भूमध्यात् सूत्राणि प्रतिभागं नीत्वा किल बद्धानि तैः सूत्रैः सह यहकक्षायां ये संपातास्ते तासु कक्षासु राशयन्ताः । तद्वत्प्रकारा राशय इति सङ्क्षिप्तमिहोक्तम् । कक्षाध्याये गोले च किञ्चिद्विस्तार्य वक्ष्यामः । एवंविधं भचक्रं सृष्ट्वा ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः । स च नित्यं प्रत्यगतिः । तेन समाहतं भचक्रं सखेचरं पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्याभ्रमणं तच्चीघ्रतरम् । यत् एकेनाह्वा भमण्डलस्य परिवर्तः । एवं तस्मिन् भपञ्जरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वोभिमुखं व्रजन्ति । नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अनन्तरक्रयितेषु स्वस्वमार्गेषु तेषां प्राभ्रमणम् । तत् तदल्पगत्या । प्रत्यगतेर्बहुत्वात् प्रागल्पगत्या व्रजन्तो नोपलप्यन्त इति भावः । तथा तस्य भपञ्जरस्य यौ दक्षिणोत्तरावन्तौ तत्र ये तारे ते ध्रुवत्वे नियुक्ते ॥ १३-१४ ॥

वा. वा.—इदानीं कालव्यक्तिजनकत्वेन ज्योतिःशास्त्रमूलभूतत्वात् स-यहस्य भचक्रस्य चलनं श्लोकद्वयेनाह सृष्ट्वा इति । विश्वसृजा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा यदेतद्भचक्रं सग्रहं भ्रमदृश्यते तत् सृष्ट्वा शश्वद्भ्रमे नियोजितमस्ति । सृष्ट्येनेन नियोजनात् पूर्वकालता सृष्टेर्बाधिता । कल्पादितः प्राक् सृष्टिः कल्पादौ प्रवहवायौ नियोजनमित्युक्तं भवति । शश्वद्भ्रमतीति शश्वद्भ्रमो निरन्तरनियतपश्चिमगतिः प्रवह एव । भान्यश्विन्यादीन्यष्टाविंशतिसंख्यानि । अन्यानि च लुब्धकादीनि ज्योतीषि तेषां समूहो भचक्रमित्युक्तं भाष्यकृता । तत्र नोदयन्ति ।

यथा परो धावतीत्यनेनान्योऽपि प्रतीयते तथाऽन्यानि च ज्योतींषीत्य-
नेन दासादिनक्षत्राणामपि तैजसत्वमभ्युपगतं प्रतीयते तच्च सिद्धान्त-
विरुद्धमिति । अत्रोच्यते । परमतप्रसिद्धाभिप्रायेणोक्तत्वाच्चैष दोषः ।
यद्वैपाधिकं तैजसत्वं गृहीत्वोक्तं ज्योतींषीति । अथ वा चन्द्रव्यतिरि-
क्तानां ग्रहाणां नक्षत्राणां च तैजसत्वमेवाभ्युपगम्यते । अस्ति च तेषां
परप्रकाशकत्वं स्वाभाविकम् । औपाधिकपरप्रकाशकत्वे मानाभावात् ।
शशाङ्कस्य तैजसत्वे ग्रहणशृङ्गेन्द्रमनदर्शनाद्यनुपपत्तिः । तस्मादन्य-
थाऽनुपपत्त्या चन्द्रस्य जलमयत्वं स्वीक्रियते । अन्येषां तु तैजसत्वे न किं-
ञ्चिद्बाधकमस्तीति श्रीमदाचार्येणान्यानि ज्योतींषीति सम्यगुक्तम् । तद-
न्ततरे च ध्रुवत्वे नियुक्ते । तेषामश्विन्यादीनां भानामन्तयोस्तारे भद्रकस्य
समन्तात् पूर्वापरयोः स्थितत्वादन्तो नास्त्यतो दक्षिणोत्तरे ध्रुवत्वे स्थिरत्वे
नियुक्ते निबद्धे । ध्रुवमध्यगं भवलयं गगनस्थितचुम्बकपाषाणद्वयान्तर्गता-
योगोलवद्वया न पतति तथा ध्रुवयोः स्थिरता कृतेति भावः । ननु भव-
लयस्य समन्तात् स्थितत्वेन कल्पादौ ग्रहाः कुत्र निवेशिताः । इत्यत्र
विशेषणद्वारेणाह भगणादिसंस्थैरिति । दासनक्षत्रस्यादिसंस्थैरित्युक्तम् ।
यस्मादनवरतनियतपश्चिमगतौ स्थापितं तद्वेतोरपराशाभिमुखं सखेवरे
भपञ्जरे भ्रमत्यपि नभश्चरास्तदल्पगत्या पूर्वदिशं संचरन्ति । यत् तस्य
प्रत्यग्भ्रमणं तच्छीघ्रतरम् । एकेनाह्ना नाक्षत्रेण भ्रमणदलस्य परिवर्तः ।
तस्माद्वाऽल्पा पूर्वा गतिस्तथा व्रजन्तोऽपि भ्रष्टिति नोपलक्ष्यन्त इति
तदल्पगत्येत्युक्तम् । नभश्चराः संचरन्तीत्यनेन या पूर्वगतिः सा ग्रहशक्त्ये-
वेति सूचितम् । पश्चिमगतिस्तु प्रवहवशतो न स्ववशत इति । ततोऽपरा-
शाभिमुखं भपञ्जरे सखेवरे भ्रमत्यपीत्यनेनोक्तम् । न ह्यश्विनीमुखे युगपत्
सर्वेषामवस्थानं सम्भवतीति कुत्र संचरन्तीत्यपेक्षायां भग्रहसंयोगे मुहुरनु-
भूतं कक्षाणामूर्ध्वाधरात्वमाह नीचोच्चतरात्मवर्त्मसु । अतिशयेन नीचो-
च्चानि यानि वर्त्मनि मार्गास्तेषु । केन क्रमेणेत्यत आह । तावदध-
श्चन्द्र इत्यादि । ननु कक्षाणामूर्ध्वाधरान्तरस्य विद्यमानत्वात् कथं भग-

णादिसंस्थैरित्युच्यते । सत्यम् । पूर्वापरान्तराभावं भमुखग्रहाणामभ्युपेत्योच्यते । भमुखग्रहाणां पूर्वापरान्तराभाव एव ज्ञायते । अत्र भूमध्ये सूत्रस्यैकमयं बद्धा द्वितीयमयं चाश्विनीमुखे निवेशनीयम् । तत् सूत्रं ग्रहकक्षासु यत्र लग्नं तासु कक्षासु तत्राश्विनीमुखमित्युपचर्यते । तस्मिन् सूत्रे प्रोक्ता मणय इव चन्द्रादयो ग्रहा अश्विनीस्थाः पूर्वापरान्तराभावा-
दुच्यन्ते । एवं भमण्डलं विभज्य चन्द्रादिकक्षासु प्रोक्तदिशा भूगर्भात् सूत्रसम्पातै राश्यंशकलाविकलाकल्पनया ग्रहसंस्थां भमण्डले वर्णयन्तीति न किञ्चिद्विरुद्धम् ॥ १३-१४ ॥

मरीचिः—अथैतज्ज्योतिःशास्त्रस्य ज्योतीषि ग्रहनक्षत्रादीनि विषयो यस्मिन्नित्यादिव्युत्पत्त्योपजीव्यत्वात् सयहभचक्रसंस्थानं प्रथमत आह सृष्टा इति । कमलोद्भवेन ब्रह्मणा एतत् पश्चिमाभिमुखं प्रत्यक्षभ्रममाणं भचक्रं भानामश्विन्यादीनामन्येषां चक्रं समूहम् । ग्रहैः सूर्यादिभिः सह । सृष्ट्वा स्रजनं कृत्वा । शश्वद्भ्रमे शश्वदनवरतं पश्चिमभ्रमो विद्यते यस्यासौ शश्वद्भ्रमः प्रवहवायुस्तस्मिन् गोलाकारप्रवहवायौ द्वादशविभागाद्वर्द्धिते । नियुक्तं नियोजितं स्थापितमित्यर्थः । तानि च प्राक्संस्थया गोलाकारेण यथोक्तस्थाने निवेशितानीति यावत् । न तु भचक्रं भानां चक्रं विषुव-
न्मण्डलमिति पृथूदकोक्तोऽर्थः । क्रान्तिवृत्तप्रदेशविशेषपश्चिमभ्रममार्गस्य विषुवद्वृत्तकल्पनात् । ननु भचक्रस्य समन्तात् स्थितत्वेन ग्रहाः कुत्र निवेशिता इत्यत आह । भगणादिसंस्थैरिति । भगणस्य आदिः । 'पौष्णान्ते भगणः स्मृतः' इति सूर्यसिद्धान्तात् । पौष्णान्तोऽश्विन्यादिस्तत्संस्थैः । रेव-
तीयोगताराप्रदेशात् पूर्वानुक्रमेण यद्वृत्ताकारमाकाशं भचक्रं क्रान्तिवृत्तं तस्मिन् रेवत्यन्ते योगतारायां निवेशिता इति भावः । नन्वनेन ग्रहादि-
स्रजनसामर्थ्याभावात् कथं सृष्टमत आह । विश्वसृजेति । विश्वान्त-
र्गतग्रहादिस्रजनं सहजमेवेति भावः । न च विश्वसृजेत्यनेनैवाशङ्काविर-
हात् कमलोद्भवेनेति व्यर्थमिति वाच्यम् । विश्वामित्रवारणाय कमलो-
द्भवेनेति विश्वस्य ब्रह्मकृतविश्वस्य अमित्रः शत्रुरिति व्युत्पत्त्या स्वस्थि-

त्यर्थमन्यद्विष्वं कृतमेवेति पुराणादौ प्रसिद्धम् । एवं च विष्णुनाभिकम-
लोत्पन्नब्रह्मणा सृष्टम् । तेन विष्णुः सर्वमूलं न तु ब्रह्मेति । न च 'विधा-
ता विश्वसृष्टिविधिः' -इत्यभिधानात् कमलोद्भवेनेत्यनेनैवाशङ्काविरहा-
द् विश्वसृजेति व्यर्थमिति वाच्यम् । कमलात् 'सलिलं कमलं जलम्' -इत्य-
भिधानाज्जलादुद्भवो जन्म यस्येति व्युत्पत्त्या मत्स्यादिकृतसृजनस्य निर्मू-
लत्वात् तद्वारणाय विश्वसृजेति । एवं चोभये पदविशिष्टत्वं ब्रह्मण-
स्तेन ब्रह्मसृष्टिरुक्तेति भावः । ननु प्रवहवायौ स्थापितभचक्रस्य वायोरा-
घातात् स्थिरत्वं कथमत आह । तदन्ततारे चेति । ध्रुवत्वे स्थिरतायां
तदन्ततारे तस्य भचक्राधिष्ठितगोलस्यान्तयोर्दक्षिणोत्तरदिक्स्थितेभिर्प्रदे-
शयोस्तारे नक्षत्रे चकाराच्रियुक्ते तथा । यथा ध्रुवमध्यगं भवलयं गग-
नस्थितचुम्बकपाषाणद्वयान्तर्गतायोगोलघत् न पतति तथा ध्रुवयो-
स्थिरता कृतेति भावः । न च दक्षिणोत्तरतारयोर्मत्स्यपरिभ्रमात् कथं
स्थिरत्वमिति वाच्यम् । तत्परमाणौ भ्रमाभावात् । यद्यापि भचक्रपश्चि-
मप्रत्यक्षभ्रमहेतोः प्रवहवायोः कल्पनं न युक्तं स्वत एव भचक्रभ्रमा-
ङ्गीकारात् । न चैतस्याचेतनत्वात् स्वतो भ्रमासम्भव इति वाच्यम् ।
नक्षत्रग्रहरूपत्वेनाचेतनत्वाभावाद्वायोरप्यचेतनत्वाच्च । न च प्रवहवायौ
पश्चिमभ्रमणशक्तिर्भपञ्जरेऽपि तथात्वात् । न हीश्वरेण वायौ भ्रमणं
निरुक्तं न भपञ्जरे येन भवतां मूलसत्त्वाद्गोपाभाव इति वाच्यं विनि-
गमनाविरहात् । किं च वायुविशेषः कल्पनीयस्ततोऽस्य पश्चिमभ्रमणश-
क्तिः । तेन भचक्रभ्रमो भवतीति भवद्भिः कल्पनीयम् । तत्र लाघवाद्भ-
चक्रस्यैव पश्चिमभ्रमणशक्तिकल्पनं युक्तम् । न गौरवाद्वाद्यादिकल्पनमेवं च
शश्वद्भ्रमे इत्यस्य प्रवहवाय्वर्थानुपपत्तिः । न चोक्तदोषभयादिव शश्वद्भ्र-
मे इत्यस्य भचक्रं निरन्तरभ्रमणे नियोजितमिति लक्ष्मीदासोक्तयथाश्रुतायां
युक्त इति वाच्यम् । तदन्ततारे च तथा ध्रुवत्वे इत्यस्य व्यर्थतापत्तेः ।
गोलाध्यायोक्त - 'नक्षत्रकलाखचरैः' - इत्याद्यस्य विरोधापत्तेश्च । तथाऽपि
भचक्रस्यानेकनक्षत्रसूर्यादियहात्मकत्वात् स्वतो भ्रमेऽनेकपश्चिमभ्रमणश-

क्तिकल्पनेति मद्रुक्तं प्रत्युत गौरवात् ग्रहाणां स्वशक्त्या पूर्वगत्यङ्गीकारादेक एव स्वशक्त्या सदा पूर्वपश्चियोगच्छतीति विरुद्धत्वाच्च प्रवहवायोर्भ्रम-
क्रमणहेतुकल्पनं युक्तम् । पुराणादिना कृत्वात् । अत एव सूर्यसि-
द्धान्ते ।

“प्रवहाख्यो मस्तु तांस्तु स्वाच्चाभिमुखमीरयेत्” ।

इत्यङ्गीकाराच्चेति संक्षेपः । स्वरूपादिविचारं तु गोलाध्याये
विस्तरेण वक्ष्यामः ।

तथा च ब्रह्मगुप्ताचार्यः ।

* “ध्रुवतारप्रतिबद्धं ज्योतिश्चक्रं प्रतिक्षणगमादौ ।

पौष्णाश्विन्यन्तस्यैर्यहैः सह ब्रह्मणा सृष्टम्” ॥ इति ।

एतद्वृत्ते प्रथमतृतीयचरणयोरिन्द्रवज्रालक्षणाद्द्वितीयचतुर्थचर-
णयोः ‘उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ’ इति लक्षणाच्चेन्द्रोपेन्द्रवज्रासंमिश्रं
वृत्तम् ।

उपजातिकाख्यं वा ।

“अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः” ।

इत्युक्तत्वात् ॥ १३ ॥

अथैतद्वृत्तस्य चलनं ग्रहाणां पूर्वगतिं चाह तत इति । ततो
यतो निरन्तरपश्चिमगतौ वायौ भ्रमस्यापनं कृतं तत्कारणात् अपराशा-
भिमुखं पूर्वदिगपेतया तत्स्पर्धिन्यां दिशि पश्चिमायामपराशात्वं युक्तम् ।
तदभिमुखं यथा स्यात् तथा पश्चिमानुक्रमेणेत्यर्थः । भ्रमजरे भ्रमके
सखेचरे प्रवहसहिते शीघ्रतरे भ्रमत्यपि सति स्वस्वस्थाने सग्रहभगणे
प्रवहवायुघातेनान्तरिति वृत्ताकारभ्रममाणे स्वस्वशक्त्याऽन्यत्र गन्तुम-
शक्ये इत्यपि—शब्दार्थः । नभश्चरा आकाशस्या ग्रहा ग्रहाधिष्ठितस्वम-
ण्डलरूपबिम्बानि तदिच्छया इन्द्रदिशं पूर्वदिशाभिमुखं तदल्पगत्या तस्या

* ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तस्य ३ श्लो० ।

तत्र ‘प्रदक्षिणगमादौ’-इति पा० ।

भचक्रगतेर्नोत्तरपट्टिघटिकाकाले तत्परिवर्त्तरूपाया अल्पगत्या न्यून-
 गत्या पूर्वगतिप्रत्यक्षाभावात् चरन्ति गच्छन्ति । अन्यथाऽश्विनीस्यग्रहस्य
 भरण्यादिस्यत्वानुपपत्तेः । अत्र क्रान्तिवृत्ते सप्तविंशतिनक्षत्राणि समप्र-
 देशान्तरेण द्वादश मेघादिराशयश्च प्रत्यक्षाश्विन्यादिनक्षत्रविलक्षणस्य-
 त्यनुरोधात् पूर्वानुक्रमेणातीन्द्रियदृष्टिभिः कल्पिताः । सर्वत्र ग्रन्थे तत्स्य-
 तग्रहानयनस्य सर्वफलादेशाद्युपयुक्तस्योक्तत्वात् । तथा चेन्द्रदिशं चरन्ती-
 त्यनेन ग्रहाणां पूर्वगतिः स्वशक्त्यैव ततोऽपराशाभिमुखमित्यादिना ग्रहा-
 णां पश्चिमगतिर्न स्वतः किन्तु प्रवहवशत इति सूचितम् । ननूक्तरूपक्रा-
 न्तिवृत्ताश्विन्यादिप्रदेशे परमाणुकल्पत्वाद्गुणादिसंस्थैरित्यनेन सर्वग्रहबि-
 म्बानां प्रोक्तमानानां स्थित्यसम्भवात् कथं संचरन्तीत्युक्तमत आह नी-
 चोच्चतरात्मवर्त्तमस्ति । अतिशयेन नीचोच्चा यानि आत्मनो ग्रहस्य
 वर्त्तमानि मार्गस्तेषु । तथा च ग्रहाणामेकस्यानाकाशे वृत्ताकारे
 प्रत्येकं स्थितिसम्भवात् कक्षास्वित्यर्थस्तेन निराधारभूगोलात् परित
 आकाशे प्रथमं चन्द्रमार्गवृत्तं कक्षाख्यं ततस्तत्समन्ताद्बुधकक्षा ततः शुक्र-
 स्य ततोऽर्कस्य ततो भौमस्य ततो गुरोस्ततः शनेः । ततः सर्वेषामुपरि भ-
 चक्राख्यक्रान्तिवृत्तस्येत्यष्टकक्षाङ्गीकारादश्विन्यादिप्रदेशाधःस्वकक्षायां स-
 मसूत्रेणावस्थानं तेषां युक्तम् । ततश्च स्वकक्षायां पूर्वाभिमुखगमनं
 युक्तमिति भावः । न चैवं नक्षत्राधिष्ठितरूपक्रान्तिवृत्तस्य ग्रहकक्षाभ्यो
 दूरस्यत्वात् कथं भगणादिसंस्थैरित्युक्तं कल्पकोटिशतैरपि सम्भवाभावा-
 दिति वाच्यम् । अत्र भूगर्भं सूत्रस्यैकमयं बद्धा द्वितीयमयं चाश्विन्यादि-
 प्रदेशे निवेशनीयम् । तत्सूत्रं ग्रहकक्षासु यत्र लग्नं तत्र प्रत्येकमश्विन्या-
 दित्वमुपचर्यते । तत्र सूत्रे पूर्वापरान्तराभावादूर्ध्वाधरान्तरसत्त्वेऽपि
 चन्द्रादयो ग्रहा अश्विनीस्या उच्यन्ते इत्यस्याङ्गीकारात् । अत एवैवं
 भचक्रं विभज्य चन्द्रादिकक्षासु प्रोक्तदिशा भूगर्भात् सूत्रसम्पातै राशयंश-
 कलाविकलाकल्पनया ग्रहसंस्थां भूमण्डले वर्णयन्ति । अन्यथा ग्रहाणां
 राश्यादिफलानां युतिफलानां च व्यर्थतापत्तेः । एवं क्रान्तिवृत्तसमसूत्रे-

गोर्ध्वस्यप्रवहवायुगोलान्तर्गतवृत्ते राश्यादिकल्पना प्रयोजनवशात् कार्य-
त्यलम् । 'जतौ तु वंशस्यमुदीरितं जरा' इत्युक्तत्वाद्वंशस्यवृत्तमिदम् ।

अत्र युक्तिः । ग्रहाणां नक्षत्राणां च नित्यमुदयास्तदर्शनात्
स्वतः पश्चिमगतेर्दूषितत्वात् तद्वतौ कृत्प्रवहवाय्वाघातस्य हेतुत्व-
कल्पनात् ततोऽपराशेत्याद्यर्धमुपपन्नम् । नन्वत्र प्रवहवायुक्रतभ्रमणं
न युक्तं तथा सत्यूर्ध्वाधोविभागेन कक्षाणां स्थितत्वात् परस्परन्यूनाधि-
कवाय्वाघातेन युगपत्कक्षावृत्तभ्रमणानुपपत्तिः । किं च । सृष्ट्वा भवक्रमि-
त्यादिना प्रवहवायौ मुख्यतया भवक्रस्यापनात् । तत्र प्रवहाभावाच्च
सयहैरित्यनेन भवक्रयहकक्षाणां सम्बन्धाकथनाद्वचक्रभ्रमेण कथं ग्रहाणां
पश्चिमभ्रमः । न चेष्टापत्तिरुदयास्तदर्शनादिति चेन्न । प्रवहवायौ सूर्या-
दिग्रहानेकतारात्मकभवक्रस्य निवेशाच्चन्द्रकक्षातो भवक्रोर्ध्वपर्यन्तं गोला-
कारः प्रवहवायुर्भूगोलात् परित आकाशेऽस्ति तेन नोक्तदोषः । आका-
शस्यत्वेन व्यवधायकाभावाद्वायुघातस्य सर्वत्र तुल्यत्वाच्च । चन्द्रादिक-
क्षामार्गे वायुवृत्तानां पश्चिमभ्रममाणानां प्रवहवाय्वन्तर्गतानां सत्त्वाद्वा न
क्षतिः । अश्विनीस्यग्रहस्य भरणीस्यत्वस्य प्रत्यक्षनक्षत्रव्यञ्जकेनानुमान-
द्वारा दर्शनात् तत्पूर्वगतं विनाऽसम्भवात् कारणान्तराभावाच्च ग्रहा-
णां स्वशक्त्या पूर्वगतिरस्तीति तदल्पगत्येन्द्रदिशमित्युपपन्नम् । ननु
पश्चिमगतिवत् पूर्वगतिदर्शनाभावेन तत्कल्पने मानाभावात् । किन्तू-
क्तार्थानुपपत्त्या पश्चिमानुक्रमेण नक्षत्रस्यित्या भपञ्जरगत्यपेक्षया ग्रहस्य
पश्चिमगतिः स्वशक्त्याऽधिकाऽस्तीति कल्पनं युक्तं पश्चिमगतेः
प्रत्यक्षदर्शनात् । न चाश्विन्याः पूर्वमुदयस्ततो भरण्या इति प्रत्यक्षद-
र्शनेन पश्चिमानुक्रमेण नक्षत्रासद्भावात् सदा रेवत्यादिपश्चिमनक्षत्रस्य-
त्वापत्तेरिति वाच्यम् । नक्षत्राणां पश्चिमगतिः प्रत्यक्षेण किञ्चिदधिका
स्वशक्त्या पश्चिमगतिरस्तीति कल्पनेनैवोक्तार्थोपपत्तिसम्भवाद्व्यहपूर्व-
गतिकल्पनं प्रत्यक्षबाधादयुक्तमिति चेत् तत्र भवक्रस्य पश्चिमगतिकल्पने
नक्षत्रवृत्तस्यैकत्वेन स्वशक्त्या तेषां तुल्यगत्या सप्तग्रहाणां सदैनक्षत्रे

स्थितिप्रसङ्गात् । अथ यस्मिन् काले वन्द्रो यत्र दृष्टस्तत्पूर्वभागे किञ्चि-
दन्तरेणाकाशे द्वितीयदिने तस्मिन् काल एव दृश्यत इति यहाणां
पूर्वगतिप्रत्यक्षोपलम्भाच्च । इन्द्रदिशं चरन्तीत्यनेन पूर्वगत्या क्रान्तिशरव-
शेन दक्षिणोत्तरा गतिः पूर्वा च । प्रवहादिना पश्चिमगतिः ।
नीचोच्चतरात्मवर्त्मस्थित्यनेनोर्ध्वाधोगतिरिति षोढा यहाणां गतिः
प्रतिपादिता ।

तथा चार्यभटः ।

* “उदयास्तमयनिमित्तं प्रवहेण वायुना तिप्तः ।

लङ्कासमपश्चिमगो भपञ्जरः सयहो भ्रमति”—इति ॥

तथा च श्रीपतिः

“स्वव्यापारात् प्रागतिः खेचराणामूर्ध्वाधस्ताद्याम्यसौम्यापराणि ।

गोलाभिज्ञैः पञ्च यातानि यानि तेषामुक्तान्यन्यहेतूनि तानि ॥

प्रत्यगतिः प्रवहवायुवशेन तेषां

नीचोच्चवृत्तजनितोर्ध्वमधश्च सा स्यात् ।

याम्योत्तरा त्वपमवृत्तविमण्डलाभ्यां

षोढा गतिर्निगदितैवमिह यहाणाम्”—इति ॥

“मध्यमकक्षावृत्ते मध्यमया गच्छति यहो गत्या ।

उपरिष्ठात् तल्लघ्व्या तदधिकगत्या त्वधःस्यः स्यात् ॥

वक्त्री यात्यपराशां निसर्गतो गच्छति यहः प्राचीम् ।

क्रान्त्या याम्योदीच्योर्ग्रहगतिरेवं भवेत् षोढा”—॥

इत्यनेन पूर्वगत्यैव षोढा गतिनिरूपणं लल्लङ्घितं च युक्तम् । इद-
मुपलक्षणम् ।

“वक्राऽनुवक्रा विकला‡ मन्दा मन्दतरा समा ।

तथा शीघ्रतरा शीघ्रा यहाणामष्टधा गतिः”—॥

* आर्यभटीये गोलपादे १० श्लो० ।

† शिष्याधीवृद्धिदे गोलाध्याये भुवनकोशे ३८-३९ श्लो० ।

‡ आधुनिकसूर्यसिद्धान्ते विकलेत्यत्र कुटिलेत्युपलभ्यते ।

इति पूर्वगत्या ज्ञेया । एवं ग्रहाणां चतुर्दशधा गतिः प्रतिपादितेति केचित् तत्र । प्रवहवायुक्रतुगतेः प्रत्यक्षत्वेऽपि स्वशक्त्या पूर्वगतेरेकस्या एवाङ्गीकारादितरगतीनामेतदुपजीव्यत्वात् क्रान्तिवृत्ते पूर्वगत्या चलितग्रहस्यावधिविशेषेणैतरगत्याभासदर्शनाच्च । अन्यथा मूलद्विः षोढेत्यादि याम्योत्तरपूर्वक्रममुक्तं स्यात् । पूर्वगतेः प्रतिदिनं भेदादनन्तगतित्वापत्तेश्चेति संक्षेपः । विस्तरेण गोलाध्यायेऽनेकमतनिरूपणं षोढागतिविचारणानिराकरणादिना वक्ष्यामः ॥ १४ ॥

इदानीमनाद्यनन्तस्य कालस्य प्रवृत्तिमाह ।

लङ्कानगर्यामुदयाच्च भानो-

स्तस्यैव वारे प्रथमं बभूव ।

मधोः सितादेर्दिनमासवर्ष-

युगादिकानां युगपत् प्रवृत्तिः ॥ १५ ॥

वा भा.-ननु पूर्वटीकायामनादिरनन्तश्च कालोऽभिहितः । अथ च सृष्ट्यादौ तस्य प्रवृत्तिः । प्रवृत्तिर्नाम आदिः । प्रलये तदन्तः ।

तथा च शास्त्रान्तरे

“कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव सहात्मना ।

कान्ते स पक्वस्तेनैव सहाव्यक्ते लयं व्रजेत्”—इति ॥

तत् कथमनाद्यनन्तः काल उच्यते । सत्यम् । योऽयं भगवान् मूर्त्ता व्यापकश्च कालस्तस्य प्राक्तनप्राकृतिकलयादनन्तरं व्यक्तिजनकानां सूर्यादीनामभावादव्यक्तस्याव्यक्ते यदवस्थानं स तस्य लय उच्यते । न त्वात्यन्तिकः प्रलयः कालस्यास्तीति । यत् तूक्तं ‘कान्ते स पक्वस्तेनैव सहाव्यक्ते लयं व्रजेदिति’ तत् तेनैवाव्यक्तावस्थानाभिप्रायेण । अतो युक्तमनाद्यनन्तत्वं तस्योक्तम् । तस्याव्यक्तस्य कालस्य सृष्ट्यादौ व्यक्तिजनकानां ग्रहाणां प्रादुर्भावे सति कालस्य व्यक्तीनामपि दिनमासवर्षयुगादीनां युगपदेकहेलया प्रवृत्तिर्बभूव । एतदुक्तं भवति । चन्द्रार्कयोर्म-

षादिस्ययोश्चैत्रस्य शुक्लपक्षादिः प्रतिपत् । अतो मधोः सितादर्दिनानां
सौरादिमासानां वर्षाणां युगानां मन्वन्तराणां कल्पस्य च तदैव प्रवृत्तिः ।
अथोदयाच्च भानोः । स चोदयः कस्मिन् देशे । लङ्कानगर्याम् । तथा
तस्यैव वारे आदित्यवार इत्यर्थः ॥ १५ ॥

वा. वा.—इदानीं कालस्य प्रवृत्तिमाह लङ्कानगर्यामिति । कल्पादि-
कालस्य युगपत् प्रवृत्तिर्नामादिर्बभूव । कालो द्विविधः । नित्योऽनित्यश्च ।

“नित्योऽनित्यश्च कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनोगोचरश्च देही भक्त्यनुकम्पया” ॥

इति वासिष्ठेऽपि । कालः कल्पते येनेति ।

सूर्यसिद्धान्ते च ।

“भूतानामन्तर्गतं कालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

स द्विधा स्थूलसूक्ष्मत्वान्मूर्तश्चामूर्त उच्यते” ॥

तथाऽन्यत्रापि । ‘चिरन्तिप्रादिव्यवहारासाधारणो हेतुः कालः’ ।

स च द्विधा । एकः कालोऽन्यः कालकाल इति । तत्र येन प्राणिदेहाद-
योऽतीतवर्तमानादिरूपेण कलयितव्याः स केवलः कालः । उक्तं च ‘कल-
यति जगदेष कालोऽतः—इति । स चानित्यः सावयवश्च । ‘अहोरात्राणि
विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी’—। ‘सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि’-
इत्यादि श्रुतिभ्यश्च । न चोपाधिरेव जन्यो न काल इति वाच्यम् । शैवा-
गमसारसंग्रहे कालस्वरूपस्य जन्यत्वश्रवणात् ।

तथा च संग्रहकारिका

“नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ” ।

तत्त्वं कालस्वरूपम् । एतादृशः कालोऽप्युत्पत्तिस्थितिविनाशका-
रिणा येन कलयितव्यः स कालकाल इति । ननु ‘कालः पचति’—इत्या-
दिना कालस्य लयश्रवणात् कथमनाद्यनन्तत्वम् । उच्यते । योऽयमि-
त्यादिभाष्यकारस्य वस्तुतो द्वैविध्यनित्यत्वयोः रभावात् श्रुतिप्रतिपादिता-

नित्यत्वसावयवत्वयोरौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेः कालस्यानाद्यनन्तत्वेन किञ्चिद्वाधकमस्तीत्येतदभिप्रायिकमपि कालकालपरं व्याख्येयम् । के चिदेनं कालं मायेत्याहुः । तस्या एव सर्वोधारत्वात् । ईश्वरावातिरिच्यत इत्यन्ये । दिश आकाश एव । आकाशस्यैव दिग्व्यवहारजनकत्वात् । 'दिशः श्रोत्रम्'—इति श्रुतेः । आकाशोऽप्यनित्य एव । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति श्रुतेः । काल एव नित्यः स चेश्वर एव । कालव्यक्तियज्जकानां यहाणां प्रादुर्भावे कालस्य व्यक्तीनामपि युगपदेकहेलया कल्पादौ प्रवृत्तिर्बभूव । कल्पादित एव गतिप्रारम्भः स्वीकृतः । विष्णुधर्मोत्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्ते लघुवशिष्टसिद्धान्ते च स्वीकृतत्वात् । अत एवार्थभटेनाप्युक्तम् ।

“*कलिसंज्ञे युगपादे पाराशर्यं मतं प्रशस्तमतः ।

नात्र मते सृष्ट्यब्दाः शेषं कल्पादिकं प्राग्वत्”—इति ॥

तथा च ब्रह्मगुप्तेनापि स्वीकृतेः ।

“†ब्रह्मोक्तं यहगणितं महता कालेन तत् खिलीभूतम् ।
अभिधीयत.....” ॥

इति वदता च विष्णुधर्मोत्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्तः स्वोक्तस्य मूलमिति स्पष्टमेवाभिहितम् । तस्मादत्र मते कल्पादितः प्राक् यहसृष्टिः । कल्पादौ पूर्वगतिप्रारम्भ इति निरवद्यम् ।

“विधेर्दिनादौ युगपत् समस्तं भूत्वा यहाः प्रागमनप्रवृत्ताः ।

इतीरितं वेदविरोधिनस्ते ब्रह्मार्कचन्द्रादिमताद्विभिन्नाः ॥

ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगुर्यच्छैनकायामलं

माण्डव्याय वसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्यो मयायाह यत्

प्रत्यक्षागमयुक्तिशालि तदिदं शास्त्रं विहायान्यथा

यत् कुर्वन्ति नराः ‡ न निर्वहति तद्विज्ञानशून्याश्चिरम्” ॥

* पठ्यार्धमार्थभटसिद्धान्ते पाराशर्यमतान्तराख्ये द्वितीयपादे उपलभ्यते ।

† ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तस्य २ श्लो० ।

‡ ‘ऽधमाश्च तदसद्देवोक्तशून्या भूयन्’—इति श्रीकमलाकरकृते तत्त्वविवेके पाठ उपलभ्यते ।

इति ये वदन्ति त एव विज्ञानशून्या अबहुदृष्टत्वात् । प्रपञ्चितं
चैतत् सूर्यसिद्धान्तवासनाभाष्येऽस्माभिरित्युपरम्यते ॥ १५ ॥

मरीचिः—अथ कालस्यानाद्यनन्तत्वादमूर्त्तत्वेनेन्द्रियागोचरत्वाच्च कथं
ग्रहचारप्रवृत्तिप्रासङ्गिककालस्तदुपाधिभेदावगमं विनाऽवगन्तुं शक्य इ-
त्यतः स्वस्वोपलक्षकोपलक्षिततत्प्रत्यवसरवर्त्तिकालोपाधिप्रवृत्तिं बह्य-
माणसर्वविषयोपजीव्यत्वादुपजातिकयाऽऽह लङ्कानगर्यामिति । लङ्कान-
गर्यात्मकोपलक्षितभूगर्भप्रदेशविशेषे भानोर्वारे आदित्ये । चः समुच्चये ।
प्रथमं तस्य तूदायदेश पूर्व तस्य भानोरुदयक्षितिजसंलग्नताकालस्तस्मात्
तमारभ्यत्यर्थः । भवक्रस्यापनानन्तरग्रहचारप्रवृत्तिकालमेव प्रथमलङ्कासू-
र्योदयमारभ्येति यावत् । एवकारो लङ्कायामर्धरात्रे प्रवृत्तिरिति विस्तृ-
मतवारणाय ।

“उदयादुदयं भानोः सावनं तच्च कीर्तितम्” ।

इत्यनेन सूर्योदयमूलसावनस्योक्तत्वात् । मध्याश्चैत्रस्य सितादेः
शुक्लप्रतिपदमारभ्य । अत्र मध्यादेरित्यनेन ‘मासो दर्शावधिश्चान्द्रः’—इति
लघुवसिष्ठोक्ताच्छुक्लपक्षसिद्धेरपि कृष्णादिमासव्युदासाय सितग्रहणम् ।
अर्हर्णादौ शुक्लादिमासानां प्रयोजनात् । समुच्चयार्थकपूर्वोक्तवोऽत्रा-
नुसन्धेयः । दिनमासवर्षयुगादिकानां दिनानां सौरचान्द्रनाक्षत्राणां
मासानामेतद्रूपाणाम् । वर्षाणामप्येतद्रूपाणाम् । अत्र युगपदेन महायु-
गम् । अन्यथा त्रेताद्यनुपपत्तेः । आदिपदात् कल्पमनुवमानाद्यनुक्त-
मानान्तराणां घट्यादीनां च युगपत् तुल्यसमये प्रवृत्तिरादिरारम्भ
इति यावत् । बभूव जातेत्यर्थः । यद्वा लङ्कादेशे भानोर्वारे तस्य
क्षितिजसंलग्नतया स्थापनात् । तदुदये इति एवकारार्थोऽध्याहारेण
वा । चैत्रादीनां प्रवृत्तिर्युगपत् जाता । लङ्कादेशादितरदेशे तु भानोरु-
दयतः स्वसूर्योदयादित्यर्थः । प्रथमं लङ्कासूर्योदयाच्चलितसूर्यस्य देशे
यावत्कालेनोदयस्तत्कालेन पूर्वमित्यर्थः । प्रवृत्तिस्तेषां जातेत्यर्थः । तेन
सर्वत्र एकस्मिन् काले एषा युगपत् वृत्तिर्जातेति सिद्धम् । तथा च

लङ्कादयसमये लङ्काया अन्यदेशे मध्याह्नादिपूर्वकेष्टघटिकाकाले स्वदेशो-
दयाद्वते सिद्धे एव प्रवृत्तिर्जातेति पृथुदकोक्तं युक्तम् । एवं च 'चैत्रशुक्लप्र-
तिपद्यादित्यदिने लङ्कायां प्राक्स्वस्तिके ग्रहवारः प्रवृत्तः'—इति प्रतिज्ञा-
कृतेति भावः । अत्र युक्तिः । भगणादिसंस्थैरिति पूर्वोक्तेन ग्रहचारप्रवृ-
त्त्यादौ सूर्यस्य मेषादिस्यत्वेन चैत्रत्वं मेषार्कयुक्तचान्द्रमासस्य तथा-
त्वात् । चन्द्रसूर्ययोगाद्दर्शान्तत्वमत एव चैत्रशुक्लप्रतिपदादिस्तत्र ।
ब्रह्मणा लङ्कादितित्तजे प्राक्स्वस्तिके ग्रहाणां स्थापनात् सूर्यकिरणप्रतिह-
तानां चन्द्रादीनामदर्शनाच्च सूर्योदय इत्युक्तम् । लङ्कायाः कुमध्ये वर्त्त-
मानत्वात् । न च भूमेर्वर्त्तुलत्वेन मध्यः सर्वप्रदेशे सम्भवतीत्युक्तमिति
वाच्यम् । स्वतन्त्रेच्छस्य नियोक्तुमशक्यत्वात् । अत एव यमकोटेर्मध्य-
त्वकल्पनं सूर्यसिद्धान्ते । न चोदयकाले तदानीं मेषलग्नस्य क्रुरास्तमि-
ताखिलग्रहोपहतस्य सत्त्वात् कथं तदारब्धग्रहचारादीनामाकल्पमवि-
घ्नेन संस्थानमिति संहितास्कन्धाप्रामाण्यापत्तेरिति वाच्यम् । वेदोक्त-
कर्मकर्त्तृस्मदादीनां मनुष्याणां संहितोक्ताशुभकालत्यागसम्भवाच्च सर्वज्ञ-
ब्रह्मणो मनोऽभिलषितकार्यस्येच्छामात्रसम्पाद्यत्वेन महाशक्तिमत्त्वात् ।
अन्यथा सर्वग्रहाणामस्तमितत्वेन भवदभिमतार्धरात्रे पापलग्नस्यार्कस्य
पापाक्रान्तचतुर्थस्य सत्त्वेन च ग्रहचारप्रवृत्तेरसङ्गततापत्तेः । अथ सप्त-
ग्रहेषु तदानीं सूर्यस्योच्चस्यत्वेन ग्रहप्रकाशकहेतुत्वेन स्वीदयमूलदिन-
कर्त्तृत्वेन दिनकरदिनेशाभिधानाच्च प्रथमदिने सूर्यस्याधिपत्यं युक्तम् ।
अन्यग्रहाणां निम्नभत्वेन निर्बलत्वात् । चारमार्गे बलिन एव प्रथम-
प्रवृत्तेः । अथ सृष्ट्यादौ ग्रहचारप्रवृत्तिकाले तदुपाधीनां प्रवृत्तेर्दिनमास-
वर्षयुगादीनां युगपत् प्रवृत्तिरिति च युक्तम् ।

“चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमेऽहनि ।

शुक्लपक्षे समयं तत् तदा सूर्योदये सति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।

ग्रहानहान्यूतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधिपम्” ॥

इति कालमाधवीयब्रह्मपुराणवचनदर्शनात् ।

तथा च विष्णुधर्मोत्तरपुराणान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्ते श्रीमद्भगवद्गु-
संवादे भगवद्वाक्यम् —

‘लङ्कायामर्कौदये चैत्रशुक्लप्रतिपदारम्भेऽर्कदिनादावश्विन्यादौ
किंस्तुघ्नादौ रौद्रादौ कालप्रवृत्तिः’ ।

इत्यपि प्रमाणमत एव ब्रह्मगुप्तः ।

* “चैत्रसितादेरुदयाद्धानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः ।

सृष्ट्यादौ लङ्कायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्य” — इति ॥ १५ ॥

इदानीं कालमानानां विभागकल्पनां श्लोकत्रयेणाह ।

योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामभागः

स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता ।

त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा

तच्चिंशता सद्गणकैः कलोक्ता ॥ १६ ॥

त्रिंशत्कलाऽऽक्षी घटिका क्षणः स्या-

न्नाडीद्वयं तैः खगुणैर्दिनं च ।

गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुस्तैः

षड्भिः पलं तैर्घटिका खषड्भिः ॥ १७ ॥

स्याद्वा घटीषष्टिरहः खरामै-

र्मासो दिनैस्तैर्द्विकुम्भिशच वर्षम् ।

क्षेत्रे समाद्येन समा विभागाः

स्युश्चक्रराश्यंशकलाविलिप्ताः ॥ १८ ॥

वा. भा. — योऽक्ष्णोर्लोचनयोः पक्षपातः स निमेषः । स यावता कालेन
निष्पद्यते तावान् कालोऽपि निमेषशब्देनोच्यते । उपचारात् । तस्य
त्रिंशद्विभागस्तत्परसंज्ञः । तत्परस्य शतांशस्तुटिरिति । अथ च निमेषै-
रष्टादशभिः काष्ठा । क्व चिच्छास्त्रान्तरे ‘तिथिभिः’ — इति पाठः । काष्ठा-

त्रिंशता कलोक्ता । कलानां त्रिंशता घटिका । सा चार्त्ती । भ्रमस्य षष्टिभाग इत्यर्थः । घटिकाद्वयेन क्षणो मुहूर्तः । क्षणानां त्रिंशता दिनम् । अथ प्रकारान्तरेण दिनमुच्यते । गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुरिति । एकमात्रो लघुः । द्विमात्रो गुरुः । तथा

“सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरस्तु यः ।”

इति छन्दोलक्षणे प्रतिपादितम् । यदक्षरं सानुस्वारं विसर्गान्तं दीर्घं यस्याक्षरस्य परतः संयोगस्तल्लघ्वपि गुरुसंज्ञं ज्ञेयम् । गुर्वक्षरस्योच्चार्यमाणस्य यावान् कालस्तद्व्यञ्जनेकोऽसुः प्राणः । प्रशस्तेन्द्रियपुरुषस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्त्ती काल इत्यर्थः । षड्भिः प्राणैरेकं पानीयपलम् । पलानां षष्ट्या घटी । घटीनां षष्ट्या दिनम् । त्रिंशद्विनैरेको मासः । मासैर्द्वादशभिर्वर्षमिति कालस्य विभागो दर्शितः । अथैतत्प्रसङ्गेन क्षेत्रविभागोऽपि कथितः । क्षेत्रे समाद्येन समा विभागा इति । क्षेत्रे कक्षायां समाद्येन वर्षाद्येन समास्तुत्याः क्षेत्रविभागा ज्ञेयाः । ते के । चक्रराश्यां शकलाविलिप्ताः । यथैकस्य वर्षस्य मासदिनादयो विभागा एवं भगणस्य राश्यांशदयः ॥ १६-१८ ॥

वा.वा.—इदानीं कालमानानां विभागकल्पनां श्लोकत्रयेणाह योऽहो-
रिति । न केवलं सूर्यादय एव कालव्यक्त्यव्यञ्जकाः किन्तु निमेषादयो-
ऽपीत्युच्यते । अत्र निमेषस्य सहस्रत्रयमितोऽंशस्तुटिरित्युक्तम् । शास्त्रा-
न्तरे निमेषद्वयं त्रुटिरभिहिता । अत्र क्षणपदेन मुहूर्त उक्तः । अन्यत्र निमे-
षाष्टकं क्षण इति । अत्र द्विसप्ततिसहस्राधिकनवलक्ष-८९२००० निमे-
षैरहोरात्रमिति तत् । क्वचित् षष्टिसहस्राधिकैकविंशतिलक्षे-२१६००००
निमेषैरहोरात्रमुक्तम् । अन्यत्रापि द्वात्रिंशत्सहस्राधिकाष्टपञ्चाशलक्ष-
५८३२००० निमेषैरहोरात्रमिति ।

तथा च गार्ग्यः ।

“अक्षिपत्सपरिज्ञेयो निमेषः परिकीर्तितः ।

द्वौ निमेषौ त्रुटिर्नाम द्वे त्रुटी तु लवः स्मृतः ॥

द्वौ लवौ क्षण इत्युक्तः काष्ठा प्रोक्ता दश क्षणाः ।

त्रिंशत् काष्ठाः कला प्रोक्ता कलास्त्रिंशन्मूहूर्त्तकः ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रमित्याह भगवान् हरः"-इति ।

तथा च मनुस्मृतौ शाकल्ये च परिभाषान्तरमुक्तम् । निमेषतारत-
म्याददोषः । मनुष्यलक्ष्यं परिभाषान्तरमुक्तं गुर्वतरैः खेदुमितैरिति । पूर्व-
परिभाषाया मनुष्यदृग्विषयातीतत्वाच्चिमेवपरिमाणस्याव्यवस्थितिस्वीका-
रदर्शनाच्च क्षेत्रे समाद्येनेति ।

“विकलानां कला षष्ट्या तत्षष्ट्या भाग उच्यते ।

तत्त्रिंशता भवेद्वाशिर्भगणो द्वादशैव ते” ॥

इति क्षेत्रपरिभाषोक्ता ॥ १६-१८ ॥

मरीचिः—अथ मूलभूतभचक्रग्रहचारप्रवृत्तिकालमुक्त्वा त्रुट्यादिप्रलयान्त-
कालनिरूपणं विवक्षुः प्रतिज्ञातत्वात् प्रवृत्तिकाले दिनमासवर्षादीनां
प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च त्रुट्यादिवर्षान्तकालस्य कलनं क्षेत्रपरिभाषां चोपजात्ये-
न्द्रवज्राभ्यां च क्रमेणाह योऽह्नोरित्यादीति । अह्नोर्नारोगमनुज-
नेत्रयोर्निमेषस्य पञ्चपातकालस्येत्युपचाराल्लभ्यते । द्वयोर्नेत्रयोस्तुसर्गतो
युगपच्चिमेषादह्नोरिति द्विवचनम् । यद्यत्संख्यामितः खरामभागः ।
‘अङ्गानां वामतो गतिः’-इत्यनेन त्रिंशदंशः । आकाशस्य महत्त्वे-
नेयताभावात् तद्वाचकशब्दानां सङ्केतेन वा स्थानाभावद्योतकशून्याभि-
धेयत्वात् । परशुरामदाशरथिबलभद्राणां त्रयाणां रामपदवाच्यत्वेन
रामशब्देन त्रिसंख्योक्तेश्च । एतेन रावणरिपुदाशरथशब्दादिना त्रिसं-
ख्याग्रहणमाधुनिकोक्तं परास्तम् । अत्र गुरुतराः । नन्वस्ति लिपि-
पु सव्यक्रमः शिष्टसम्मतो माङ्गलिकत्वादादरणीयश्च । तत्कथं तमपहा-
यापसव्यक्रम आदृत इति चेन्न । शतसहस्रायुतलक्षादीनामुत्तरोत्तरमभ्य-
र्हितत्वेन तदुचितसव्यक्रमद्वारैतत्क्रमस्य युक्तत्वात् । न चाभ्यर्हितसंख्यातः
सव्यक्रमार्थमुत्तरावधितः प्रदक्षिणक्रमेणैव द्वितीयादिस्थानानां संज्ञा-
ऽस्त्विति । अत एवार्थभटमिद्वान्ते सर्वत्रेष्टाभ्यर्हितसंख्यातः सव्यक्रमेणैव
संख्याङ्कनिबन्धनम् । तद्वाक्यं च यथा—

“कल्पे सूर्यादीनां भगणा घडफेननेननुनीनाः ।

मथयमगलभननुना” ... * ॥

इत्यत्र रूपात् ।

“कटपयपूर्वा वर्गाद् घर्णेक्रमतो भवन्त्यङ्काः ।

ऊनौ शून्य प्रथमार्थे आशुद्धे ऐस्तृतीयार्थे”† ॥

इति स्वीकृतपरिभाषयाऽर्कभगणसंख्या ४३२००००००० चन्द्रस्य ५७५३३३४००० । एवमन्यात्रापि दर्शनादिति वाच्यम् । उत्तरावधेरभावात् । परिच्छिन्नसंख्यासु तत्सत्त्वे तस्यानियतत्वात् । प्रथमावधेस्तु नियतत्वात् । तत्स्यानमारभ्य स्यानसंज्ञाऽपसंख्यक्रमेण युक्ततरा । अत एव सूर्यसिद्धान्ताद्व्याप्यन्ये एतत्क्रमस्यैव निबन्धनमिति प्रोचुः । स कालस्तत्परस्तत्पराभिधेयः ।

तदुक्तम् ।

“स्वस्ये नरे सुखासीने यावत् स्पन्दति लोचनम् ।

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः”... इति ॥

तच्छतभागस्तस्य तत्परकालस्य शतांशः कालस्तुटिरुक्ता तत्कालस्य त्रुट्याभिधेयतोक्त्यर्थः । उक्त्यनेन

“प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्तुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः ।

तद्वथाऽत्तणोर्निमेषस्य वियत्काल-३० लवो मतः ॥

स तत्परः शतांशः स्यात् तस्य साऽपि भवेत् त्रुटिः” ।

इति ज्ञानभास्करे सूर्याखण्डसंवादे कालज्ञाननिरूपणे उक्तत्वादागम एव प्रमाणम् । नात्र युक्तिरिति सूचितम् । भूतवर्त्तमानभविष्यत्वेन कालशब्दाभिधेयास्त्रयो गृहीता इति । नन्वेतत् त्रुटिनिरूपणं व्यर्थम् । न च त्रुट्यादिप्रलयान्तेत्याद्युद्देशादिति वाच्यम् । निमेषकालात् प्रलयान्तकालस्य निरूपणेन त्रुट्याद्यसम्भवादुद्देशे त्रुटेर्निमेषपरत्वात् ।

* महार्थभटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ७ श्लो० ।

† महार्थभटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ३ श्लो० ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

“काष्ठा स्मृताऽष्टादशभिर्निमेषैः कला च काष्ठादशकत्रयेण ।
त्रिंशत्कला स्याद्वृटिका घटीभ्यां क्षणः क्षणत्रिंशदहर्निशं च” ॥
इति वृटिकालं विना निमेषकालमारभ्याङ्गीकाराच्च । न च तत्र
“अत्थोर्निमेषः कथितो निमेषस्त्रिंशद्विभागोऽस्य च तत्परः स्यात् ।
शतांशकस्तस्य वृटिर्निरुक्ता सर्वज्ञगम्या यदि हन्त सा स्यात्” ॥

इति वृट्यादिनिरूपणमपि निष्प्रयोजकं कृतम् । तथाऽत्र कृतमिति
वाच्यं वृट्यादिप्रालयान्तकालकलनेत्यादिक्रमेणोद्देशमत्रत्यं विहाय तत्र
'शतानन्दध्वस्तिप्रभृतिवृटिपर्यन्तसमय'-इत्यादिना वृटिमहाकल्पावच्छि-
न्नकालस्योद्देशात् तत्रोक्तत्वादत्रोक्तमित्यन्धपरम्पराया गोले निरा-
साच्च । न च योऽत्थोरित्यादयस्य वृटिभागेनैकस्तत्परस्तत्परत्रिंशता
निमेष इति व्यत्यये तात्पर्यमिति लक्ष्मीदासोक्तोऽर्थो युक्तः । अये निमेषा-
दिना कालप्रतिपादनाच्चेति वाच्यम् । निमेषज्ञाने वृटिज्ञानं वृटिज्ञाने
निमेषज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । अन्यथा वृटेः प्रकारान्तरेण निरूपणाय
तैरिति चेत् । निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठेति वक्ष्यमाणे निमेषपदं वृटिपरम् ।
धृतिपदं चतुःपञ्चसहस्रसंख्यापरमित्यन्यगत्याऽर्थकरणेन चतुःपञ्चसह-
स्रवृटिभिः काष्ठेति सिद्धेरुक्तदोषाप्रसक्तेः । यद्वा योऽत्थोरित्यादिवृट्यन्ते-
नोक्तं परिभाषान्तरम् । तद्वथा यत्रादयन्ये वृट्यादिप्रलयान्तकालनिरू-
पणं निमेषानन्तर्गतेन वृटिनिरूपणपूर्वकं कृतं तत्र वृटिज्ञानार्थमस्य भागस्य
कथनात् तत्परिभाषोक्तमायेव सिद्धा ।

तदुक्तम् ।

“वेदेषुवृटिभिः कालो मुहूर्ताख्यो मुहूर्तकैः ।

काष्ठा सहस्रैस्तस्याश्च त्रिंशता गदिता कला” ॥

इत्यादिपूर्वग्रन्थे । अत्र तात्पर्यम् । ननु वृटेरतीन्द्रियत्वेन घट्या-
दीनामपि तथात्वात् कथं परिभाषया व्यवहारोपयुक्तदिनकालज्ञानमित्य-

स्वरसात् परिभाषान्तरमाह निमेषैरित्यादि । अत एव पूर्वपरिभाषा सम्पूर्णा नोक्तेति युक्तं पश्यामः । निमेषैरित्यादि छन्दःशास्त्रेऽष्टादश-
त्तरचरणपद्यस्य धृत्यभिधायकत्वादष्टादशनिमेषकालमानैः काष्ठा । अत्र
तिथिभिरित्युक्तः षाठः । आर्षयन्ये तद्दर्शनाभावात् । तच्चिंशता काष्ठा-
कालमानत्रिंशता कला । सद्गणकैरुक्तेति प्रत्येकं सम्बन्धः । अत्र काल-
विशेषाभिधायककलाया उक्तत्वेन त्रेचान्तर्गतकलाभिचत्वं स्पष्टत्वं सद्ग-
णकैरुक्त्यनेनात्रागम एव प्रमाणं सूचितम् । त्रिंशत्कला त्रिंशन्मितकला ।
जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । घटिका आर्त्ता नाक्षत्री भभ्रमकालस्य षष्ठ्यंश
इत्यर्थः । नाडीद्वयं घटिकाद्वितयं क्षणो मुहूर्तः । तैः क्षणैः खगुणैः ।
सत्त्वरजस्तमसां त्रयाणां शास्त्रे गुणत्वप्रतिपादनादुणास्त्रयः सङ्केतेन
च गृह्यन्ते । त्रिंशन्मुहूर्तैर्दिनम् । चकारावाक्षत्रघटीभ्यां नाक्षत्रमहोरात्रं
षष्टिघटीमितमुक्तम् ।

एतदुक्तं ज्ञानभास्करे ।

“निमेषैर्धृतिभिः काष्ठा कला तच्चिंशता मता ।

त्रिंशत्कला द्युघटिका तद्युगमं च भवेत् क्षणः ॥

तच्चिंशद्विदिनं सूत भवेत्”इति ।

ननु कालसामान्यपरिभाषाकथनोपक्रमे घट्यादीनां नाक्षत्रकथनम-
युक्तम् । नाक्षत्रकालस्य मानविशेषत्वेन माननिरूपणं निरूपितत्वात् ।
अन्यथा सौरचान्द्रादीनामपि घटीमानस्य निरूपणापत्तेः । अत एव
ज्ञानभास्करे ‘द्युघटिका’—इति सामान्यमुक्तमित्यार्त्तपदप्रयोगो व्यर्थ एवेति
चेन्न । सामान्यपरिभाषाया अपि विशेषाश्रयत्वेनार्त्तघटीनामेकरूपतया तद-
न्यमानानां घटीनां प्रतिलक्षणविलक्षणत्वेन चार्त्तघट्यङ्गीकारात् । सामान्य-
स्य विशेषानतिरिक्तत्वेन तर्कशास्त्रे साधनात् । नाक्षत्रमानेन घट्यादिय-
हणेऽपि सामान्यानुरोधेन केवले घटीग्रहणे व्याकुलता स्यादिति तत्परि-
हारार्थमार्त्तपदस्य सार्थकत्वात् । अत एवानन्तरोक्तपरिभाषायां नाक्षत्र-
घट्यादियहणेऽपि सामान्यानुरोधात् पूर्वाक्तेन चार्त्तपदप्रयोग इति विशे-

योक्तावपि सामान्ये तात्पर्यम् । नन्वस्मदादीनां निमेषकालातीन्द्रियत्वेन दिनमानस्यातीन्द्रियत्वात् कथं परिभाषया व्यवहारसिद्धिरतः परिभाषान्तरमाह गुर्वक्षरैरित्यादि । खेन्दुमितैः सङ्केतेनेन्दुपर्यायशब्दानामेकसंख्याभिधेयत्वाद्दशसंख्यैर्गुर्वक्षरैः पूर्वाक्तगुरुलक्षणाक्रान्तस्वरवर्णैर्दशगुर्वक्षराव्यवहितकथनलक्षितकालावयवैरसुः स्वस्यसुखासीनस्य श्वासोच्छ्वासान्तर्वर्तिकालस्य तत्पदोपचारलाभात् प्राणः ।

स्वस्यलक्षणं च ।

“समधातुः समाग्निश्च समदोषमलक्रियः ।

प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्य इत्यभिधीयते”-इति ॥

तैः प्राणैः षड्भिः पलम् । तैः पलैः खषड्भिः षष्ट्या घटिका वा परिभाषान्तरेण स्यात् । इयं घटी पूर्वपरिभाषोक्तनाक्षत्रघटीतुल्येति सूचनाय दिनपरिभाषामाह घटीषष्टिरिति । घटीषष्टिरहोऽहोरात्रं स्यात् । तथा च पूर्वषष्टिघटिकाभिरेतत्षष्टिघटिकाभिश्चाहोरात्रस्योभयथा तुल्यत्वकथनाद्वचक्रमेण चक्रकलाभिर्नाक्षत्रदिनसम्भवादहोरात्रासूनां कलासमत्वदर्शनाच्च षष्टिपलात्मकघट्या नाक्षत्रत्वं युक्तम् । तेन न पौनरुक्त्यं दिननिरूपणे इति भावः । अहोरात्रासुभिः पूर्वपरिभाषया नवलक्षद्विमष्टिसहस्रमिता निमेषास्तदैकेनासुना के इत्यनुपातेन पञ्चचत्वारिंशन्निमेषैरेकोऽसुरित्यादि ज्ञेयम् । अथ मासादीनाह खरामैरिति । त्रिंशदहोरात्रैर्मासः । तैर्मासैर्द्विकुभिर्भूर्पर्यायशब्दानां सङ्केतेन चैकसंख्यावाचकत्वादद्वादशभिर्वर्षैः । चः समुच्चये । इति कालपरिभाषायाम् ।

“... .. गुर्वक्षरैरसुः ।

“दशभिस्तैर्भवेत् षड्भिः पलं व्योमर्तुभिर्घटी ॥

अहः खर्तुंघटीभिश्च मासो व्योमाग्निवासरैः ।

द्विकुभिस्तैर्भवेद्वर्षम्” इति ॥

अनेन ज्ञानभास्करोक्तेनागम एव प्रमाणम् । अथ प्रसङ्गादुक्त्यमाणोपयुक्तत्वेन क्षेत्रपरिभाषामाह क्षेत्र इति । क्षेत्रे कक्षावृत्तात्मके ।

समाद्येन वर्षमासदिनघटीपलान्तविभागेन समास्तुल्याः । चक्रराश्यंशक-
लाविलिप्ता विभागा भगणांशकलाविकलाख्यकलाविभागा इत्यर्थः
स्युर्भवन्ति । तथा चैकवर्षस्य मासदिनघटीपलानि यथाऽवयवास्तथैकभ-
गणस्यापि राश्यंशकलाविकला अवयवास्तेन विकलापष्ट्या कला कला-
पष्ट्या भागः । भागत्रिंशद्वाशिः । द्वादशराशिरैको भगण इति क्षेत्रपरि-
भाषोक्तसिद्धा विकलालिप्तांशराशिभगणान्तः क्षेत्रविभागस्तुल्यः । कालेन
विनाडिकाद्येनेति ब्रह्मगुप्ताचार्योक्तत्वात् ।

तथा च स्पष्टं सूर्यसिद्धान्ते ।

“विकलानां कला पष्ट्या तत्पष्ट्या भाग उच्यते ।

तत्त्रिंशता भवेद्वाशिर्भगणो द्वादशैव ते”* ॥

इत्युक्तमत आगम एव प्रमाणम् ॥ १६—१८ ॥

इदानीमनयैव कालविभागपरिभाषया सौरादीनि तन्मानान्याह ।

रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टं

द्युरात्रं च देवासुराणां तदेव ।

रवीन्द्रोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या

विधोर्मास एतच्च पैत्रं द्युरात्रम् ॥ १९ ॥

इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं दिनम् ।

तदेव मेदिनीदिनं भवासरस्तु भ्रमः ॥ २० ॥

वा. भा—रविर्यावता कालेन पूर्वगत्या मेघादिभचक्रं भ्रमति तावत्प्रमा-
रविवर्षं प्रदिष्टम् । तस्य द्वादशभागो रविमासः । मासस्य त्रिंशदंशोऽर्क-
दिनम् । दिनपष्ट्यंशोऽर्कघटिका । तत्पष्ट्यंशोऽर्कविघटिकेति पूर्वपरिभा-
षया सर्वत्र वेदितव्यम् । इत्युक्तमानम् ।

अथ दैवमानम् । द्युरात्रं च देवासुराणां तदेवेति । यदर्क-
तदेव देवानां दैत्यानां च द्युरात्रमहोरात्रम् । एकमेव तेषामहोरात्रं

किन्तु यद्वेवानां दिनं सा दैत्यानां रजनी । तथा च गोले वक्ष्यति ।
अस्मादहोरात्रान्मासवर्षादिकल्पना तयैव परिभाषया । एवं देवानां वर्षे
रविवर्षशतत्रयेण षष्ठ्यधिकेन भवति । इति दैवमानम् ।

अथ चान्द्रमानम् । रवीन्दोर्युतेः संयुतिर्यावदन्या विधोर्मास इति ।
रवीन्दोर्युतिरमावास्यान्ते भवति । तस्या युतेरन्ययुतिपर्यन्तं यावान् काल-
स्तावान् विधुमासः । एवं योऽत्रामावास्यान्तो मासः स विधुमास इत्युक्तं
भवति । तस्मान्मासात् पूर्वपरिभाषया वर्षादिकल्पनेति चान्द्रमानम् ।

अथ पैत्रम् । एतच्च पैत्रं द्युरात्रमिति । यो विधुमासस्तदेव पितृ-
णामहोरात्रम् । अतः पूर्ववन्मासवर्षादिकल्पना । इति पैत्रम् ॥ १९ ॥

अथ सावनम् । इनोदयद्वयान्तरमिति । अर्कोदययोरन्तरं यत्
तदर्कसावनं दिनम् । तदेव कुदिनसंज्ञं ज्ञेयम् । अतोऽपि पूर्ववन्मासव-
र्षादिकल्पना । अत्रार्कग्रहणमुपलक्षणं तेनान्येषामपि ग्रहाणां तदुदयद्व-
यान्तरं तत्सावनमिति । इति सावनम् ।

अथ नातत्रमानम् । भवासरस्तु भध्रम इति । भध्रमो नतत्रसाव-
नमित्यर्थः । इति नातत्रम् ॥ २० ॥

वा. वा.—पूर्वं वर्षादिपरिभाषोक्ता । अधुना देववर्षादि सौरादिभेदेन
नवधा भिद्यत इति मानान्याह रवेशचक्रभोग इति । रवेर्द्वादशराश्यात्मक-
चक्रस्य पूर्वगत्या यावता कालेन भोगः स कालो रविवर्षमित्युक्तम् । अंश-
भोगो दिनप्रमाणम् । रविदिवसे सावनघटीप्रमाणज्ञानमनुपातेन । गति-
कलाभिः षष्टिघटिकाः सावना लभ्यन्ते तदा षष्टिकलाभिः किमिति
लब्धं सौरदिवसे सावनघटिकामानं मध्यगत्या ६० । ५२ । मध्यग-
तिमानं 'महीमितादहर्गणात् फलानि यानि तत्कलाः'—इत्याचार्यो
वक्ष्यति । अंशस्य कलाकरणमिच्छायाः प्रमाणसजातीयकरणायानुपा-
तलक्षणं च पाठ्यामुक्तम् ।

“प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोः स्तः फलमन्यजाति ।

मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे” इति ॥

“... .. गुणस्त्वार्त्तिलक्षणः ।

आवर्त्तको गुणः प्रोक्त आवर्त्त्या गुण्य उच्यते” ॥

गुण्यसंख्याया गुणकसंख्यातुल्यावर्त्तने यावती संख्या सा गुणनफलसंज्ञां लभते । भाज्यसंख्याया भाजकसंख्यामितोऽंशो भाग इति । तत्सङ्ख्या भागहारफलमित्युच्यते । गतेः कलाद्वयवान् भागप्रभागभागानुबन्धभागापवाहजातिभिर्यथासम्भवं सवर्णयित्वा भिन्नाभिन्नभागहारप्रकारेण षष्टिकलागुणितषष्टिघटीभ्यो गत्या भागो याह्यः । तत् सौरसावनमानं भवति । द्युरात्र च देवासुराणां तदेवेति । तदेव सौरवर्षं देवासुराणामहोरात्रं प्रदिष्टम् । दिनेशदर्शनयोग्यः कालविशेषो दिनमदर्शनं रात्रिरिति । एकप्रदेशस्य द्रष्टुः सूर्योदयद्वयदर्शनान्तरालकालोऽहोरात्रम् । अन्यथा प्रदेशद्वयद्रष्टुसूर्योदयद्वयदर्शनान्तरालकालस्य भिन्नत्वादहोरात्रभेदः स्यात् । यावद्दिनेशदर्शनं तावद्दिनमित्यत्रापि सौम्यायनं दिनं दक्षिणायनं रात्रिरिति दोषः प्रसज्येत । सङ्कल्पादावेवाक्तकालसिद्धयः सिद्धाः । स्वच्छन्दचारिणः सौम्यायनप्रवृत्तेः सौरमासत्रयं यावत् वडवानलप्रदेशमाश्रयन्ते । ततो मेपादिराशित्रयार्कभोगं यावन्मेरुं संश्रयन्ते । ततः पुनः कर्कादित्रयेण वडवानलं पुनस्तुलादित्रयेण मेरुस्थितिमुखमनुभवन्ति । मृगादिभचक्रार्धार्कभोगं यावद्दिनेशस्य दृष्टत्वात् सौम्यायनं दिनमापद्येत । न चैतादृशदिनप्रमाणं शास्त्रेण प्रतिपाद्यते प्रदेशविशेषमधिकृत्यैव दिनप्रमाणस्योक्तत्वात् । तस्मादेकप्रदेशस्य द्रष्टुर्यावद्दिनेशदर्शनयोग्यः कालविशेषस्तावद्दिनमिति युक्तम् । अर्धादिव्यवधानेनादर्शननिवारणाय योग्य इति पदम् । यद्वा स्वक्षितिजापरि यावद्रविविम्बसंचरणं तावद्दिनम् । स्वक्षितिजाधो यावद्रविविम्बसंचारस्तावती रात्रिः । यावत् स्वक्षितिज एव रविविम्बसंचरणं तावती सन्ध्येति लक्षणं युक्तम् । एतद्दृष्टीपवर्त्यन्याप्रविष्टनिरस्तसमस्तराविरश्मिजालः कालविशेषो रात्रिरिति लक्षणोऽत्यन्तं गौरवम् । यद्वेद्यानां दिनं तदसुराणां रात्रिरिति भाष्ये देवपदं मेरुस्योपलक्षणार्थं दैत्यपदं वडवानलस्योपलक्षणम् । पातालत-

लाद्यवस्थितानां तादृशदिनाभावात् । एतत्कारणं गोलि वक्ष्यते । रवी-
न्द्रायुतेः संयुतिर्यावदन्येति । रविचन्द्रविम्बकेन्द्रयुतेर्यावदन्या युतिः स
चान्द्रो मास इति दर्शावधिरिति यावत् । 'मास' परिमाणे—इत्यस्मा-
द्वातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः । मस्येते परिमीयेते यावता कालेन चन्द्र-
वृद्धितयौ स चान्द्रो मासः । यद्वा चन्द्रवृद्धितयाभ्यां मस्यत इति मासः ।

“उक्तं च ।

“मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकला वृद्धिहानितः ।

मास एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” इति ॥

एतेन मासाभिधा चान्द्र एव मुख्या । सौरादिषु गुणवशात् एक-
स्मिन् मासे चान्द्रे रविचन्द्रान्तरं भगणांशाः । एकस्मिंस्तिथावन्तरं
द्वादश भागाः । चान्द्रमध्ये सावनघटीमानमनुपातेन । यदि गत्यन्तर-
कलाभिः षष्टिघटिकास्तदा द्वादशभागकलाभिः किमिति मध्यगत्या
चान्द्रे सावनघट्यः ५९ । ४ । चान्द्रमास एव पित्र्यमहोरात्रम् । पितृश-
ब्देन विधुषष्टस्या उच्यन्ते ॥ १९ ॥

अधुना सावननाक्षत्रादिनप्रमाणमाह इनोदयदृष्ट्यान्तरमिति ।
दिनशब्देनाहोरात्रमुच्यते । दिनशब्दः सावने मुख्योऽन्यत्र गौणः । भानां
भ्रमो यावता कालेन संपद्यते तद्वदिनम् । नाक्षत्रमध्ये सावनज्ञानमनु-
पातेन । रविगतियुक्तचक्रकलाभिः षष्टिघटिकास्तदा केवललाभिश्चक्रक-
लाभिः किमिति जातम् ५९ । ५० । चन्द्रेण यावता कालेन क्षेत्रं भुज्यते
तद्वदिनम् । तज्ज्ञानं त्रैराशिकेन । यदि चन्द्रगत्या ७९० । ३५ षष्टि-
घटिका अर्कसावना लभ्यन्ते तदाऽष्टशतकलाभिः किमिति जातम्
६० । ४२ । एवं सप्तविंशतिदिनैर्मास इति । इदं नाक्षत्रमानं प्रवर्षणमे-
घगर्भपरिज्ञाने उपयुज्यत इति नारदः । अत्राचार्येण भ्रमशब्देन नाक्षत्र-
सावनमेव घटिकादिज्ञानार्थम् ॥ २० ॥

मरीचिः—अथ सामान्यतः कालपरिभाषामुक्त्वा नवमानात्मकविशेषेण
कालं विवक्षुः प्रथमं तत्र सौरदैवचान्द्रपैत्रमात्रमानानि चत्वार्याह रवेश्च-

क्रभोग इति । रवेः सूर्यस्य । चक्रभोगो वृत्तेर्भागः कक्षावृत्तस्थित-
द्वादशराशिभ्रमणम् । अर्कवर्षं सौरवर्षं प्रदिष्टमुक्तम् । मुनिभिरिति शेषः ।
तथा च प्रतिदिनं प्रवहवायुकृतभ्रमणेन चक्रभोगेऽपि रवेरिति षष्ठ्यन्तेन
स्वपूर्वगत्या द्वादशराशिभोगो यावता कालेन तन्मितकालः सौरवर्षम् ।
'रविचक्राणि रव्यब्दाः'-इति लघुवसिष्ठसिद्धान्ताक्तेः । प्रदिष्टमित्यनेनागम
एव मानं सिद्धम् । अस्मात् पूर्वपरिभाषयैकराशिभोगकालः सौरमासः ।
एकांशभोगकालः सौरदिनम् । एतत्प्रमाणं सौरषष्ठिघट्यः । अत्रानुपाततः
सावनचान्द्रनाक्षत्रघटिकाश्चिन्त्यन्ते । एकसावनदिने गतिकलाभोगसि-
द्देर्गतिकलाभिः षष्टिसावनघटिकास्तदैकांशकलाभिः का इत्यनुपातेन
सौरदिनमध्ये सावनघटिका गतिवशात् प्रत्यहं भिन्ना अपि मध्यगत्यैताः
६० । ५२ । चान्द्रदिनसावनघटीभिर्वर्त्यमाणाणीताभिश्चान्द्रषष्टिघटिका-
स्तदा सौरसावनागतघटीभिः का इत्यनुपातेन सौरदिने चान्द्रघ-
टिकाः । मध्यमचान्द्रसावनघटीभिः ५९ । ४ मध्यास्तु ६१ । ५१ ।
नाक्षत्रसावनवर्त्यमाणघटीभिर्नाक्षत्रषष्टिघटिकास्तदा सौरसावनागतघ-
टीभिः का इत्यनुपातेन सौरदिने नाक्षत्रघटिकाः । मध्यमनाक्षत्रसा-
वनघटीभिः ५९ । ५० मध्यास्तु ६१ । ३ । अत्र 'संक्रान्त्या सौर
उच्यते'*-इति सूर्यसिद्धान्ताच्च मासाद्यत्यतममूलनिरूपणात् सौरमानं
वक्तुं शक्यमपि लाघवार्थं सौरवर्षस्य मुख्यत्वनिरूपणार्थं च सौरवर्षा-
द्युक्तमिति ध्येयम् । अथ कल्पादौ प्रथमं मेषादिना सौरवर्षप्रा-
रम्भान्मेषादिद्वादशराशिभोगोऽर्कवर्षं मुख्यम् । देवासुराणां मान-
माह द्युरात्रमिति । तदेव मेषादिद्वादशराशिभोगोऽर्कवर्षं मुख्यम् ।
एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तेन मकरादिद्वादशराशिभोगोऽर्कव-
र्षस्य पुराणोक्तगौणस्य निरासः । देवासुराणां देवदैत्यानाम् । बहुत्वा-
द्बहुवचनम् । द्युरात्रमहोरात्रम् । चः समुच्चये । यद्यपि देवदैत्ययोः

“सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्र विपर्ययात्”*-इति सूर्यसिद्धान्ते दिनरात्रि-
विपर्ययोक्तेर्न द्युरात्रकयनं युज्यते तथाऽपि अहोरात्रमानस्य तुल्यत्वेन
तदुक्तौ तात्पर्यात् । अत एव न देवासुरमानं भिन्नम् ।

“भवक्रुपरिवर्त्तेन भानोर्द्वसुरद्विषाम् ।

अहोरात्रम्”† ॥

इति सूर्यसिद्धान्तो मानम् । ‘अर्कवर्षदिनं दिव्यम्’-इति लघु-
वसिष्ठोक्तेश्च । तथा च यदस्मत्सौरवर्षं तत् तेषामहोरात्रम् । त्रिंशद्दु-
र्षाणि मासः । षष्ठ्यधिकशतत्रयवर्षाणि वर्षमित्यादिपरिभाषया घट्या-
दपि ज्ञेयम् । इदं सौरं सौरमूलकत्वादिति संक्षेपः । अथ चन्द्रमानमाह
रवीन्द्रोरिति । सूर्यचन्द्रयोर्युतेः क्रान्तिवृत्तस्य तच्चिह्नैक्यकालमारभ्ये-
त्यर्थः । यावत् यत्कालेनेत्यर्थः । अन्या द्वितीया संयुतिर्भवति स कालो
विधोश्चन्द्रस्य मासः । अत्र योगः पूर्वापरान्तराभावः । कक्षावृत्ते
तेनोर्ध्वाधरान्तरसत्त्वेऽपि न क्षतिः । अत्र शास्त्रे तस्यैव योगसंज्ञात्वात् ।
युतिद्वयान्तरकालश्चान्द्रो मास इत्यर्थः । ‘दर्शान्तकालेऽवयवैर्गृहाद्यैः’-
इत्युक्तेन ‘राश्यादिसाम्यं मासान्ते’-इति वसिष्ठोक्तेन च दर्शान्ते तयो-
रवश्यं सत्त्वाद्दर्शावधिरिति यावत् । ‘मासो दर्शावधिश्चान्द्रः’-इति
वसिष्ठोक्तेश्च द्वादशवान्द्रमासाश्चान्द्रवर्षम् । चान्द्रमासत्रिंशदंशश्चा-
न्द्रदिनं तिथिः । अत्रापि दिनद्वारा मासादिनिरूपणम् । चान्द्रमासस्य
मुख्यत्वसूचनार्थं लाघवाच्च । अन्यथा चान्द्रदिनस्य मासकरणेन पितृमा-
नोक्तौ गौरवापत्तेः । चान्द्रदिनमानं चान्द्रपष्टिघट्यः । आसु सावनसौर-
नाक्षत्रघटिकाश्चिन्त्यन्ते । तत्र युतिद्वयान्तरकालस्य मासत्वेऽपि प्रथमयु-
तिकाले सूर्यचन्द्रयो राश्याद्वयवनेकत्वाच्चन्द्रस्य शीघ्रगतित्वेन याव-
च्चान्द्रमासे सूर्यराश्यादिभोगस्तदधिकद्वादशराशिचन्द्रभोगे द्वितीय-
युतिसम्भवादित्यथा तद्योगानुपपत्तेः सूर्यचन्द्रयोर्द्वादशराश्यात्मकभगणा-
न्तरेण चान्द्रमास इति सिद्धे-

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे १४ श्लो० मानाध्याये च २५ श्लो० ।

† सूर्यसिद्धान्ते मानाध्याये ४ श्लो० ।

“मस्यन्ते परिमीयन्ते स्वकला वृद्धिहानितः ।

मास एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥

इत्युक्तत्वात् त्रिंशत्तिथिदिनात्मकः । ततस्त्रिंशत्तिथिभिर्भगणां-
शतुल्यमन्तरं तदैकतिथ्यां क्रिमित्यनुपाताद्द्वादशभागान्तरम् । तथा
चैकसावनदिने गत्यन्तरमधिकं चन्द्रः सूर्यादुपगत्यतो गत्यन्तरकलाभिः
षष्टिसावनघटिकास्तदा पुष्यवतोरन्तरद्वादशभागकलाभिः का इति
द्वादशभागान्तरात्मकैकचान्द्रदिने तिथौ सावनघट्यः । मध्यमगत्य-
(५९ । ८ ॥ ७९० । ३५) न्तरेणा-७३१ । २७ नीतमध्यास्तु ५९ । ४ । सौरसा-
वनघटिकाभिः षष्टिसौरघट्यस्तदा चान्द्रसावनघटीभिः का इत्यनुपातेन
चन्द्रदिने सौरघटिका मध्यमसौरसावनघटीभि-६० । ५० मध्यास्तु ५९ । १२
वर्त्यमाणनाक्षत्रसावनघटीभिर्नाक्षत्रषष्टिघटिकास्तदा चान्द्रसावनघटी-
भिः का इति चान्द्राहे नाक्षत्रघटिका मध्यमनाक्षत्रसावनघटीभिः
स्वल्पान्तराभिः ६० । ५० मध्यास्तु ५९ । १४ । पितृमानमाह
एतदिति । एतच्चान्द्रमासमानं पैत्रं पितृणामिदं पैत्रं द्युरात्रम् । चः
समुच्चये । प्रदिष्टमित्यत्राण्यन्वेति ।

“त्रिंशता तिथिभिर्मासश्चान्द्रः पित्र्यमहः स्मृतम्”* ।

इति सूर्यव्याससिद्धान्तोक्तेः । तथा चैकचान्द्रमासः पित्रहोरा-
त्रम् । त्रिंशच्चान्द्रमासाः पितृमासः । षष्ट्यधिकशतत्रयचान्द्रमासाः पितृ-
वर्षमित्यादि सामान्यपरिभाषयाऽन्यदपि ज्ञेयम् । इदं पितृमानं चान्द्रं
तन्मूलकत्वादिति संक्षेपः ।

“भुज्जङ्गप्रयातं भवेद्वैश्वतुर्भिः” इति लक्षणाद्भुजङ्गप्रयाताख्यं
पद्यम् ॥ १९ ॥

अथ सावननाक्षत्राख्यकालविशेषमाह इनोदयदृष्टान्तरमिति ।
इनोदयदृष्टान्तरं सूर्यविम्बतितिजयोर्योग उदयः । एवमेकदेशस्य दृष्टान्तरं

यत्कालमितं तत् तत्कालमानं दिनमहोरात्रमर्कसावनं भवति । अत्र सावनानि स्युरेतेषाम्*—इति सूर्यसिद्धान्तात् । सूर्योपलक्षणाद्यहोदयद्वयान्तरं दिनपष्टिघटिकात्मकं ग्रहसावनं स्यादपि सूर्यसावनेनाखिलव्यवहारात् सूर्यग्रहणं प्राधान्यज्ञानार्थम् । एतन्मानं सावनपष्टिघटिकाः । अत्र स्वस्वसावनमानघटिकाभिर्यथायोग्यस्वस्वपष्टिघटिकास्तदा पष्टि-सावनघटिकाभिः का इत्यनुपातत्रयेण सौरचान्द्रनाक्षत्रघटिकाश्चिन्त्याः । तास्तु मध्यममानेन सौराः ५९ । ८ । चान्द्राः ६० । ५७ नाक्षत्रा-श्च ६० । ८ । अथ प्रतिप्रदेशं भिन्नकाले उदयसम्भवात् देशविशेषेणानन्तसावनेभ्यो मानानामानन्त्यं स्यादतः सर्वसावनानामनुगमार्थमाह तदेवेति । तत् सावनम् । एवकारोऽत्र सौरचान्द्रयोगव्यवच्छेदार्थः । तयोः सर्वत्रैककालसम्भवात् । मेदिनीदिनं कुदिनं भूक्तोदयभेदात् । तथा चानन्त्येऽपि भूमेः सर्वत्र तुल्यत्वेन सामान्यात् तत्पदपूर्वकुदिन-शब्देनानुगमादेकमानत्वसिद्धेरिति भावः ।

“सावनं स्यादिदं भानोरुदयादुदयं भवेत् ।

तदेव भूदिनम्”..... ॥

इति वसिष्ठोक्तिश्च । अत्र त्रिंशद्दिनैः सावनो मासः । षष्ठ्यधिकशत-त्रयदिनैः सावनं वर्षमित्यादि परिभाषया ज्ञेयम् । नाक्षत्रमाह भवासर इति । भ्रमः । भानां नक्षत्राणां क्रान्तिवृत्तप्रदेशविशेषाणां भ्रमो वृत्ताका-राकाशमार्गगमनेन वृत्तपरिवर्तो भवासरो नक्षत्रसावनदिवसः । वासरस्य तावताऽभिधेयत्वात् । तुरेवकारार्थं । तेनास्य सावनत्वेऽपि न कुदिनव्यव-हारः किन्तु यथानिर्दिष्टत्वमिति भावः । अत्र कुदिनाभिधेयत्वे कुदिन-गुणे भक्ते इत्यादौ सूर्यकुदिनसत्त्वेऽपि नक्षत्रकुदिनैर्व्याकुलतापत्तेः । तथा प्रयोगाभावाच्च । भ्रमस्याकाशे इतस्ततः सम्भवेनोदयस्यैवाग्रहणात् कुदि-नाभिधेयत्वहेतोरभावाच्च । अत एव क्षितिजाकाशविशेषप्रदेशात् नक्षत्र-भ्रमेण प्रत्येकं नक्षत्रोदयद्वयान्तरकालात्मकेन नाक्षत्रदिनमुच्यम् । प्रथमो

* सूर्यसिद्धान्ते मानाध्याये १६ श्लो- । तत्र ‘सावनानि स्युरेतेन’ इति पाठः ।

दयात् । नान्यतः । अनेकत्वेन गौणात् । तद्विनप्रमाणं नाक्षत्रषष्टिघटिकाः ।
 आसु सावनसौरचान्द्रघट्यश्चिन्त्यन्ते । तत्र वारप्रवृत्तिकाले सूर्यनक्षत्र-
 योरेकस्यत्वेन तद्विने युगपदुदयात् प्रवहवाय्व । घानेन भचक्रे प्रत्येकं चलिते
 नाक्षत्रषष्टिकाभिः केवला पूर्वगतिर्नक्षत्रोदयकाले स्वतः पूर्वचलितस्य
 किञ्चिच्चूनद्युगतिकलाभिः क्षितिजादन्तरितस्यार्कस्य तदुदयात् नक्ष-
 त्रोदयदृयान्तरकालादेकभचक्रपश्चिमभोगजात् किञ्चिच्चूनगतिकलाङ्कि-
 तप्रवहवायुचलितभचक्रावयवक्षितिजयोगकाले सूर्योदयासम्भवाच्च । एत-
 त्कालेऽपि सूर्यस्य किञ्चिच्चूनतुल्यपूर्वचलनेन क्षितिजतत्प्रदेशयोगे सूर्यो-
 दयावश्यसम्भवाच्च सूर्योदयदृयान्तररूपैरुसावनदिने गतिकलायुक्तभचक्र-
 भोगः सिद्धः । ततो गतियुक्तचक्रकलाभिः षष्टिसावनघट्यस्तदा चक्रकला-
 भिः का इत्यनुपातेन नाक्षत्रदिने सावनघटिकाः मध्यास्तु ५९ । ५० ।
 सौरचान्द्रसावनघटीभिः सौरचान्द्रषष्टिघट्यः क्रमेण तदा नाक्षत्रसावनेन
 का इत्यनुपातद्वयेन नाक्षत्रदिने सौरचान्द्रघटिकाः । मध्यास्तु सौराः
 ५८ । ५९ । चान्द्राः ६० । ४७ त्रिंशन्नाक्षत्रदिनानि नाक्षत्रमासः ।
 पष्ट्यधिकशतत्रयनाक्षत्रदिनैर्वर्षमित्यादि पूर्वपरिभाषया ज्ञेयम् । ननु
 व्याख्यानमिदमयुक्तम् । इतोदयदृयान्तरमित्यत्रेनपदस्योपलक्षणत्वेन भोद-
 यदृयान्तरमिति सिद्धेनोक्तनाक्षत्रस्वरूपेण पौनस्त्यापत्तेः । अतो भ्रम-
 शब्देण सहेत्यध्याहृत्य चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रभ्रम इत्यर्थाद्भ्रमपदेन भोग-
 सिद्धेश्चन्द्रस्य नक्षत्रभोगकालो नाक्षत्रदिनमिति युक्ता व्याख्या । न चाध्या-
 हारे सर्वग्रहाणामनुक्तानां तुल्यत्वेन चन्द्रासिद्धेरनेकनाक्षत्रापत्तेश्चायुक्तमि-
 ति वाच्यम् ।

“चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रं दिनमुच्यते” ।

इति विष्णुधर्मात्तरवचनात् । अत्र नाक्षत्रषष्टिघटिकात्मकदिने
 सावनसौरचान्द्रघट्यश्चिन्त्यन्ते । यदि चन्द्रगत्या सूर्यसावनषष्टिघट्य-
 स्तदाऽष्टशत-८०० कलाभिः का इति नाक्षत्राहे सावनमध्यं तु ६० । ४२ ।
 अनेनोक्तप्रकारेण सौरम् ५९ । ५० । चान्द्रम् ६१ । ४० । एवं चन्द्रस्य

सप्तविंशतिनक्षत्रभोगकालो नाक्षत्रमासः । नक्षत्रसंख्याया नियतत्वादु-
क्तप्रायम् ।

‘नाक्षत्रमिन्द्रोर्भगणभ्रमाच्च’ इति श्रीपत्युक्तेरिति चेन्न । अनवबो-
धात् । तथा हि । सावननिरूपणान्तर्गतनक्षत्रोदयदृष्ट्यान्तरूपनाक्षत्र-
दिने कुदिनव्यवहारापत्तेः । सावनान्तर्गतत्वात् । अतस्तन्निरासाय प्राधा-
न्यज्ञानार्थं च पृथङ्निरूपणं न पुनरुक्तमिति युक्तम् । एतस्य नाक्षत्रसाव-
नस्य घट्यादिज्ञाने उपयोगात् सामान्यकालपरिभाषाया उक्तमानाश्रयेण
निरूपणाच्च ।

“भचक्रभ्रमणं नित्यं नाक्षत्रं दिनमुच्यते”* ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तस्य त्वद्वीत्याऽर्थासम्भवेन मदुक्तार्थाच्च भवदु-
क्तनाक्षत्रमानस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वात् त्रिंशद्दिनात्मकमासरूपं सर्वत्र कृप्तं
विहायान्यरूपमासकल्पनेनाध्याहारेण च गौरवाच्चेति संक्षेपः । ‘प्रमा-
णिका जरो लगौ’ इति लक्षणात् प्रमाणिकाख्यं पद्यम् ॥ २० ॥

इदानीं ब्राह्मणमानमाह ।

खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्रियुग्मभूगुणैः ।

क्रमेण सूर्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्गयः ॥ २१ ॥

स्वसन्ध्यकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैः ।

युताश्च तद्युतौ युगं रदाब्धयोऽयुताहताः ॥ २२ ॥

मनुः क्षमानैर्युगैर्युगेन्दुभिश्च तैर्भवेत् ।

दिनं सरोजजन्मनो निशा च तत्प्रमाणिका ॥ २३ ॥

सन्धयः स्युर्मनूनां कृताब्दैः समा

आदिमध्यावसानेषु तैर्मिश्रितैः ।

स्याद्युगानां सहस्रं दिनं वेधसः

सोऽपि कल्पो द्युरात्रं तु कल्पद्वयम् ॥ २४ ॥

* सूर्यसिद्धान्ते मानाध्याये १६ श्लो० ।

शतायुः शतानन्द एवं प्रदिष्ट-
स्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः ।
यतोऽनादिमानेष कालस्ततोऽहं
न वेदुम्यत्र पद्मोद्भवा ये गतास्तान् ॥ २५ ॥

वा. भा—खखाधदन्तसागरैरिति । रविवर्षाणां लक्षणचतुष्टयेन द्वात्रिं-
शत्सहस्राधिकेन चतुर्गुणेन कृतं नाम प्रथमो युगचरणः १७२८००० । त्रिगु-
णेन त्रेतासंज्ञो द्वितीयो युगचरणः १२९६००० । द्विगुणेन द्वापराख्यस्तृ-
तीयः ८६४००० । एकगुणेन कलिश्चतुर्थः ४३२००० । किंविशिष्टा एते युग-
चरणाः । स्वसन्ध्याकातदंशकैर्निजार्कभागसंमितैर्युताश्च । युगचरणप्रमा-
णस्य यो द्वादशांशस्तत्प्रमाणा तस्य चरणस्य सन्ध्या । सा चरणादौ
भवति । तावांश्च सन्ध्यांशः । स चरणस्यान्ते । एवं स्वसन्ध्यासन्ध्यांशैः
सह एते युगचरणाः कथिता इत्यर्थः । कृतादौ सन्ध्यावर्षाणि १४४००० ।
कृतान्ते सन्ध्यांशः १४४००० । त्रेतादौ सन्ध्या १०८००० । त्रेतान्ते
सन्ध्यांशः १०८००० । द्वापरादौ सन्ध्या ७२००० । द्वापरान्ते सन्ध्यांशः
७२००० । कल्यादौ सन्ध्या ३६००० । कल्यन्ते सन्ध्यांशः ३६००० । तद्युतौ
युगमिति । तेषां चतुर्णां चरणप्रमाणानां युतौ युगप्रमाणम् । तच्च रदा-
ध्ययोऽयुताहताः ४३२०००० । मनुः क्षमानैर्युगैरिति । तैर्युगैरेकसप्तत्या
मितैरेको मनुः । तैर्मनुभिर्युगेन्दुभिश्चतुर्दशभिर्दिनं सरोजजन्मनो निशा
च तत्प्रमाणिका । ब्रह्मणो दिनतुल्या रात्रिश्च भवति । प्रमाणिकाश-
ब्देन कृन्दोऽपि सूचितम् । अहो एकसप्ततियुगो मनुर्लक्षः । ब्रह्मदिने
चतुर्दश मनवः । एकसप्ततिर्योवच्चतुर्दशभिर्गुण्यते तावत् षड्वनं सहस्रं
भवति ।

स्मृतिपुराणादौ तु

“चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते” ।

तत् कथमिदमुच्यत इत्याशङ्कां परिहरन् आह । सन्धयः स्युर्म-
नूनां कृताब्दैः समा आदिमध्यावसानेष्विति । आदिश्च मध्यानि चाव-

सानं च आदिमध्यावसानानि । एवं तानि पञ्चदश । तिष्ठादिमध्याव-
सानेषु मनूनां सन्धयः स्युः । ते च कृताब्दसमकालाः । कृताब्दा यावत्
पञ्चदशभिर्गुण्यन्ते तावद्युगपट्काब्दतुल्या भवन्ति । अतस्तेर्मिश्रितैर्युग-
सहस्रं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तत् कथमिदमुच्यत इत्यनुपपन्नमित्युपपद्यते ।
यद्ब्रह्मदिनं सोऽपि कल्पसंज्ञः । एवं निशा च तत्प्रमाणिकेति । द्युरात्रं तु
कल्पद्वयमिति । अस्माद्दिनाद्वत् पूर्वपरिभाषया वर्षशतं तद्-ब्रह्मण आयुः ।
यत् तस्यायुः स महाकल्प इत्युच्यते । ततोऽन्यो ब्रह्मा तदन्तेऽन्य
इति पुराणादौ कथ्यते श्रूयते च । विष्णुपुराणे ।

“निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् ।

तत् पराख्यं तदर्थं तु परार्धमभिधीयते” ॥

तत् कियन्तस्ते गता इत्याशङ्कयामाह । यतोऽनादिमानित्यादि ।
यतः कालोऽनादिमान् । अतो ये गतास्ताव वेद्मि ॥ २१-२५ ॥

वा. वा-इदानीं ब्राह्ममाणमाह खखाभदन्तसागरैरिति ॥ २१-२४ ॥

एवं ब्रह्मण आयुर्दायमाह शतार्युरिति । अद्यावधि कियन्तः
पद्मोद्भवा गता इति मन्दप्रश्नस्योत्तरमाह यतोऽनादिमानेष इति । अनन्ता
गता इत्युत्तरम् ॥ २५ ॥

मरीचिः-अथ ब्राह्ममाणं विवक्षुरादावुपजीव्यत्वेन युगाङ्घ्रिन् प्रमाण-
कयाऽऽह खखाभदन्तसागरैरिति । अभं खम् । दन्ता द्वात्रिंशत् प्रसिद्धाः ।
समुद्रपयायाणां सङ्केतेन चतुःसख्याभिधेयत्वेन सागराश्चत्वारः । एवं चतु-
र्लक्षत्रयुतद्विसहस्रसंख्यैश्चतुःस्यानस्यैः क्रमेण कृताद्वपेक्षया क्रमेणेत्यर्थः ।
युगाग्नियुगभूगुणैर्महायुगाङ्घ्रिणां निरूप्यमाणानां चतुर्णां युगाभिधेयत्वा-
द्युगपदेन चत्वारः । अतैऽग्नयस्त्रयः प्रसिद्धा इति त्रयस्तत्पदेन । युगस्य
द्वित्वं पर्यवसानाद्द्वयं तत्पदेन । गुणास्त्वावर्तिताः । कुर्वित्यभिधानादे-
तत्संख्यावर्तितैस्तैः सूर्यवत्सरैः । वर्षाणां बहुविधत्वेनैतैः सौरवर्षैरित्यर्थः ।
कृतादयः कृतत्रेताद्वारपरकलिसंज्ञाभिधेयाश्चत्वारो युगाङ्घ्रयः । महा-
युगचरणा असमा भवन्ति । न तु चत्वारश्चरणा महायुगचतुर्थ्यांशमिताः ।

यथा एते ४३२००० चतुर्गुणाः कृतयुगसौरवर्षमानम् १७२८००० । त्रिगुणा-
स्त्रेतामानम् १२९६००० । द्विगुणा द्वापरमानम् ८६४००० । यथास्थिताः
कलियुगमानम् ४३२००० ।

अत्रापपत्तिः ।

कृतादिचरणानां तुल्यत्वादर्शनात्

“कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया” * ।

इति ब्रह्मवचनमूलेनादौ कलियुगमानमेकधर्मपादत्वाज्ज्ञेयम् ।
ततो धर्मानुपातेन द्वापरादिमानानि । अतः

“पञ्चसंवत्सरैरेकं प्रोक्तं लघु युगे बुधैः ।

लघुद्वादशकेनैकं षष्टिरूपं द्वितीयकम् ॥

तद्द्वादशमितैः प्रोक्तं तृतीयं युगसंज्ञकम् ।

युगानां षट्शती तेषां चतुष्पादी कला युगे ॥

चतुष्पादी कला संज्ञा तदध्यतः कलिः स्मृतः” † ।

इति लगधप्रोक्तत्वात् पञ्चवर्षात्मकं लघु युगम् । तद्द्वादशगुणं
६० द्वितीयं युगम् । एतद्द्वादशगुणं ७२० तृतीयं युगम् । इदं षट्शतगुण-
मेकपादधर्मकालिककलियुगमानं खखाभ्रदन्तसागरमितमुपपद्यते । कृते
चतुष्पादो धर्मः । त्रेतायां त्रिपादः । द्वापरे द्विपात् । कलावेकपादिति ।
पुराणप्रसिद्धधर्मपादेनैतानि वर्षाणि तदा स्वधर्मपादेन कानीत्यनुपातेन
कृतादीनां मानानि वर्षाणां सौरत्वाभ्युपगमात् सौरवर्षात्मकानीत्युक्त-
मुपपद्यते । यद्वा कृतादिचरणानां योगेन महायुगमित्यापाततस्तदंशत्वेन
ज्ञानात् तत्रत्यधर्मयोगतुल्यदशमितधर्मभोगेन महायुगम् ।

“दिव्याब्दानां सहस्राणि द्वादशैव चतुर्युगम्” ‡ ।

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे १६ श्लो० ।

† लगधरचिते ज्योतिषवेदाङ्गे एतानि पठ्याति नोपलभ्यन्ते तस्तत्कृतं ग्रन्थान्त-
रमपीति ।

‡ ब्रह्मपुराणीयमिदं भवेच्च ब्रह्मस्फुटसिद्धान्तीयम् ।

इति ब्रह्मोक्तेनायुतहतरदाव्यसौरवर्षमितं लभ्यते तदा स्व-
स्वधर्ममानैः किमित्यनुपात्तेन दशभक्तपूर्वकतद्गुणेन फलस्य तुल्यत्वात् ।
अस्माभ्येत्याद्युपपन्नम् । अत एव

“युगाशांशश्चतुस्त्रिद्विभूयः कृतमुखं युगम्” ।

इति वसिष्ठोक्तं युक्तम् ॥ २१ ॥

ननु—

“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत् कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छतीसंख्या सन्ध्यांशश्चैव तादृशः ॥

एकापाथेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च” * ।

“एतद्विद्यं नृमानेन सौरं खाद्गानिभिर्हतम्” † ॥

इति मनुक्तेन कृतदिव्याब्दाः ४००० । त्रेतामानम् । ३०००

द्वापरमानम् २००० । कलिमानम् १०००

एषां क्रमेण सन्ध्यासन्ध्यांशाश्च तुल्याः स्वदशांशमिताः । कृतसन्ध्या
४०० कृतसन्ध्यांशमितिश्च । त्रेतासन्धिसन्ध्यांशमानम् ३०० । द्वापरस्य-
२०० । कलेः १०० । एभ्यः कृतादीनां सौरवर्षमानानि जातानि । कृत-
मानम् १४४०००० । एतत्सन्ध्यासन्ध्यांशमानम् १४४००० । त्रेतामानम्
१०८०००० । सन्ध्यातदंशमानं प्रत्येकम् १०८००० । द्वापरमानम् ७२००० ।
सन्ध्यातदंशमानम् ७२००० । कलिमानम् ३६०००० । सन्ध्यातदंशमा-
नम् ३६००० ।

तथा च मनुक्तेस्तन्मानैः कृतादिभिस्त्यदुक्तकृतादिमानानां विसं-
वादाद्विरोध इत्यतो युगाहुीणां विशेषणमेतदुपजीवकत्वेन वक्ष्यमाणोप-
जीव्यत्वेन च महायुगमानं च प्रमाणिकयाऽऽह स्वसन्ध्याकातदंशकैरिति ।
स्वसन्ध्याकातदंशकैः पूर्वोक्तकृतादियुगचरणाः स्वीयस्वीयसन्ध्यासन्ध्यांशैः
स्वाद्यन्तावस्थितरूपैः । अत्रैषां बहुत्वाद्बहुवचनम् । युताः । चकार एव-
कारार्थे । युता एव सन्तः सिद्धाङ्कतुल्याः सन्तीत्यर्थः । न सन्ध्यांश-

* एतत्सार्धपद्यं मनुस्मृतौ १ अध्याये ६६-७० श्लोः ।

† एतत् पद्यार्धं मनुस्मृतौ नोपलभ्यते ।

भिन्नरूपकेवलकृतादियुगचरणा उक्ताङ्कमिता येनाविरोधः । ननु तथाऽपि त्वदुक्तौ केवलानां तेषां ज्ञानमपेक्षायां न स्यादतः सन्ध्यासन्ध्यांशयो-
 र्मानमाह निजार्कभागसंमितैरिति । 'द्वादशादित्या' इति श्रुतेः । सूर्यप-
 र्यायशब्दानां द्वादशवाचकत्वम् । तेन निजानां स्वीकृततादिवरणानां
 द्वादशांशमितैः प्रत्येकं सन्ध्यासन्ध्यांशैरित्यर्थः । तथा च यदधिकं तदू-
 नप्रोक्तकृतादिवरणाः केवला भवन्ति विलोमकर्मणेति भावः । यथा कृत-
 युगम् १७२८००० । अस्य द्वादशांशमिता सन्ध्या कृतपूर्वकाले १४४००० ।
 एतत्तुल्यः सन्ध्यांशः कृतसमाप्त्युत्तरकाले । अनयोर्मध्ये केवलकृतयुगमा-
 नम् १४४०००० । त्रेतादौ सन्ध्या १०८०००० । त्रेतान्ते सन्ध्यांशश्च ।
 मध्ये त्रेतामानम् १०८००००० । द्वापरदौ सन्ध्या ७२०००० । द्वापरान्ते
 सन्ध्यांशश्च । मध्ये द्वापरमानं च ७२००००० । कल्पादौ सन्ध्या ३६०००
 तदन्ते तदंशश्च । मध्ये कलिमानम् ३६००००० । अत्र केवलचर-
 णानां दशांशरूपसन्धिसन्ध्यांशयोर्मन्वभिमतयोः सत्त्वाद्द्विशिष्टे दशां-
 शद्वयरूपाधिकत्वाच्च । यथा 'स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान्' 'लवा-
 ष्ठो नो हरो हरः'—इति विलोमसूत्रेण विशिष्टमानानां द्वादशांशः
 सन्ध्यांशयोः प्रत्येकं सन्ध्यामानं सिद्धम् । अत एवाभयोः सन्धिरूपेणैकस-
 न्ध्युपगमात् सूर्यसिद्धान्ते 'प्रष्टांशः सन्धयः स्वकाः'—इति पाठो युक्तः । एवं
 च यहचारप्रवृत्तिकालात् कृतयुगचरणानां स्वसन्ध्यापूर्वकारम्भेण स्वसमा-
 प्त्युत्तरस्वसन्ध्यांशसमाप्तिरूपेण च सम्भवात् सन्धारम्भसन्ध्यांशसमाप्त्यन्ताव-
 द्ध्विचकालस्यैव कृतादिव्यवहारः स्वसम्बन्धात् । तेन सन्ध्यासन्ध्यांशयुतः
 केवलकृतादीनां कृतादिमानसम्भवेन गणितलाघवार्थं च मया तेषां
 विशिष्टमानं सूर्याद्युक्तत्वादुक्तम् । मनुना तु पृथक् पृथगुक्तं भिन्नस्वरूपात् ।
 महायुगज्ञानार्थमेतेषां योगे सन्ध्या तदंशाश्च योज्या एव । अन्यथा
 सन्ध्यासन्ध्यांशकथनस्य व्यर्थतापत्तेः । तथा च

“सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्” * ।

* मध्यमाधिकारे १६ श्लो० ।

इति सूर्यद्विन्तोक्तेन च न विरोध इति भावः । अथ प्रकृतमाह तद्व्युताविति । तेषां कृतादिचरणानां प्रागुक्तानां युतौ सङ्कलनेनैक्ये कृते युगं कृतादिचतुश्चरणात्मकमहायुगमानं स्यात् । लाघवार्थं तत्संख्यामाह रदाब्धय इति । 'एकदशशतसहस्रायुत'—इत्यादिपाटीप्रसिद्धायुतसंख्या आहताः । वधवाचकशब्दैर्गुणनाभ्युपगमात् । तथा चत्वारि प्रयुतानि लक्षत्रयमयुतद्वयं चेति संख्या सिद्धा । यथा कृतादीनाम् १७२८०००, १२९६०००, ८६४०००, ४३२००० एषां योगे जातमुक्तमानम् ४३२०००० । न च महायुगमानकथनेन ब्रह्ममानं वक्तुं शक्यमिति कृतादीनां व्यर्थतेति वाच्यम् । अथ 'याताः पशमनवः' इत्याद्युक्तकल्पगतवर्षसाधने उपयोगात् ॥ २२ ॥

अथावान्तरग्रहचारोपजीव्यत्वाद्ब्रह्ममानमाह मनुः क्षमानगैरिति । कुलाचलानां सप्तत्वात् पर्वतपर्यायशब्दानां सप्तसंख्यावाचकत्वादेकसप्ततियुगैः पूर्वाक्तमहायुगमानैरावर्तितैरिति शेषः । एको मनुः स्यात् । अस्योपजीवकमाह युगेन्दुभिरिति । तैर्मनुभिश्चतुर्भिर्गुणितैरित्यर्थः । सरोजजन्मनो ब्रह्मणो दिनं स्वत्रिंशद्घटिकात्मकं सौरवर्षमानं भवेत् । तत्प्रमाणिका । च एवार्थः । दिनमानप्रमाणैव निशा तेन सदा ब्रह्मदिनरात्र्योः समत्वम् । नास्मदादिदिनरात्रिमानतुल्यत्वम् । जरौ लगौ' इति पूर्वाक्तलवणात् प्रमाणिकाशब्देन छन्दोऽपि सूचितम् ।

यथा—

युगमानम् ४३२०००० । एकसप्ततियुगं मनुमानम् ३०६७२०००० । चतुर्दशगुणं ब्रह्मणो दिनमानम् ४२९४०८०००० ॥ २३ ॥

ननु—

“सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः” ॥

इति भगवद्वाक्याभिमतयुगसहसरूपदिनेन त्वदुक्तप्रकाराभिमतपूडनसहस्रयुगरूपदिनस्य विसंवादाद्विरोध इत्यतस्तत्परिहारं सवि-

एयाऽऽह सन्धयः स्युरिति । मनूनां चतुर्दशसङ्ख्याकानाम् । आदिमध्याव-
सानेषु मन्वारम्भपूर्वकालमनुसन्धिकालसकलमनुसमाप्यत्तरकालेष्वित्यर्थः ।
कृताब्दैः कृतसंज्ञयुगचरणसङ्ख्यावर्षैः समास्तुल्याः प्रत्येकं मिलित्वा सन्धयः
पञ्चदशसङ्ख्याकाः स्युः । वारप्रवृत्तिकालात् कृतयुगे गते मन्वारम्भस्त-
त्समाप्यत्तरकाले कृतयुगे गते द्वितीयो मनुर्वित्यादिना चतुर्दशमनूनां
पञ्चदश सन्धयो भवन्तीति स्फुटार्थः । अतोऽविरोध इत्याह तैरिति ।
तैः पञ्चदशसन्धिभिर्मिश्रितैर्युक्तैः प्रागानीतदिनवर्षैरित्यर्थात् क्षिप्तम् ।
युगानां सहस्रं वेधसो ब्रह्मणो दिनं स्यात् इत्यविरोध इति भावः ।
यथा युगसार्धद्वयांशरूपकृतयुगचरणः १७२८००० । पञ्चदशगुणो जातं
षड्गुणं महायुगमानम् २५९२०००० । अनेनान्तरस्यकालेन पूर्वदिन-
वर्षाणि ४२९४०८०००० युतानि जातानि युगसहस्रमितं ब्रह्मणो-
दिनम् ४३२००००००० । ननु

“युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमिहोच्यते ।

कृताब्दसंख्या तस्यान्ते सन्धिः प्रोक्तो जलप्रवः ॥

ससन्धयस्ते मनवः कल्पे ज्ञेयाश्चतुर्दश ।

कृतप्रमाणः कल्पादौ सन्धिः पञ्चदशः स्मृतः ॥

इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः ।

कल्पः... ..”* ॥

इत्यनेन सूर्यसिद्धान्ते त्वदभिमतवर्षैः कल्प उक्तः । त्वया तु ब्रह्म-
दिनमुक्तमिति पुनर्विरोध इत्यत आह स इति । स ब्रह्मदिवसः । अपि-
शब्द एवार्थः । तेन ब्रह्मदिवस एव कल्पः कल्पाभिधेयो न तत्तुल्यान्य-
कालः केषां चिदभिमतोऽप्ये दूषितत्वात् । ननूक्तप्रकारेण दिनं युगसह-
स्रमुक्तं रात्रिस्तु निशा च तत्प्रमाणिकेत्यनेन न युगसहस्रमिता । अतो
रात्रिं युगसहस्रान्ताम्—इत्यनेन विरोधोऽत आह कुरात्रमिति । कल्पद्वयं

युगसहस्रस्य कल्पत्वाद्युगसहस्रद्वितयम् । तुरेवार्थः । द्युरात्रमहोरात्रम् ।
ब्रह्मणः । तथा च दिनरात्र्योः समत्वेनाविरोधो वक्ष्यमाणोपजीव्य
ब्रह्माहोरात्रकथनच्छलेन सूचित इति भावः ।

“कल्पो ब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तेऽप्युक्तम् ॥ २४ ॥

अथ ब्रह्ममानान्तरभेदरूपतत्त्विति भुजङ्गप्रयातेनाह शतायुरि-
ति । शतानन्दो ब्रह्मा । एवं पूर्वोक्तकालपरिभाषया अहोरात्रस्य मासीक-
रणं तस्य वर्षीकरणमिति रूपेणेत्यर्थः । शतायुः स्ववर्षशतायुः प्रदिष्ट उक्तः ।
अहोरात्रमानम् ८६४००००००० । त्रिंशद्वयं मासमानम् २५९२०००००००० ।
द्वादशगुणं ब्रह्मवर्षं सौरवर्षमानम् ३११०४००००००००० । महाकल्पमाह
तदायुरिति । तदायुर्ब्रह्मायुर्महाकल्पो महाप्रलयः प्राकृतिकप्रलय इति
यावत् । उपसंहरतीति । उक्तप्रकारेणाद्यैर्मुनिभिः । ब्रुव्यादिप्रलया-
न्तकालनिरूपणमुक्तम् ।

“परमायुः शतं तस्य तयाऽहोरात्रसंख्यया” † ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेश्च । ननु ब्रह्मरूपेश्वरस्यायुर्न सम्भवति
नित्यत्वात् । न चेश्वरेण सृष्ट्यर्थं ब्रह्माणः कृतास्ते तु एतद्वर्षान्तरैरे-
वेति तेषामर्थादेवैतदायुः ।

“निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम्” ।

इति विष्णुपुराणोक्तत्वाच्चेति वाच्यम् । तर्हि कालस्य नित्य-
त्वात् तदन्तेऽन्यो ब्रह्मा तदन्ते महाप्रलय इत्यादिव्यवस्थया वर्तमा-
नकाले कति ते ब्रह्माणो गतास्तान् न वेद्वीति मन्दाशङ्कां परिहरन्नाह
यत इति । यत्कारणात् । एष प्रसिद्धः कालोऽनादिमान् । उत्पत्त्यभा-
वात् । ततस्तत्कारणात् । अहं भास्कराचार्यः । अत्र वर्तमानकाले ये
यत्संख्याकाः पद्मोद्भवा ब्रह्माणो गतास्तान् न वेद्वि । अनन्ता गता

* मध्यमाधिकारे २० श्लो. ।

† मध्यमाधिकारे २१ श्लो. ।

इत्युत्तरम् । तदियत्ताज्ञानं नास्तीति भावः । यः कश्चिद्वदति गत-
ब्रह्मणः संख्याज्ञानं तदप्युक्तं मानाभावोदिति ॥ २५ ॥

इदानीमन्यदाह ।

तथा वर्त्तमानस्य कस्यायुषोऽर्धं
गतं सार्धवर्षाष्टकं के चिदूचुः ।
भवत्वागमः कोऽपि नास्योपयोगो

ग्रहा वर्त्तमानयुयातात् प्रसाध्याः ॥ २६ ॥

वा. भा.—तथा वर्त्तमानस्य ब्रह्मण आयुःकालस्य किं गतमिति न वेद्मि
तत्र केचिदाचार्या आयुषोऽर्धं गतं केचित् सार्धवर्षाष्टकं गतमित्यूचुः ।
तत्रागमः प्रमाणम् । इहागमद्वैविध्ये कः प्रमाणमित्यत्रास्माकं नाग्रहः ।
यतोऽस्य गतैर्वर्षमसैर्दिनैरपि प्रयोजनाभावः । यहास्तु वर्त्तमानस्य दिव-
सस्य गतात् साध्याः ॥ २६ ॥

वा. वा.—अन्यदपि न वेद्मि आगमद्वैविध्यादित्याह तथा वर्त्तमान-
स्येति । ननु गतवर्षाज्ञाने यहसाधनं कथं स्यादित्याशङ्कायां सयुक्तिक-
मुत्तरमाह भवत्वागम इति ॥ २६ ॥

मरीचिः—ननु कालस्यानादित्वाद्गतब्रह्मणां संख्याज्ञानं माऽस्तु परं
वर्त्तमानब्रह्मणो गतायुर्वर्षादिसंख्यां वदेति मन्दाशङ्कां परिहरन् पूर्वा-
क्तब्रह्मदिनस्य यहकर्मण्युपयोग इति भुजङ्गप्रयातेनाह तथा वर्त्तमानस्येति ।
वर्त्तमानस्य कस्य ब्रह्मणः । आयुषो गतायुर्वर्षादिज्ञानं तथा यथा
गतब्रह्मणां संख्याज्ञानं गतायुः संख्यामपि न जानामि विप्रतिपत्तिस-
त्वात् कालस्य नित्यत्वाच्च । तानाह अर्धमिति । आयुषः शतवर्षा-
त्मकस्य अर्धं पञ्चाशद्वर्षमितं गतम् । ‘आयुषोऽर्धमितं तस्य’ इति सूर्य-
सिद्धान्तोक्तेश्च । केचिदाचार्याः सार्धवर्षाष्टकम् । षण्मासयुताष्टवर्षमितं
गतमित्यूचुः ।

तथा च वटेश्वरः ।

“कजन्मनोऽष्टौ सादलाः समा ययुस्तथा समासाः”—इति ।

अष्टौ सदलाः क्रमेण समासा ययुरित्यर्थः । अनमोर्मतयोस्ते
 तामाह भवत्विति । अनयोर्मध्ये कोऽप्यन्यतर आगमः प्रमाणं भवतु ।
 नास्माकमायहः । हेतुमाह नोपयोग इति । अस्य गतायुर्वर्षादिविचारस्य ।
 उपयोगः प्रयोजनं न । तथा चास्माकं यहसाधने यस्योपयोगस्तद्विचार
 आवश्यक इति गतायुर्वर्षादिविचारोऽनुपयुक्तः । यतस्तत्साधनेन तद्वि-
 नमासवर्षाणामनुपयुक्तत्वेन प्रयोजनाभाव इति भावः । ननु यथैषां
 प्रयोजनाभावेन तदन्तर्गतवर्त्तमानदिनस्याप्यप्रयोजकत्वात् पूर्वं ब्रह्म-
 दिनमानं व्यर्थमुक्तमित्यत आह यहा इति । यहाः सूर्यादयो वर्त्तमान-
 द्युयातात् ब्रह्मणो वर्त्तमानदिनगतसौरवर्षसमूहात् साध्या इत्यर्थः ।
 तथा च वर्त्तमानदिनगतस्येच्छात्वेन संपूर्णदिवसस्य प्रमाणत्वमर्थत एव
 सिद्धत्वाद्वहसाधनेऽनुपातार्थप्रमाणेच्छयोरत्यन्तप्रयोजनादुर्त्तमानदिनमान-
 मुपयुक्तत्वेनोक्तम् । तत्प्रसङ्गान्महाप्रलयादिकमप्युक्तमिति । तेन वर्त्त-
 मानदिनगतसौरवर्षसमूहस्येच्छात्वेन प्रयोजनमिति तज्ज्ञानमावश्यक-
 मिति भावः । अत्र युक्तिः । कालस्यानाद्यनन्तत्वाच्चिरवधित्वेन यहचार-
 निरूपणस्याशक्यतयाऽवश्यमेव कश्चिदौपाधिकोऽवधिरवगन्तव्यः । स
 च कोटिगुणितरदाब्धि-४३२००००००० सौरवर्षमितः पूर्वाचार्यैरवधित्वे-
 नोपकल्पितः । तैरेव यहमन्दशीघ्रोच्चपातपर्ययाणां पूर्यमाणत्वात् । येन
 हि कालेन सर्वेषां भगणा युगपच्चिरवयवीभवन्ति स एव यहसाधनविषये-
 ऽवधिरित्यभ्युपगमादतिरिक्तेनास्माकं प्रयोजनाभावात् । तथा चावधिव-
 र्षसमस्य पितामर्हादनस्य स्मृतावुक्तत्वात् । स्मृतिप्रामाण्येनैव व्यवहारार्थं
 तदुद्दिष्टब्रह्ममानस्य तत्स्वरूपतयाऽङ्गीकार इति । ब्रह्ममानेन स्वदि-
 नगतं च यदि कल्पसौरवर्षैर्ब्रह्मत्रिंशद्घटिकास्तदेष्टसौरवर्षैः का इत्य-
 नुपातेन ॥ २६ ॥

इदानीं तत्कारणमाह ।

यतः सृष्टिरेषां दिनादौ दिनान्ते
 लयस्तेषु सत्स्वेव तच्चारचिन्ता ।

अतो युज्यते कुर्वते तां पुनर्ये-

ऽप्यसत्स्वेषु तेभ्यो महद्भ्यो नमोऽस्तु ॥ २७ ॥

वा. भा.—यत एषां ग्रहाणां दिनादौ सृष्टिर्दिनान्ते लयः । यदि महाकल्पगताद्गृहाः साध्यन्ते तर्हि यावत्प्राग्यस्य विभावयो गतास्तासु ग्रहाभाव एव । अतो विद्यमानेष्वेव ग्रहेषु तत्त्वारचिन्ता कर्तुं युज्यते । यत् तु कैश्चिदविद्यमानेष्वपि तेषु महाकल्पगतादुत्तमानाः कृतास्तान् प्रति वक्रोक्त्या सोपहासमाह । तेभ्यो महद्भ्यो नमोऽस्त्विति ॥ २७ ॥

वा. वा.—कस्माद् ग्रहा वर्त्तमानद्युयानात् साध्यन्त इति तत्कारणमाह यतः सृष्टिरिति । ये महाकल्पादेर्यहानयनं कुर्वन्ति तेषां नमोऽस्त्वित्युपहासः । कल्पादिरेव ब्रह्मदिनादिः स एव पूर्वगतिप्रारम्भकाल इत्यवश्यमेव स्वीकार्यं सौरसन्तद्वैतैः । अन्यथा यावद्दिनेशदर्शनं तावद्दिनमिति लक्षणेऽव्याप्तिः स्यात् । यत् तु 'कल्पो ब्राह्ममहः'—इत्यत्र यावत्कल्पप्रमाणमुक्तं तत्संमितमेव ब्रह्मदिनमानं न तदैव ब्रह्मदिनप्रवृत्तिः । किन्तु कल्पादेः कृताद्विषेदतुल्यदिव्याब्देषु शतश्रेषु गतेषु ब्रह्मदिनप्रवृत्तिरिति व्याख्यानं तत्र कालविशेषसंख्यावाचकस्य कल्पशब्दस्य संख्यामात्रपरत्वेऽदोषः । यथा रवीन्दुयोगात् प्रवृत्तस्य त्रिंशत्तिथ्यात्मकस्य चान्द्रस्य पञ्चम्यादितस्त्रिंशत्तिथिसंख्यामात्रपरत्वे स्वार्थपरित्यागं मन्यन्ते तद्वदत्रापि । सर्वजनसम्मतकल्पप्रवृत्तेः सप्तसन्धितुर्दशमन्वात्मकस्य कल्पस्य सौरसम्मतसृष्ट्यादितः सप्तसन्धितुर्दशमन्वात्मकपरतायां स्वार्थपरित्याग एव महान् दोषः । अथ भवन्मतेऽपि यदि युगपदं ग्रहसृष्टिसंचरणं तदा शतपथप्रभृतिप्रतिपादितक्रामिकसृष्टिर्बिर्भूयेत । यदि च कल्पादितः प्राग्यहसृष्टिः कल्पादितो ब्रह्मदिनारम्भ इति मते यावद्दिनेशदर्शनं तावद्दिनमिति लक्षणेऽतिप्रसङ्गः प्रसज्येत । किं च यावत् त्रितित्तोपरि रविविम्बसंचारस्तावद्दिनमिति लक्षणेन कल्पादितः प्राग्यहसृष्टावपि गमनापरपर्यायस्य संचारस्य कल्पादित एव स्वीकृतत्वात् करतलकलितामलकवत् सकलं भूगोलं पश्यतो ब्रह्मण आकल्पं

रविविम्बसंचारः स्वत्तिजोपर्येष भवतीति कल्पादितो ब्रह्मदिनारम्भे न किञ्चिद्वाधकम् । तथा मन्मतेऽपि कल्पादावेव रविसृष्टिस्ततः शत-
घृताद्वेदतुल्यदिव्याब्दैर्यहगतिप्रारम्भ इति यावद्विनेशदर्शनं तावद्वि-
नमिति लक्षणं न किञ्चिद्वाधकमस्तीति । यत्रोभयोः समो दोषः परिहृ-
हारोऽपि वा समो नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारण इति ब्रूयात् ।
प्रतिब्रूयादेनं किं भवता कल्पादिरेव ब्रह्मदिनादिस्तत्रैवादित्यो ह्यादि-
भूतत्वादिति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः सूर्यविम्बसृष्टिरित्यभ्युपगतम् । यावत् स्वत्ति-
तिजोपरि रविविम्बं तावद्विनमिति लक्षणं वा किमपराहुं युगपद्बृहस्पति-
गतिवादिना । वेदविरोध इति चेत् । स च युगपद्विगतिस्पष्टिवादिन-
स्तवापि मते समान एव । कथमयमनुक्तोपालम्भः । न च मया युगपत्
स्वीक्रियते किन्तु कल्पादौ रविसृष्टिः । रविगतिर्यहगतिप्रारम्भ इति ।
तर्ह्यत्रापि दूषणमस्ति । त्रयापरपर्यायकल्पान्ते भयहाणां लयश्रवणात् ।
कल्पादितो युगमहीधरवेदवर्षेषु शतगुणितेषु गतिप्रारम्भाभिधानात्
कल्पभगणादीनामानर्थश्चम् । तस्मात् कल्पादावेव यहगतिप्रारम्भः
समुचित इति । यथेच्छाकाले यहासत्त्वं दोषस्तथा प्रमाणकालेऽपि
यहासत्त्वं दोष इति सामान्यत उक्तं तेष्वसत्सु ये तच्चारचिन्तां कुर्वते
तेभ्यो महद्भ्यो नम इति ।

तथा चाह श्रीपतिः ।

“ज्योतिर्यहाणां विधिवासरादौ

सृष्टिर्लयस्तद्विवसावसाने ।

यस्मादतोऽस्मिन् गणिते यहाणां

योग्यो मते नः खलु कल्प एव” इति ॥

वस्तुतस्तु युगकुदिनादिप्रमाणं युगभगणादिफलमिच्छेष्टार्हगणा-
द्येव । तत्र सावयवेन गुणने भजने च शिष्यक्लेशो माभूदिति भगवता
पङ्कजवनविकासकेन सूर्येण मन्दशीघ्रोच्चपातभगणाद्यं सहस्रेण सवर्ण-
यित्वा पठितमिति यहासत्त्वदोषाशङ्काऽपि नास्ति । तस्मान्महाकल्पाद्ये

ग्रहानयनं कुर्वते तेषामेवेदं दूषणमित्यलम् । ब्राह्मणमानकथनं सङ्कल्पा-
द्युपयोगितया प्राजापत्यमानयत् । शास्त्रान्तरे प्राजापत्यमानमभिहितम् ।

“मन्वन्तरव्यवस्था च प्राजापत्यमुदाहृतम्” इति ॥ २७ ॥

मरीचिः—ननूक्तयुक्त्या कल्परूपब्रह्मदिनस्य प्रमाणत्वे ग्रहसा-
धनार्थं सिद्धेऽप्यवान्तरग्रहचारसाधनार्थं कल्पगतस्येच्छात्वं न युक्तम् ।
कालस्यानद्यानन्तत्वेन ग्रहचारस्य चराचरस्य च सर्वदा स्थितत्वेन कल्पा-
धिककाले ग्रहचारप्रवृत्तिकालाद्ग्रहचारस्य भगणाद्यात्मकस्य साधनात्
महाकल्पावच्छिन्नकाले ग्रहचारप्रवृत्तिकालाद्गतकालस्येच्छात्वं युक्तम् ।
अग्रे चान्यब्रह्मकृतसृष्टेः सत्त्वात् तच्चारप्रवृत्तिकालात् पूर्वेरीत्या
ग्रहसाधनमिति नानवस्था तथा च ब्रह्मणो गतदिनमासवर्षाणां तत्सा-
धने प्रयोजनाद्गृहा वर्त्तमानद्युयातात् प्रसाध्या इत्यस्यासिद्धत्वाच्च भव-
त्वागमः कोऽपि नास्योपयोग इति कथमुक्तम् । अन्यथा ग्रहसाधनस्या
साधनतापत्तेः ।

अत एव ।

“आयुषोऽर्धं गतं तस्य शेषकल्पोऽयमादिमः ।

कल्पादस्माच्च मनवः षड्व्यतीताः ससन्धयः ॥

वैवस्वतस्य च मनोर्युगानां त्रिघनो गतः ।

अष्टाविंशाद्युगादस्माद्यातमेतत् कृतं युगम् ॥

अतः कालं प्रसंख्याय संख्यामेकत्र पिण्डयेत्” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तम् ।

“कल्पपरार्धं मनवः षट् कस्य युगत्रिघनम् ।

त्रीणि कृतादीनि कलेर्गाऽगैकगुणाः ३६०९ शकान्तेऽब्दाः” † ॥

इति ब्रह्मगुप्तोक्तस्यामितायुरङ्गीकारेण ब्रह्मजन्मकालात् सौर-
वर्षाणि कल्पानां परार्धसंख्यया मितमिति यथाश्रुतार्थेन गतानि

* मध्यमाधिकारे २१-२३ श्लो. ।

† ब्रह्मस्फुटसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे २६ श्लो. ।

इति ब्रह्मगुप्तोक्तार्यापूर्वप्रतिपादितमहाकल्पगता यहपरा उक्ताः ।
सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

“ज्यौतिर्यहाणां विधिवासरादौ सृष्टिलंयस्तद्दिवसावसाने ।

यस्मादतोऽस्मिन् गणिते यहाणां योग्यो मते नः खलु कल्प एव”—इति ॥

अत एव सूर्यसिद्धान्ते यहसाधनार्थं ‘पण्मनूनां तु संपीड्य’
इत्यादिगताब्दसाधनं युक्तम् । ननु भगवता सूर्येणैव मार्गद्वयप्रदर्शनं
कृतम् । अन्यथा द्विवारं गताब्दसाधनानुपपत्तेः । यस्तु द्वितीयमार्गस्य
युक्तियुक्तत्वेन प्रथमोऽमुष्यः । अत एव भगवता प्रथमेऽस्वरसं हृदि मत्वा
ऽये द्वितीयमार्गस्योक्तः । तथा च महाकल्पगताद्यहसाधनस्यापि समूल-
त्वेन प्राचीनपूर्वाचार्ययन्येषु कथनं भविष्यत्येवातः कथं तन्निवारणसूचक-
स्यैवकारस्य पूर्वं तथाऽपि दानमित्यत आह कुर्वत इति । ये पूर्वाचार्या
असत्सु अविद्यमानेषु एषु यहेषु अपिशब्दाद्विद्यमानेष्वित्यर्थः । विद्यमा-
नेष्वविद्यमानेषु चेति महाकल्पे इति यावत् । तां यहचारचिन्तां कुर्वते
कुर्वन्तीत्यर्थः । तेभ्यो महद्भ्यो नमोऽस्त्वित्यन्तातिरस्कृतवाक्येन उपकृतं
बहु तत्र किमुच्यते इत्यादि बहूपहासो व्यज्यते । तथा च महाकल्प-
गताद्यहसाधनं यैः कृतं भविष्यति तदयुक्तम् । सूर्यानभ्युपगमेन मूलाभा-
वात् । अन्यथा यहसाधनोपजीव्यं सूर्योक्तद्वितीयगताब्दसाधनं व्यर्थं
स्यात् । पूर्वाक्तद्वितीयगताब्दसाधनस्य—‘आद्यब्रह्मणो द्वितीयपरार्ध’—
इत्यादिसङ्कल्पोपयुक्तत्वाच्चेत्येवकारदानं युक्तमिति भावः । अत एव
सत्सु यहेषु तच्चारजिज्ञासाऽपि युज्यते ।

“तल्लिज्ञासा नमस्तेभ्यो भवेद्येषामसत्स्वपि”—इति ।

इति श्रीपत्युक्तं युक्तम् । अत्राधुनिकाः—

“विधेर्दिनादौ युगपत् समस्तं भूत्वा यहाः प्राग्गमनप्रवृत्ताः ।

इतीरितं वेदविरोधिनस्ते ब्रह्मार्कवन्द्यादिमताद्विभिवम् ॥

* ब्रह्मा प्राह च नारदाय हिमगुर्यच्छैनकायामलं
माण्डव्याय वसिष्ठसंज्ञकमुनिः सूर्या मयायाह यत् ।
प्रत्यक्षागमयुक्तिशालि तदिदं शास्त्रं विहायान्यथा
यत् कुर्वन्ति नरा न निर्वहति तद्विज्ञानशून्याश्चिरम् ॥
मुनिप्रणीते मनुजैः क्व चिच्छेद्दृश्यतेऽन्तरम् ।
तदा तदेव संसाध्यं न कार्यं सर्वमन्यथा”इति ॥

अस्य तात्पर्यार्थः । विधेर्दिग्दौ युगपदेव भूतजातमुत्पद्यते तत
एव ग्रहचारोऽपि प्रवर्तते यैरोरितं ते सूर्यसिद्धान्ताद्यागमविरोधिनः ।
उक्तं च ।

“ग्रहर्तृदेवदैत्यादि सृजतोऽस्य चराचरम् ।
कृताद्विवेदा दिव्याब्दाः शतघ्ना वेधसो गताः”† ॥

तथा ।

“धात्रा सिद्धपुरस्मितेन मधुमाःशुक्लादिमध्यन्दिने
सौरेऽहि प्रवहानिले भवलये प्रत्यग्भ्रमे योजिते ।
मेघादिस्थितखेवरैः सह ततो वर्षादिवाराः समं
प्रारब्धाः खगभुक्तयश्च सकलाः कल्पादितो नैव ताः” ॥

तथा ।

“षण्मनूनां तु संपीड्य कालं तत्सन्धिभिः सह ।
कल्पादिसन्धिना सार्धं वैवस्वतमनोस्तथा ॥
युगानां त्रिघनं यातं तथा कृतयुगं त्विदम् ।
प्रोक्तं सृष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसंख्यया ॥
सूर्याब्दसंख्यया ज्ञेया कृतस्यान्ते गता अमी ।
खचतुष्कयमाद्वाग्निररन्ध्रनिशाकराः ॥
अत ऊर्ध्वममी युक्ता गतकालाब्दसंख्यया”‡ ।

* अयं श्लोकः कमलाकृते ‘सिद्धान्ततत्त्वविवेके’ऽप्युपलभ्यते । तत्र चतुर्थचरणे
यत् कुर्वन्ति नराधमास्तु तदसद्वेदोक्तिशून्या भृशम्” इति पाठः ।

† सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे २४ श्लो. ।

‡ सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ४५-४७ श्लो. ।

तथा

‘प्रागुक्तसृष्टिशब्दः खरसत्रिनिघ्ना हीना विधेर्दिनगते खगभुक्तियाताः
स्युस्ते नवाद्रिकुगुणाष्टगजेपञ्चनन्देन्दवः शतमुखे सशका अभीष्टाः” ॥

इत्यादिसूर्याद्यनेकवचननिवहेषु सहस्रघ्नवेदाङ्गाभ्रसप्तभूसंमिता-
ब्धेनक्रमलभवनदिनयाताद्ग्रहचारसाधनमुक्तम् । न पुनर्वर्त्तमानदिन-
प्रारम्भसमयादतः कथमुच्यते यहा वर्त्तमानद्युयातात् प्रसाध्या इति ।
किञ्च तर्कविरुद्धमप्येतत् । तथा हि ग्रहचारप्रवृत्तिः किं तावद्ग्रहोत्प-
त्तिकालावच्छेदेनाहोस्वित् तदनन्तरं वा । नाद्यः । चारस्य क्रियात्म-
कत्वेन समवायिकारणग्रहजन्यत्वात् । जन्यजनकयोरेककालावच्छिन्नो-
त्पत्तिकत्वस्यात्यन्ताप्रामाणिकत्वात् । द्वितीयेऽपि ग्रहोत्पादनं निशि
दिवसे वा । नाद्यः । तदा हि विधेर्जायदवस्यत्वेन दिवसत्वं स्याच्च
स्याच्च रात्रित्वं ‘भवति तावदयं शयितः’—इत्यादिस्वोक्तिविरोधाच्च ।
नान्यः । तथाऽपि द्युयाताद्ग्रहसाधनस्यानुपपत्तेः । खरभावदिनादौ
ग्रहोत्पत्तिरिति व्याघाताच्च । तस्मादसृष्टतापत्त्या सन्ध्यात्मकस्य कस्य
चित् सृष्टिकालस्य वेदबोधितस्यावश्यमुररीकरणायत्ततया तदुत्तरमेव
भचारविचारो युक्तः । ननु सुप्तोत्थिनेनैवादौ भगवता हिरण्यगर्भेण भवक्रमं
प्रचक्रमे ततोऽन्यज्जगदित्युचितम् । द्युयाताद्ग्रहसाधनमिति चेन्न । तत्कार-
णस्य तेजसस्तदाधारयोर्वायुनभसोश्चासृष्टत्वात् । कथं तत्सृष्टिस्यिती-
स्याताम् । अतः कल्पादित एव ग्रहचारप्रवृत्तिरिति प्रलपतां सृष्ट्या
भवक्रमित्याद्यत्र त्वाप्रत्ययस्य पूर्वोत्तरभावबोधकत्वेन स्वयमुदीरितार्थस्य
व्याघातरूपबाणहननमपश्यतां विज्ञानशून्यतामात्रमाभातीति सिद्धान्त-
सुन्दरतट्टीकाकारादयो वर्णयन्ति । तत् तुच्छम् । कल्पादावेव
सुप्तोत्थितस्य निमेषोन्मिषितसिसृक्षापराधीनचेतसो वेधसोऽखिलकर्तृ-
व्यसृष्टेः प्रागेव परमसूक्ष्मसमये ग्रहादिनिर्माणे बाधकाभावात् ।

“आदौ सर्वस्य जगत उदगाच्चक्षुषो विधेः

कल्पादौ जगतामात्मा तस्येषामपि भास्करः” ॥

इति पराशरोक्तेः । 'उदगादयमादित्यो विश्वेन सहसा सह'^१ ।
 इत्यादिश्रुतीनां च यहाद्युपलक्षणपरत्वेन साधकत्वाच्च । 'यहर्तदेवदै-
 त्यादि'-इत्यत्र सकलसृष्टौ तावद्विलम्बाभिधानं न तु यहसृष्टाविति न
 विरोधः । ननूक्तमेवोपादानाधारयोरसृष्टत्वात् कथं तत्सृष्टिरिति चेन्न ।
 संवर्त्तसलिलोल्लसत्फुल्लपाथोजकर्णिकामध्यमध्यासीने महाभूतबलयवे-
 ल्लितवियहे विधातरि विद्यमाने तदुपादानाधारयोरभाव इति वदतः
 कथं नाम न व्याघातः । तेजोऽभावे विधेर्जन्मान्धत्वमाकाशाभावे च
 वधिरत्वं स्यात् । अन्ततो दोषूयमानानां परमाणूनां तदानीमपि विद्य-
 मानतया सिसृक्षासहकारेण कर्मणा प्रारम्भकसंयोगोत्पत्तौ यहादिजनने
 बाधकाभावात् । ननु प्रतिसंयोगं क्रियाविभागपूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगो-
 त्यत्तिक्रमेण क्षणचतुष्टयस्यापेक्षितत्वाद्ब्रह्मप्रारम्भकानेकसंयोगोत्पत्तौ कस्य
 चित् कालस्यान्तरावश्यवाच्यतया यहा वर्त्तमानद्युयातात् प्रसाध्या
 इति तथाऽप्यसिद्धमिति चेन्न । अनेकतणात्मकस्यापि परमसूक्ष्मतया
 कालस्यान्तरायत्वेऽपि तत्कृतविशेषानुपलम्भात् । यथा हि चतुष्टयः
 प्राचीनमहीधरमौलिमण्डलायमानमण्डलचण्डकिरणसंयोगनयनगोलक-
 विभागयोरान्तरालिको विद्यमानोऽप्यनेकक्षणघटितः कालविशेषो न
 विशेषतः परिचितुं शक्यते । अन्यथा शाखावण्डस्वोरातुत्यकालग्रहणा-
 भिधानं न स्यात् । किञ्च विधिविभावरीविरामावसरे तेजानभस्ववभसा-
 मविद्यमानतां वदतो महाभ्रान्तत्वमवगम्यते । तथा हि ब्राह्मलये
 ह्यन्तर्निमग्नमहीबलयस्य संवर्त्तसमीरणावर्त्तसमुच्छललोलवहलकल्लोल-
 दुम्बितनभोमण्डलस्थविकसत्फणिपतिफणामणिगणावलीमिलन्मयूखपुञ्ज-
 पिञ्जरितस्य महाजलधेस्तदुपरि शयानस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य तत्पार्श्वदा-
 शीनां च पुराणादिषु श्रवणात् । यदपि रजनीशेषे जगदुत्पत्तिवादिनां
 मतं दूषितं जायत्वाद्दिनत्वं स्यान्न स्याच्च रात्रित्वमिति तदप्युपेत्यम् ।

न हि जागरणतदभावौ दिनरात्रिलक्षणयोः प्रविष्टौ । येन दिनत्वे रात्रि-
त्वाभावापत्तिः स्यात् । अपि तु नयनसञ्चारयोग्यदेशवृत्तिरविसञ्चारकत्वं
दिनत्वं तदभावे रात्रित्वमिति लक्षणात् । ननु महाप्रलये तादृशदे-
शवृत्तिरविसञ्चाराभावस्य विशेष्याभावाधीनस्य सत्त्वाद्रात्रिलक्षणाति-
व्याप्तिः । न च तादृशदेशावृत्तिरविसञ्चारकत्वं रात्रित्वमिति वाच्यम् ।
ब्रह्मरजन्यामव्याप्तिरिति चेन्न । तादृशदेशवृत्तिरविसञ्चारचरमध्यसान्य-
तरत्वावच्छिन्नाभावस्य विवक्षितत्वात् । अस्मन्मते तु कल्पादिग्रहसृष्टे-
रङ्गीकृतत्वाच्च चाशङ्का न चोत्तरम् । यद्यपि रव्यभावाद्दिनादौ ग्रहोत्पत्ति-
व्याघातो वर्णितस्तदपि मन्दम् ।

“अव्यक्तादव्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे” ।

इति भगवद्वचन इव युगसहस्रावच्छिन्नकालविशेषे दिनशब्दस्य
लक्षणिकत्वात् । ‘अथ पणमनूनां तु संपीड्य’ इत्याद्यार्षवचनैः सहस्रघ्रवे
दाङ्गशून्यपर्वतभूमितवर्षानात् कल्पगताद्ग्रहसाधनस्य प्रतिपादितत्वात्
कथमतिविरुद्धं कल्पगताद्ग्रहसाधनमुच्यत इति सत्यम् ।

“सुप्तोत्थितो हि भगवान् कल्पादौ ससृजे ग्रहान् ।

तदैव योजयामास प्रवहास्ये नभस्वतम्” ॥

इति वृद्धपराशरोक्तेरयं भावो नास्माकम् । ‘कलौ पाराशरस्मृतिः’-
इति स्मरणात् । अथ यथाकालं गतमनवस्त्वेकसप्ततिहताश्चतुर्युगाब्द-
हताश्च कार्याः । तेषु कृतप्रमाणं क्षेप्यं तदैव तत्र भूयोगतसंख्याहृतं
च ततो वर्तमानमन्वन्तराद्गतचतुर्युगसंख्याहतानि चतुर्युगाब्दानि
युगानि च वर्तमानयुगात् चैत्रशरम्भे गताब्दानि च । एवमिष्टकाला-
ब्दगणो भवति । स द्वादशहतश्चैत्रसितादिमासयुक्तस्त्रिंशद्वर्षो वर्तमा-
नमाससितादितिथिसहितः कार्य एवं सौरो दिनगणो भवति । तं पृथक्
कल्पाधिमासकहृतं कल्परविदिनैर्विभजेत्लब्ध्या गताधिमासाः । तैस्त्रिंश-
द्वैतैर्काहर्गणो युक्तश्चन्द्राहर्गणो भवति । तं पृथक्स्यं कल्पावमहा-
कल्पचन्द्रादिनैर्विभजेत्लब्धानि गतावमानि । तैश्चन्द्राहर्गणो हीनो गत-

सावनाहर्गणो भवतीति विष्णुधर्मात्तरपुराणान्तर्गतपैतामहसिद्धान्त-
द्वितीयग्रहगत्यध्याये स्फुटोक्तेष्व । अत एव ।

“कलिमंज्रे युगवरणे पराशर्यं मतं प्रशस्तमतः ।

वक्ष्ये तदहं तन्मम तत्तुल्यं मध्यमन्यत्र ॥

एतत्सिद्धान्तद्वयमीषद्याते कलौ युगे जातम् ।

स्वस्याने दृक्ताम्यदमतेन खेटाः स्फुटाः कार्याः ॥

नात्र मते सृष्ट्यद्धाः शेषं कल्पादितः प्राग्वत् ।

त्रैराशिकेन साध्यं द्युगणाद्याखिलं तु कल्पगतात्” ॥

इति द्वितीयपराशरमताधिकारे लघ्वार्यभटोक्तमपि संगच्छते-
ऽतोऽन्यथाऽनुपपत्त्योभयं परस्परविरुद्धमपि कल्पभेदेन प्रमाणमित्यभ्युपे-
यम् । नन्वस्तु मतद्वयस्यापि समूलत्वं तथाऽप्यस्मत्कल्पे कुतस्वारप्रवृ-
त्तिरिति चेत् । मैवम् ।

“चारप्रवृत्तौ खेटानां तथा धर्मस्य निर्णये ।

श्वेतवाराहकल्पे तु मतं पराशरं विदुः” ॥

इति गर्गवचनमेव पृच्छतु भवान् । ‘तस्मात् पण्मनूनां तु संपीड्य’
इत्यादिकल्पान्तरग्रहसाधनविप्रयाणि वचनान्यालोक्य विषयभेदसंज्ञाता-
नामस्मिन् कल्पेऽपि तथैव चारप्रवृत्तिं वदतां श्रीमद्भास्करेणैव भास्करेण
मह स्पर्धमानानां खद्योतानामिव गवां प्रसारो विदुषामुपहासकरः । न
चैवमप्यस्मिन् कल्पेऽपि सर्वेषां लोकानां सूर्यसिद्धान्तादौ प्रवृत्तिस्तथा-
ऽपि कथं युक्तेति वाच्यम् ।

“यस्मिन् पक्षे यत्र काले येन दृग्गणितैक्यम् ।

दृश्यते तेन पक्षेण कुर्यात् तिथ्यादिनिर्णयम् ॥

संसाध्य स्पष्टतरं बीजं नलिकादियन्त्रेभ्यः ।

तत्संस्कृतास्तु सर्वे पक्षाः साम्यं भजन्त्येव ॥

ध्यानग्रहोपदेशाद्बीजं ज्ञात्वा च दैवज्ञैः ।

तत्संस्कृतग्रहेभ्यः कर्तव्यौ निर्णयादेशौ ॥

किं तेनापि सुवर्णेन कर्णघातं करोति यत् ।

तथा किं तेन शास्त्रेण यत्र प्रत्यक्षतः स्फुटम्” ॥

इत्यादिवसिष्ठसूर्यशाकल्यवचनैर्यस्मिन् काले यत्पक्षानीतो यह
आकाशे दृग्गोच्यस्तस्मिन् काले तत्पक्षस्य तद्विषये प्रामाण्यप्रतिपादनात् ।
अत एवैतत्कल्पसिद्धपक्षेण ‘कालभेदोऽत्र केवलम्’ इत्युक्तत्वाद्यदा यह
आकाशे न संवदति तदैतत्पक्षस्याप्यप्रामाण्यं बीजदानेन तदाऽपि तस्य
प्रामाण्यमिति सर्वाभ्युपगमः । तथा च दृग्गणितैक्येन बीजदानेन च
प्रमाण्ये सिद्धे कल्पान्तरसिद्धपक्षस्यैतत्कल्पसिद्धपक्षेणाविशेषत्वप्रतिपादनात्
प्रवृत्तिरुभयत्र तुल्येति न क्षतिः । एतेन

“अस्मिन् कृतयुगस्यान्ते सर्वं मध्यगता यहाः

विना तु पातमन्दोच्चान्मेषादौ तुल्यतामिताः”^१ ॥

इति सूर्यसिद्धान्तवचनं सहायं कृत्वा भास्करमतेन सर्वेषां
यहाणां मेषादिस्थितत्वाभावं दृष्ट्वा च कश्चिन्मन्दबुद्धिरज्ञानराजपक्षपाती
प्रत्यक्षविरोधमार्षविरोधं चास्मासु दूषणं शङ्कस्वनेन वदति तदप्यपा-
स्तम् । न हि तत्काले त्वया चावास्थितेनाकाशे यहा दृष्टाः । येनैक-
पक्षस्याप्रामाण्यमभ्युपेयम् । मार्षविरोधस्य पूर्वपरिहारात् । अत एव स्वा-
भिमतसृष्टिवर्षात् काले कल्पगतादस्मदङ्गीकृतमार्गेण सर्वेषां मेषादिस्थि-
त्वाभावेऽपि न क्षतिः । अत एव सर्वेषां पदार्थानामार्षाक्तानां वर्तमा-
नकाले प्रत्यक्षसंवादात् कल्पितमानेऽपि न दोषः । यथा वेदबाह्यानां
मते सर्वमन्यथैव कल्पितं फलसंवादायुक्तमङ्गीक्रियत इति कश्चित् ।

किं च ।

“विधेर्दिनादौ युगपत् समस्तं भूत्वा यहाः प्राग्गमनप्रवृत्ताः” ।

इत्यत्र भवतेत्युत्तर्यस्य समस्तकर्तृकतया यहकर्तृकप्राग्गमनप्रवृत्त-
रूपक्रियान्तरवैयधिकरण्येन त्वाप्रत्ययः कथं नाम स्यात् । समानकर्तृक-
क्रिययोः प्राक्कालावच्छिन्नक्रियावाचिनो धातोः त्वाप्रत्ययशासनात् । ननु

विधिना कृता इति द्वयमध्याहार्यम् । भूत्वेत्यस्य कृत्वेत्यर्थः । तथा च विधिना विधेः स्वस्य दिनादौ युगपत् समस्तं कृत्वा यहाः प्रागमन-प्रवृत्ताः कृता इत्यर्थ इति चेन्नैवम् । भवतेत्यत्यर्थस्य तत्प्रयोजकव्या-पारबोधकणिचमन्तरेण करोत्यर्थानालम्बनत्वात् । उक्तं च महाभाष्यटी-काकृता 'अभवतो गगनादेरक्रियमाणतया भवतश्च घटादेः क्रियमा-णतया भवत्यर्थकर्तुः करोति कर्मत्वम् । एवं च भवतेत्यत्यर्थोदुत्पद्यमानः करोत्यर्थमवलम्बते' इति । अध्याहारकल्पनागौरवाच्च । तस्मादस्मिन् पद्ये तत्त्वाप्रयोगो भास्करोपहासजनितमतिभ्रमनिबन्धन इत्यलं परदो-षगवेषणपल्लवितेन । सूर्यसिद्धान्तानुसारिणो विरुद्धास्तु 'सूर्यसिद्धान्ता-द्युक्तमेव ब्रह्मगुप्तादिभिः सृष्टिविलम्बितकालान्तिकमन्तरं भङ्ग्यन्तरेण शक्तमप्युक्तं भिन्नमतमिव न वस्तुतः । तथा हि । सृष्टिविलम्बितकालः किलैतावानेव १७०६४००० विंशंशेन चतुर्युगचतुष्टयम् । तत्र युगभगणाना-मेव लाघवादुपगमेन युगत्रये सर्वभगणानां पूर्णतोपलब्ध्या तत्संग्रहे दोषा-भावात् । तथा च तस्माद्युगत्रयवर्षेषु खचतुष्टयाङ्गनन्दार्कमितेषु शेषम् ४१०८००० । इदमपि विंशंशेन युगमेव । तथा च कल्पगताद्ब्रह्मानयने विंशंशभूतं फलमूनीभूतं तद्वस्तुभूतात् सूर्यकादब्दवृन्दात् साधितेषु ग्रहेषु संयोज्यमिति प्राप्तम् । तत्र प्राज्ञैराधुनिकैरुपायान्तरमासाद्य तद-न्तरं संक्रामितुं भगणाहर्गणयोरिव विशेष उपकल्पितः । तद्यथा कल्पे कुदिनानि प्राचां मते १५७७९१७८२८००० । आधुनिकमते तु १५७७९१६४५०००० । न्यूनान्येतानि १३७८००० । ततो ग्रहफलस्य तुल्यतोप-पादनाय विंशंशवर्षसावनै-७८८९५८९१४०० स्तत्सावनान्तर-१३७८००० कालसंभूततत्तद्ग्रहपर्ययतुल्यं क्षेपमुपलभ्य कुट्टकेन गुणकभूतास्तस्य तस्य ग्रहस्य पर्ययाः समानीताः । तस्मात् सृष्टिपूर्वोक्तकल्पगतसाधितग्रहा एव कल्पगतादपि भवन्त्यतो न सूर्यादितो भिन्नमतः कुदिनभगणादीनां सृष्टि-

१ न संप्रत्युपलब्ध 'कैपट' प्रभृतिपूलभ्यतेः सम्भाव्यते भर्तृहरिकृत- 'सेतु' नाम्न्यां महाभाष्यटीकायां भवेदिति ।

वर्षानुरोधेनान्यथा कल्पनात्'-इत्याहुस्तत्र । कुट्टकविषयाभावात् । असत्त्वेपु
 तेभ्यो महद्भ्यो नमोऽस्त्विति भास्करोक्तदूषणापत्तेश्च । विरुद्धमताभ्यां
 फलैक्यसंवादस्य ब्रह्मणाऽपि कादाचित्कत्वेन युक्त्या द्विरुपपादनत्वाच्च ।
 अन्ये तु 'सुप्तोत्थितेन ब्रह्मणा रात्रिशेष एतावद्वर्षेयं हसृष्टिः कृता । ततः
 कल्पादिव ब्रह्मदिनादिः स एव पूर्वगतिप्रारम्भकाल इत्यस्मद्भी-
 क्षतमेव सूर्यसिद्धान्तानुसारिभिः स्वीकार्यमन्यथा यावद्विनेशदर्शनं ताव-
 द्विनमिति लक्षणेऽव्याप्तिः । सृष्टान्तर्गतकाले दिनांशे सूर्याभावात् । न
 च भवतोऽपि रात्रिशेषे सूर्यसृजनानन्तरं कल्पादितः प्राक्काले सूर्यदर्श-
 नसत्त्वेनातिव्याप्तिस्तद्भिषा यावत्स्थितिजोपरि रविविम्बसञ्चारस्ताव-
 द्विनमिति लक्षणाङ्गीकारात् कल्पादितः प्राक् सूर्यदर्शनसत्त्वेऽपि कल्पा-
 दित एव सञ्चारस्य स्वीकृतत्वाद्यथा नातिव्याप्तिस्तथा 'मन्यन्तेऽपि
 कल्पादावेव रविसृष्टिस्ततः शतप्रकृताद्विवेददिव्याब्देयं यहगतिप्रारम्भ इति ।
 यावद्विनेशदर्शनं तावद्विनमिति लक्षणे नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । कल्पान्ते
 भगवद्भ्यां लयश्रवणात् कल्पादितो युगमहीधरवेदवर्षेषु शतगुणितेषु
 गतिप्रारम्भाभ्युपगमाच्च मन्दोच्चकल्पभगणानां त्वदभिज्ञातानामनुत्प-
 त्यापत्तेः । तस्मात् कल्पादावेव यहगतिप्रारम्भोऽङ्गीकार्यः । एतेन
 'विधेर्दिनादौ'-इत्यादिश्लोकाद्वयोक्तं दूषणं निरस्तम् । तस्मात् कल्पा-
 दित एव यहसाधनं युक्तियुक्तमुचितम् । न चैवं सूर्यसिद्धान्तादौ सृष्टि-
 वर्षानकल्पगताद्ब्रह्मसाधनं कथमुक्तमिति वाच्यम् । यस्मिन् काले सर्वेषां
 यहणां भगणपूरणं स कालो यहसाधनोपजीव्यानुपाते स्वीकार्य इत्युक्त-
 त्वात् । तथा च कल्पादितः सृष्टिवर्षतुल्यवर्षेषु गतेषु सर्वेषां भगणपूर्ति-
 त्वात् । तत्कालादितो लाघवाद्ब्रह्मसाधने बाधकाभावात् । अत एव
 सूर्यसिद्धान्तादौ करणोक्तक्षेपवत् क्षेपकथनम् । अन्यथा क्षेपकयोजनकथना-
 पत्तेः'-इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । ब्रह्मणः शताधिकवर्षायुर्दोषत्वापत्तेः । उक्त-
 रीत्या प्रथमकल्पात् पूर्वमुक्तवर्षैर्जगतः सृजनङ्गीकारात् । दिनादौ भगव-
 द्ब्रुचनेन सृष्टेरुक्तत्वाच्च । किञ्च उभाभ्यां पक्षाभ्यामिष्टकाले साधितयह-

योस्तुल्यत्वाभावात् । अत एव सृष्टिवर्षैः सर्वेषां ग्रहाणां पक्षदुये-
नापि कल्पभगणैर्भगणपूर्तिर्त्वाभावः । यथा कल्पादितः सृष्टिवर्षान्ते
१५०६४००० भौमस्य राश्यादेः सूर्यसिद्धान्तभास्करोक्तप्रकारेणातुल्यत्वात्
४ । २४ । ०' । ७ । २८ । १७' । न चात्र शून्यता येन तत्र भगणपूर्तिः ।
एवमन्येषामपि । तथा च सूर्यसिद्धान्ते स्वभगणानुरोधेन कल्पादितो
ग्रहसाधनार्थमपि सृष्ट्यादौ केषां चिद्राश्यात्मकक्षेपककथनापत्तेः । तस्मा-
न्मदुक्तकल्पभेदव्यवस्थयोर्मतं संगच्छत इति ॥ २७ ॥

इदानीं वर्तमानदिगतमाह ।

याताः पण्मनवो युगानि भमितान्यन्ययुगाद्धित्रयं
नन्दाद्रीन्दुगुणास्तथा शक्रनृपस्यान्ते कलेर्वत्सराः ।
गोद्रीन्द्रद्रिकृताङ्कदस्त्रनगगोचन्द्राः शकाब्दान्विताः
सर्वे संकलिताः पितामहदिने स्युर्वर्त्तमाने गताः ॥ २८ ॥

स्वायम्भुवो मनुरभूत् प्रथमस्ततोऽयी

स्वरोचिषोत्तमजतामसरैवताख्याः ।

षष्ठस्तु चाक्षुष इति प्रथितः पृथिव्यां

वैवस्वतस्तदनु सम्प्रति सप्तमोऽयम् ॥ २९ ॥

वा. भा-श्लोकद्वयं स्पष्टार्थम् । इति ब्राह्मणमानम् ॥ २८-२९ ॥

वा. वा-वर्त्तमानद्युयातं मनूनां संज्ञां च वृत्तद्वयेनाह याताः पण्मनव
इति । शक्रनृपस्यान्ते । शकाश्च ते नरश्च तान् पातोति शक्रनृपो विक्रमा-
दित्यः । यथा मृगप्राणहरे सिंहो मृगपतिप्रयोगस्तथा शक्रनृपप्रयोगो विक्र-
मादित्ये । 'शक्रनामानो स्नेच्छास्ते व्यापादिता यस्मिन् काले विक्रमार्कण
स कालो लोके शकेन्द्रकाल इत्युच्यते'-इति भट्टोत्पलान्तिः । य एव विक्रम-
स्यान्तः स एव शालिवाहनादिरित्युच्चावचजनप्रसिद्धम् । अत्राङ्कानां वाम-
तो गतिः । एकस्यानादृशकस्यानादिविन्यासस्य वामक्रमेणैवाद्यैः सङ्केति-
तत्वात् । एक एव द्वादिनवावसानावृत्तिभिर्द्वित्वादिसंख्यां लभते । एवं

नवैवाङ्काः सङ्केतिताः । पुनरेक एव दशगुणोत्तरो दशकशतसहस्रादिसंख्यां
 लभते । यत्र नवावसानावृत्त एको विन्यस्यते तदेकस्यानम् । यत्र नवान्ता-
 ङ्कावृत्त एव दशगुणोत्तरो विन्यस्यते तद्व्यशकादिस्थानमित्याहुः । स्थानान-
 न्त्यात् संख्याया आनन्त्यम् । स्थानानां योऽवश्यमन्तव्य उत्तरावधिस्तस्य
 परार्ध इति संज्ञा कृता । आचार्येण परार्धस्याष्टादश स्थानान्युक्तानि ।
 क्वचिच्छास्त्रान्तरेऽधिकान्युक्तानि । शून्यं नामाभावस्तदपि संख्यान्तर्गतमेव
 संख्याद्योतकत्वात् । एक एव सहस्रसंख्यां कथं द्योतयेद्यदि एकदशश-
 तस्थानेष्वङ्कानामभावाच्छून्यनिवेशो न स्यात् । नन्वेकादिस्थानास्थिता-
 नामङ्कानामभावे यदुच्छून्यनिवेशेन लक्षादिसंख्यावबोधस्तदुत् परार्धादि-
 स्थानास्थितानामभावे शून्यनिवेशेनेनापि स्यात् । युक्तश्च वामक्रमाद्वृत्तिर्ण
 इति चेत् किमत्र वक्तव्यम् । उक्तमेवात्र बीजगणितं व्याख्यातवद्भिः
 कृष्णदैवज्ञैरुत्तरावधेरभावात् परिच्छिन्नसंख्यासु तत्सत्त्वेऽपि तस्या-
 नियतत्वात् प्रथमावधेस्तु नियतत्वादिति । उत्तरावधेः प्रदत्तिर्णक्रमे-
 णैव द्वितीयादिस्थानानां संज्ञाऽस्त्विति तत्रापीदमेवोत्तरम् । अभ्यर्हि-
 तस्थानस्यस्य पङ्क्तौ पूर्वनिवेशस्तदधःस्थितस्थानस्थानां सव्यक्रमेण स्थाप-
 नमुचितं लोकेषु तथा दृश्यते तत् त्वेकस्यानाद्वामक्रमेण दशकादिस्था-
 नविन्यासेनोपपद्यते । अथ वा परमाख्याद्व्यधिकृत्य दशकादिसंज्ञाः
 क्रियन्ते तद्वदेकस्थानमधिकृत्य दशकादिस्थानसंज्ञाकरणे न कश्चिद्दो-
 षः । एकादिस्थानसाध्यत्वाद्व्यशकस्यानादीनामुत्तरोत्तरसंख्यायां पूर्वपूर्वसं-
 ख्यायाः सत्त्वात् । तस्मादेकमज्जं नवार्बुदानि सप्त कोट्यः प्रयुतद्वयं लक्ष-
 नवकं चत्वार्ययुतानि सहस्रसप्तकं शतमेकं सप्त दशका नव चेति गताः
 शकादौ । ततः शकवर्षाण्येतेषु योज्यानि ॥ २८-२९ ॥

मरीचिः--अथ पूर्वं यहा वर्तमानद्वयातात् प्रसाध्या इत्युक्तं तत्रेष्टकाले
 ब्रह्मदिनगतस्य सौरवर्षज्ञानं शार्दूलविक्रीडितेनाह याता इति । वर्त-
 माने ब्रह्मदिने अस्मिन् श्वेतवाराहकल्पे इत्यर्थः । पणमनवः स्वसन्धि-
 सप्तकयुता गताः । तन्मानं च मनुमानं ३०६७२०००० षड्गुणम्

१८४०३२०००० । कृतयुगमानम् १८२८००० सप्तगुणं सन्धिमानम् १२०८६००० ।
 मनुसन्ध्योर्योगः षण्मनुमानम् १८५२४१६००० । सप्तममनोर्युगानि महा-
 युगानि भूमितानि । भानामश्विन्यादीनां सप्तविंशन्मितत्वात् सप्तविंश-
 न्मितानि गतानि लिङ्गपरिमाणात् । तन्मानं च ११६६४०००० । ततो वर्त्त-
 मानमहायुगस्यान्यत् किञ्चिद्गतम् । तत्किमत आह । युगाङ्घ्रित्रयम् ।
 कृतत्रेताद्रापरयुगाख्यचरणत्रयं तन्मानं च ३८८०००० । ततः कलेर्वर्त्तमान-
 कलियुगचरणस्य नन्दाद्रीन्दुगुणाः । नन्दशब्देन पूर्वाचार्यसङ्केताच्चवसङ्ख्या-
 यहणादेकोनाशीतियुक्तशताधिकसहस्रत्रयमिता वत्सरा वर्षाणि तथा
 गतानि । एते सर्वे पूर्वज्ञाताङ्काः सङ्कलिताः सङ्कलनविधिनैकीकृताः
 सन्तः शकनृपस्य । शकाख्यस्तेच्छनरान् पिबति मारयतीति शकनृपो विक्र-
 मादित्यः । तस्यान्ते विरामे शालिवाहनशकादावित्यर्थः । 'युधिष्ठिरो
 विक्रमशालिवाहनौ' इत्यादिकलियुगीयपट्टशकनृपसंयहश्लोके विक्रमशका-
 नन्तरं शालिवाहनशकारम्भ उक्तः । गता वत्सरा ब्रह्मदिनारम्भाद्भ-
 वन्तीत्यर्थः । योजकनां नियतत्वान्लाघवात् सङ्कलितमप्याह गोद्रीन्दु-
 द्रीत्यादि । गोशब्देन नवखण्डात्मकभूमेर्यहणात् पूर्वाचार्यसङ्केताच्च नव-
 सङ्ख्या । कृतयुगे धर्मस्य चतुष्पादत्वात् तत्पदेन लक्षणया चतुःसङ्ख्या ।
 ब्रह्मणा नवसङ्ख्याङ्कानां कल्पितत्वाद्दङ्कशब्देन नवसङ्ख्या । दस्योर्द्विसङ्ख्या-
 श्रयत्वात् तत्पदेन द्विसङ्ख्या । तथा च तत्र गतवर्षाण्येतानि १८७२८७१७८ ।
 वर्त्तमानकाले तज्ज्ञानमाह । शकाब्दान्विता इति । शालिवाह-
 नशके केवलशकप्रयोगः पूर्वाचार्याणां वर्त्तमानत्वात् । तस्य अब्दाः ।
 वर्त्तमानकाले यानि गतवर्षाणि लोकपरम्परया प्रसिद्धानि तैरन्विताः
 पूर्वसङ्कलितमिद्वाङ्काः । वर्त्तमानसौरवर्षादौ गताः कल्पगतसौरवर्षाणि
 भवन्ति । एतेन शकाब्दसङ्ख्यायामेव वर्त्तमानसौरवर्षमस्तीति बुद्धिवित्तेप-
 वशाद्विवृतानुशीलो दोषाकरादिवत् कश्चिदाह तदपास्तम् । गता-
 ब्दत्वानुपपत्तेः । जन्मपञ्चादौ विक्रमार्कान्यातीतसंवदिति रूपेण वि-
 क्रमशकस्य लिखनाच्च ॥ २८ ॥

अथ प्रसङ्गाद्गतमनूनां नामानि वर्तमानस्यापि तदाह स्वायम्भुव इति । प्रथम आद्यः स्वायम्भुवः । ब्रह्मोत्पत्त्यादितो मनुः ससन्धित-
त्कालस्वामो ब्रह्मदिनारम्भात् प्रवृत्तोऽभूज्जात इत्यर्थः । ततस्तद्गो-
कालानन्तरममी चत्वारो मनवो जाताः ससन्धयः क्रमे ॥ उत्तरोत्तरं न
तु युगपत् । असम्भवात् । तन्नामान्याह स्वरोचिषोत्तमजतामसरैव-
ताख्या इति । एवं पञ्च । षष्ठः ससन्धिर्मनुश्चाक्षुषाख्यः । यद्यपि गण-
नया चाक्षुषस्य षट् संख्या लभ्यन्ते तथाऽपि पञ्चममन्वये चाक्षुषमनु-
रिति षष्ठपदेन द्योतनात् । अन्यथा पूर्ववत् तत इत्यनुक्तेन तज्ज्ञाना-
सम्भवात् । तत् तस्माच्चाक्षुषात् अनु पश्चात् तदनन्तरमित्यर्थः ।
संप्रति वर्तमानकाले योऽयं मनुस्ति स सप्तमः । तन्नामाह वैवस्वत
इति । सूर्योत्पन्नत्वात् । अत्र मानमाह इति । पृथिव्यामिति पुराणकथा-
प्रसङ्गात् प्रथितः ख्यातः पुराणमेवात्र मानमित्यर्थः ।

“वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषीणाम्” ।

इति प्रसिद्धोक्तेश्च ।

तथा च श्रौपतिः ।

“स्वायम्भवाख्यो मनुराद्य आसीत् स्वरोचिषश्चोत्तमतामसाख्यौ ।

जातौ ततो रैवतचाक्षुषौ च वैवस्वतः संप्रति सप्तमोऽयम्”—इति ॥

अन्यथां प्रयोजनाभावाज्ज्ञेयानि । तानि तु-

“सार्वाणिर्यदेतसार्वाणिर्ब्रह्मसार्वाणिर्कस्ततः ।

धर्मसार्वाणिको रुद्रपुत्रो रौच्यश्च भौत्यकः” ॥

इति पुराणवचनाज्ज्ञेयानि । इदं पद्यम् ‘उक्ता वसन्ततिलका
तभजा जगौ गः’—इत्युक्तत्वाद्वासन्ततिलकाख्यम् । ‘सिंहोद्भूतेयमुदिता
मुनिकाश्यपेन’—इत्युक्तेश्च सिंहोद्भूताख्यं च ॥ २६ ॥

इदानीं बार्हस्पत्यं मानुषमानं चाह ।

बृहस्पतेर्मध्यमराशिभोगात्

संवत्सरं सांहितिका वदन्ति ।

१ उदर्पिणोयमुदिता मुनिसेतवेन’ इति वृत्तरत्नाकरोक्तेरुदर्पिणयाख्यं च ।

ज्ञेयं विमिश्रं तु मनुष्यमानं

मानैश्चतुर्भिर्व्यवहारवृत्तेः ॥ ३० ॥

वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरान-

मासास्तथा च तिथयस्तुहिनां शुमानात् ।

यत् कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यं

तत् सावनाच्च घटिकादिकमार्क्षमानात् ॥ ३१ ॥

वां. भा. पूर्वश्लोके पूर्वार्धं सुगमम् । मनुष्यमानं तु विमिश्रं ज्ञेयम् । कुतः । यतो लोके चतुर्भिरेव मानैर्व्यवहारः प्रवर्तते । वर्षायनर्तुयुगादिकं सौरमानात् प्रवर्तते लोके । मासास्तिथयश्च चान्द्रात् । व्रतोपवासचिकित्सितसूतक्रवासरार्क्षसावनात् । घटिकादिकं नाक्षत्रादेव । एवं सौरचान्द्रसावननाक्षत्रमानैश्चतुर्भिरेभिर्मिश्रितैर्मनुष्यमानम् ॥ ३०-३१ ॥

वा. वा. अथ बार्हस्पत्यमनुष्यमाने चाह । बृहस्पतेरिति । कल्पादेर्यावन्तो राशयो गुरुभुक्तास्ते प्रष्टितष्टा विजयाद्या गतसंवत्सरा भवन्ति । यतः कल्पादौ विजयः । दक्षिणात्यास्तु मनुजमानात् संवत्सरमिच्छन्ति ।

तथा च रोमशसिद्धान्ते ।

“विजयाद्यास्तथाऽर्क्षोब्धाः प्रभवाद्याः स्मृता बुधैः”—इति ।

किं तन्मनुजमानं विमिश्रमिति । सौरचान्द्रसावननाक्षत्राणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां वा मिश्रणं तन्मिश्रमानम् । यस्माच्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारो बहु प्रवर्तते । चैत्रशुक्लप्रतिपदि रव्युदयान्मनुजमानप्रवृत्तिं वदन्ति । मानचतुष्टयप्रयोजनमाह । वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमिति । वर्षे वत्सरः । वसतेऽयने यस्मिन् स वत्सरः । यातीत्ययने राशिषट्केन दक्षिणोत्तराशां वेति । इयर्त्ति गच्छत्यसाधारणं लिङ्गमिति ऋतुः ॥ ३०-३१ ॥

मरीचिः—अथात्र बार्हस्पत्यमाननिरूपकोपजातिकापद्यं क्वचित् तेषकम् ।

“कल्पादितो मध्यमजीवभुक्ता ये राशयः पट्टिहृतावशेषाः ।

संवत्सरास्ते विजयाश्विनाद्या इतीज्यमानं किल संहितोक्तम्” ॥

इति दृश्यते तदपि व्याख्यायते । कल्पादितः कल्पादिमारभ्योक्त-
रीत्या स्वकाले मध्यममानेन ये गुरुभुक्ता राशयस्ते षष्ठितष्टाः शेपाङ्क-
मिता विजयाद्याः संवत्सराः षष्ठ्यन्तर्गता भवन्ति । शेषं द्वादशतष्टमा-
श्विनाद्या गताः संवत्सरा द्वादशमाससंज्ञान्तर्गता भवन्ति । तद-
ग्रिममासाख्यं वर्त्तमानबार्हस्पत्यवर्षं भवति । कल्पादौ विजयसंवत्सर-
प्रवृत्तेर्गुरोरश्विनीस्यत्वेनाश्विननामाख्यवर्षप्रवृत्तेश्च ।

“कल्पादिभुक्ता गुरुराशयो ये संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते ।

बभाषिरे सांहितिका हि पूर्वं वर्षाणि तस्याश्विनपूर्वकाणि” ॥

इति सिद्धान्तशेखरोक्तेश्च । इति इदमीज्यमानं किल निश्चयेन
संहितासूक्तमार्षोक्तमित्यर्थः ।

तथा च सूर्यसिद्धान्ते ।

“द्वादशघ्ना गुरोर्याता भगणा वर्त्तमानकैः ।

राशिभिः संहिताः शुद्धाः षष्ट्या स्युर्विजयादयः” इति ।

अत्रोपपत्तिः स्पष्टा ।

अथ क्षेपकश्लोकोपपत्तिरूपप्रसङ्गाद्बार्हस्पत्यवर्षस्वरूपं मनुष्यमानं
चोपजातिक्रयाऽऽह बृहस्पतेरिति । बृहस्पतेर्मध्यममानेन यो राशिभो-
गस्तस्माद्गतो यः कालस्तं संवत्सरं बार्हस्पत्यवर्षं सांहितिकाः संहिता-
कर्त्तारो वसिष्ठाद्या वदन्ति । अन्यवर्षव्यावृत्तये समिति । सांहितिका
इत्यनेन युक्तिः । किन्त्वागम एव प्रमाणमिति सूचितम् ।

तथा च वसिष्ठसिद्धान्ते ।

“मध्यगत्या भभोगेन गुरोगौरववत्सराः”—इति ।

अस्मान्मासदिनादिकं परिभाषया ज्ञेयम् । मनुष्यमानमाह ज्ञेय-
मिति । चतुर्भिर्मानैः सौरवान्द्रसाधननाक्षत्रैर्विमिश्रं मिश्रितं संयुक्तं यत्
कालमानं तन्मनुष्यमानं ज्ञेयम् । तथा च चतुर्मानात्मकमेकं मनुष्यमानमि-
त्यर्थः । ‘मानुषं तु कथितं चतुर्भिर्दम्’—इति सिद्धान्तशेखरोक्तेः । ननु
मनुष्यमानस्य तच्चतुर्मानात्मकत्वेनानतिरिक्तत्वाविष्ययोजकत्वाच्च कथ-

नमयुक्तमत आह । व्यवहारवृत्तेरिति । मनुष्यमानेन व्यवहारस्य सत्त्वा-
दित्यर्थः । तथा च सौरचान्द्रसावननाक्षत्रैर्लोके व्यवहारस्य वर्तमानत्वात्
सर्वत्र चतुर्मानानामावश्यकतया लाघवादेकशब्देन मनुष्याणां तद्वहार्थं
मनुष्यमानसंज्ञा तेषामुक्ता । प्रत्येकतः समुदायस्य भिन्नत्वादतिरिक्तमानत्वं
च सिद्धमिति भावः । सौरचान्द्रसावननाक्षत्राणां मध्ये द्वयोस्त्रयाणां सर्वेषां
वा मिश्रणं तन्मिश्रमानम् । यतश्चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारो बहु प्रवर्तते ।
चैत्रशुक्लप्रतिपदि रव्युदयान्मनुजमानप्रवृत्तिं वदन्तीति केचित् ॥ ३० ॥

ननु चतुर्भिर्मानैर्व्यवहारः कथमस्तीत्यतः सिंहोदृतयाऽऽह वर्षा-
यनर्तुयुगपूर्वकमिति । वर्षं द्वादशमासात्मकम् । उत्तरदक्षिणायनद्वयम् ।
शिशिरादयश्चतवो मासद्वयात्मकाः । युगपूर्वकं युगाद्धिमहायुगमनुकल्पा-
दीनां मानमत्र जगति सौरमानादस्ति ।

“भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणे ।

कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम् ॥

द्विराशिनाथाश्चतवस्ततोऽपि शिशिरादयः ।

मेघादयो द्वादशैते मासास्तैरेव वत्सरः^१ ॥

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः । मासा यत्र केवलास्तत्र ते चान्द्रमानाद्
व्यवहारयोग्याः प्रवर्तन्ते । ‘त्रिंशता तिथिर्भर्मासश्चान्द्रः’-इति सूर्यसिद्धान्तो-
क्तोक्तेः । अत्र ज्योतिःशास्त्रे ज्ञातास्तथैव प्रतिपदादयस्तथा चान्द्रमा-
नात् । आसां मासांशत्वादिति भावः ।

“अर्काद्विनिःसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी ।

तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिः”^२ ॥

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः । यत् कृच्छ्रसूतकचिकित्सितवासराद्यम् ।
कृच्छ्रं चान्द्रायणादि प्रायश्चित्तं कर्म शास्त्रे प्रसिद्धम् । सूतकं जन्ममरणा-
शौचम् । औषधोपचारश्चिकित्सितम् । वासरो वारः । आदिशब्दाद्-
दिननिशाप्रहरात्मकमादिकं च यत्किञ्चित् तत्सर्वं सावनात् सूर्यसावन-

मानात् । घटिकादिकम् । आदिपदात् पलप्राणादि । आर्त्तमानाज्ञा-
 त्रमानादित्यर्थः । एवकारार्थश्चकारः प्रत्येकं पञ्चम्यन्तेनान्वेति ।
 तेन यन्मानेन यदुक्तं तदन्यमानादपेक्षितम् । तदा तत्पदपूर्वकं तत्पदेनैव
 संगृह्यत इति भावः ।

तथा च श्रीपतिः ।

“वर्षाणि सौरात् प्रवदन्ति चान्द्रान्मासास्तिथीः सावनतो दिनानि ।
 सौरैन्दवाभ्यां तु विना न तत् स्यात्त्रातत्रमानाद्घटिकादिकालः ॥

युगायनर्तुप्रभतीनि सौरान्मानाद्द्वुरात्र्योरपि वृद्धिहानी ।

पूर्वाधिमासोनदिनानि चान्द्रात् तथा तिथेरर्धमपि प्रदिष्टम् ॥

प्रायश्चिनं सूतकाद्यं चिकित्सा यज्ञाद्वैवं कर्म वारादिकं च ।

शास्त्रे त्वस्मिन् खेदराणां च चारा विज्ञातव्याः सावनाद्भास्करीयात्” ॥

इति ॥ ३१ ॥

इदानीं मानोपसंहारश्लोकमाह ।

एवं पृथङ्मानवदैवजैश्च-

पैत्रार्त्तसौरैन्दवसावनानि ।

ब्राह्मं च काले नवमं प्रमाणं

ग्रहास्तु साध्या मनुजैः स्वमानात् ॥ ३२ ॥

वा. भा.—एवं कालस्य नव मानानि । तत्र ग्रहानयनं मनुष्यमानात् ।

यतस्ते मनुष्यैः साध्याः ॥ ३२ ॥

इति श्रीभास्करीये सिद्धान्तशिरोमणौ कालमानाध्यायः ।

वा. वा. अथोपसंहरन्ति । एवं पृथक्मानवेति ।

यद्यपि दैवमासुरं च मानं दिवसभेदाद्विद्यते तथाऽप्यहोरा-
 त्रैक्यादभेद इति नवैव मानानि स्वीकृतानि । काले कलनात्मके ब्राह्मं
 नवमं प्रमाणं परिमाणमित्यर्थः । एवं वर्षादिकालस्तत्तन्मानैर्नवधा
 भिद्यत इति । मनुष्योपयोगित्वाच्छास्त्रस्य यथोपयोगस्तथैव यहा मनु-
 जैर्मनुष्यमानात् साध्याः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन ग्रहसमवेतानि

कर्माणि वक्रास्तमनोदयक्रान्तिसाम्यच्छायायुतिग्रहणशृङ्गोन्नमनतिथ्यादी-
नि च साध्यानि ॥ ३२ ॥

इति श्रीकृष्णदेवज्ञात्मजगणकनृसिंहकृतौ कालमानाध्यायः ।

मरीचिः—अथ न्यूनाधिक्यवच्छेदार्थं मानोपसंहारं ग्रहसाधनोपजीव्यत्वे-
नार्थान्तरत्वं चोपजातिकयाऽऽह एवमिति । एवं पूर्वाक्तेन । पृथक् भिवम् ।
काले कलनात्मके महाकल्पान्तावच्छिन्ने मानुषमानादिसावनान्तान्यपृ-
पूर्वाधोक्तानि । ब्राह्मम् । चः समुच्चये । नवमं प्रमाणम् । यथा धान्य-
राशिर्द्राणाढकादिमानैर्मोयते तथा महाकल्पावच्छिन्नः कालराशिर्नवमानैः
पृथक् पृथक् मीयत इति कालसंख्याज्ञानार्थमृषिभिर्नव मानान्युक्तानि ।

तथा च व्यासः ।

“ब्राह्मं देवं तथा पित्र्यं मानुषं च गुरोस्तथा ।

सौरं च सावनं चान्द्रमासं मानानि वै नव”-इति ॥

एतेन

“पैतामहं दिव्यमयासुरं च पित्र्यं तथा मानुषमानमन्यत् ।

सौरार्क्षहैमांशवसावनानि जैवं तथेदं दश कीर्त्तितानि” ॥

इति श्रीपत्युक्तमासुरमानं दशमं निरस्तम् । देवाहोरात्रं समं
दैत्याहोरात्रेण देवासुरमानस्यैकत्वात् । अन्यथा भूस्थानां सूर्योदयभेदेन
सावनभेदान्मानानन्त्यस्य दुर्वारत्वापत्तेः । ग्रहा इति । मनुजैर्यहाः
सूर्योदयः । चकारात् । तत्समवेतवक्रास्तमनोदयक्रान्तिसाम्यच्छायायुतिग्र-
हणशृङ्गोन्नमनतिथ्यादीनि कर्माणि स्वमानात् मनुजमानात् सौरचान्द्र-
सावननाक्षत्रेभ्य इति यावत् । साध्याः । यतस्ते स्वसाध्याः । तथा च
ग्रहसाधनोपजीव्याहर्गणे मनुष्यमानोपयोगात् तन्निरूपणप्रसङ्गेनान्यमान-
निरूपणमपि प्रकृतोपयुक्तत्वेन नार्थान्तरमिति भावः ।

तथा च श्रीपतिः ।

“सौरचान्द्रमससावनमानैः सार्त्तकैर्यहगतेरवबोधः ।

एभिरत्र मनुजव्यवहारो दृश्यते च पृथगेव चतुर्भिः” इति ॥ ३२ ॥

नन्वत्र त्रुट्यादिप्रत्ययान्तकालसौरादिमानयोः संमिश्रनिरूपणात् कस्य प्राधान्यमतः फक्किकयाऽध्यायसमाप्तिसूचकमाह इति श्रीसिद्धान्त-
शिरोमणौ कालमानाध्याय इति । सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रन्थे कालमानयो-
रध्यायो निरूपणम् । इति समाप्तमित्यर्थः । तथा च विनिगमनाविर-
हाद्द्वयोरेव प्राधान्यमिति भावः ।

अथेदानों ग्रहाणां मन्दोच्चानां चलोच्चानां ग्रहपातानां च भगणान्
श्लोकपटकेनाह ।

अर्कशुक्रबुधपर्यया विधे-

रहि कोटिगुणिता रदाब्धयः ।

एत एव शनिजीवभूभुवां

कीर्त्तिताश्च^१ गणकैश्चलोच्चजाः ॥ १ ॥

खाभ्रखाभ्रगगनामरेन्द्रिय-

क्षमाधराद्रिविषया हिमद्युतेः ।

युग्मयुग्मशरनागलोचन-

व्यालषणनवयमाश्विनोऽसृजः ॥ २ ॥

सिन्धुसिन्धुरनवाष्टुगोऽङ्कषट्-

त्रयङ्कसप्तशशिनो ज्ञशीघ्रजाः ।

पञ्चपञ्चयुगषट्कलोचन-

द्व्यब्धिषड्गुणमिता गुरोर्मताः ॥ ३ ॥

द्विनन्दवेदाङ्कगजाग्निलोचन-

द्विशून्यशैलाः सितशीघ्रपर्ययाः ।

भुजङ्गनन्दद्विनगाङ्गबाणषट्-

कृतेन्दवः सूर्यसुतस्य पर्ययाः ॥ ४ ॥

खाष्टाब्धयोऽष्टाक्षगजेषुदिग्विप-

द्विपाब्धयो द्व्यङ्कयमा रदाग्नयः ।

शरेष्विभास्यत्तरसाः कुसागराः

स्युः पूर्वगत्या तरणेर्मृदूच्चजाः ॥ ५ ॥

गजाष्टिभर्गत्रिरदाश्विनः कुभृ-

द्रसाश्विनः कुद्विशराः क्रमर्त्तवः ।

त्रिनन्दनागा युगकुञ्जरेषवो

निशाकराद्यस्तगपातपर्ययाः ॥ ६ ॥

वा. भा.-यहाणां पूर्वगत्या गच्छतां कल्प एतावन्तो भगणा भवन्ति ।
तथा मन्दोच्चानां चलोच्चानां च प्राग्गत्या एतावन्तः पर्यया भवन्ति ।
तथा पातानां पश्चिमगत्या एतावन्तो भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । सा तु तत्तद्वापा^१कुशलेन तत्तत्त्वेत्रसंस्थानज्ञेन श्रुत-
गोलैर्नैव श्रोतुं शक्यते नान्येन । यहमन्दशीघ्रोच्चपाताः स्वस्वमार्गेषु
गच्छन्त एतावतः पर्ययान् कल्पे कुर्वन्तीत्यत्रागम एव प्रमाणम् । स
चागमो महता कालेन लेखकाध्यापकाध्येतृदोषैर्बहुधा जातस्तदा कत-
मस्य प्रामाण्यम् । अथ यद्येवमुच्यते गणितस्कन्ध उपपत्तिमानेवागमः
प्रमाणम् । उपपत्त्या ये सिध्यन्ति भगणास्ते याज्ञाः । तदपि न । यतो-
ऽतिप्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिर्ज्ञातुमेव शक्यते । न तथा तेषां भगणानामि-
यत्ता कर्तुं शक्यते । पुरुषायुषाल्पत्वात् । उपपत्तौ तु यहः प्रत्यहं
यन्त्रेण वेध्यः । भगणान्तं यावत् । एवं शनैश्चरस्य तावद्वर्षाणां त्रिंशता
भगणः पूर्यते । मन्दोच्चानां तु वर्षशतैरनेकैः । अतो नायमर्थः पुरुष-
साध्य इति । अत एवातिप्राज्ञा गणकाः साम्प्रतोपलब्ध्यनुसारिणं प्रौढ-
गणकस्वीकृतं कमप्यागममङ्गीकृत्य यहगणित आत्मनो गणितगोलयोर्नि-
रतिशयं कौशलं दर्शयितुं तथाऽन्यैर्भ्रान्तिज्ञानेनान्यथोदितानर्थो^२श्च निरा-
कर्तुमन्यान् ग्रन्थान् रचयन्ति । यहगणित इतिकर्तव्यतायामस्माभिः
कौशलं दर्शनीयं भवत्वागमो योऽपि कोऽप्ययमाश्रयस्तेषाम् । यथाऽत्र

१ तत्तद्वापाकुशलेन तत्तदुपपाद्यविषयसम्बन्धिपरिभाषाभिज्ञेनेति ।

२ 'गोलयोरतिकौशलम्'-इति वासनार्तिकसम्मतः पाठः ।

ग्रन्थे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृत इति । तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भगणानामियत्तासाधनम् । अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हि इतरेतराश्रयदोषशङ्कया वक्तुमशक्या । तथाऽपि संक्षिप्तामुपपत्तिं वक्ष्यामः । इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः । उपपत्तिभेदानां यौगव्येन वक्तुमशक्यत्वात् ।

अथोच्यते । अर्कशुक्रबुधपर्यया विधेरित्यादि । यावन्ति कल्पे वर्षाणि तावन्त एव सूर्यभगणा इत्युपपन्नम् । यतो भगणभोगकालो हि वर्षमुक्तम् । बुधशुक्रौ तु खेरासन्नविव कदाचिदयतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचराविव सदा व्रजन्तौ दृश्येते । अतस्तयोरपि रविभगणतुल्या भगणा इत्युपपन्नम् । चलोच्चभगणोपपत्तिमये वक्ष्यामः ।

अथ समायां भूमावभीष्टकर्कटकेन त्रिज्यामिताङ्कैरङ्कितेन वृत्तं दिगङ्कितं भगणांशैश्चाङ्कितं कृत्वा तत्र प्राचीचिह्नादक्षिणतो नातिदूरे प्रदेश उत्तरेऽयने वृत्तमध्यस्थितेन कीलेन खेखदयो वेध्यः । ततोऽनन्तरं वर्षमेकं ख्युदया गणनीयाः । ते च पञ्चषष्ठ्यधिकशतत्रयतुल्या भवन्ति । तत्रान्तिमोदयः पूर्वादयस्थानादासन्नो दक्षिणत एव भवति तयोरन्तरं विगणय्य ग्राह्यम् । ततोऽन्यस्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः । स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत एव भवति । तदप्युत्तरमन्तरं ग्राह्यम् । ततोऽनुपातः । यद्यन्तरद्वितयकलाभिरैकीकृताभिः षष्टिघटिका लभ्यन्ते तदा दक्षिणेनान्तरेण किमिति । अत्र लभ्यन्ते पञ्चदश घटिकास्त्रिंशत् पलानि सार्धानि द्वाविंशतिर्विपलानि १५ । ३० । २२ । ३० । आभिर्घटीभिः सहितानि पञ्चषष्ठ्यधिकशतत्रयतुल्यानि सावनदिनान्येकस्मिन् ख्यब्दे भवन्ति ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० । ततोऽनुपातः । यद्येकेन वर्षेण तावन्ति कुदिनानि तदा कल्पवर्षैः किमिति । एवं ये लभ्यन्ते ते सावनदिवसा भवन्ति कल्पे । अथ तैरेव खेवर्षान्तःपातिभिः कुदिनैश्चकला लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फलं मध्यमा रविगतिरित्युपपन्नम् ।

१ तुल्यासमयान्तरे तुल्याचापान्तरस्यानुपपन्नत्वाद्गुणहारार्थमेवायमनुपात उपयुज्यत इति बुद्धिमद्भिर्नुसंधेयम् ।

अथ चन्द्रभगणोपपत्तिः । तत्रादौ तावद्वहवेधार्थं गोलबन्धो-
क्तविधिना विपुलं गोलयन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्भंगोल आधार-
वृत्तद्वयस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं
च बद्ध्वा कदम्बद्वयकीलकयोः प्रोतमन्यच्चलं ग्रहवेधवलयम् । तच्च
भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुख्यष्टिकं जल-
समक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यचि-
ह्नगतया दृष्ट्वा रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते यो मीनान्तस्तं रेवती-
तारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्वा चन्द्रं विलोक्य तद्वेधवलयं चन्द्रोपरि
निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः संपातस्तस्य
मीनान्तस्य च यावदन्तरं तस्मिन् काले तावान् स्फुटचन्द्रो वेदितव्यः ।
क्रान्तिवृत्तस्य चन्द्रविम्बमध्यस्य च वेधवृत्ते यावदन्तरं तावांस्तस्य विलेपः ।
ततो यावतीषु रात्रिगतघटिकासु वेधः कृतस्तावतीष्वेव पुनर्द्वितीयदिने
कर्तव्यः । एवं द्वितीयदिने स्फुटचन्द्रं ज्ञात्वा तयोर्यदन्तरं सा तद्विने स्फुटा
गतिः । अथ तौ चन्द्रौ 'स्फुटग्रहं मध्यखगं प्रकल्प्य' इत्यादिना मध्यमौ
कृत्वा तयोरन्तरं सा मध्यमा चन्द्रगतिः । तयाऽनुपातः । यद्येकेन दिने-
नैतावती चन्द्रगतिस्तदा कुदिनैः किमित्येवं चन्द्रभगणा उत्पद्यन्ते ।

तथा चाह श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः ।

“ज्ञातं कृत्वा मध्यं भूयोऽन्यदिने तदन्तरं भुक्तिः ।

त्रैराशिकेन भुक्त्या कल्पग्रहमण्डलानयनम्” १ ॥

एवमन्येषामपि भगणोपपत्तिः ।

अथ चन्द्रोच्चस्य । एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधं कृत्वा स्फुटगतयो विलो-
क्याः । यस्मिन् दिने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तत्र दिने मध्यम एव स्फुट-
चन्द्रो भवति । तदेवोच्चस्यानम् । यत उच्चसमे ग्रहे फलाभावो गतेश्च
परमाल्पत्वम् । ततश्च तस्माद्विनादारभ्यान्यस्मिंश्चन्द्रपर्यये प्रत्यहं चन्द्र-
वेधात् तथैवोच्चस्यानं ज्ञेयम् । तच्च पूर्वस्यानादयत एव भवति । यत्
तयोरन्तरं तज्ज्ञात्वाऽनुपातः क्रियते । यद्येतावद्विरन्तरदिनैरिदमुच्चयोर-

न्तरं लभ्यते तदैकेन किमिति । फलं तुङ्गगतिः । तथाऽनुपातात् कल्प
भगणाः ।

अथ चन्द्रपातभगणोपपत्तिः । एवं प्रत्यहं चन्द्रवेधादृत्तिणवित्ते
तीयमाणे यस्मिन् दिने वित्तेषाभावो दृष्टः क्रान्तिवृत्ते तत् स्यान् वित्ते
यित्वा तत्र यावान् विधुः स भगणाच्छुद्धः पातः स्यादिति ज्ञेयम् । पुन
रन्यस्मिन्नपि पर्यये दृत्तिणवित्तेषाभावस्यान् ज्ञेयम् । क्रान्तिवृत्ते तत् स्या
पूर्वस्थानात् पश्चिमत एव भवति । अतो ज्ञाता पातस्य विलोमा गतिः
सा चानुपातात् । यद्येतत्कालान्तरदिनैरेतावत् पातयोरन्तरं लभ्यं
तदैकेन किमिति । फलं पातगतिः । तथा प्राग्वत् कल्पभगणाः ।

अथ रवितुङ्गोपपत्तिः । मिथुनस्ये रवौ कस्मिंश्चिद्दिने रेवतीता
कोदयाद्यावतीभिर्घटिकाभी रविर्दितस्तावतीभिर्मौनान्ताल्लग्नं साध्यम्
यल्लग्नं स तदा स्फुटो रविर्ज्ञेयः । एवमन्यस्मिन् दिनेऽपि । तयोः स्फुट
र्केयोरन्तरं स्फुटा गतिः । एवं प्रत्यहं स्फुटगतयो ज्ञातव्याः । यस्मि
दिने गतेः परमाल्पत्वं तद्दिने यावान् रविस्तावदेव रवेरुच्चं भवति
तस्योच्चस्य चलनं वर्षशतेनापि नोपलभ्यते । किन्त्वाचार्यैश्चन्द्रमन्दोच्च
वदनुमानात् कल्पिता गतिः । सा चैवम् । यैर्भगणैः साम्प्रताहर्गणाः
पैर्गणाद्वा एतावदुच्चं भवति ते भगणा युक्त्या कुट्टकेन वा कल्पिताः ।

अथान्येषां शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र एत एव शनिजीवभूभुवामित्य
दि । उच्चो ह्याकर्षको भवति । तेन स्वकृतामण्डले भ्रमन् ग्रहः स्वाभि
मुखमाकृष्यते । तेनाकृष्टः सन् कृतामण्डले मध्यग्रहादयतः पृष्ठतो
यावताऽन्तरेण दृश्यते तावत् तस्य फलं मान्दं शैथ्यं वा । अहो उच
नाम प्रदेशविशेषस्तेन कथमाकृष्यत इति तदुच्यते ।

यथोक्तं सूर्यसिद्धान्ते ।

“अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः ।

शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ॥

तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः ।

प्राक् पश्चादपक्रुष्यन्ते ययासन्नं स्वदिङ्मुखम्”^१ ॥

इत्यादि । एवमत्रोच्चस्य देवताविशेषत्वेनाङ्गीकृतत्वाददोषः ।

एतदुक्तं भवति । शनेर्जीवात् कुजाद्वा यदा रविरप्ये वर्तते तदा मध्यम-
हात् स्फुटग्रहोऽयतो दृश्यते । यदा तु पृष्ठगतोऽर्कस्तदा मध्यात् स्फुट-
ग्रहः पृष्ठतो दृश्यते । अतस्तेषां त्रयाणां रविसमं शीघ्रोच्चं धीरैः कल्पि-
तम् । अतो रविभगणतुल्याः शीघ्रोच्चभगणा इत्युपपन्नम् ।

अथ मन्दोच्चोपपत्तिः । तत्र वेधेन स्फुटग्रहं ज्ञात्वा तं मन्दस्फुटं
प्रक्रुष्य ततः शीघ्रफलमानीय तत् तस्मिन् स्फुटे विलोमं कृत्वाऽसकृ-
न्मन्दस्फुटो ज्ञेयः । एवं प्रत्यहं मन्दस्फुटमुपलभ्य स मन्दस्फुटो धनमन्द-
फले क्षीयमाणे यस्मिन् दिने मध्यमतुल्यो भवति तदा तत्तुल्यमेव मन्दोच्चं
ज्ञेयम् । ततस्तस्माद्रविमन्दोच्चवद्भगणाः कल्याः । एवं सर्वेषाम् ।

अथ बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चोपपत्तिः । तत्र रविशुक्रयोः पूर्वस्यां
दिशि चक्रयन्त्रवेधेनान्तरभागा ज्ञयाः । ते तयोः स्फुटयोरन्तरांशा जाता-
स्तैः स्फुटार्काद्विशोधितैः स्फुटः शुक्रो भवति । ततः शुक्रस्य मन्दफल-
मानीय तत् स्फुटे शुक्रे धनं व्यस्तं कार्यम् । रविश्च मध्यमः कार्यः ।
तयोर्यदन्तरं तच्छीघ्रफलमृणं धनं च ज्ञेयम् । एवं प्रतिदिनवेधेन तच्छी-
घ्रफलं परममृणं ज्ञातव्यम् । तत् तादृक् फलमर्कात् तिर्यक्स्यतेनोच्चे-
नाकृष्टस्य भवति । तच्च तिर्यक्स्यत्वं त्रिभान्तरितस्य स्यात् । अतस्त-
न्निभेनेन स्फुटशुक्रेण तुल्यं शीघ्रोच्चं ज्ञेयम् । एवं पुनरन्यस्मिन् पर्यये
प्राच्यामेवान्यच्छीघ्रोच्चं ज्ञात्वाऽनुपातः क्रियते । यद्येतत्कालान्तरदिनैस्त-
योहचयोरन्तरं लभ्यते तदैकेन क्रिमिति । फलं तुङ्गतिः । प्राग्वत् तथा
भगणाः । एवं बुधस्यापि ।

अथ भौमादीनां वेधेन प्राग्वद्भूतिवित्तेषाभावस्याने यावान् मन्द-
स्फुटो ग्रहश्चक्रशुद्धस्तावान् पातः । बुधशुक्रयोस्तु तदा मन्दफलव्यस्त-

संस्कृतं यावच्छीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं तावान् पातो ज्ञेयः । ततः प्राग्बद्गण-
कल्पना ॥ १-६ ॥

वा.वा-अथेष्टकालिकयहसाधनोपयोगितया भगणादिज्ञानस्यावश्यक-
त्वादिदानीं यहसाधकानुपातफलभूतान्मन्दोच्चशीघ्रोच्चपातयहभगणा-
नाह अर्कशुक्लबुधपर्यया इति ।

अत्रोपपत्तिः । भगणोत्पादने युक्तिः । युक्तिज्ञाने कस्याधिकार-
स्तत्राह । सा तु तत्तद्वापाकुशलेन तत्तत्क्षेत्रसंस्थानक्षेत्रेण श्रुतगोलेनैव ज्ञातुं
शक्यते नान्येन । एतावन्त एव यहपर्यया इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत
आह । यहमन्दोच्चपाताः स्वस्वमार्गे गच्छन्त एतावतः पर्ययान् कल्पे
कुर्वन्तीत्यत्रागमः प्रमाणम् । कलात्मिकगतेः प्रत्यक्षोपलब्ध्यभिन्नत्वाद्भो-
जनात्मिकगतितुल्यत्वस्वीकाराद्ब्रह्मभेदयोगे यहयोरुर्ध्वाधरत्वानुभवाच्च
यहकक्षाणां भेदस्य स्पष्टत्वात् स्वस्वमार्गेषु गच्छन्त इत्युक्तम् । यद्यपि
यैव यहकक्षा सैव तन्मन्दशीघ्रोच्चापातानामित्यस्ति तथाऽपि मन्दशी-
घ्रोच्चसाधनोपायाः कल्पिताः । कलास्तदभिप्रायेणोक्ताः । यहमन्दपाता
इति । मन्दपदं चलोपलवकम् । यन्त्रवेधादिनाऽपि यहकलाद्यवय-
वोपलम्भासम्भवाच्च प्रत्यक्षेण भगणज्ञानम् । प्रत्यक्षमूलत्वान्नानुमानादि-
कमपि भगणानामियत्ताया मूलम् । तस्मात् पितामहोपदिष्टवाक्या-
गमः प्रमाणमित्युक्तम् । को नामान्यः पितामहादाप्ततमः स्यात् ।
ब्रह्मोक्तागमोऽपि शाकल्यविष्णुधर्मोत्तरयोः कथं भिन्नो दृश्यत इति
तत्कारणमाह । स चागमो लेखकाध्यायकाध्येतृदोषैर्बहुधा जातः ।
लेखकदोषो यथा यमाङ्गा इत्यत्र यमागा इत्यनुस्वारराहित्यादिलिखनम् ।
अध्यापकदोषो यथा कुधराग्नय इत्यत्र सप्ताग्नय इति विवक्षितार्थं शशा-
ङ्कवन्द्राग्नय इति व्याख्याकरणं करणापाटवादि च । अध्येतृदोषो-
ऽपि यमाश्वचन्द्रा इत्यत्र यमाश्वचन्द्रा इति श्रवणादि ।

“मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह” १ ।

इत्यादिभीत्या सावधानतया यथा वेदमध्यापयन्ति पठन्ति च न

तथा सिद्धान्तानध्यापयन्ति न पठन्ति चेति सम्भवति पाठकाद्येवृद्दोषो-
ऽत्रेति भावः । यद्वा वस्तुनि द्वैरूप्यासम्भवात् कथमागमभेदस्तत्रोत्तरं
स चागमो लेखकेति । ब्रह्मणा नारदं प्रति कथितं तच्छाकल्येन लिखितं
शास्त्रं कालान्तरे किञ्चित् सान्तरं दृष्ट्वा नियतबीजयुतमेव पुनस्तैरुक्त-
मिति दोषेण बहुधा जातः । तदा कतमस्य प्रामाण्यमिति प्रश्नस्त-
स्योत्तरं वक्ष्यते भवत्वागमो योऽपि कोऽपीति । कतमस्य प्रामाण्यमि-
त्यत्र तावत् समाधानमुद्गाढ्य दूषयति । अथ यद्येवमुच्यते गणितस्कन्धे
उपपत्तिमानागमः प्रामाण्यम् । धर्मानुष्ठानोपयोगितालक्षणं प्रामाण्य-
मुच्यते । उपपत्तिर्नाम युक्तिः । तत्सहितो यो यदागमः स तदा प्रमाण-
मिति धर्मानुष्ठानोपयोगीत्युक्तम् । यस्तर्कणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतर
इत्युक्तेः । उपपत्तिमानेवागमः प्रामाण्यमित्यस्याभिप्रायमाह । उपपत्त्या ये
भगणाः सिद्ध्यन्ति त एव ग्राह्याः । अयमुपपत्तिमानागम इति तदा स्या-
द्यदि भगणानामियत्तोपपत्त्या स्यात् सा तु कर्तुं न शक्यत इति दूष-
यति । तदपि न । यतोऽतिप्राज्ञेन पुरुषेणोपपत्तिज्ञातुमेव शक्यते न तथा
तेषां भगणानामियत्ता कर्तुं शक्यते । तत्र हेतुमाह । पुरुषस्यायुषाल्प-
त्वात् । हेतुं विवृणोति । उपपत्तौ तु यन्त्रेण प्रत्यहं यद्वा वेद्यो भग-
णान्तं यावत् । एवं शनैश्चरस्य तावद्दुर्घाणां त्रिंशता भगणः पूर्यते । मन्दो-
च्चानां तु वर्षशतैरनेकैः । यैर्वर्षमन्दोच्चपातानामेका विकला वर्धते
तान्याहुः ।

“सप्तभिः स्मरहरैः खभूमिभिः सागरैरिषुभिरीक्षणर्तुभिः ।

वत्सरैर्दिनकराद्यथाक्रमं मन्दतुङ्गविकला विवर्धते ॥

वत्सरैर्दिनकरै रसोन्मितैः कृष्णवर्त्मविषयैर्गुणैः शरैः ।

मेदिनीतनयतो यथाक्रमं प्रोक्तपातविकला विवर्धते” ॥

अतो नायमर्थः पुरुषसाध्य इति । कस्मात् पुनरन्यरचनायां
यतन्ते कृतिनः । भगणोपत्ताप्रधानत्वाच्छास्त्रस्येत्याशङ्क्य पुरुषायुषाल्प-
तया यद्यपि भगणानामियत्ता कर्तुं न शक्यते तथाऽप्यन्यामपि प्रयो-

जनानि विद्वान्त इति प्रयोजनवद्गुण्यकरणमित्याह । अत एवातिप्राज्ञगणकाः साम्प्रतोपलब्धनुसारिणं प्रौढगणकस्वीकृतं कमप्यागममङ्गीकृत्य ग्रहसाधने आत्मनो गणितगोलयोरतिकौशलं दर्शयितुं तथाऽन्यैर्भ्रातिज्ञानेनान्यथोदितानर्थोऽंश्च निराकर्तुमन्यान् ग्रन्थान् रचयन्ति । पितामहसौरपराशरादिसिद्धान्तोक्तग्रहभगणैः संसाधिता ग्रहा दृष्टतुल्यतां सर्वदैव न यान्त्यत उक्तं सांप्रतोपलब्धनुसारिणमिति । अयमिदानीं पत्रः संवदतीति दृग्गणितसाम्यसम्पादनकुशलेन सांवत्सराचार्येणैव वक्तुं शक्यते । अत उक्तं प्रौढगणकस्वीकृतमिति । अतीन्द्रियार्थविज्ञानेन पुरुषबुद्धिप्रभवा कल्पना न प्रभवतीत्यागममङ्गीकृत्येत्युक्तम् ।

“किं तेनापि सुवर्णेन कर्णघातं करोति यत् ।

तथा किं तेन शास्त्रेण यत्र प्रत्यक्षतः स्फुटम्” ॥

इत्यागमाविशेषात् कमपीत्युक्तम् । तत् तदेव व्यनक्ति ग्रहगणितेत्यादिना । अयमाशयस्तेषामित्यन्तेन तत्र दृष्टान्तमाह । यथाऽत्र ग्रन्थे ब्रह्मगुप्तस्वीकृतागमोऽङ्गीकृत इति । आगम एव सांप्रतोपलब्धनुसारी प्रमाणं नास्ति । भगणेत्यासाधनमुपपत्त्येत्युपसंहरति । तर्हि तिष्ठतु तावदुपपत्त्या भगणानामियत्तासाधनम् । अस्तु वा भगणानामियत्तासाधनं नोपपत्त्या तथाऽपि युक्तिरेवोच्यतामित्यत्र नोदयति । अथ यद्युपपत्तिरुच्यते तर्हीतरेतराश्रयदोषशङ्काया वक्तुमप्यशक्या ।

“स्यात् संस्कृतो मन्दफलेन मध्यो मन्दस्फुटोऽस्माच्चलकेन्द्रपूर्वम् ।

विधाय शैघ्रेण फलेन चैवं खेटः स्फुटः स्यात्” ॥

तथा च

“स्फुटग्रहं मध्यखगं प्रकल्प्य कृत्वा फले मन्दचले यथोक्ते ।

ताभ्यां मुहुर्व्यस्तधनर्णकाभ्यां सुसंस्कृतो मध्यखगो भवेत् सः” ॥

इति स्पष्टज्ञाने मध्यमज्ञानं मध्यज्ञाने स्पष्टग्रहज्ञानमित्यन्योन्याश्रयदोषः । यथेतरेतराश्रयदोषो न स्यात् तथोपपत्तिं वक्ष्याम इत्याह ।

तथाऽपि संक्षिप्तामुपपत्तिं वक्ष्यामः । कथमत्रान्योन्याश्रयनिरास इत्य-
 त्नाह । इतरेतराश्रयदोषोऽत्र दोषाभासः । गणितकर्मणा सिद्धस्पष्टा-
 द्वादि मध्यज्ञानं तदेतरेतराश्रयदोषः स्यात् । अत्र यन्त्रवेधोपलब्धस्पष्टा-
 न्मध्यज्ञानेनान्योन्याश्रय इत्यभिप्रायेणोक्तं दोषाभास इति । दोषवदा-
 भासत इति वस्तुतो नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । संक्षेपेणोपपत्तिकथने हेतु-
 माह । उपपत्तिभेदानां यौगपद्येन वक्तुमशक्यत्वात् । भिद्यन्त इति
 भेदाः प्रकाराः । ते तु शब्दस्य क्रमिकत्वाद्युपपत्तुमशक्याः । य एव
 प्रकारः प्रथममुच्यते स एव कार्यायां किमनन्तरात्त्या तस्मादुक्तं संक्षि-
 प्तामिति । अथोच्यते । अर्कशुक्रबुधपर्यया इति । कल्पे यावन्ति
 वर्षाणि तावन्तोऽर्कभगणा इति । 'रवेश्वक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टम्'-इत्युक्तिः ।
 बुधशुक्रौ तु रवेरासन्नत्वात् कदाचिदयतः कदाचित् पृष्ठतस्तस्यानुचरा-
 विव व्रजन्तौ दृश्येते तस्मात् तयोरपि भगणा रविभगणतुल्या इति ।
 कुजगुरुशनीनानां मध्यमानामयस्ये मध्यमार्के मन्दस्पष्टात् स्पष्टग्रहो-
 ऽयतो दृश्यते पृष्ठस्ये पश्चाद्दृश्यत इति । अथ एव 'शनिजीवभूभुवां
 कीर्तिताः सुगणकैश्चलोच्चजाः'-इत्युक्तम् । ननु चलोच्चतुल्यत्वे ग्रहस्या-
 तिबाहुल्यफलाभावविम्बाल्पत्वान्युपलभ्यन्ते तत्र कथं यस्मिन्नयस्येऽयतः
 पृष्ठस्ये पृष्ठतो मध्यात् स्पष्टो दृश्यत इत्यनेन फलाभावमात्रं कार्यं स्वका-
 रणचलोच्चज्ञापकमुक्तं भाष्यकृता । यद्यपि कार्यत्रयमध्ये किमपि वक्तव्य-
 मित्युक्तं तथाऽपि कार्यद्वयोपन्यासानादरोऽभिप्रायान्तरमाक्षिपतीति शून्य-
 हृदयत्वमापद्येत । अत्रोच्यते । यद्यपि गतिबाहुल्यं चलोच्चतुल्यताज्ञा-
 पकमस्ति तथाऽपि नेदं प्रागवधारितं यदोच्चतुल्यत्वं ग्रहस्य तदा गति-
 भूयस्त्वमिति । मन्दोच्चतुल्यतायां गतेः परमाल्पत्वदर्शनात् । तस्मा-
 द्गतिबाहुल्यदर्शनं चलोच्चतुल्यत्वे किञ्चित्कारम् । विम्बाल्पत्वमप्यप्रयो-
 जकम् । न केवलं विम्बाल्पत्वे चलोच्चतुल्यत्वं कारणं सूर्यसांनिध्यस्यापि
 कारणान्तरस्य विद्यमानत्वात् । किञ्च सौरमते विम्बविष्कम्भानां त्रिज्या-
 गुणितानां मन्दकर्णचलकर्णयोगार्धापरपर्यायस्पष्टकर्णभक्तानां स्पष्टत्वा-
 भिधानाद्वादा युगपन्मन्दचलोच्चतुल्यत्वं तदा विम्बाल्पत्वमिति केवल-

चलोच्चस्य विम्बाल्पत्वे पातिकी कारणतेति सम्यगुक्तम् । यत्तुल्ये ग्रहे
फलाभावस्तदुच्चमिति ।

एकस्मिन् सावनाहे कियती रविगतिरिति ज्ञानार्थं सौरव-
र्षान्तःपातिरविसावनज्ञानोपायस्तावदुच्यते । समायां भूमावभीष्टक-
र्कटेन त्रिज्यामिताङ्कैरङ्कितेन वृत्तं दिगङ्कितं भगणकलाङ्कितं च कृत्वा
तन्मध्यकीले सूत्माद्यद्वयवर्तो केन्द्रादुभयतो नातिदूरे प्रदेशे तुर्यवत्
कृतवेधकर्णद्वयशालिनो सूत्मशलाकां मध्यच्छिद्रवर्तो निवेश्य रवेरुदयो
वेध्यः । यस्मिन् दिने दक्षिणक्रान्त्यभावो भविता तस्मिन्नेहसि प्राची-
चिह्नादक्षिणतो नातिदूरे प्रदेशे उत्तरेऽयने रविविम्बार्धेऽभ्युदिते तथा
शलाका चालनीया यथा युगपत् कर्णरधान्तोऽर्कतेजः प्रविशेत् । एवं
कृते शलाकायं यत्र परिधौ स्पृशति तत्पूर्वादयस्यानमित्युच्यते । ततो
वर्षमेकं रव्युदया गणनीयाः । ते च पञ्चषष्ठ्यधिकेन शतत्रयेण तुल्या
भवन्ति । तत्रान्तिमोदयः पूर्वोदयस्यानादासञ्चो दक्षिणत एव भवति ।
तयोरन्तरं विगणय्य ग्राह्यम् । ततोऽप्यन्यस्मिन् दिने पुनरुदयो वेध्यः ।
स तु पूर्वचिह्नादुत्तरत एव भवति । तदप्युत्तरमन्तरं ग्राह्यम् । ततो-
ऽनुपातः । यद्यन्तरकलाभिरैकीकृताभिः षष्टिघटिकास्तदा दक्षिणान्तरेण
किमिति या लभ्यन्ते घटिकास्ताभिर्युक्तानि पञ्चषष्ठ्यधिकशतत्रयतुल्यानि
सावनानि सायनार्कस्य भगणभोगकाले भवन्ति । ततो वर्षमध्ये यावान-
यनांशविप्रकर्षस्तत्कालमानीय तेषु संस्कार्य^१ तानि निरयनांशार्कभगणभो-
गकाले सावनानि भवन्ति । रेवतीयोगतारासंयोगादन्यरेवतीयोगतारास-
म्बन्धो यावता कालेन भवति तावान् कालो भगणभोगकाल इत्युच्यते ।
पौष्णान्ते भगणः स्मृतः^२ इति सौरश्रवणात् । यवनास्तु दक्षिणक्रान्त्यभा-

१ यदि वार्षिकायनांशविप्रकर्षसंस्कृतानि ३६५ । १५ । ३० । २२ । ३० एतानि
सावनानि स्वाकृत्य तैरेवानुपातेन कल्पकुदिनान्यानीयन्ते तदा कल्यान्तेऽयनांशविप्रक-
र्षस्य धनर्णयोस्तुल्यत्वादभावे कथं भूदिनानि शरवेदभूपगोसप्तसप्ततिथयोऽयुताहताः
इति वक्ष्यमाणानि कल्पसावनदिनाति उपपद्यन्तेऽतो नृसिंहाक्षिरसाध्वीति निपुणा
विभावयन्तु ।

वस्थानमेव मेपादिं मन्यन्ते तत्रास्मन्मते सावनानि ३६५ । १५ ।
३० । २२ । ३० । एतान्येव पौलिशेनोक्तानि । सौरमते सावनानि ३६५ ।
१५ । ३१ । ३० । २४ । एवं रोमकमतादिष्वन्यादृशानि । ततोऽनुपातः ।
यद्येकेन वर्षेणैतावन्ति तदा कल्पवर्षैः किमिति कल्पसावनानि भवन्ति ।
अथ तैरेव वर्षान्तःपातिभिः सावनैश्चक्रकला तुल्या गतिस्तदैकेन किमिति
रविगतिः । नैवमुदयवेधेन भौमादीनां सावनानि साधयितुं शक्यन्ते ।
तेषामुदयस्य दृक्कर्मवशेनान्यादृशत्वात् ।

अत एवाहुः ।

“वक्रवक्रखचरैकपर्यये पूर्ववद्विनगणं समानयेत् ।

तन्महत्त्वलघुतैक्यखण्डकं तेन कल्पभगणांश्च साधयेत्”—इति ॥

अथ चन्द्रादिभगणोपपत्तिः । तत्रादौ ग्रहवेधार्थं गोलबन्धोक्तवि-
धिना विपुलं गोलयन्तं कार्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्भंगेले आधारवृत्तद्वय-
स्योपरि विपुलवृत्तं तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च कृत्वा कद-
म्बद्वयकीलयोः प्रोतमन्यच्चलं ग्रहवेधवलयं तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् ।
ततस्तद्गोलयन्तं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमर्त्तितज्वलयं च यथा
भवति तथा स्थिरं कृत्वा गोलस्यमीनान्तं रेवतीतारायां निवेश्य गोल-
मध्यस्यदृष्ट्या ग्रहोऽवलोकनीयः । ततो वेधवलयं ग्रहोपरि निवेशनीयम् ।
तद्वेधवृत्तं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तस्य मीनान्तस्य यदन्तरं स तस्मिन्
काले स्पष्टो ग्रहो ज्ञेयः । वेधवृत्ते क्रान्तिवृत्तवेधवृत्तसम्पाताद्गृहपर्यन्तं
यदन्तरं सोऽस्फुटशरो वेद्यः । एवमन्वहं स्पष्टग्रहोऽवलोकनीयः ।
पूर्वं यस्मिन्नेव काले दृष्टस्तस्मिन्नेव काले द्वितीयदिक्सेऽपि वेद्यः ।
ततः ‘स्फुटग्रहं मध्यखगं प्रकल्प्य’ इत्यनेनाद्यतनश्वस्तनमध्यमौ ज्ञेयौ ।
तयोरन्तरं मध्यमा गतिः । तथा त्रैराशिकेन कल्पभगणाः साध्याः ।
एवमिदं ग्रहभगणसाधनं ब्रह्मगुप्तेनाप्युक्तत्वाच्चास्माकमसम्बद्धाभिधा-
यित्वमापादयतीत्याह । ‘तथा च श्रीमान् ब्रह्मगुप्तः । ज्ञातं कृत्वा
मित्यादि’ ।

मन्दतुङ्गचलतुङ्गभगणज्ञाने किल यहभगणज्ञानमुक्तम् । पुनर्मन्द-
चलोच्चभगणज्ञानम् । किमत्र वक्तव्यम् । उक्तमेवास्माभिः सौरभाष्ये ।
तद्वथा तत्र तावद्बृहच्छाया लक्षणीया । सा चैवम् ।

“पश्येज्जलादौ प्रतिविम्बितं वा खेटं दृगौच्यं गणयेच्च लम्बम् ।

तल्लम्बपातप्रतिविम्बमध्यं दृगौच्यहृतं सूर्यहतं प्रभा स्यात्” ॥

इति ह्याया भवति । तस्या दिनगतं साध्यं तद्वृष्टस्यक्षितिजा-
दूर्ध्वं भवति । गणितविधिनाऽपि दिनगतमानयेत् । तद्वृगर्भस्यक्षिति-
जादूर्ध्वं भवति । तासां नाडीनामन्तरं कृत्वाऽनुपातः कार्यः । यद्यने-
नान्तरेण भूव्यासार्धयोजनानि लभ्यन्ते तदा षष्टिघटीभिः किमिति
स्पष्टा यहकता भवति । चन्द्रादिकक्षासु परिधिपणवत्यंशस्य धनुर्ज्या-
तुल्यत्वस्वीकारत् ।

शाकल्ये ।

“परिधेः पणवत्यंशो दण्डवद्व्यः समः स तत्” ।

इत्युक्तेर्दुयातान्तरघटीभिर्भूव्यासार्धयोजनानि लभ्यन्ते तदा
षष्टिघटीभिः किमित्यनुपातो युक्तः । ततः कक्षापरिधेर्यासार्धं साध्यं स
योजनकर्णो भवति । परमाधिकारूपयोजनकर्णैर्योगार्धं मध्यमकर्णः । यद्वा
चन्द्रकक्षां स्पष्टां ज्ञात्वा स्पष्टगत्येयं तदा मध्यगत्या केति चन्द्रमध्यकक्षा
स्यात् । सा चन्द्रभगणगुणा स्वस्वभगणभक्ता स्वस्य मध्यकक्षा स्यात् ।
तस्या व्यासार्धं मध्यमयोजनकर्णो भवति । यहरेवतीसंयोगादन्यसंयो-
गोपलक्षितकालेन भगणज्ञानं सुलभम् । स तु—

“लिप्ताश्रुतिघ्नस्त्रिगुणेन भक्तः स्पष्टो भवेद्योजनकर्ण एवम्” ।

इति जातः । तस्मात् स्पष्टयोजनकर्णस्त्रिज्यागुणो मध्यमयोजन-
कर्णभक्तश्चलकर्णो भवति ।

“यहस्य कक्षा चलकर्णनिघ्नी स्फुटा भवेद्यासदलेन भक्ता ।

तद्यासखण्डान्तरितः कुमध्यात् स भ्राम्यते हि प्रवहातिलेन” ॥

इत्युक्तेः । एवमिष्टदिवसे चलकर्णः साध्यः । एवमन्वहं शरा वेद्याः ।

यत्र दक्षिणशराभावस्तत्र यावान् यहः स भगणशुद्धः पातो ज्ञेयः । एव-

मसकृत् पातगतिर्ज्ञेया । तथा पातभगणज्ञानं चन्द्रादीनाम् । सपातम-
 न्दस्पष्टदोर्ज्ञायाः शीघ्रकर्णतुल्यत्वे यावान् शर उपलभ्यते तावान् शर
 इत्युच्यते । असौ सपातमन्दस्पष्टदोर्ज्ञागुण इष्टशीघ्रकर्णभक्त इष्टशरो
 भवति । तस्माद्वेधसिद्धेशरोऽभिमतस्त्विष्टशीघ्रकर्णगुणस्त्रिज्याभक्तो
 यावान् संपद्यते स एव शरो वेद्यः । एवमन्वहमेतादृशः शरो वेद्यः ।
 एवमीदृशः शरो यदा परमो भवति स एव पठितशरस्तत्र सपातमन्द-
 स्पष्टदोर्ज्ञा त्रिज्यातुल्या । एवं पठितशरं ज्ञात्वा वेधेनेष्टशरं च ज्ञात्वे-
 ष्टसपातमन्दस्पष्टदोर्ज्ञाज्ञानोपायः । वेधसिद्धेष्टशरः कक्षाप्रकारा-
 वगतचलकर्णगुणः पठितशरभक्तः सपातमन्दस्पष्टदोर्ज्ञा स्यात् । तस्या
 धनुः सपातमन्दस्पष्टः स्यात् । पातोनो मन्दस्पष्टः स्यात् । एवं प्रत्यहं
 मन्दस्पष्टो वेद्यः । यत्र मन्दस्पष्टगतेरल्पत्वं तद्विने यावान् मध्यमस्त-
 तुल्यमुच्चं ज्ञेयम् । एवं कालान्तरेणोच्चगतिः । यदा शीघ्रकर्णः परम-
 स्तदा यावान् ग्रह उपलभ्यते वेधेन तत्तुल्यमेव शीघ्रोच्चं वेद्यम् ।
 परमशीघ्रकर्णस्य त्रिज्यायाश्चान्तरं शीघ्रान्त्यफलज्या ततः प्रात्यहिक-
 शीघ्रफलज्ञानं सुगमम् । परमाधिकपरमाल्पमन्दस्पष्टगत्योर्योगार्धं मध्यम-
 गतिः । गतिर्नामाद्यतनश्वस्तनग्रहयोरन्तरं प्रसिद्धम् । तथा मध्यमगत्या
 कल्पादितो मध्यमज्ञानम् । तस्य मध्यमस्य मन्दस्पष्टस्य यदन्तरं तन्म-
 न्दफलं तदपि परमं ज्ञात्वा प्रात्यहिकमन्दफलसाधनं च सुगमम् । बुध-
 शुक्रयोस्तु परमाधिकपरमाल्पशीघ्रकर्णावगतशीघ्रोच्चगतिर्नामीष्टशीघ्रोच्चं
 ज्ञेयम् । शराभावे शीघ्रोच्चं चक्रशुद्धं पातः स्यात् । वेधसिद्धेष्टशरावगत-
 भौमादिसपातमन्दस्पष्टधनुर्वत् सिद्धे धनुषि शीघ्रोच्चगतौ संस्कार्यम् । बुध-
 शुक्रयोर्मन्दफलं सुधिया वेद्यम् । इदं मनसि संप्रधार्य 'स्फुटग्रहं मध्य-
 खगं प्रकल्प्य' इति ग्रहमध्यगतिज्ञानमुक्तं भाष्यकृता । स्पष्टे विलोममन्दफल-
 संस्कारेण शीघ्रोच्चज्ञानमुक्तम् । विलोमशीघ्रफलसंस्कृतस्पष्टान्मन्दोच्चज्ञान-
 मुक्तम् । इतरेतराश्रयदोषस्तु दोषाभास इति प्रागप्यभिहितमिति
 ध्येयम् । यद्वा युगपदेव कूपोद्धृतपुरुषवन्मन्दोच्चशीघ्रोच्चग्रहभगणाभि-

ज्ञस्तं प्रति भगणज्ञानमाचार्येण नोपपद्यते । किन्तु मन्दोच्चभगणग्रह-
 भगणाभिज्ञं प्रति चलोच्चभगणज्ञानं चलोच्चभगणग्रहभगणज्ञानाभिज्ञं
 प्रति मन्दोच्चभगणज्ञानं मन्दोच्चभगणचलोच्चभगणज्ञानचणं प्रति
 ग्रहज्ञानोपायः प्रतिपाद्यत इति न किञ्चिद्विरुद्धम् । यत् तु पूर्वमुक्तं यत्र
 परमश्चलकर्णस्तत्र यावान् ग्रहस्तावदुच्चम् । परमकर्णत्रिज्ययोश्चान्तरम-
 न्यफलज्येति । तत्र परमाल्पकर्णो नीचतुल्यत्वे । ततोऽन्यफलज्याज्ञान-
 मिति योज्यम् । यस्माच्छीघ्रोच्चतुल्ये किल परमकर्णस्तत्र ताराग्रहाणामस्त-
 गतत्वात् तेषां ह्यायोपलम्भासम्भवः । कथं पुनर्मन्दस्पष्टतुल्ये शीघ्रोच्चे-
 ऽस्तमयः । उच्यते । कुजगुरुशनीनां मध्यमार्कश्चलोच्चम् । यदा च
 स्पष्टग्रहार्कविवरं स्वस्वकालांशाल्पं तदाऽस्तमनम् । तत्र शीघ्रोच्चतुल्ये
 मन्दस्पष्टे मन्दस्पष्टग्रहस्पष्टार्कयोरन्तरं परमं परमार्कमन्दफलतुल्यमेव
 स्यात् । ननु बुधशुक्रयोः शीघ्रनीचतुल्यत्वे मन्दस्पष्टस्यैव स्पष्टत्वान्मध्य-
 योश्च तयोर्मध्यमार्कतुल्यत्वादस्तमयो दुर्निवारः स्यात् । तत्रोच्यते ।
 यदा च मध्यमयोस्तुल्यत्वेन शुक्रार्कयोः स्पष्टयोरपि कदाचित् तुल्यता
 स्यात् तदा धिम्बैक्यार्थाच्छरस्य न्यूनतायां जातायां खेरधःस्थितत्वेन
 परमास्तकाले बुधशुक्रयोरादर्शादौ दर्शनं भविष्यतीति न किञ्चिद्बाध-
 कम् । ननु को नाम मध्यः कश्च मन्दस्पष्टः किं च तयोः स्पष्टादन्य-
 थात्वे कारणम् । यद्यतात्त्विकता तयोस्तर्ह्यलं तच्चिन्तया । अतात्त्विक-
 साधितस्य कथं याथार्थ्यमिति चेत् । उच्यते श्रूयतामवधानेन । नक्ष-
 त्राणां ग्रहाणां च पूर्वस्यामुदयदर्शनात् पश्चिमायां नित्यमस्तमनदर्शनात्
 पश्चिमगतौ किञ्चित्कारणेन भाव्यम् । अश्विनीस्यस्य ग्रहस्य भरण्या-
 दिसंयोगदर्शनाद्ग्रहाणां पूर्वगतिरप्यस्ति । तत्रापि कारणेन भाव्यमिति
 कारणानि कल्पयन्ति । तत्र यवनाः 'ग्रहाणां सप्ताकाशास्तदुपरि
 भचक्राकाशस्तदुपर्यप्याकाशोऽस्ति । स च नाक्षत्रघटीषष्ट्या नियतपश्चि-
 मगत्यैकवारं भ्रमति । तद्भ्रमणेनैव परवशाः । शन्यादिकृतास्यानीयाः
 सजीवाः सावयवाः परस्परसंलग्ना आकाशाः पश्चिमाभिमुखं परिभ्रमन्ति ।

शन्याद्याकाशास्तु स्वशक्त्या पूर्वस्यां यान्ति । तत्र भवक्रादप्यूर्ध्वगस्या-
काशस्य ज्वेन स्वशक्त्या पूर्वाभिमुखं गच्छत आघातेन तदन्तर्गत-
भवक्राकाशादयोऽपि पराशाभिमुखं गच्छन्तीति भावः । प्रवाहप्रातिलो-
म्येन गच्छन्तोऽपि पुरुषा नदीप्रवाहदिश्येव यान्ति तद्वदित्यर्थः ।
कावविमलमणिवचिर्मले सचेतने सावयवे भूताद्यावेशवति स्वस्वाका-
शेऽधिष्ठिता नक्षत्रयहा भूपृष्ठस्यैः सम्यगेव दृश्यन्ते । यथा रत्नघट-
मध्यस्योऽपि दीपः प्रतिबन्धे दूरस्यैर्यथावस्थित एवावलोक्यते । तस्या
गोलाकारा विशिष्टशक्तिमन्तो भूमिवचिराधारा जीवविशेषा एवाकाश-
शब्देनोच्यन्ते । तैराकाशैरेव मण्यादिवत् स्वाधिष्ठितो निर्गतिकोऽपि
यह इतस्ततो नीयते । आकाशगतिरेव तत्स्यग्रहगतिरिति लोकैरुपवर्धते ।
कदलीपुष्पपुटवच्च तेषामाकाशानां संलग्नतेत्याहुः । एतान्याकाशानि
मध्यकक्षास्थानीयानि । ईदृशमध्यकक्षापरिधावनवरतं मन्दनीचोच्चवृत्त-
मध्यो भ्रमति परं मध्यगत्या । मन्दनीचोच्चवृत्तपरिधौ चोच्चप्रदेशान्म-
न्दकेन्द्रगत्या ग्रहो भ्रमति रविश्वन्द्रश्च । भौमाद्यास्तु मन्दनीचोच्चवृत्त-
परिधावप्यनवरतं भ्रमणशीलस्य शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यस्य मन्दस्पष्टगत्या
गच्छतः परिधौ स्वस्वशीघ्रकेन्द्रगत्या चलतुङ्गाद्भ्रमन्ति । तुङ्गप्रदेशो
नाम भूगर्भाद्दूरतरः प्रदेशः स्वस्वनीचोच्चवृत्ते । नीचोच्चवृत्तं नामान्त्य-
फलज्यया कृतं वृत्तम् । नीचोच्चवृत्तान्यपि गोलाकारा जीवविशेषा एव
त्याहुः । आर्यभटास्तु यहाः पूर्वस्यां यान्ति । नक्षत्राणि तु स्थिराण्येव
भूरेव नाक्षत्रादिनमध्ये पूर्वाभिमुखमेकवारं भ्रमति । तेनैव नक्षत्रयहाणामु-
दयास्तौ पूर्वपश्चिमयोर्घटतः । प्रवहानिलकल्पना व्यर्था ।

तथा च वृद्धार्यः ।

“अनुज्ञोमगतिनैः पश्यन्वचलं विलोमगं यद्वृत् ।

अचलानि भानि तद्वृत् समपश्चिमगानि लङ्कायाम्” ॥

इति स्पष्टगतावपि किञ्चित्कारणेन भाव्यम् । मध्यग्रहस्य स्पष्ट-
ग्रहसाम्यादर्शनात् । न च स्पष्टग्रहस्वरूपादन्यन्मध्यग्रहस्वरूपमाकाशे-

ऽस्तीति वाच्यम् । अनुपलम्भात् । स्पष्टसूर्यस्वरूपादन्यन्मध्यमसूर्यवि-
 म्वमाकाशे यदाभविष्यत् तर्हि तदप्युपलभ्येत । कादाचित्कस्याप्युपल-
 म्भस्याभावाच्चास्त्येव । अथ वक्तव्यं यस्मिन् वृत्ते यहो भ्रमति यास्मैश्च
 वृत्तान्तरे विलोक्यते तद्वृत्तयोरेकस्यापि यहविम्वस्य मेघादेः सकाशाद्विच-
 प्रदेशयोर्दृष्टत्वान्मध्यस्य भेदो घटत इति । तदादि द्वयोर्वृत्तयोर्मध्ये
 भूगर्भे एव स्वीक्रियते तदा मध्यस्पष्टयोः कलाद्वयमन्तरं न स्यात् । एकत्र
 वृत्ते महत्यः कला अन्यत्र लघ्व्य इति मेघादेः सकाशाद्यासु कलासु
 महति वृत्ते पारमार्थिको यहस्तास्वेव लघुवृत्तेऽपि स्यात् । दृश्यते च
 मध्यग्रहात् स्पष्टयहभिन्नत्वं कलाद्वयवयेन । तस्मात् कलाद्वयव-
 वान्तरान्यथाऽनुपपत्त्या यस्मिन् वृत्ते पारमार्थिको यहो भ्रमति तस्य
 मध्यं भूगर्भे नास्तीति कल्प्यते । कक्षामण्डलमध्यस्तु भूगर्भे एवेति
 भूस्यो द्रष्टा भवलयान्तः समन्तात् समान्तरेणावस्थिते स्वकक्षामण्डले
 यहं पश्यति । चक्रयन्त्रादिवेधेन नक्षत्रग्रहयोरन्तरं लब्धादि यदुपलभ्यते
 तत् खलु नक्षत्रकक्ष्यास्यनक्षत्रं प्रति भूगर्भाचीयमानसूत्रस्य यहकक्षायां यः
 संपातस्तस्य भूगर्भात् प्रतिमण्डलस्य यहं प्रति नीयमानकर्णसूत्रस्य कक्षायां
 यः संपातस्तस्य चान्तरमिदमिति कक्षामण्डल एव यहभानमुच्यते ।
 प्रतिमण्डलस्य यहस्य यहकक्ष्यास्यनक्षत्रसूत्रस्यान्तरज्ञानं दुर्बोधमिति न
 प्रतिमण्डले द्रष्टा यहं पश्यतीत्याशयः । स्पष्टगतिवासनायामाचार्याऽपि
 वक्ष्यति । 'भूमेर्मध्यं खलु भवलयस्यापि मध्यं यतः स्यात्'-इत्यादि । यो
 मध्यमो भौमादिको यहः स तु मन्दप्रतिमण्डले भ्रमति । भूगर्भात्
 त्रिज्याव्यासार्धेन कृतं यद्वृत्तं तत्कक्षावृत्तम् । तस्योर्ध्वाधरेखाया-
 मन्त्यफलज्याये यत् त्रिज्यया कृतं वृत्तं तत् प्रतिमण्डलम् । तदपि
 मन्दशीघ्रभेदेन द्विविधम् । तत्र मन्दप्रतिमण्डले तुङ्गदेशान्मेषादिर्मन्दो-
 च्चभुक्त्या प्रत्यहं पृष्ठतो गच्छति । तस्मान्मेषादेरनुलोमं मध्यगत्या
 मध्यमो भ्रमति । स मध्यमः कर्णगत्या यत्र कक्षावृत्ते दृश्यते तत्र कक्षा
 वृत्ते मन्दस्पष्टः । चन्द्रकक्षावलयाद्बुधकक्षावलयं महत् । कक्षयोरुर्ध्वा
 धरान्तरेण बहुन्तरितत्वात् । इदं कक्षावलयं शीघ्रकर्मणि चैकमेव

त्रिज्ययोरैकत्वात् । मन्दकर्मणि तु द्वितीयमपि कक्षावलयं स्वीक्रियते ।
मन्दफलानयने कर्णानुपातस्याकृतत्वात् । भूगर्भान्मन्दकर्णतुल्यव्यासा-
र्धेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तत् किल द्वितीयं कक्षावलयम् । इदं प्रतिक्षणं चलं
मन्दकर्णस्य चलत्वात् । अस्य कक्षावलयस्य मन्दप्रतिमण्डलस्य योगे
सर्वदा मध्यमो ग्रहो भ्रमति । द्वयोः कक्षावलययोर्मेषादिचिह्नमेकत्रैव
भवति वृत्तमध्यस्यैक्यात् । तस्माद्द्वितीयकक्षावृत्तमेषादेर्यस्मिन् राश्याद्व्य-
वयञ्चे ग्रहस्तस्मिन्नेव प्रथमेऽपि कक्षावलये भवितुमर्हति । प्रतिमण्डल-
स्यमेषादिस्तु कक्षामण्डलस्यमेषादेरयतः पृष्ठतो वा भवति । तस्माद्-
द्वितीयकक्षावलयप्रतिमण्डलयोगस्यग्रहं प्रति भूगर्भादीयमानं यत् सूत्रं
तदवधिकद्वितीयकक्षावृत्तस्यमेषादिचिह्नाद्याः कलास्ता एव स्पष्टग्रहलि-
प्ताः । यास्तु प्रतिमण्डलस्यमेषादेर्गण्यन्ते ता एव मध्यकलाः । तासां
स्पष्टग्रहकलानामन्तरं मन्दफलकलाः कर्णानुपातं विनैव सिद्ध्यन्ति ।
अत एव कल्प्यते द्वितीयकक्षावलयमन्दप्रतिमण्डलयोग एव मध्यमो
भ्रमति तत्रैव स्पष्टोऽप्यवलोक्यते । तद्वृत्तयोर्मेषादिचिह्नस्यैव भिन्नत्वेन
मध्यस्पष्टयोरंशाद्व्यवयजेनैव भेदः स्यान्भेदस्तु नास्त्येव । यतो यावती
मन्दप्रतिमण्डले ग्रहोच्चात्तरदोर्ज्या तावत्येव द्वितीयकक्षावलयेऽपि
भवति । प्रथमकक्षावृत्तं मन्दकर्णानयनार्थमुपयुज्यते । एवं यः सिद्धो
मन्दस्पष्टः स शीघ्रप्रतिमण्डले तत्स्यमेषादेरनुलोमं भ्रमति । परन्तु
मन्दस्पष्टगत्या प्रतिक्षणविलक्षणया तत्परिधौ गच्छतीति कल्प्यते । फला-
न्तरस्य दर्शनात् । यदि सूर्यचन्द्रयोरिवैकमेव फलमभविष्यत् तदा मन्द-
प्रतिमण्डल एव गमनमभविष्यत् । वस्तुतस्तु भौमाद्या मन्दस्पष्टगत्यैव वा-
स्तवे शीघ्रप्रतिमण्डल एव भ्रमन्ति । शररूपा दक्षिणोत्तरगतिरुच्चादिस्य-
तिरपि शीघ्रप्रतिमण्डलस्यस्यैव ग्रहस्य दृश्यत इति । तस्य वास्तवत्व-
मुच्यते । तस्य यन्मन्दप्रतिमण्डले भ्रमणं तदवास्तवमपि मन्दफलानयना-
न्तेनैव यथाकथञ्चित् कल्प्यते । तस्माद्भूगर्भात् शीघ्रप्रतिमण्डलस्यमन्दस्प-
ष्टग्रहं प्रति नीयमानं दृक्सूत्रं यत्र त्रिज्याव्यासार्धात्त्यवृत्ते कक्षाख्ये यत्र

लगति तत्प्रदेशस्य कक्षास्यमेषादेर्यदन्तरं त स्पष्टग्रहकलाः । आसां
 शीघ्रप्रतिमण्डस्यमन्दस्पष्टकलानामन्तरं शीघ्रफलम् । अत्र शीघ्रकर्णाये
 मन्दस्पष्टः । स्पष्टस्तु कर्णसूत्रसक्ते कक्षावृत्ते । शीघ्रफलानयने कर्णानु-
 पातस्य दृष्टत्वात् कक्षावलयप्रतिमण्डलयोर्यहोच्चान्तरदोर्ज्याभिन्नत्वात् ।
 स्पष्टमन्दस्पष्टयोः स्थलभिन्नत्वेन मेषादिचिह्नयोरपि वृत्तद्वयेऽप्यन्तरित-
 त्वादनुपातद्वयेन शीघ्रफलं साध्यते । यद्वा कक्षावृत्तपरिधौ मन्दनीचो-
 च्चवृत्तमध्यं मध्यगत्या भ्रमति । तत्रोच्चप्रदेशाद्गृहो मन्दकेन्द्रगत्या गच्छति ।
 यत्रासौ ग्रहः कर्णसूत्रेण कक्षापरिधौ दृश्यते तत्रैव रविवन्दौ स्पष्टौ ।
 भौमाद्यस्तु मन्दस्पष्टस्तत्रैव शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्ये भ्रमति । मन्दस्पष्टगत्या
 तत्परिधौ शीघ्रकेन्द्रगत्यैवोच्चप्रदेशाद्गृहो भ्रमति । नीचोच्चवृत्तं नामा-
 न्यफलज्याकृतं वृत्तम् । यवनास्तु मन्दकर्णव्यासार्धेन कृतं यत् कक्षावलयं
 तत्परिधौ शीघ्रनीचोच्चवृत्तमध्यं मन्यन्ते । एवं मध्यमन्दस्पष्टस्पष्टानां
 भेदः । इयं कल्पना गोलैः कियन्ति निबद्धानीत्यत्र मन्दनीचोच्चवृत्तानि
 सप्त शैघ्राणि पञ्च चेति वशिष्ठेन वदता कृतैवेति न मनुष्यबुद्धिप्रभवा ।
 वृद्ध्यर्थं ब्रह्मगुप्ताभ्यामपि चोक्तैव । ननु नीचोच्चवृत्तमध्यानामचेतनानां
 प्रतिमण्डलस्योच्चप्रदेशाधिष्ठितराश्याद्यवयवस्याचेतनस्य च कथं बलनमु-
 च्यते । नैष दोषः । चेतनग्रहसंनिधानादीश्वरेच्छावशाद्वा ।

“अचेतनाऽपि प्रकृतिः प्रगाढमात्मोपकण्ठे सकलं तनोति ।

अचेतनं संचलतीव लोहं स्वयं यथा भ्रामकसंनिधाने” ॥

यद्वा मन्दशीघ्रोच्चपातानामेव देवतात्वस्वीकाराददोषः । आचा-
 र्यसंप्रतोऽयं पक्षः । तत्तत्कालावच्छिन्नस्पष्टकक्षायामेव स्पष्टगत्या स्वच्छ-
 न्दगमनं वा । अथ चन्द्रः सर्वग्रहापेतया मन्दगतिरिति नित्योदयतार-
 तम्यदर्शनादनुपायग्रहाणां स्वशक्त्या पूर्वगमनं नास्ति । या तु पूर्वगतिः
 सा पश्चिमगत्यनुनिष्पन्नैव । भूः स्थिरैवेति सौरतन्त्रविदो वर्णयन्ति ।

यथा च सूर्यमिद्वान्ते ।

“पश्चाद्गुजन्तोऽतिजवाचतत्रैः सततं ग्रहाः ।

जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः ॥

प्रागगतिवत्त्वं 'इति' ।

शाकल्येऽपि ।

“इति पर्यटतां तेषां भाये भानि तु तान् यद्वा ।

अतीत्य तरसा साऽहि यत्प्रत्यक् प्रागगतिश्च सा” ॥

इति स्पष्टगतावपि कारणमुच्चदेवताद्याः प्रदेशविशेषाश्रिता आकर्षका उपग्रहसंज्ञा वर्तन्ते इत्याहुः । उच्चो ह्याकर्षकविशेषोऽस्ति तेन स्वकक्षामण्डले भ्रमन् ग्रहो यावताऽन्तरेणापकृष्यते तादृक् तस्य मान्दं शीघ्रं वा फलमुत्पद्यते । तत्र मन्दोच्चवशेन मन्दफलं शीघ्रोच्चेन शीघ्रफलम् । भूगर्भाद्दूरतरस्थितयोच्चदेवतया वातरश्मिभिर्नृणां यदा स्वाभिमुखमपकृष्यन्ते तदा ग्रहाः स्वकक्षामण्डलादूर्ध्वं दूरं गच्छन्ति । यदा च प्रशिथिलरश्मिभिरापकृष्यन्ते तदा स्वीयकक्षामण्डलादधो गच्छन्ति । एवमुच्चदेवतया आकृष्टो ग्रहः प्रवहेण पराशाभिमुखं गच्छन्नपि यावच्चतत्रेण शीघ्रतरगतिना अतिक्रम्यते तावती तस्य स्पष्टा गतिः । वृद्धवशिष्ठमतनुसरता जिष्णुजेन नक्षत्राणां ग्रहाणां च पश्चिमगतिः प्रवहवशेन स्वशक्त्या च ग्रहाणां पूर्वैव गतिरित्युक्तम् ।

“न यावनं पावनमस्ति यस्मादार्थं तथाऽर्थः खलु नाद्रियन्ते ।

न गौरवात् सौरमतं श्रयन्ते वाशिष्ठमस्माल्लघु युक्तियुक्तम्” ॥

अस्मन्मते प्रवहवाय्वाधारं भवकं नियतगतिना प्रवहेणैव पराशाभिमुखं नीयते । यथा तेन वायुना गगने नीयमानं तृणादि वायुप्रवाहदेश्येवान्तरिक्षे याति वाय्वाधारत्वाच्च भूमौ न पतति तद्वद्वचक्रमणी-यर्थः । वायोरन्तरिक्षगत्वं तिर्यक्चलनं च सुप्रसिद्धम् । नियतपराशाभिमुखगमनमात्रं कल्पनीयम् ।

तथा च वृद्धवशिष्ठः ।

“पश्चिमदिग्गतिवायुप्रवहनिबद्धे भपञ्जरे शीघ्रम् ।

भ्रमति सखचरे सत्यपि खेटा गतितः प्रयान्ति पूर्वदिशम्”—इति ॥

यधनमते तूर्ध्वगस्य सजीवाकाशस्य मूर्तिमतोऽन्तरिक्षस्थितत्वं मूर्तिमदाधारं विनाऽनुपपद्यमानं मूर्तिमदाधारं कल्पयति । तस्याप्याधारकल्पनायामनवस्याभयादूर्ध्वगस्याकाशस्यान्तरिक्षस्थितत्वं शक्त्यैवेति मन्तव्यम् । तस्य नियतपराशाभिमुखगमनशक्तिकूपनेति शक्तिद्वयम् । अकृप्तकल्पना च भवक्काधारभूतस्याकाशस्य च काचमण्यादिवत् स्वच्छत्व-कल्पनाऽपि गौरवमावहतीत्याद्या दोषा वर्तन्ते इति परिहार्या यावनः पन्थाः । किञ्च प्रत्यक्षलक्ष्या नक्षत्रगतिस्तदाधारभूतानामाकाशानामिति कल्पनायां गौरवमेव । आधाराणां योऽचलत्वलक्षणगुणः स एव ग्रहेष्वेव लाघवात् कल्पयितुं युज्यते । भूमेर्वैदृशी शक्तिरस्ति चुम्बकव-ल्लोहमणिवन्नक्षत्रयहाः समन्तात् तिष्ठन्ति ध्रुवयोश्चुम्बकवच्छक्तिर्वा यत् ग्रहनक्षत्रजातमन्तरिक्ष एव लोहमणिवदवतिष्ठेदिति शक्तिकूपनारु-चिश्चेदेवमेव कल्प्यताम् । सजीवाकाशकल्पना जघन्या नितरां गौरवादि-त्यास्तां तावत् । आर्यभटेन यदूभ्रमणमभ्युपगतं तत्र वराहोक्तोऽयं दोषः—

“यद्येवं श्येनाद्या न खात् पुनः स्वनिलयमुपेयुः”^१ ।

“भूमेस्तु वेगजनितेन समीरणेन

केत्वादयोऽप्यपरदिगतयः सदा स्युः”^२ इति ।

यदि तु भूमेराकर्षणशक्तिरीदृशी कल्प्यते यस्माद्भूभागाच्छरादिक-मुपरि तिप्यते तत् तु तस्मिन्नेव पततीति तदिदं मतं समीचिनमेवेति चतुर्दाचर्षदायेण स्वीकृतम् । भूभ्रमणवेगसंजातवायोर्भूवायुश्च प्रबल इति । ईदृशभूमिशक्तिकल्पना गौरवादेव वृद्ध्वाशिष्टमतं वृद्ध्वायेण स्वीकृतम् ।

“उदयास्तमयनिमित्तं नित्यं प्रवहेण वायुना क्षिप्तः ।

लङ्कासमपश्चिमगो भपञ्जरः सग्रहो भ्रमति”^३ ॥

सौरे तु नक्षत्राणां ग्रहाणां च पराशाभिमुखगमने प्रवह एव कारणं वक्तव्यः ।

१ पञ्चसिद्धान्तिकायां पैतामहसिद्धान्ते १३ अ० ६ श्लो० ।

२ नेदं पदार्थं वराहकृतग्रन्थे समुपलभ्यते किन्तु शीघ्रतकृतमिति । तत्र च ‘भूतेलवेगजनितेन’ इति पा० ।

३ महाभट्टसिद्धान्ते ४ पादे १० श्लो० ।

“प्रवहाख्यो महत् तौस्तु स्वाच्चाभिमुखमीरयेत्” ।

इत्यनेन “व्योम्नि यान्त्यनिनाहताः” इत्यादिना च प्रवहस्यैव कारणत्वाभिधानात् । तत्र यद्युच्येत प्रवहस्य सर्वास्वपि कक्षासु तुल्यैव प्रेरणेति तदा मिथो न्यूनाधिका पश्चिमगतिर्नात्यद्व्यते । यहाणां स्वशक्त्या पूर्वगत्यनङ्गीकारात् । अथ वक्तव्यं प्रवहप्रेरणा तुल्यैव । यस्योपरि कक्षा तस्य विम्बं लघु यस्याधस्तात् तस्य बृहदिति लघु स्वल्पकालेन बृहन्महता कालेनापकृष्यते तस्मात् संज्ञाऽघटीति न्यूनाधिका गतिरिति तदप्ययुक्तम् । यस्योपरि कक्षा तस्य विम्बं लघ्विति नियमाभावात् । आग्रहशीलत्वमात्मनो गणितकर्मणाऽपि दूरीकरोत्वायुष्मान् । तस्माच्छून्यादधःकक्षासु वायुप्रेरणा मन्दा मन्दतरेति स्वीकार्यं सौरतन्त्रदत्तैः । स्वशक्त्या पूर्वगतिवादिनां मते यथा नाडीमण्डलगत्या पूर्वतो न गच्छति किन्तु क्रान्तिवृत्तगत्या तथैवात्र मते नाडीमण्डलगत्या पराशाभिमुखं न याति किन्तु तत्तत्क्षणावच्छिन्नाहोरात्रगत्या तत्तत्कक्षावच्छिन्नवाय्वंशेन स स ग्रहो नीयत इति द्युरात्रवृत्तक्रान्तिवृत्तयोरन्तररूपयाम्योत्तरगतौ न किञ्चिद्वाधकमस्ति । पूर्वं यस्मिन् प्रदेशे ग्रहस्तस्मिन् ग्रहं जित्वा गतवत्यपि योऽन्यः क्रान्तिमण्डलप्रदेशो ग्रहोपरि भवति तस्मिन्नेव ग्रह इति न किञ्चिद्विरुद्धम् । मण्डलान्तरत्वेन समन्तात् क्रान्तिवृत्तस्य स्थितत्वात् । एवं प्रवहवायुना पराशाभिमुखं नीयमाने यदोच्चदेवता पराशाभिमुखं नयति प्रशिथिलरश्मिना च ग्रहमाकर्षति तदा शुक्रादेस्तात्कालिकस्पष्टगतिर्द्विकलातुल्यशनिगतेर्न्यूनाऽपि भवति तदाऽपि शनिकक्षाधःस्थितत्वमेव शुक्रादिकक्षाणां भवन्तो मन्यन्ते तथैव नक्षत्रमतिक्रम्य गच्छतोऽपि ग्रहस्य नक्षत्रकक्षाधःस्थितत्वमेव वदाम इति सर्वं निरवद्यम् । अस्मिन्मते ग्रहनक्षत्रविम्बानां परिधिव्यासभिन्नत्वेऽपि गुरुत्वसाध्यं स्वीकृत्य तत्तत्कक्षासु प्रवहप्रेरणावैषम्यं वदन्ति ।

अन्ये तु प्रवहप्रेरणा सर्वकृतास्वपि तुल्येति स्वीकृत्य यहनक्षत्रविम्बानां परिधिव्यासभिन्नत्वेऽपि कक्षाधःक्रमेण विम्बगुह्यत्वं लोहपित्तलपिण्डयोरिव वाञ्छन्ति । नक्षत्रात् तथैव स्वशक्त्यैव पराशाभिमुखं यातीत्यत्र पक्षेऽपि दोषाभावः । ब्रह्मगुप्तमतानुयायिनस्तु सर्वास्वपि कक्षासु प्रवहप्रेरणा-तुल्यत्वं च स्वीकृत्य नक्षत्रापेक्षया यहस्य नित्योदयविलम्बे विरुद्धाभिज्ञ-नितयहगतिमन्तरेणानुपपद्यमानस्वशक्त्या यहस्य पूर्वगतिं कल्पयन्ती-त्याहुः । तस्मान्मतत्रयमपि युक्तियुक्तम् ।

ननु वस्तुनिर्विकल्पासम्भवात् कथं परस्परविरुद्धस्य गतिकारण-प्रतिपादकशास्त्रस्य प्रामाण्यम् । उच्यते । यहगतिप्रतिपादकं शास्त्रं तावत् प्रमाणं गतेः प्रत्यक्षोपलब्धत्वात् । तत्कारणं पुरुषबुद्धिप्रभवत्वा-दतात्त्विकं भवतु तथाऽपि न कोऽपि दोषः फलतो दोषाभावात् । तत्त्वज्ञानोपयोगिन्या जीवेश्वरादिविभागकल्पनाया अपि पुरुषबुद्धिप्रभव-त्वेन विकल्पस्य दृष्टत्वात् । गतिर्नाम प्रदेशान्तरसंचरणं ग्रहाणां तच्च शुभाशुभव्यञ्जकं दिग्देशकालज्ञानोपयोगि च । काले दिशि देशे च कर्म विधीयत इति यहस्य प्रदेशान्तरसंचारज्ञानं प्रधानं फलवत्त्वात् । गतिकारणकल्पना तु पुरुषबुद्धिप्रभवऽपि सौरादिशास्त्रेणानूद्यते गति-ज्ञानोपयोगित्वात् । फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायात् । यथा कल्पनया शिष्यजनमनः माधानं स्यात् तथा क्रियमाणायामपि कल्प-नायां न कश्चिद्विषयः । अत एव स्यूलवर्तुलदृषत्परिग्रहादिना वर्णा-वगतिं कुर्वाणा बहवो दृश्यन्ते । तथा चाह ब्रह्मगुप्तभाष्यकारश्चतुर्वेदा-चार्यः । 'यथा वैयाकरणाः प्रकृतिप्रत्ययागमलोपविकारैरसत्यरूपैः सत्यं शब्दसाधुत्वं प्रतिपादयन्ति यथा च भिषग्वरा उत्पलनालादिभिः शिरावे-धादीन् प्रतिपादयन्ति तथैव सांवत्सराः पलावलम्बमन्दशीघ्रप्रतिमण्ड-लार्थादिभिर्यहगतितत्त्वं भूमानादितत्त्वं च प्रतिपादयन्तीति मत्वा संतोष-ध्यमिति' ॥ १-६ ॥

इति भगणोपपत्तिः ।

मरोचिः—अथोद्देशक्रमेण यहचारनिरूपणमारम्भमाणास्तदुपजीव्यभग-
णाद्यं प्रथमं निरूपयति । तत्र रव्यादिसप्तग्रहाणां तन्मन्दोच्चानां
चन्द्रादिपातानां भौमादिशीघ्रोच्चानां च कल्पभगणान् श्लोकरूपेणैकैनाह
अर्कशुक्रबुधपर्यया इति । विधेर्ब्रह्मणोऽहि दिवसे कल्प इत्यर्थः । एकदश-
शताद्व्यनुक्रमकोटिसङ्ख्यागुणिना रदाब्धयोऽर्कशुक्रबुधपर्ययाः । एतेषां
मेपादिमीनान्तद्वादशराशिभोगमितयः सुगणकैः कीर्तिता इति प्रत्येकम-
न्वयः । एते प्रागुक्ततुल्याः । एवकारादन्ययोगव्यवच्छेदः । भौमगुरुशनीनां
शीघ्रोच्चभगणाः । अङ्गस्यापनेनातिस्पष्टम् ४३२००००००० । त्रयस्त्रिंशत्को-
टिमिताः पुराणे देवा उक्ताः प्राचीनैः । कोटित्यागेन देवपर्यायशब्दास्त्रय-
स्त्रिंशद्गृहीताः । बाह्येन्द्रियाणां पञ्चत्वादिन्द्रियपर्यायशब्देन पञ्च । त्मा-
धराद्रीत्यनेन सप्तसप्ततिसङ्ख्या न त्वेकादशयुतसप्तशती । विषयाणामिन्द्रि-
यपर्यायत्वात् पञ्च । अङ्गस्यापनेन चन्द्रभगणाः ५७७५३३००००० । काम-
शराः पञ्च । अष्टौ दिग्गजा इति गजपर्यायेणाष्टौ । लोचने द्वे प्रसिद्धे ।
व्यालाः सर्पाः । एषामप्यष्ट्वाचक्रत्वात् । यमशब्देन यमलाभिधानाद्द्वयम् ।
एतेनान्तकपदादिना द्विग्रहणमाधुनिकोक्तं निरस्तम् । अङ्गस्यापनेन भौम-
भगणाः स्पष्टाः २२९६८२८५२२ । सिन्धुः समुद्रः । सिन्धुरा गजाः । बुधशी-
घ्रोच्चजाताः पर्यायाः । अङ्गस्यापनेन बुधशीघ्रोच्चभगणाः १७९३६९८८८८८ ।
अङ्गस्यापनेन गुरोर्भगणाः ३६४२२६४५५ । सुगणकैर्मता इति सम्बन्धः ।
अङ्गस्यापनेन शुक्रशीघ्रोच्चभगणाः ७०२२३८९४९२ । अङ्गानि वेदाङ्गानि षट् ।
शनेरङ्गस्यापनेन भगणाः १४६५६७२९८ । ग्रहाणां स्वशक्तिपूर्वगमनादेते
कल्पे भोगाः । तरणेः सूर्यमारभ्य मृदूच्चजाः पूर्वगत्या भगणाः स्युः । अङ्ग-
स्यापनेन व्याख्या स्पष्टा । सूर्यमन्दोच्चभगणाः ४८० । चन्द्रमन्दोच्चभगणाः
४८८१०५८५८ । भौमस्य २९२ । बुधस्य ३३२ । गुरोः ८५५ । षड्रसाः
प्रसिद्धाः । शुक्रस्य ६५३ । शनेः ४१ । कृतेष्वेव इति पाठे शनेः ५४ । एतत्पाठो-
क्तशनिमन्दोच्चभगणैरनुपातेन साम्प्रतं मतङ्गाग्निपमा २२८ इति करण-
कुतूहलोक्तशनिमन्दोच्चस्य संवादाद्युक्तोऽयं पाठः । मूलं तु लघ्वार्यभटो-

क्षपराशरमतेन ५४ इति । कृतशरा इति सिद्धान्तशेखरेऽपि । निशाकरा-
 च्छन्दमारभ्य चन्द्रादिपङ्क्त्याणां व्यस्तगपातपर्ययाः । व्यस्तं ग्रहगतिवि-
 परीतं गच्छन्तीति व्यस्तगास्ते च ते पाताश्च तेषां भगणाः पश्चिमगत्या
 पातमेवाद्वेद्वादशाराशिभोगाः । षोडशाक्षरचरणश्लोकस्याष्टिसंज्ञत्वात्
 तत्पदेन षोडश । एकादश रुद्रा इति श्रुतेर्भर्गशब्देनैकादश । क्रमशब्देन
 वामनचरणास्त्रयः । ऋतवः षट् प्रसिद्धाः । अङ्गस्यापनेन स्पष्टाः पात-
 भगणाश्चन्द्रस्य २३२३१११६८ । भौमस्य २६७ । बुधस्य ५२१ । गुरोः ६३ ।
 शुक्रस्य ८९३ । शनेः ५८४ । अत्र 'रो नराविह रथोद्भूता लगौ'—इति
 लक्षणादाद्यत्रयं रथोद्भूताख्यम् । चतुर्थे वंशस्यम् । पञ्चमपष्ठपदो उपजा-
 त्याख्ये इति ।

एतेषां विष्णुधर्मात्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्ते कल्पे 'सप्तशून्यानि यमा-
 ग्निवेदाश्चार्कभगणपरिवर्त्ता भवन्ति ४३२००००००० । पञ्चशून्यानि गुणा-
 ग्निपञ्चसप्तागार्थाश्चन्द्रमसः ५७७५३३००००० । भौमस्य द्वियमपञ्चा-
 ग्न्यमाष्टर्तुनवयमयमलाः २२९६८२८५२२ । बुधस्याष्ट्यष्टनवाष्टनवनवरसा-
 ग्निनवसप्तचन्द्राः १७९३६९८८८८८ । जीवस्य पञ्चपञ्चान्ध्रिपङ्क्तिद्विक्र-
 तरसगुणाः ३६४२२६४५५ । शुक्रस्य यमनवाब्धिनवाष्टाग्नियमखगिरयः
 ७०२३८९४९२ । सौरस्याष्टनवयमगिरिसेषुषण्मनवः १४६५६७२९८ ।
 आदित्यमन्दस्य गगनाष्टाम्बुधयः ४८० । चन्द्रमसोऽप्यष्टार्थवस्वर्थदि-
 ग्वस्वष्टवेदाः ४८८१०५८५८ । कुजमन्दस्य यमनवपत्ताः २९२ । बुधमन्दस्य
 द्वित्रिगुणाः ३३२ । जीवमन्दस्य शरेषुवसवः ८५५ । शुक्रमन्दस्य गुणपञ्च-
 रसाः ६५३ । सौरमन्दस्य शशिवेदाः ४१ । चन्द्रपातस्य वसुरसशशिरुद्रा-
 ग्निदशनयमलाः २३२३१११६८ । भौमपातस्य महीधर्तुयमलाः २६७ ।
 बुधपातस्य चन्द्रयमार्थमिताः ५२१ । जीवपातस्य गुणरसाः ६३ । शुक्रपा-
 तस्य त्रिनववसवः ८९३ । सौरपातस्य युगाष्टेपत्रः ५८४ । पश्चिमगत्येति
 मूलं प्रसिद्धम् । ननु सूर्यसौमवाशिष्टाद्युक्तप्रसिद्धभगणान् परिहृत्याबहुसंम-
 तभगणाङ्गीकारः कथं युक्त इति चेन्न । अबहुसंमतभगणानीतयहाणां

तदानीमाकाशे दृगोचरत्वेन कीर्तिताः सुगणकैरित्यनेन च दृढतत्पत्ता-
ङ्गीकारात् ।

तथा च ब्रह्मगुप्तः ।

“कल्पेऽर्कबुधसितानां भगणाः शून्यानि सप्त रविवेदाः ४३२००००००० ।

प्राग्भजतां कुजगुरुशनिशीघ्रोच्चानां स्वकक्षासु ॥

पञ्चाम्बराणि गुणरामपञ्चस्वरस्वरेषवः शशिनः ५७७५३३००००० ।

भौमस्य द्वियमशराष्टपत्तवसुरसनवद्वियमाः २२९६८२५२२ ॥

कृतवसुनवाष्टनवनवषट्त्रिनवागेन्द्रवो १७९३६९९८८८८४ ज्ञशीघ्रस्य ।

जीवस्य शरेषूदाधिषड्द्विद्विकृतरसरामाः ३६४२२६४५५ ॥

सितशीघ्रस्य यमलगेवेदनवाष्टाग्निपत्तयमखनगाः ७०२२३८९४९२ ।

अष्टनवपत्तमुनिरसशररसमनवोऽर्कपुत्रस्य १४६५६७२९८ ॥

खाष्टोदधयो ४८० वसुशरवसुपञ्चखचन्द्रवसुवसुसमुद्राः ४८८१०५८५८ ।

द्विनवयमा २९२ द्वित्रिगुणाः ३३२ शरेषुवसव-८५५ स्त्रिपञ्चरसाः ६५३ ॥

शशिवेदा ४१ मन्दानामर्कादीनां विलोमपातानाम् ।

वसुरसहद्वेन्दुगुणद्वित्रियमाः २३२३१११६८ सप्तरसपत्ताः २६७ ॥

शशियमशरा-५२१ स्त्रिरसा-६३ स्त्रिनन्दवसवः ८२समुद्रवसुविषयाः ५८४१” इति

सिद्धान्तशेखरेऽपि श्रीपत्युक्ता अत एव ‘अष्टकोटिगुणिताः कृते-
षवः’ इत्यादिश्लोकषट्केन ।

अत्रोपपत्तिः । तत्र रवेस्तन्मन्दोच्चस्य च भगणज्ञाने युक्तिः । यदा
याम्योत्तरवृत्ते रविस्तदा तस्य तुर्ययन्त्रेण नतांशा ज्ञेयाः । तेऽक्षांशै-
र्व्यस्तसंस्कृताः क्रान्त्यंशाः । ततोऽनुपातः । परमचतुर्विंशत्यंशक्रान्तिज्यया
त्रिज्या तुल्या दोर्ज्या तदाऽनया केत्यनुपातेन दोर्ज्या । अस्या धनुः

प्रथमवरणोऽर्कः भवति । अतः सूर्याक्रान्तनक्षत्रदर्शनेन पदनिर्णयादुत्प-
 माणप्रकारेण सूर्यो ज्ञेयो भाव्यः । ध्रुवोच्चतिवेधादक्षांशज्ञानं प्रसिद्धम् ।
 स सायन इत्ययनांशैर्हीनः स्फुटोऽर्कः स्यादिति । तदज्ञानाद-
 युक्तमपि सायनार्कस्य ज्ञानेन भगणसिद्धौ बाधाकाभावात् स्वल्पान्त-
 राच्च । एवं प्रत्यहं तस्मिन् काले भाव्यः सूर्यो ज्ञेयः । अथवाहिततद-
 न्तरं पूर्वदिने स्पष्टगतिरिति प्रकारेण स्पष्टगतयः प्रत्यहं ज्ञेयाः । एवं
 विलोक्यमाने यद्विने गतेः परमाल्पत्वं दृष्टं तद्विने यो भाव्योऽर्कस्तत्तु-
 ल्यमुच्चम् । तत्रापि ग्रहफलाभावस्य प्रतिपादनात् तद्विने स्पष्टार्क एव
 मध्योऽर्कः । एवं पुनर्यदा गतेरल्पत्वं दृष्टं तद्विसेऽपि स्पष्टः सूर्यो
 मध्य इति तत्तुल्यमुच्चम् । उच्चग्रहयोरसमत्वे फलाभावोत्पादनस्याशक्य-
 त्वात् । उच्चद्वयस्यासमतादर्शनात् पूर्वोच्चद्वितीयोच्चस्याधिक्यदर्श-
 नाच्च तत्पूर्वगतिरस्तीति ज्ञातम् । तन्मानज्ञानं तु उच्चद्वयसंभूतकाला-
 न्तरसावनदिनैरुच्चान्तरतुल्या गतिस्तदैकसावनदिनेन केत्यनुपातेन ।
 अत एकदिनेनेयं गतिस्तदा कल्पार्कसावनदिनैर्वर्त्यमाणप्रकारज्ञातैः
 केत्यनुपातेन कल्पे सूर्यमन्दोच्चभगणज्ञानम् । एव प्रत्यहं सूर्यस्पष्टगति-
 ज्ञानात् परमाधिकन्यूनगतियोगार्धस्य मध्यगतित्वेन ज्ञानात् पूर्वानुपा-
 तेन कल्पे युगसहस्रसौरवर्षसमा भगणा उपपन्ना अत एव 'रवेश्च-
 क्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टम्'—इत्युक्तं युक्तम् । यद्वा प्रत्यहं सूर्यज्ञानात् तुल्यार्क-
 दर्शनेन भगणपूरणज्ञानात् तदन्तरसावनदिनानि गणितेनैतानि ३६५ ।
 १५ । ३० । २२ । ३० । एभिरेको भगणस्तदा कल्पकुदिनैः के इत्यनुपा-
 तेन कल्पसूर्यभगणाः ।

अथ चन्द्रस्य । तथैव याम्योदग्वृत्तस्य चन्द्रं तुर्येण विध्या नता
 ज्ञेयाः । ततो व्यस्ताक्षांशसंस्कारेण क्रान्त्यंशाः । ततो यासु रात्रिगत-
 घटिकासु चन्द्रो वेधितस्तद्विधीभिर्घटीयन्त्रज्ञाताभिर्मध्यलग्नं पूर्वज्ञात-
 सूर्यात् साध्यम् । तत्तुल्य एवायं दृक्संस्कृतश्चन्द्रः । 'मध्यलग्नमिति
 दक्षिणोत्तरे' इत्युक्तत्वात् । अस्मात् क्रान्तिः साध्या । अनया पूर्वक्रान्त्यंशा

यथायोग्यं संस्कृताः शरांशाः क्रान्तिसंस्कारयोग्याः । एवं प्रत्यहं विलोक्य-
माने यदा दक्षिणशराभावस्तत्काले मध्यलग्नतुल्येन्दुर्द्वादशशुद्धः पातः ।
एवं पुनर्दक्षिणशराभावे पातः पूर्वपातादून इति पातस्य पश्चिमगतिर-
स्तीति मत्वा पातसम्भवकालान्तरदिनैरिदं पातान्तरं तदैकदिनेन किमि-
त्यनुपातेन गतिस्ततोऽनुपातेन कल्पे पातभगणाः । एवं गोलयन्त्रेण
चक्रयन्त्रेण वा तदुक्तप्रकारेण चन्द्रः स्पष्टोऽन्वहं तद्गतिः स्पष्टा वेद्या । शरश्च
ताभ्यां पूर्वरीत्या कल्पे चन्द्रतदुच्चपातभगणाः साध्याः । यद्वा रेवतीस्य-
चन्द्रदर्शनात् पूर्वापरान्तराभावेन पुनस्तत्स्थदर्शनात् । तदन्तरदिनैश्च-
न्द्रस्यैको भगणस्तदैकदिनेन क इत्यनुपातेन ज्ञानं चन्द्रगतेः । पूर्वानुपा-
तेन चन्द्रभगणाः कल्पे ।

अथ भौमादीनाम् । तत्र यहवेधार्थं गोलबन्धोक्तविधिना विपुलं-
गोलयन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलस्यान्तर्भंगोल आधारवृत्तस्योपरि विषुव-
द्वृत्तम् । तत्र च यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं बद्ध्वा कदम्बद्वयकीलयोः
प्रातमन्यच्चलं यहवेधवृत्तं तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं
सम्यग्ध्रुवाभिमुख्यष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं यथा भवति तथा स्थिरं
कृत्वा रात्रौ गोलमध्यविह्वगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते
यो मीनान्तस्तं रेवतीतारायां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्या यहं विलोक्य
तद्वेधवलयं यहोपरि निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य
च सम्पाते मीनान्तः क्रान्तिवृत्ते भाद्रवयवेन यावदन्तरितस्तावान् स्पष्टो
यहो निरण्ये ज्ञेयः । तत्संपातयहविम्बयोर्वेधवृत्ते येऽन्तरांशास्ते शरांशा
इति । एवं प्रत्यहं तत्काले एव यहास्तथा शराश्च वेद्याः । यावद्गृहतुल्यरू-
पभगणपूर्तिकालः । चक्रयन्त्रेण वा प्रत्यहं तुल्यकाले “पैत्रर्त्तपुष्यान्तिमवारु-
णानामृत्तद्वयं नेमिगतं यथा स्यात्—” इति स्थिरोक्ततेन “नेमिस्यदृष्ट्याऽत्तगतं
प्रपश्यत् खेटं वधिष्यस्य च योगताराम्”—इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारात् यहा
ज्ञेयाः । ततो वक्ष्यमाणप्रकारज्ञातशीघ्रोच्चमन्दोच्चाभ्यां वक्ष्यमाण—“स्फुट-
यहं मध्यखगम्” इत्यादिना समध्यहास्तेषु द्वयोरन्तरस्य मध्यगतित्वेन

ज्ञानात् कल्पभगणज्ञानं प्रागुक्तेन युक्तम् । एवं बुधशुक्रयोर्भगणा रविभ-
गणतुल्याः ।

“शुक्रज्ञौ पृष्ठतश्चाथे सदाऽर्कानुसरौ यतः ।

ततोऽर्कभगणैस्तुल्याः कल्पे स्युर्भगणास्तयोः”॥

इति वेधेन दर्शनाच्च । शरज्ञाने पूर्वरीत्या भौमादीनां पातभ-
गणाः कल्पे ।

अथौषां शीघ्रोच्चभगणोपपत्तिः । तत्र यहोदयात् स्यापितघटी-
यन्त्रेणोचता घटिका भूपृष्ठस्य । तदैव यहच्छायाधिकारोक्तप्रकारो-
क्तप्रकारेण छायासाधनादितो ह्युन्नतघटिकास्ता भूगर्भस्य । साजात्येन
तदन्तरं शुक्लचलिप्तातिक्रमासवः । भूगर्भादपृष्ठस्य कर्धोच्छ्रितत्वेन
त्रितिजभेदात् । तथा चान्तरासुभिरस्मद्द्वयाताद्भूगर्भगद्द्वयातमधिक-
मेव ततो यद्यन्तरासुभिर्भूव्यासार्धयोजनानि यहः कामति तदाऽहोरा-
त्रासुभिः कानीत्यनुपातेन यहकक्षा स्पष्टा योजनात्मिका । अस्या व्यासार्धं
योजनकर्णः स्पष्टः । एवं प्रत्यहं स्पष्टयोजनकर्णज्ञानेन परमन्यूनाधिक-
स्पष्टयोजनकर्णयोगार्धं मध्यमयोजनकर्णा ज्ञातः । मध्ययोजनकर्णेन त्रिज्या-
मितः कलाकर्णस्तदेष्टयोजनकर्णेन क इत्यनुपातेन प्रत्येकं स्पष्टकक्षा-
व्यासार्धरूपशीघ्रकर्णः । एवं परमशीघ्रकर्णत्रिज्ययोरन्तरं परमशीघ्रफ-
लज्या । अस्माश्चापं परमशीघ्रफलम् । यदा परमशीघ्रकर्णस्तदा फला-
भावाद्बृहत्तुल्यमुच्चं ज्ञातम् । ततो यदा परमन्यूनकर्णशीघ्रकर्णस्तदाऽपि
फलाभावाद्बृहत्तुल्यं नीचम् । अनेन पूर्वाच्चात् षड्भान्तरितेन भाव्यमिति ।
तदधिकान्तरदर्शनादुच्चस्य गतिरस्तीति ज्ञातम् । तत उच्चनीचसंभवका-
लान्तरादनैः षड्भादधिकान्तरमिदं तदैकदिनेन किमित्यनुपातनोच्चग-
तिज्ञानम् । तन्महत्त्वदर्शनाच्छीघ्रोच्चमिति संज्ञा । ततः कल्पभगणाः ।
एवं गुरुभौमशनयः सूर्यादधिकास्तदा तन्मध्यगहेभ्यः स्पष्टयहा न्यूनाः ।
यदोनास्तदाऽधिका इति प्रत्यक्षवेधानुभवेन

“जीवाराकभुवोऽर्कसंनिधिगताः स्युः शीघ्रगाश्चाणव-

स्तत्पद्मेऽनुजुगाः सदा च पृथवोऽस्मात् तच्चलोत्वं रविः” ।

इत्युक्तत्वाच्च गुर्भौमशनीनां मध्यार्कतुल्यं शीघ्रोच्चं गतिसमत्वेन वा कल्पितम् । अतः सूर्यभगणतुल्यास्तच्छीघ्रोच्चभगणाः । एवं बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चकक्षास्यत्वेन भ्रमणस्योक्तत्वात् पूर्वरीत्या तद्व्याप्तान्तरानुपातेन तच्छीघ्रोच्चकक्षा स्पष्टा तत्परमाधिकन्यूनयोगार्धस्य मध्यकक्षात्वेन ज्ञानात् तद्वक्तव्यकक्षा भगणा जाताः । अथ वेधितभाद्रियहाणां शीघ्रोच्चसमत्वेन शीघ्रफलाभावेऽपि तदा भगणद्वाराऽनुपातानीतमध्यग्रहसमः स्फुटो न जात इति शीघ्रफलमत्रास्तीति ज्ञातम् । तस्माद्वेधितस्पष्टग्रहादसकृत्साधितशीघ्रफलेन स्पष्टस्य व्यस्तसंस्कारान्मन्दस्पष्टो ज्ञातः । मन्दस्पष्टमध्यान्तरं मान्दफलमिति यत्रैव मन्दस्पष्टमध्यसमत्वेन फलाभावज्ञानात् तन्मन्दस्पष्टतुल्यमुच्चं तत्र कल्पितम् । एवं पुनर्दर्शनेन पूर्वरीत्या गतिर्ज्ञाता । तस्या अतिसूक्ष्मत्वेन मन्दोच्चमिति संज्ञा । ततोऽनुपातेन कल्पिता भगणाः । नन्वेवं कल्पे ग्रहाणां द्वादशराशिभोगसंख्याया भगणाभिधानात् । तदेकरूपत्वेन सूर्याद्युक्तभगणेभ्योऽन्यभगणकथनमयुक्तम् । आकाशस्य कक्षाणां कल्पकालस्य च नियतत्वात् । तस्माद्वियतभगणसंभवेनात्र मतान्तराप्रसक्तेः । आर्षयन्त्ये भगणैकत्वदर्शनात् कथमेव तदिति चेन्न । स्वस्वकाले ग्रहवेधादिप्रकारेण गतिज्ञानात् तदनुरोधात्लाघवायै च कल्पे भगणाः कल्पिता न वास्तवाः । सूर्यादिभिश्च स्वकाले गत्यनुरोधाद्गुणा उक्ताः । वास्तवभगणेभ्यो ग्रहादिसंवादादर्शनेन तज्ज्ञानेऽपि तत्रिवन्धनाभावेऽस्योचितत्वात् । अत एव सूर्यसिद्धान्ते ‘कालभेदोऽत्र केवलः’ इति ‘संसाध्य स्पष्टतरं बीजम्’ इत्यादि चोक्तम् । न च वास्तवभगणकथनेऽपि दृगोचरायं संसाध्येत्याद्युक्तं स्वकाले इति वाच्यम् । वराहसंहिताटीकायां भट्टोत्पलेनार्यभगणभेदस्य स्फुटोक्तेर्वास्तवभगण-

१ मध्यमाधिकारे ४ श्लो० ।

२ नेदं सूर्यसिद्धान्तोक्तं पद्यं किन्तु रङ्गनाथकृतगूढप्रकाशिन्यां तटीकायामिदमुपलभ्यते ।

करपने विनिगमनाविहरात् । अतो ब्रह्मगुप्तादिभिर्वेधादिना विष्णुधर्मा-
त्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्तोक्तभगणानां स्वकाले प्रामाण्ययहात् सूर्याद्युक्त-
भगणान् विहाय तन्मतोक्तभगणा एवाङ्गीकृताः । अत एव च श्रीपतिना
स्वकाले शन्युचभगणानेकचत्वारिंशन्मितान् मूलस्थान् परिहृत्य पराश-
रोक्तचतुष्पञ्चाशद्भगणाः कृतशरा इत्युक्ताः सिद्धान्तशेखरे तस्माद्वास्तव-
भगणानुक्तौ मतभेदो नायुक्त इति संक्षेपः ॥ १-६ ॥

अथ भ्रममानाह ।

खखेषुवेदषड्गुणाकृतीभभूतभूमयः ।

शताहता भपश्चिमभ्रमा भवन्ति काहनि ॥ ७ ॥

वा. भा.—काहनि ब्रह्मदिन एतावन्तो भानां पश्चिमभ्रमा भवन्ति ।
अत्रोपपत्तिर्गले समं भसूर्यावुदितावित्यादिना कथिता व्याख्याता च ॥७॥

वा. वा.—भ्रममानाह । खखेषुवेदषड्गुणा इति । अत्र कस्य ब्रह्मणोऽहः
काहः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्'-इति टच् । तस्मिन् काहे सप्तम्येकवचने
वक्तव्ये यत् काहनीत्युक्तं वैभवेन तदयुक्तमिव प्रतिभाति । यद्वा कल्प-
प्रमाणकमहः काहः । नामैकदेशे नामयहणम् । कल्पपदेन चतुर्युगसह-
स्रसङ्ख्योच्यते । तस्माद्यथा द्यहनि तथा काहनीति न कश्चिद्विषयः । यद्वा
समासान्तविधेरनित्यत्वात् । काहनीत्युक्तमित्यादिगतिश्चिन्त्या । भस्य
क्रान्तिवृत्तकृतचिह्नस्य प्रवहवशेनैव परिवर्त्ता भ्रमः । कियन्तः कल्पे
भपरिवर्त्ताः कथं च तेषां ज्ञानं तत्राह । अत्रोपपत्तिः । समं भसूर्यावु-
दितौ किनार्त्तित्यादिना रविभावनाहे रविमध्यगतिकलायुक्तो भस्यैको
भ्रमः । ततोऽनुपातः । यद्येकस्मिन् सावने इयं तदा कल्पकुदिने किमिति
ज्ञाताः खखेषुवेदषड्गुणा इति ॥ ७ ॥

मरीचिः—अथैतत्प्रसंगेन वक्ष्यमाणोपजीव्येन च कल्पभ्रमान् प्रमाणिक-
याऽऽह खखेषुवेदषड्गुणा इति । कस्य ब्रह्मणोऽहः काहस्तस्मिन् 'समा-
सान्तविधेरनित्यत्वेन' 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इत्यस्य प्राप्तेः काहनि कल्पे

इत्यर्थः । भपश्चिमभ्रमः । भशब्देन भचक्रावयवः । तस्यैकं पश्चिमदिशानुक्रमेण वृत्ताकारगमनम् । प्रवहवायुक्रतभचक्रपश्चिमपरिवर्त्ता इत्यर्थः । वेदाश्चत्वारः प्रसिद्धाः । द्वाविंशत्तरचरणपद्यस्याकृतिसंज्ञत्वात्कृतण्या आकृतिशब्देन द्वाविंशतिः । पृथ्व्यादकाशान्तानां पञ्चानां भूतवाचकत्वप्रत्यक्षसिद्धस्य कल्पभचक्रपरिवर्त्तमानस्य दर्शनाद्रविकल्पसावनदिनभगणयोगो भ्रममा इति सिद्धम् । एवमन्यग्रहसावनेभ्यो भ्रममाः साध्यास्ताऽप्येभिस्तुल्या एव । तथा भौमोदयद्वयान्तस्वरूपसावनेन तत्कालसंभूतभौमगतियुक्तैकभचक्रपरिवर्त्तस्तदा कल्पभौमसावनैः क इत्यनुपातेन भौमकल्पसावनभगणयोगस्य स्फुटं दर्शनम् । अत्र सूर्यसावनघटीभिर्भौमगनिकला-३१ । ३६ स्तदा भौमसावनान्तर्गतसूर्यसावनघटीभिः के इत्यनुपातेन भौमसावने तद्गतिज्ञानम् । यदि रविभगणैः सूर्यकल्पसावनदिनानि तदा भौमभगणैः कानीत्यनुपातेन कल्पे भौमसावनज्ञानम् । तथा च कल्पग्रहसावनतद्गणयोगो भ्रममास्त उक्ताङ्कमिता उपपन्नाः ॥७॥

अथ सूर्याहंश्चान्द्राहंश्चाह ।

विधिदिने दिनकृद्विषाः करे-
न्द्रियशरेषुभुवोऽर्बुदसंगुणाः ।

नवनवाङ्ककराभ्ररसेन्दवः

प्रयुतसंगुणिता विधुवासराः ॥ ८ ॥

वा.भा.-अत्रोपपत्तिः । रविवर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयो-
र्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः । ते तु योगा भगणा-
न्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् । कतो भगणान्तरतुल्याः शशि-
मासा भवन्ति । ते त्रिंशद्गुणाः शशिविषा भवन्तीत्युपपन्नम् ॥ ८ ॥

वा.वा.-विधिदिने दिनकृद्विषा इत्यादि । एषां वासना भाष्ये
स्पष्टाः ॥८-१२॥

मरीचिः-अथ कल्पे सौरचान्द्रदिनान्याह विधिदिने इति । करौ द्वौ
प्रसिद्धौ । अङ्कस्यापनेन सौरदिवसास्तदंशा एते १५५५२०००००००० । वा-

इतरग्रहसाधननिबन्धनश्लोकाः ।

“खाभखाभशरभूगुण^१नागाब्ध्याब्धिनेत्रतिथयो १५२४४३८१५०००० विधुक्कहाः ।
 व्यालशैलमनुनेत्रपङ्कनवच्यङ्गुगोनगशरेन्दवः १५७९९३९६२१४७८ कुजे ॥
 पञ्चवेदशरपावकाकृतिद्व्यद्विधृत्याहिशरेन्दवो १५८१८७२२२३५४५ गुरोः ।
 द्व्यभभेभगजगोगजाम्बरद्व्यष्टबाणशशिनः १५८२०८९८८२७०२ शनिक्रहाः ॥”
 इति ।

अत्रोपपत्तिः । जलवत्समीकृतभूमौ त्रिज्यामितकर्कटेन घृतं पूर्वादिदि-
 गङ्कितं चक्रकलाङ्कितं च कार्यम् । ततो मेषादौ यदा सायनरविः सूर्यादये
 तद्विनमारभ्य घृतमध्यस्थेनाक्षेणोदितार्कं विध्वोदयसमये रविविम्बकेन्द्रं
 घृतेयत्र लगति तत्र चिह्नं कार्यम् । एवं भगणभोगपर्यन्तं रव्युदया ज्ञेयाः ।
 तत्र प्राचीचिह्नात् परान्तरेरितिसूर्यादयचिह्नं यावदंशैस्ते परायांशाः । ततः
 क्रान्त्यंशाः सम्प्रति चतुर्विंशन्मिताश्च ज्ञाताः । एवमन्तिमोदयः पञ्चषष्ठ्य-
 धिकशतत्रयमितः पूर्वादयस्यानात् पृष्ठत एव भवति । तदन्तरकला
 विगणय्य ग्राह्याः । ततस्तद्वितीयोदयः पूर्वस्यानादयत एव जातः ।
 पूर्वदिनमध्याह्नासत्रकाले सूर्यस्य मेषादिसञ्चारसम्भवात् । अतस्तदन्तरं
 कलात्मकं गृहीतम् । ततो यद्व्यन्तरद्वयकलायोगेन षष्टिघटिकास्तदा प्रथमा-
 न्तरकलाभिः का इत्यनुपातेन लब्धाः पञ्चदश घटिकास्त्रिंशत्पलानि साधा-
 ने द्वाविंशतिर्विपलानि पूर्वादयस्याने एतदनुरोधेनैतद्घटीभिर्विपुबद्धृतस्य-
 र्यानुमानात् । तथा चैकसौरवर्षे सूर्यसावनदिवसाः ३६५।१५।३०।२२।३०
 कवर्षे एते तदा कल्पवर्षेषु के इत्यनुपातेन कल्पे रविसावनदिवसा उक्ता-
 षमिता उपपन्नाः । अथ भ्रमस्य भगणसावनयोगात्मकत्वेन प्रतिपाद-
 णाद्भ्रमा भगणानाः सावनदिवसा भवन्तीति किं चित्रमित्युपपन्नं भ्रमा
 त्यादि ॥ ९ ॥

१ अत्र छन्दःपातः ।

२ इत्यत्रानुपातस्थोल्यार्थे गोलाध्यायस्य - ‘पञ्चाङ्गरामाः’ - इत्यादिश्लोकस्य
 यणो विलोका ।

अथाधिमासान् न्यूनाहंश्चाह ।

लक्षाहता देवनवेषुचन्द्राः

कल्पेऽधिमासाः कथिताः सुधोभिः ।

दिनक्षयास्तत्र सहस्रनिघ्नाः

खवाणवाणारव्यहिरक्षेषुदस्ताः ॥ १० ॥

वा.भा.—अत्रोपपत्तिः । अत्र प्रकृतास्तावद्विमासास्तेभ्यश्चान्द्रमासा यावद्विरधिकास्तेऽधिमासा उच्यन्ते । एवं प्रकृतानां सावनानां चान्द्राणां चान्तरमवमान्युच्यन्ते । सावनदिनेभ्यश्चान्द्राहा यावद्विरधिकास्ते दिनक्षयाः । अतस्तेषामन्तरमेतावद्वतीत्युपपन्नम् ॥ १० ॥

मरीचिः—अथोपजातिकयाऽधिमासावमानि चाह लक्षाहता देवनवेषुचन्द्रा इति । तत्र कल्पे दिनक्षया अवमानि । शेषस्याङ्कुस्यापनेन व्याख्या । एतेऽधिमासाः १५८३३००००० । दिनक्षयाश्चैते २५०८२५५०००० ।

अत्रोपपत्तिः । अधिको मास इत्यर्थश्चान्वर्थसंज्ञया मासानां चान्द्रत्वाच्च अधिकश्चान्द्रो मासोऽधिमासपदवाच्यः । तथा च कल्पादौ समं प्रवृत्तयोः सौरचान्द्रयोः सममानाभावात् स्वकाले पूरणात् कल्पे तत्परिवर्त्तौ अतुल्या एव भवन्ति । अतः सौरचान्द्रदिनान्तरं कल्पेऽधिकचन्द्रदिनपरिवर्त्तौ सौरदिनपरिमितिभ्यो भवन्ति ते एतन्मिताः कल्पे ४९९९९०००००० एतान्येवाधिदिनमानानां न्यूनत्वात् तानि त्रिंशद्वक्तान्यधिमासाश्चान्द्रा सौरमासमानाधिका एतावत्संख्या इति ते उक्ताङ्कुमिता उपपन्नाः । एवमेव युगपत्प्रवृत्तचान्द्रदिनसावनयोः कल्पे परिवर्त्तनसंख्या अतुल्याः । तत्र सावनानां चन्द्रदिनेभ्यो यत्संख्याभिर्न्यूनत्वं ते दिनक्षयाः । दिनस्य सूर्यादयद्वयान्तररूपसावनस्य चन्द्रदिनसंख्यातः तय इत्यन्वर्थसंज्ञयोक्ताङ्कुमिता उपपन्नाः । न चैतत्संख्याया यथाक्रमं सौरचान्द्रयोः सावनाभ्यां न्यूनाधिकत्वसंभवेन तदन्तरस्योक्तसंज्ञानियमाभावात् कथमेतदिति वाच्यम् अहर्गणादिसाधने उक्तसंज्ञया तदन्तरयोः प्रयोजनावश्यकत्वात् सूर्याद्यां तत्संज्ञाया उक्तत्वाद्युक्तमिति संक्षेपः ॥ १० ॥

इदानीमधिमासेन्दुदिनावमानि प्रकारान्तरेणाह ।

रवेः कोटिनिघ्नाः कृताष्टेन्दुवाणाः

सुराग्न्यब्धिरामेषवो लक्षनिघ्नाः

शशाङ्कस्य मासाः पृथक् सूर्यमासै-

र्विहीनास्तु कल्पेऽथ वा तेऽधिमासाः ॥ ११ ॥

अधिदिनैर्दिनकृद्दिनसंचयः

सहित इन्दुदिनान्यथ तानि वा ।

धिरहितानि च तानि दिनक्षयैः

क्षितिदिनान्यत उत्क्रमतोऽपरम् ॥ १२ ॥

वा.भा.—एवमनया वासनया पठितार्कचन्द्रमासान्तरमधिमासाः । किं पाठेनेति वाशब्दार्थः । एवमधिमासदिनैः सहिताः सौराहाश्चान्द्राहा भवन्ति । किं तत्पाठेन वा । तेऽवमैरूना कृहाः स्युर्वा ॥ ११-१२ ॥

मरीचिः—अथ भुजङ्गप्रयातेन सौरचन्द्रमासकथनपूर्वकं पूर्वाक्तोपपत्तिरूपमधिमासस्वरूपमाह रवेः कोटिनिघ्ना इति । कल्पेऽङ्कस्यापनेनेति ५१८४००००००० रवेर्मासाः । अङ्कस्यापनेनेति ५३४३३३००००० शशाङ्कस्य मासाः । ते चन्द्रमासाः पृथक् । सूर्यमासैरूनाः शेषमितास्ते पूर्वश्लोकोक्ता अधिमासा अथ वा प्रकारान्तरेण भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वसौरचन्द्रदिनानामुक्तत्वेन तत्रिंशदंशस्य माससंभवात् तन्मासमानज्ञानं सुलभम् । तत्र सौरमासेभ्यो यत्संख्याभिश्चाचन्द्रमासा अधिकास्तेऽधिमासा इति प्रागुक्तेनाधिकसंख्याज्ञानं तन्मासान्तरेणेति सुलभम् ॥ ११ ॥

अथ भङ्गान्तरेणाधिदिनत्रयदिनस्वरूपं स्पष्टीकुर्वन् द्रुतविलम्बतेनाह अधिनौर्देनकृदिति । अधिदिनैस्त्रिंशद्गुणिताधिमासैरित्यर्थः । दिनकृद्दिनसंचयः सौरदिनसमूहः सहितो युक्तस्तदाऽथ वा तानि पूर्वाक्तानि चन्द्रदिनानि सिद्ध्यन्ति । अतोऽधिदिनानां सौरचान्द्रदिना-

न्तरत्वमुक्तम् । तानि चन्द्रदिनानि दिनक्षयैर्विरहितानि शेषं क्षितिदि-
नानि सौरसावनदिनानि । एतेन तदन्तरे दिनक्षया इति प्रतिपादितम् ।
अन्यथा तात्सिद्धिर्न स्यात् । तद्दृढत्वमाह अत इति । अस्मात् कार-
णात् । उक्तमत उक्तविपरीतकर्मणा अपरं साध्यमुक्तपदार्थान्यतरं
सिद्धं भवति । तद्वथा । चन्द्रदिनान्यधिदिनैरुनानि सौरदिनानि ।
सावनदिनानि दिनक्षयैर्युक्तानि चन्द्रदिनानि सिध्यन्ति । अतोऽत्रोप-
पत्तिः सौरचान्द्रदिनान्तरे दिनक्षया इति प्राप्नुतेनातिस्पष्टा ॥ १२ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण चान्द्रमासान् दिनक्षयांश्चाह ।

अन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजं

यद्भवेत् स विधुमाससंचयः ।

चन्द्रचक्रदिवसैक्यमूनितं

चन्द्रमासभदिनैर्दिनक्षयाः ॥ १३ ॥

वा.भा.—पूर्वार्धस्य वासना प्रागेवोक्ता । अथ चन्द्रचक्रदिनैक्ये चन्द्रमा-
सभदिनैक्येन वर्जिते क्षयाहाः स्युः ।

अत्र वासना । चन्द्रभगणा रविभगणैरुनाश्चन्द्रमासाः स्युः । अतो
विपर्ययाच्चन्द्रमासेनाश्चन्द्रभगणा रविभगणा भवन्ति । तैरुना भधमाः
सावनदिवसा भवन्ति । तैरुनाश्चान्द्राहाः क्षयाहा भवन्ति । एतद्व्यक्त-
स्थित्या लिख्यते । चंमा १ चंभ १ एते किल रविभगणाः । एभिरुना भधमाः
संशोध्यमानमृणं धनं भवतीति जाताः सावनाः । चंमा १ भभ १ चंभ १
एभिरुनाश्चान्द्राहा जाताः चंभ १ चंदि १ चंमा १ भभ १ । एवं
क्षयाहा भवन्तीत्युपपन्नम् । एतच्छिष्याणां धनार्थयोगविगोमकौश्लार्थ
दर्शितम् ॥ १३ ॥

वा.वा.—प्रकारान्तरेणाह अन्तरं तरणिचन्द्रेति । प्रागमनशीलयोः
सूर्याचन्द्रमसोः प्रतिदर्शं यो योगः स त्वेकभगणतुल्यान्तरमन्तरेणानुप-
पद्यमान एकस्मिन् चान्द्रे मासि भगणतुल्यमन्तरं गमयति । ततोऽनुपातः ।

एकेन भगणान्तरेणैको मासस्तदा कल्पभगणान्तरेण किमिति जाताः शशिमासाः । रविभगणोनाश्चन्द्रभगणास्ते चन्द्रमासा भवन्तीति सिद्धमस्ति । वैपरीत्येन चन्द्रमासोनाश्चन्द्रभगणास्ते रविभगणाः । रविभगणोना भ्रममास्ते सावनाः । सावनोनाश्चन्द्रास्ते दिनक्षया भवन्ति । यतः सावनचान्द्रान्तरमवमानि । अत्राद्यात्तराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि । यानि चणगतानि तान्यूर्ध्वविन्दूनि च कार्याणीत्यध्यक्तयुक्त्या लिख्यते ।
चामा १ चंभ १ । एते रविभगणाः खण्डद्वयात्मकाः । अभिरुना भ्रममा जाताः खण्डत्रयात्मकाः सावनाः ।

‘संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति स्वत्व’ त्वस्तद्व्युत्तिरुक्तवच्च ।’

‘योगे युतिः स्यात् तथ्योः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः ।’

इत्यनेन चामा १ चंभ १ भ्रम १ । एतदूनाश्चान्द्रास्ते दिनक्षयाः खण्डचतुष्टयात्मकाः । चामा १ चंभ १ भ्रम १ चांदि १ अत्र धनयोर्योगश्चन्द्रचक्रदिवसैक्यम् । एतदूनमृणेन चन्द्रमासभ्रमयोगेनातः सर्वमवदातम् ।

“चन्द्रसावनयुतेन्दुमासकास्ते भवन्ति रविसावनास्तु तैः ।

वर्जितानि शशिनेो दिनानि वा सम्भवन्ति खलु ते दिनक्षयाः ॥”

अयमर्थः । चन्द्रभगणोना भ्रममास्ते चन्द्रसावनास्तेषु चान्द्रमासेषु योजितेषु रविसावना भवन्ति । ततो दिनक्षयसाधनं सुगमम् । नवीनोऽयं प्रकारः । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमित्यत्र चन्द्रभगणा एव दिनानि । तदधो यद्वाश्यादि तत् पञ्चगुणं विधाय राशिस्थाने यद्ववति तदेव घटिकाः । तस्मादप्यधो यदंशादि संपद्यते तद्द्विगुणं विधाय यदंशस्थाने तदेव पलानि शेषाणि विपलानीति प्रकल्प्य चन्द्रचक्रदिवसैक्यं कार्यम् । यद्वा चन्द्रराश्यादस्य कलाः कार्याः । ततोऽनुपातः । यदि चक्रकलाभिः घटि-घटिकास्तदा राश्यादिकलाभिः किमिति घट्यादिसाध्यम् । ऊनितं चन्द्रमासैरित्यत्र चन्द्रमासा एव दिनानि । तदधो यत् तद्द्विगुणं विधाय घटि-

कक्षं भवति । अत्रोदाहरणम् । एकस्मिन् सौरवर्षे चन्द्रचक्राणि सावय-
त्राणि १३ । ४ । १२ । ४६ । ३० । अत्र राश्याद्यस्याक्तप्रकारेण घटिकाः
२२ । ७ । ४५ । एता दिनस्याने चन्द्रचक्रयुताः । एवं जातानि चन्द्रचक्रा-
णि १३ । २२ । ७ । ४५ एतालि चान्द्रदिवसैरेभिः ३७१ । ३ । ५२ । ३०
युतानि ३८४ । २६ । ० । १५ जातं चन्द्रचक्रदिवसैक्यम् । इदं चन्द्र-
मासैरेभिः १२ । ११ । ३ । ५२ । ३० ऊनं कार्यम् । तत्र सजातीयकर-
णाय चान्द्रमासाधो यद्दिनादि तद्विगुणं घटिका इति संपादितघ-
टीभिश्चान्द्रमासतुल्यदिनैरेभिः १२ । २२ । ७ । ४५ ऊनं जातम्
३७२ । ३ । ५२ । ३० । इदं भ्रमैरेभिः ३६६ । १५ । ३० । २२ । ३०
ऊनं जाता दिनक्षयाः ५ । ४८ । २२ । ७ । ३० । इदं भाष्यकृदनुक्तम-
प्युक्तम् । चन्द्रचक्रदिवसैक्यमित्यत्र वासना प्रकारान्तरेणोच्यते । रविसा-
वनेनाश्चान्द्रास्ते दिनक्षया भवन्ति । केवलयोः शोध्यशोधकयोर्थाव-
दन्तरं तावदेवेष्टसंयुक्तयोरपि स्यादिति चन्द्रचक्रतुल्यमिष्टं चान्द्रदिवसेषु
संयोज्य जातश्चन्द्रचक्रदिवसैक्यतुल्यः शोधकः । तथैव रविभगणानभ्र-
मापरपर्यायेषु रविसावनेषु चन्द्रचक्रतुल्यमिष्टं योजितं जातश्चन्द्रमासभ-
्रमयोगतुल्यः शोध्यः । भ्रमेषु रविभगणाः शोध्याश्चन्द्रचक्राणि च क्षे-
प्याणि । तत्र शोध्यक्षेप्ययोरेवान्तरे क्रियमाणे 'अन्तरं तरणचन्द्रचक्रजम्'-
इत्यनेन चान्द्रमासा जाताः । त एव भ्रमेषु योजिता इति सर्वं निरव-
द्यम् । नन्वेवं वासनालाघवे धनर्णप्रकारगौरवेण वासनाकथनमाचार्य-
स्य न युक्तमित्यत आह । एतुच्छिष्याणां धनर्णयोगवियोगकौशलार्थं दर्शि-
तम् । अयमर्थः 'संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति-' इत्यस्याव्यक्तगणितोक्तस्य
वासनाप्रदर्शनार्थमयं प्रकार उक्तः । चन्द्रमासभ्रमयोगविवर्जितस्य
चन्द्रचक्रदिवसैक्यस्य दिनक्षयतुल्यत्वान्ययाऽनुपपत्त्या संशोध्यमानस्य
धनर्णव्यत्यासो युक्त इति भावः ॥ १३ ॥

मरीचिः—अथ प्रकारान्तरेण चन्द्रमासदिनक्षयानयनं रथोद्भूयाऽऽह अन्तरं
तरणचन्द्रचक्रजमिति । तरणचन्द्रचक्रजं सूर्यचन्द्रभगणोत्पन्नं यत् यत्सं-

ख्याक्रमन्तरं स तदङ्कमितः चन्द्रमाससमूहः । दिनक्षयानाह चन्द्रचक्रदिवसै-
क्यमिति चन्द्रभगणदिनयोरैक्यम् । चन्द्रमासयुतभदिनानामिति मध्य-
मपदलोपाच्चन्द्रमासभदिनैश्चन्द्रमासयुतभभ्रमैरित्यर्थः । ऊनितं शेषे
दिनक्षया अवमानि भवन्ति । प्रतीत्यर्थमेतदुदाहरणम् । चन्द्रभगण-
५७५३३००००० चान्द्रदिनैः-१६०२९९९०००००० क्यम् १६६०७५२३००००० ।
चन्द्रमास-५३४३३३००००० भदिनैः १५८२२३६४५०००० ऊनितं जाता दिन-
क्षयाः २५०८२५५०००० इति स्पष्टम् । एवमिष्टकालेऽपि चन्द्रभगणा-
सावयवास्तदा राश्यादिभागाः षड्भक्ताः कार्याः । चन्द्रदिनाधोऽवयवघ-
ट्यादिषु योज्याः । राश्यादिघट्यादीनां यथाक्रमं द्वादशषष्टिप्रमाणेन स-
त्त्वादुभयोः षष्टिप्रमाणकरणेन चन्द्रचक्रदिवसयोः सावयवयोरैक्यस्य युत-
त्वात् । एवं यदा चान्द्रमासास्तथाभूतास्तदा दिनाद्यधोऽवयवा द्विगुणाः
कृताः । तादृशावयवयुक्तचन्द्रमासा हीनाः कार्याः । यथैकवर्षेऽनुपातेन चन्द्र-
भगणाः सावयवाः १३ । ४ । १२ । ४६ । ३० अत्र राश्याद्यस्य घटीकर-
णार्थं तद्भागाः १३२ । ४६ । ३० षड्भक्ताः २२ । ७ । ४५ । तथा च युत्यथ
चन्द्रभगणाः सावयवाः १३ । २२ । ७ । ४५ । चान्द्रदिन-३७१ । ३ । ५२
३० युताः ३८४ । २६ । ० । १५ । अत्र चान्द्रमासाः १२ । ११ । ३ । ५२ ।
३० । दिनादि तद्द्विगुणम् २२ । ७ । ४५ । तथा च सावयवैश्चान्द्रमासै-
रैतैः १२ । २२ । ७ । ४५ भभ्रमै-३६६ । १५ । ३० श्वोनाः ५ । ४८ ।
२२ । ३० जाता दिनक्षयाः । अन्यथैतदसिद्धत्वापत्तेरिति न क्षतिः ।
एवमन्यत्रापीति ध्येयम् ।

अत्रोपपत्तिः । रवीन्द्रोर्ध्वतः संयुतिर्यावदन्वित्यादिना कल्पे यावन्तो
योगास्तावन्त एवेन्द्रमासाः । ते च तयोः प्राग्गमनात् तद्भगणान्तर-
तुल्या एवेति युक्तमुक्तम् । दिनक्षयस्तु चान्द्रसावनदिनान्तररूप इत्युक्तं
प्राक् । अत्र केवलयोर्यावदन्तरं तावदेवेष्टसंयुक्तयोः स्यादिति चन्द्रभगण-
तुल्यमिष्टं चान्द्रदिने योजितं जातं चन्द्रचक्रदिवसैक्यम् । अत्र चन्द्रभगण-
युतसावनदिनानि हीनानि कार्याणि । तत्र रविभगणोनभभ्रमरूपेण साव-

नग्रहणात् सूर्यभगणोनचन्द्रभगणरूपचन्द्रमासयुतभभ्रमाहा हीनाः कार्या
इति । अत उक्तमूनितं चन्द्रमासभदिनैर्दिनतयाया इति युक्तम् ॥ १३ ॥

इदानीमन्यदाह ।

इन्दुमण्डलगुणेन्दुसंगुण-

ब्रध्नचक्रविवरेऽधिमासकाः ।

खेचरोच्चभगणान्तरोन्मिताः

सन्ति मन्दचलकेन्द्रपर्ययाः ॥ १४ ॥

वा.भा.—अत्रोपपत्तिः । चन्द्रभगणा रविभगणोनाश्चन्द्रमासा भवन्ति
तेऽधिमासज्ञानार्थं रविमासोनाः कार्याः । रविमासास्तु द्वादशगुणितै
रविभगणैर्भवन्ति । पूर्वमेकगुणैरूना इदानीं द्वादशगुणैश्च । अतस्त्रयोद-
शगुणै रविभगणैरूनाश्चन्द्रभगणा अधिमासा भवन्तीत्युपपन्नम् । उत्तरा-
र्धेन केन्द्रस्वरूपमुक्तम् ॥ १४ ॥

इति भगणाध्यायः ।

वा.वा.—इदानीमन्यदथाह इन्दुमण्डलेति । अत्रोदाहरणम् । एक-
स्मिन् वर्षे चन्द्रचक्राणि १३ । ४ । १२ । १ । ४६ । ३० । गुणेन्दुसंगुणरवि-
चक्राणि १३ । विधरम् । ० । ४ । १२ । ४६ । ३० । भगणस्याने ये तेऽधि-
मासाः । पुनर्यच्छेषं सावयवं तत् त्रिंशता संगुण्य विकलासु
पष्ट्या विभज्य लब्धं कलासु निक्षिपेत् । एवं कलासु पष्ट्या, भागेषु
त्रिंशता, राशिषु द्वादशभिर्विभज्योपर्युपरि नियोज्य तद्वगणस्याने यत् ते
दिवसाः । पुनः शेषं पष्ट्या सङ्गुण्योपर्युपरिनिर्नियोजनेन भागस्याने यत् ता
घटिका भवन्ति एवं पलान्यपि । एवं जातमेकस्मिन् वर्षेऽधिमासा-
द्यम् १० । ११ । ३ । ५२ । ३० ।

अत्र वासना । केवलयोर्यावदन्तरं तावदेष केन चित् संयुक्तयोरपि
स्यादिति सौरमासचान्द्रमासयोः सूर्यभगणा योजिताः । तत्र रविभग-
णोनचन्द्रभगणात्मके चान्द्रमासे यावद्रविभगणा योज्यन्ते तावच्चन्द्रभ-

गणा एव भवन्ति । तथैव द्वादशगुणरविभगणात्मकेषु सौरमण्डलेषु यावद्-
विभगणाः विप्यन्ते तावत् त्रयोदशगुणाः सूर्यभगणा भवन्ति । ततस्ते-
षामन्तरं कृतम् । यतः सौरचान्द्रमासानामन्तरमधिमासाः ॥ १४ ॥

इति कृष्णदैवज्ञात्मजवृत्तसिंहकृतौ सिद्धान्तवासनावार्तिके भगण-
ज्ञानम् ।

—0—

मरीचिः—अथ प्रकारान्तरेणाधिमासज्ञानमन्यदपि रथोद्धृतयाऽऽह इन्दु-
मण्डलगुणेन्द्रिति । वृत्ते द्वादशराशीनां सत्त्वान्मण्डलचक्रादिपदेन लक्षण-
या भगणा गृह्यन्ते । भास्कराहस्करब्रध्नेत्यभिधानाच्चन्द्रभगणत्रयोदशगुणि-
तसूर्यभगणयोरन्तरेऽधिमासाः प्रागुक्ताः सन्ति । अथोच्चपातादीनां भगणा
उक्तास्तथा केन्द्राणामपि कल्पे भगणा भवन्तीति कथं ते नोक्ता इत्यतस्त
उक्तप्राया इत्याह खेचरोच्चेति । यहभगणोच्चभगणान्तरमिता मन्दच-
लकेन्द्रपर्ययाः सन्ति । यहमन्दोच्चभगणयोरन्तरे मन्दकेन्द्रभगणाः । यह-
शीघ्रोच्चभगणयोरन्तरे शीघ्रकेन्द्रभगणाः । तथा च प्राग्यहोच्चभगणानां
निरूपणेन तदन्तरेण केन्द्रभगणज्ञानसम्भवाच्चोक्तिप्राया इति भावः । स्पष्टा-
धिकारे यहोच्चान्तरेण केन्द्रस्योक्तत्वात् तद्गणनिबन्धनं निष्प्रयोजनमिति
ते न निबद्धाः ।

तन्निबन्धनश्लोकाः ।

“मन्दकेन्द्रभगणा नखेपुगोनन्दनन्दनवभूत्रिसागराः ४३१९९९९५२० ।
तीक्ष्णगोद्वि मनुवेदगोधराक्षाङ्गपत्तनगसायांका विधेः ५७२६५१९४१४२ ॥१॥

खरामाश्वहिद्वष्टपङ्गोद्विदसा २२९६८२८२३०

गजाङ्गाङ्गगोङ्गगोभूत्रिवेदाः ४३१९९९९६६८ ।

खखाङ्गेपुपत्ताश्विवेदाङ्गराम ३६४२२५६००

नगाब्धग्निगोङ्गगोभूत्रिवेदाः ४३१९९९९३४७ ॥ २ ॥

नगतत्वाद्गङ्गपञ्चरसशक्राः १४६५६७२५७ कुजादथ ।

गजाद्रिमनुसप्तोन्दुश्चिखशिखामिताः क्रमात् २०२३१७१४७८ ॥३॥

कृताष्टाङ्गगजाङ्गाङ्गपङ्कडभूषणमभू—१३६१६९९८९८८ मिताः ।

पञ्चाब्धीष्वग्निसप्ताङ्गपञ्चपञ्चनवग्नयः ३९५५६०३५४५ ॥ ४ ॥

द्व्यङ्गाब्ध्यङ्गगजाङ्ग्यश्विखभै—२००२३८९८९२ द्राक्केन्द्रपर्ययाः ।

द्विखभत्र्यश्विरामाङ्गकुवेदा४१६३४३२००२ ब्रह्मणो दिने” ॥५॥ इति ।

अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रमासान्तरमधिमासा इत्युक्तं प्राक् । तत्र केवलयोर्भावदन्तरं तावदेवेष्टसंयुक्तयोरपि स्यादिति द्वादशगुणितसूर्य-भगणरूपसौरमासचान्द्रमासयोः सूर्यभगणतुल्येष्टयुतयोरन्तरेऽधिमासा इति सिद्धम् । तथा च द्वादशघ्नसूर्यभगणे तद्व्योजने त्रयोदशगुणिता रविभगणाः । चन्द्रमासे तद्व्योजने चन्द्रभगणाः । चान्द्रमासानां तद्भगणान्तरत्वात् । अतो युक्तमुक्तमिन्दुमण्डलगुणेन्दुसंगुणब्रध्नचक्रविवरेऽधिमासका इति । स्पष्टाधिकारे ग्रहोच्चान्तरं केन्द्रमित्युक्तत्वाद्ग्रहोच्चभगणयोरन्तरे केन्द्रभगणा इत्यर्थतः सिद्धमित्युपपन्नं खेचरोच्चेत्यादि । एतत्स्वरूपं च केन्द्रकाधिकारे वक्ष्यति ॥ १४ ॥

ननु ग्रहचारे निरूपणीये भगणाभिधानं प्रकृतानुपयुक्तत्वेनार्थान्तरमतः फक्किकयाऽऽह इति भगणाध्याय इति । ग्रहसाधनोपयुक्ताधिमासादीनां भगणेत्युपलक्षणम् । भगणानां सर्वोपजीव्यत्वान्मुख्यत्वज्ञानार्थं भगणोपादानं तेन ग्रहसाधनोपयुक्तपदार्थानामध्यायनिरूपणं कृतम् । तथा च प्रकृतानुपयुक्तत्वाभावेनानर्थान्तरमिति भावः ॥

इदानीमहर्गणानयनमाह ।

कथितकल्पगतोऽर्कसमागणो

रविगुणो गतमाससमन्वितः ।

खदहनैर्गुणितस्तिथिसंयुतः

पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् ॥ १ ॥

रविदिनाप्तगताधिकमासकैः

कृतदिनैः सहितो द्युगणो विधोः ।

पृथगतः पठितावमसंगुणा-

द्विधुदिनाप्तगतावमवर्जितः ॥ २ ॥

भवति भास्करवासरपूर्वको

दिनगणो रविमध्यमसावनः ।

अधिकमासदिनक्षयशेषतो

द्युघटिकादिकमत्र न गृह्यते ॥ ३ ॥

वा.भा.—स्पष्टम् ।

अत्र वासना । कल्पगताब्दा द्वादशगुणिता रविमासा जातास्ते चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यैः सौरैरेव युतास्त्रिंशद्गुणा इष्टमासप्रतिपदादिगत-
तिथितुल्यैः सौरैरेव दिनैर्युताः । एवं ते सौरा जातास्तेभ्यः पृथक् स्थितेभ्योऽधिमासानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पसौरदिनैः कल्पाधि-
मासा लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गताधिमासाः । तैर्दिनीकृतैः पृथक् स्थितः सौराहर्गणः सहितश्चान्द्रो भवति । यतः सौरचान्द्रान्तर-
मधिमासदिनान्येव । अथ चान्द्राद्द्युगुणादवमानयनं त्रैराशिकेन । यदि कल्पचान्द्राहैः कल्पावमानि लभ्यन्ते तदैभिः किमिति । फलं गता-
वमानि । तैरुनश्चान्द्रोऽहर्गणोऽतः कर्त्तव्यः । यतः सावनचान्द्रान्तरेऽ-
वमान्येव । एवं कृते सति रवेर्मध्यमः सावनाहर्गणो भवति न स्फुटः । मध्यस्फुटाहर्गणयोर्भेदो गोलैः कथितः । स चहर्गणोऽर्कादिः । यतः कल्पादौ रविवासरः । अत्राधिमासानयनेऽधिमासशेषमनष्टं स्याप्यं न पुनस्तस्माद्दिनादवयवा याह्याः । एवमवमशेषमपि । न तस्माद्घ-
टिकादिकं याह्यम् । नन्वनुपातः साध्यश्चो भवति कुतस्तदवयवा न याह्यास्तत्कारणं गोलैः कथितं व्याख्यातं च ॥ १-३ ॥

वा.वा.—अथाहर्गणानयनमाह कथितकल्पयतोऽर्क इति । अत्र वासना भाष्यकृदुक्ता । शेषत्यागवासना गोलार्धभागे वक्ष्यते ।

“दर्शान्ततः संक्रमकालतः प्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् ।

दर्शान्ततो याततिथिप्रमाणैः सौरैस्तु सौरा दिवसाः समेताः ॥

यतोऽधिषेपोत्यदिनाधिकास्ते त्यक्तं च तस्मादधिमासशेषम् ।
तिथ्यन्तसूर्यादययोस्तु मध्ये सदैव तिष्ठत्यवमावशेषम् ॥
त्यक्तेन तेनोदयकालिकः स्यात् तिथ्यन्तकाले द्युगुणोऽन्यथाऽतः॥”

इति ॥ ३ ॥

मरीचिः—अथ ग्रहसावनोपजीव्याहर्गणसाधनं द्रुतविलम्बितत्रयेणाह
कथितकल्पमत इति । अथानन्तर्ये कथितकल्पगतो गोद्रीन्द्रीत्यानीतक-
ल्पगतादिकालः । अर्कसमागणः सौरवर्षसमूहात्मकः । द्वादशगुणितः । गत-
माससमन्वितश्चैत्रादिगतमासयुक्तः । अधिमासस्यान्तर्गतत्वं तु ‘पृथ्या तु
दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः’—इत्युक्तत्वादुत्तरमाससंज्ञत्वाच्च नाधिक-
योजनम् । ननु सौरगतमासयुक्तः । ‘मासास्तथा च तिथयस्तुहिनां शुभा-
नात्’—इत्युक्तेन तदादेशैत्रस्योक्तत्वात् । खदहनैस्त्रिंशता गुणितः ।
तिथिसंयुतो वर्त्तमानमासशुक्लपक्षादिगततिथियुतः । अयं सिद्धाङ्कः पृथक्
द्वितीयस्याने कर्मभूमौ स्याद्यः । अधिकमाससमाहतात् ललाहता इत्या-
द्युक्तकल्पाधिमासमानाङ्कगुणितादस्मात् । रविदिनाप्रगताधिकमासकैः
‘विधिदिने दिनकृत’—इत्याद्युक्तकल्पसौरदिनमानाङ्कभक्ताप्रकल्पादिगता-
धिमासकैः कृतदिनैस्त्रिंशद्गुणितैः सहितो युक्तः प्रथमस्यानस्यसिद्धाङ्कः ।
विधेर्द्युगणः कल्पादिमारभ्येष्टतिथिप्रारम्भपर्यन्तं तिथिरूपश्चान्द्राहर्गणो
भवति । अयमपि पृथक् । अतोऽस्मात् पठितावमसंगुणात् ‘दिनक्षया-
स्तत्र’—इत्याद्युक्तकल्पावममानाङ्कगुणितात् । विधुदिनाप्रगतावमवर्जितः ।
नवनवाङ्केत्याद्युक्तकल्पचन्द्रदिनमानाङ्कभक्तलब्धकल्पगतावमानश्चान्द्राह-
र्गणः । फलितमाह भवतीति । दिनगणः कल्पादिमारभ्येष्टदिनारम्भ-
पर्यन्तमहर्गणो भवति । ननु दिनगणस्य चतुर्मानात्मकत्वसंभवेन चान्द्रत्वं
नातत्रत्वं सौरत्वं सावनतं वा । नाद्यः । द्युचरचक्रेत्यादिवक्ष्यमाणप्र-
कारस्यानुपातासंभवेन तद्दिनस्य कुदिनाभिधेयत्वाभावादसंगतापत्तेः ।
नान्त्यः । सप्रयहाणां सावनसद्भावेनानिर्णयात् । अत आह । रवि-
मध्यमसावन इति । रविमध्यममानेन स्पष्टत्वव्युदासार्थं मध्यमेति ।

तथा 'च वासराद्यं तत्सावनादित्युक्तेन 'इनोदयद्वयान्तरं तदर्कसावनं-
दिनम्' इत्युक्तेन चान्यमाननिरासात् परिशेषेण सूर्यसावनाहर्गणोऽयमि-
त्यर्थः । अथैतत्प्रसङ्गेन पञ्चाङ्गान्तर्गतवारज्ञानमाह भास्करवासरपूर्वक
इति । अहर्गणः सप्ततष्टो ऽवशेषं सूर्यवारादिगणनया गतवारो भवति ।
तदयवारस्य वर्तमानवारत्वमर्थसिद्धम् । वारगणना तु सूर्यचन्द्रभौम-
बुधगुरुशुक्रशनीत्युक्तपाठक्रमेण । "मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्था दिवसा-
धिपाः" इति सूर्यसिद्धान्ताक्तेः । एतेन वारसंवादाद्वाराहर्गणस्य शुद्धत्व-
मुक्तं भवतीत्याहुः । ननु सावनाहर्गणोऽयं सूर्योदये तदुदयद्वयान्तररूप-
त्वाच्चिरवयवो भव्यः । उक्तप्रकारेण तु सावयवः । अधिमासावमशे-
षागतफलयुतहीनत्वात् न हि तयोस्तुल्यत्वं भिन्नस्वरूपात् । न च
निरवयवाऽन्यथाऽनुपपत्त्या तच्छेषद्वयान्तरावयवप्रत्यागः । आनयनसिद्धा-
वयवस्य त्यागे मानाभावादप्यथा स्थूलत्वापत्तेरित्यत आह अधिके-
त्यादि । अत्राहर्गणानयनेऽधिकमासदिनक्षयशेषतोऽधिकमासदिनक्षययो-
र्लब्धयोर्यच्छेषं भाज्यस्य तस्मात् स्वहरेण भजनात् । क्रमेण द्युघटिकादिकं
फलं तदवयवरूपं न गृह्यते गणकैरिति शेषः । तथा च कल्पसौरदिनभा-
गेनाधिमासे प्राप्ते शेषात् त्रिंशद्गुणादिद्वारा दिनादिकं फलं कल्पचान्द्रभ-
क्तेन क्षयदिनप्राप्तौ शेषात् षष्टिगुणद्वारा घट्यादिफलं न याह्यं किन्तु शेष-
द्वयमनुपयुक्तत्वनानष्टं स्याप्यं तेनाहर्गणस्य निरवयवानुपपत्तिर्नेति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । चारप्रवृत्तिकालादिष्टदिनप्रवृत्त्यवधिकानां रवि-
सावनदिनानां गणोऽहर्गणो ग्रहानयनोपयोगी इति साध्यते । अत्रा-
धिर्नैर्दिनकृतिनसंख्य इत्याद्युक्तीत्वा कल्पादितो गतचान्द्राणां ज्ञाने
ततो गतावमज्ञाने च तदन्तरणाहर्गणज्ञानं सुगममिति चान्द्राहर्ग-
णोऽपि गतसौरदिनतदधिमासयोगेनेति कल्पादिष्टदिनपर्यन्तं गतसौ-
रदिनगणज्ञानमावश्यकम् । तत्रैतेषामिष्टकाले ज्ञानासंभवान्मध्यममेषादि-
सूर्यसंचाररूपसौरवर्षादौ गोदीन्द्वद्वीत्वाद्व्युक्तसौरवर्षाणां ज्ञानात् तत्र दि

नगणज्ञानं सुलभमिति प्रथमं तत्र सौरमासाः । एकवर्षे द्वादशमासास्तदा
गतसौरवर्षेषु के इत्यनुपातेन द्वादशगुणसौरवर्षाणि भवन्ति अतः कथित-
कल्पगतोऽर्कसमागणो रविगुण इत्युक्तम् । इष्टमासादौ तज्ज्ञानावश्य-
कत्वेन सौरवर्षादितो गतसौरमासा योज्याः । तत्र सौरवर्षाद्यज्ञानेन-
तद्गतसौरमासाज्ञानात् तद्योजनमशमाक्यमतोऽन्यथा यतितम् । चैत्रादौ
चान्द्रवर्षप्रवृत्तेश्चान्द्रचैत्रादिगतमासज्ञानात् सौरमासा आनीयास्ते चैत्रादौ
कल्पिता इति । तेषां चैत्रादिगतवान्द्रामासयोजनेनेष्टचान्द्रमासादौ क-
ल्यान्मासा भवन्ति अतो गतमाससमन्वित इत्युक्तम् । तत्रैते न सौरा ।
निरवयवत्वात् । चान्द्रमासान्ते रविराशिसंचाररूपसंक्रान्तिकालस्यानिय-
मात् सौरमासादावेव तन्मासानां निरवयवासंभवात् भिन्नजातित्वेन चैत्रा-
दिचान्द्रगतमासयोजनानुपपत्तेश्च न चान्द्रा वर्षायनत्वित्यादिनोक्तगत-
वर्षाणां सौरत्वाच्चान्द्रत्वाभावाच्च द्वादशगुणितद्वारा चैत्रादौ चा-
न्द्रमासासंभवात् अत एव सौरवर्षादिसौरामासाश्चैत्रादौ कल्पिता इत्यु-
क्तम् । चान्द्राणां सिद्धत्वेनाधिकमासयोजनानुपपत्तेश्च । किन्तु इष्टकाला-
त् पूर्वं गणितागतप्राप्ताधिमासान्तकालपर्यन्तं कल्पादिताः सौरमासाः
सावयवास्तत इष्टचान्द्रमासादौ चान्द्राः सावयवास्तद्योगो निरवय-
वोऽयमिति मत्कल्पनात् कथमेतदिति चेत् शृणु । द्वादशगुणितोक्त-
वर्षमितसौरवर्षादिसम्भूतसौरमासानां तदानीतसावयवाधिमासयोजने
सौरवर्षादौ चान्द्रमासाः सावयवा भवन्ति ते एवाधोऽवयवतुल्यचान्द्रदि-
नविहीनाश्चैत्रादौ निरवयवचान्द्रमासाः । अधोऽवयवसौरवर्षाद्या-
नीताधिशेषत्वेन चैत्रादिसौरवर्षाद्यन्तरसम्भूतचान्द्रदिनात्मकत्वात् ।
तथा च द्वादशगुणितोक्तवर्षाणि स्वानीतनिरयाधिमासयुक्तानि चैत्रादौ
निरवयवाश्चान्द्रमासाः कल्पादितो भवन्ति । अथैषु स्वानीतसावयवाधि-
मासहीनेषु चैत्रादौ सावयवाः सौरमासा भवन्ति तत्र यदि तदानीतके-
वलाधिमासहीने चैत्रादौ कल्पात् केवलाधिमासहीनचान्द्रमासा द्वाद-
शगुणवर्षतुल्या भवन्ति । अत्रैतदन्तर्गता मध्यमानर्पिताधिमासान्त-

कालीनसावयवसौरमासाश्चान्द्रा न कृताः । अधिमाससंख्यायोजनाभा-
 वात् । ततस्तदन्तर्गतचैत्राद्यवधिमासाश्चान्द्राः सिद्धा इति फलितमत-
 श्चैत्रादौ द्वादशगुणितवर्षाणि यथोक्तसौरचान्द्रमासयोगस्तस्य चैत्रादिगत-
 चान्द्रमासयोजनेनेष्टचान्द्रमासादौ तादृशयोग इति सिद्धम् । एतेन विभि-
 च्चजात्योर्योगासम्भवेन द्वादशगुणसौरवर्षमितसौरमासानां चैत्रादिगतचा-
 न्द्रमासयोजनं कथं कृतमिति दूषणं परास्तम् । द्वादशगुणस्य स्वतो
 योगात्मकत्वेन चान्द्राणामपि तदन्तर्गतत्वात् । अथैतद्योगस्येष्टदिनक-
 रणार्थं दिनात्मकत्वं त्रिंशदुत्तेन 'खरामैमासः' इति सामान्यपरिभाषाश्रव-
 णात् । अतः खदहनैर्गुणित इत्युक्तम् । अयं तादृशदिनयोग इष्टचान्द्र-
 मासादौ इष्टकाले तादृशज्ञानार्थं शुक्लादिगततिथियुतः । एवं च गणिता-
 गताधिमासान्तकालपर्यन्तं कल्पात् सौरदिनानि सावयवानि तत
 इष्टतिथ्यारम्भपर्यन्तं चान्द्रदिनानि तादृशानि च तद्योगोऽयं निरवयव
 इति सिद्धम् । अस्य कल्पादिष्टतिथिपर्यन्तं चान्द्रज्ञानार्थं केवलाधिमासा
 योज्यास्तत्र कल्पसौरदिनैः कल्पाधिमासास्तदेष्टसौरदिनैः के इत्यनुपा-
 तेनाधिमासान्ते यानि सौरदिनानि योगान्तर्गतानि कल्पाधिमासगुणानि
 कल्पसौरदिनभक्तानि फलमधिमासा निरवयवाः । अधिमासान्तेऽधिशेषा-
 भावात् । एवमधिमासान्तकालादिष्टकालपर्यन्तं यदधिशेषं तस्याये उपयो-
 गात् कल्पचान्द्रदिनैः कल्पाधिमासास्तदा तदेष्टतिथिमध्यस्थचान्द्रदिनै-
 र्योगान्तर्गतैः के इत्यनुपातेनाधिमासाभावादधिशेषमायाति तच्च सौरं
 चान्द्रात् साधितत्वात् । अधिमासाश्चान्द्राः सौरात् साधितत्वात् । तत्रा-
 धिशेषस्याधिमासावयवत्वाच्चान्द्रीकरणम् । कल्पसौरैः कल्पचान्द्रास्तदा-
 ऽधिशेषान्तःपातिसौरैः के इत्यनुपातेन कल्पचान्द्रयोः पूर्वोत्तरं हरगुण-
 त्वसंभवेन तुल्यत्वाच्चाशात् कल्पसौरहरः सिद्धः । एवं चाधिमासान्तकाला-
 दिष्टतिथिपर्यन्तं चान्द्रदिनानि कल्पाधिमासगुणानि कल्पसौरभक्तानि
 तदन्तरेऽधिमासाभावाच्छून्यमधिमासः फलम् । शेषं त्रिंशदुत्ते हरभक्तं
 दिनाद्यधिशेषम् । अत्राधिमासतच्छेषयोः पृथक् तादृशसौरचान्द्रज्ञानाभा-

वेनानयनमशक्यमपि तथाऽपि योगेऽधिमासगुणे तादृशगुणाधिमासयोगो
 भवति । अयं कल्पसौरभक्तः फलमधिमासाः शेषं चान्द्रदिनगुणितकल्पा-
 धिमासरूपम् । इदं दिनाद्याधिशेषज्ञानार्थं कल्पसौरभक्तम् । तत्राचार्यैरह-
 र्गणानयनेऽधिशेषस्य प्रयोजनाभावेन हरभक्तं न कृतं यथास्थितमेवो-
 पयोगेन स्थापितम् । संपूर्णचान्द्रसंख्यायां केवलाधिमासंख्यानूनस्य प्रति-
 पादनादत एवाधिशेषं दिनादिकं न याह्यमित्युक्तमतस्ते केवलाधिमा-
 सास्तद्व्योगस्य योज्या इति योज्ययोजकयोरेकजातित्वेन योगसंभवाद-
 धिमासानां दिवसाः कार्याः । न च लाघवादधिदिनान्येवानुपातेनानीय
 योज्यानि अधिमासद्वारा तद्विनानयनं गौरवमिति वाच्यम् । अधिशेष-
 दिनयोजनापत्तेः । संपूर्णाधिदिनानामनुपातेन सिद्धत्वात् न ह्यधिमासान्ते
 सौरदिनसंख्याज्ञानं येन तदानीताधिदिनेषु अधिशेषाभावाच्चाधिशेष-
 मधिकमिति लाघवं स्यात् । एतानि केवलाधिमासदिनानि तद्व्योगे
 योज्यानि । कल्पादिष्टुतिथिपर्यन्तं संपूर्णतिथ्यात्मकचान्द्राहर्गणः । अत उक्तं
 पृथगित्यादि विधोरित्यन्तं युक्तमित्युपपन्नम् । सावनज्ञानार्थं स्वानीतदिन-
 क्षया हीनाः कार्याः । तत्र कल्पचान्द्रदिनैः कल्पावमानि तदेष्टचान्द्रदिनैः
 कानीत्यनुपातेनानीतसावयवावमैर्हीनश्चान्द्राहर्गणस्तिथ्यन्ते सावयवसा-
 वनाहर्गणो भवति । तत्रापि तिथ्यन्तकालस्यानियमेनाज्ञानात् सावयवाह-
 र्गणेन गुणनादौ गौरवाच्च सूर्योदयकालस्य षष्टिसावनघट्यन्तरेण नियत-
 त्वात् सूर्योदयावधित्वेन निरवयवसावनसिद्धेः सूर्योदयकालीनकरणार्थं
 तिथ्यन्तसूर्योदयमध्यवर्त्तिसावनावयवो योज्यः । तत्सावनावयवस्यावम-
 शेषत्वेन तिथ्यन्तरूपचान्द्रसूर्योदयरूपसावनयोरन्तरकालस्यावमशेषत्वात्
 पूर्वानुपातानीतावमाधोऽवयवतुल्यत्वात् सावयवावमैर्हीनो न कृतश्चा-
 न्द्रोऽहर्गणः । अत एवावमशेषाद्घट्यादिकं न याह्यम् । सूर्योदयकालेऽह-
 र्गणस्य साधनादित्युक्तम् । अयं सावनाहर्गणश्चान्द्रावमान्तरेणोत्पन्न इति
 सूर्यस्य अत्यग्रहसावनेन चान्द्रदिनान्तरस्य पूर्वैरवमसंज्ञानभिधानात्
 स्वाभाविकानुपातेन स्वस्वकाले उपचयापचययोरग्रहान्मध्यमत्वम् ।

ग्रहाणां सप्तसंख्यया तदधीश्वरदिनानामपि तत्संख्यात्वाद्द्वारज्ञानार्थमह-
र्गणः सप्ततष्टः शेषं कल्पादौ रविवारस्य सत्त्वात् तदादिगणनया
गतवारः । अहर्गणस्य गतसंख्यात्वात् वारगणनाक्रमे युक्तिस्तु

“होरेशाः सूर्यतनयादधोऽधः परिकीर्तिताः” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तानुसारेण सूर्यवारे स्वादितो गणनया “होरा
सार्धद्विनाडिका” ।

इत्युक्तप्रमाणेनाहोरात्रस्य चतुर्विंशतिहोरासंख्यातः सूर्यात् त्रयः
कलाक्रमेण होरेशा गताश्चतुर्थो होरेशश्चन्द्रो द्वितीयदिनारम्भे । एवं
क्रमेण सूर्यादये तस्यैव तत्कालादिद्वितीयसूर्यादयान्तररूपसावनदिनेश-
त्वम् । एवमनया रीत्या चन्द्राद्वैमो भौमाद्बुध इत्यादि । एतत्क्रमे
सूर्याक्तमेवागमः प्रमाणम् ।

“अथ तेषां क्रमं वक्ष्ये ग्रहकलावशाद्ग्रहम् ।

सूर्यचन्द्रौ दुरात्रीशौ तस्मात् प्रथममावृतौ ॥

तदुपर्युपरिस्थानां ग्रहाणामयतः स्थितिः ॥”

इत्यपि केचित् । अत उपपन्नं पृथगित्यादि न गृह्यत इत्यन्त-
मुक्तम् । बहवस्तु द्वादशगुणितसौरवर्षाणि सौरवर्षादौ सौरमासास्तेषां
तदादिसौरगतमासादीनामज्ञानेन चैत्रादिचान्द्रा योजितास्तेषु सौरमा-
सानां सत्त्वात् । तस्मादिष्टसौरमासाः सौरचान्द्रान्तररूपाधिशेषाधिकाः
सन्ति ते त्रिंशद्गुणा गततिथियुक्ता इष्टकाले फलात् सौरदिनान्यधि-
शेषेषु तान्यधिकानि अत एभ्योऽधिमासात् कल्पसौरैः कल्पाधिमासा-
स्तदा कल्पितेष्टसौरदिनैः के इत्यनुपातेनानीय केवला योज्याः ।
नन्वधिशेषदिनादिकमपि सौरवर्षादिगतसौरदिनानामज्ञानेन चैत्रादि-
गतचान्द्रादिनयोजने पूर्वकल्पितेष्टसौरदिनेऽधिशेषस्य दिनात्मकस्याधिक-
त्वेन सत्त्वात् । अन्यथाऽधिशेषस्याधिक्यं चान्द्रे स्यात् । न चाधिमा-
सानयने इष्टसौरैऽधिशेषस्याधिकत्वेनाधिशेषगुणिताधिमासेभ्यः कल्प-

सौरदिनभागेन फलस्याधिमासावयवदिनाद्विशेषेऽधिकत्वात् कथं
तत्त्याग इति वाच्यम् । अधिकस्याशुद्रुत्वेनापि त्यागसंभवात् । तस्मा-
च्चान्द्राहर्गणस्य वास्तवत्वं युक्तमित्याहुस्तत्र विजात्योर्योगे पृथक्
स्थितिरिति मूलकारेण बीजे उक्तस्य जलाञ्जलिदानापत्तेः । वास्त-
वसौराणामभावेनानुपातासंभवात् । अहर्गणस्य शुद्रुत्वेऽप्यधिकत्वेनाधि-
शेषस्याशुद्रुत्वापत्त्या तत्साधितसूर्यचन्द्रप्रकारादौ बहून्तरेत्वेनानर्थक्याप-
त्तेश्च ॥ ३ ॥

इदानीं ग्रहानयनमाह ।

द्युचरचक्रहतो दिनसंचयः

कहहृतो भगणादि फलं ग्रहः ।

दशशिरःपुरि मध्यमभास्करे

क्षितिजसंनिधिगे सति मध्यमः ॥४॥

वा. भा.—अहर्गणे भगणगुणे कहहृते मध्यमो ग्रहो भवति । स च लङ्कायां
मध्यमे रवौ क्षितिजासन्ने कदाचिदूर्ध्वस्ये कदाचिदधःस्थिते भवतीति
ज्ञेयम् । तत्कारणं गोले कथितं व्याख्यातं च ॥ ४ ॥

वा. वा.—इदानीं ग्रहानयनमाह । द्युचरचक्रहत इति । कल्पकुदिनैः
कल्पग्रहभगणा लभ्यन्ते तदेष्टकुदिनैः किमिति ग्रहो भवति । के चिल्लङ्कायां
मध्याह्नमध्याह्नरात्रास्तमनकालेषु ग्रहगतिप्रारम्भमिच्छन्ति तन्मतनिवारणाय
पूर्वक्षितिजस्य इति । अग्रे चोदयान्तरकर्म वक्ष्यति तस्मात् संनिधिगे इत्यु-
क्तम् । देशान्तरचरसंस्कारयोर्वक्ष्यमाणत्वाल्लङ्कापूर्वक्षितिजसंनिधिगे इति ।
भास्वत्फलसंस्कारस्य वक्ष्यमाणत्वान्मध्यमभास्कर इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

मरीचिः—अथ यदर्थमेतावान् प्रयासस्तद्ग्रहसाधनं द्रुतविलम्बतेनाह
द्युचरचक्रहत इति । द्युचरपदस्योपलक्षणेन कल्पे येषां भगणा उक्तास्तद्-
भगणैर्गुणितोऽहर्गणः कल्परविकुदिनभक्तः फलं यद्भगणादि विकलाप-
र्यन्तं ग्रहो भवति । यद्भगणा गुणनार्थे गृहीतास्तद्भवतीत्यर्थः । तथा

चाहर्गणः कल्पभगणगुणः कल्पसूर्यसावनभक्तः फलं कल्पाद्गतभगणाः ।
 शेषं द्वादशगुणं हरभक्तं भगणपूरणकालाद्वाशयः । पुनः शेषं त्रिंशद्गुणं
 हरभक्तं राशिभोगादंशाः । पुनः षष्टिगुणं हरभक्तं कलाः । पुनः
 षष्टिगुणं हरभक्तं विकला इत्यादिरीत्या भगणाद्यात्मको ग्रहः । देशा-
 नामनन्तत्वेनायं कृद्व्याह दशशिरःपुरीति लङ्काभूगर्भदेशे । कालोपाधी-
 नामनन्तत्वेन कालनियमामाह मध्यममास्कर इति । मध्यमसूर्यं त्रितितज-
 निकटे सति । आकाशलग्नभूवृत्तं त्रितितजम् । मध्यमसूर्योदयप्रागपरकाले
 तत्काले चेत्यर्थः । अस्याकाशे गोलवेधानीतस्पष्टप्रत्यक्षहेण विसंवादान्मध्य-
 मम इति । आकाशेऽस्यादर्शनात् स्वतः सिद्धो विसंवादः । अत एव
 स्पष्टाधिकारेण फलसंस्कारेणास्य मध्यमस्य स्पष्टत्वमुक्तम् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्परविसावनैः कल्पभगणतुल्यो भोगस्तदा
 कल्पादिगतेष्टसावनदिनैः क इति फलं कल्पादिष्टकालपर्यन्तं गतभोग-
 स्तस्येति लक्षणया भोगे ग्रहपदं प्रयुक्तमाचार्यैः । स्वस्वकाले उपवयापच-
 ययोः सत्त्वाद् तत्स्वाभाविकानुपातेनानीतग्रहस्याकाशे विसंवादान्मध्य-
 मत्वं लङ्काप्रथमसूर्योदयकालाद्ग्रहचारप्रवृत्तस्तत्कालाहर्गणादीनां मध्यम-
 मानेन सत्त्वान्मध्यमसूर्योदये लङ्काभूगर्भे इत्युक्तम् । अग्रे भूगर्भगणितस्य
 किञ्चित्संस्कारेण भूषष्टगणितत्वस्य प्रतिपादनात् । अथ तत्रापि मध्यम-
 सावनषष्टिघटिकामितमत्र नात्रत्रघटीज्ञानं घटिकादिकमार्तमानादित्यु-
 क्तत्वात् तत्रैकदिने नक्षत्रोदयदृष्टान्तरकाले तदन्तर्गते नात्रत्रघटीघटिका
 एता गतितुल्यभचक्रावयवप्रवहवायुक्रतभोगकालासुयुताः । यद्येकराशि-
 कलाभिर्दयासवो लभ्यन्ते तदा सूर्यमध्यकलाभिः के इत्यनुपातेन प्रति-
 राशीनामुदयासुवैलक्षण्यात् मध्यमसावने नात्रत्रघटीमानवैलक्षण्यम् ।
 अस्याप्येकरूपत्वाभावादनुपातानीताहर्गणस्य मध्यमसावनमानेनाप्त-
 त्वात् । द्वादशराशिकलास्योः समत्वदर्शनेन सूर्यगतितुल्यासुयुतनात्रत्र-
 घटिकात्मकमध्यमानासन्नस्य सावनस्यैकरूपत्वादङ्गीकारेणाहर्गणस्येतत्-

कालीनत्वात् तदुत्पन्नग्रहस्यापि एतत्कालस्य मध्यमानीतात् प्रागपरकाले
नियमेन सम्भवात् । मध्यमभास्करे द्वितिजसंनिधिगे सतीत्युक्तम् ॥ ४ ॥

इदानीं ज्ञातेऽर्केऽवमशेषाच्चन्द्रमाह ।

कोट्याहतैरङ्गकृतेन्दुविश्वै-

न्यूनानाहशेषे विद्वते लवाद्यम् ।

रविघ्नतिथ्याढ्यमनेन युक्तो

रविर्विधुः स्याद्विधुरुनितोऽर्कः ॥ ५ ॥

वा.भा.—अस्योपपत्तिः । चन्द्रार्कयोरन्तरभागैर्द्वादशभिरेकैका तिथिर्भवति
अतस्तिथयो द्वादशगुणास्तयोरन्तरभागा भवन्ति । ते यदि रवौ तिथ्यन्ते
तदा शशी स्यात् । यदि शशिनः शोध्यन्ते तदाऽर्कः स्यादिति युक्त-
मुक्तम् । किन्त्वेषं तिथ्यन्ते भवति । अथ चन्द्र औदयिकः साध्यः । तत्र
तिथ्यन्तार्कादययोर्मध्येऽवमशेषं वर्त्तते । तच्च सावनम् । तस्य सावनत्वं
गोले प्रतिपादितम् । तच्चानुपातेन चान्द्रं कार्यम् । यदि कल्पकुदिनैः
कल्पचान्द्रदिनानि लभ्यन्ते तदाऽवमशेषान्तःपातिभिः कुदिनैः किमिति ।
पूर्वमवमशेषस्य चान्द्रदिनानि भागहार इदानीं तानि गुणकारः । तुल्य-
त्वात् तयोर्गुणकभाजकयोर्नाशे कृते कुदिनानि भागहारः । फलं चन्द्र-
दिनात्मकं भवति । तद्द्वादशगुणितमंशात्मकं भवति । अतो द्वादशभिः
कुदिनानामपवर्त्तं कृते खाभ्रबाणगिरिरामखन्निगोशक्रविश्वमितो भागहार
उत्पन्नः । तत्र लाघवार्थमाद्येषु सप्तसु स्थानेषु शून्यान्त्येव कृत्वा भाग-
हारः पठितः । यतस्तथाकृते एकाऽपि धिकला नान्तरं भवति । अत-
स्तैश्च भागैर्युतोऽर्कः शशी स्यादित्युपपन्नम् ॥ ५ ॥

वा.वा.—अथावमशेषज्ञाने रविचन्द्रयोरन्यतरज्ञाने च तदन्यज्ञानमाह ।
कोट्याहतैरिति । रव्युदयकालिकरवौ रविचन्द्रान्तरयोगेन विधुर्भवति ।
तत्र रविचन्द्रान्तरज्ञानम् । तद्यथा । पूर्वानीतदर्शान्ताद्यस्यां तिथौ रव्युद-
यकालिकोऽर्को ज्ञातोऽस्ति तत्तिथ्यवधिका या गततिथयस्ता द्वादशगुणा
रविचन्द्रान्तरांशा भवन्ति । यतो विरविचन्द्रलवा द्वादशहृता गततिथय

इति । परन्तु तद्विचन्द्रान्तरं गततिथ्यन्तावधि जातम् । अपेक्षितं च वर्त्तमानतिथ्युदयावधि । तिथ्यन्तकालिकोदयकालिकयोरहर्गणयोरन्तरमिति तदवमशेषं सावनम् । अवमशेषतो रविचन्द्रान्तरांशज्ञानार्थमनुपातः । यद्येकेन सावनेन रविचन्द्रगत्यन्तरांशा एते १२ । ११ । २७ लभ्यन्ते तदाऽवमशेषान्तःपातिना किमिति गत्यन्तरांशैरवमशेषं गुणनीयम् । शेषस्य कल्पचान्द्रा हरः । गुणहरौ गुणेनापवर्त्य शिष्यकृशो माभूदित्याचार्यणाद्येषु सप्तस्थानेषु शून्यान्वेव गृहीत्वा हरः पाठपठित इति सर्वं निरवद्यम् ॥५॥

मरीचिः—अथ लाघवार्यं प्रकारान्तरेण सूर्यचन्द्रान्यतरज्ञाने तदन्यतरज्ञानमुपजातिकयाऽऽह कोट्याहतैरङ्गकृतेन्दुविश्वैरिति । न्यूनाहशेषेऽवमशेषे । अहर्गणानयने गतावमे प्राप्ते यद्वाज्ये शेषं तस्मिन्नित्यर्थः । विश्वेदेवास्त्रयोदश प्रसिद्धाः । एभिरङ्गैः स्यापितै—१३१४६००००००० विहृते यत् फलं भागाद्यं तद्द्वादशगुणतिथिभिर्युतं कार्यम् । अत्र तिथिशब्देन चान्द्राहर्गणः प्रागानीतः । कल्पादीष्टकाले तत्साधनात् । अनेनानीतिन रविहर्गणानीतो भगणादिविकलावयवान्तः । अंशाद्येषु युतश्चन्द्रः स्यात् । तादृशश्चन्द्रहीनः सूर्यः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रान्तरभागाः साध्यास्तदैव सूर्यचन्द्रान्यतरज्ञाने तदन्यतरज्ञानं तत्साधनं च द्वादशभागान्तरेणानयोरेका तिथिरुत्पद्यत इति प्रतिपादितत्वादेकतिथिपर्यायचान्द्रदिने तयोर्द्वादशभागान्तरं कल्पादीष्टचान्द्रदिनेषु प्रागानीतेषु किमित्यनुपातेन चान्द्राहर्गणो द्वादशगुण इष्टतिथ्यारम्भेऽन्तरांशगणः । न च लाघवात् शुक्लादिगतित्यनुपातेनान्तरांशज्ञानं मासान्ते सूर्यचन्द्रयोस्तुल्यत्वादिति वाच्यम् । पूर्वाहर्गणानीतभगणेऽप्यनुगतमासतुल्यान्तरापत्तेः । अपेक्षितस्तादृशसूर्यादयासत्रकालेऽहर्गणानीतस्यैतत्कालीनत्वात् । अतस्तिथ्यन्ततत्कालमध्ये यस्तिथ्यङ्कः स द्वादशगुणः पूर्वानीतान्तरांशगणश्च योज्यः । तत्राव-

मशेषस्य सावनस्य तदन्तरे सत्त्वात् चान्द्रीकरणेन तिथ्यङ्गज्ञानं सुल-
भमिति कल्परविसादिनैः कल्पचान्द्रादिनानि तदैतत्सावननात्मकावम-
शेषेण कान्यनुपातेनावमशेषस्य पूर्वं कल्पचान्द्रहरस्य कल्पचान्द्रा गुण
इति गुणहरयोस्तुल्यत्वाच्चाशेषमशेषस्य कल्परविसावनदिनानि हार
इति । चान्द्रावमशेषस्य रूपमिदं द्वादशगुणितं तदन्तराले तदन्तरांशा भव-
न्तीति गुणहरौ गुणेनापत्त्यं हरस्याने खाभ्रबाणगिरिरामखन्निगोशकवि-
श्वमिताङ्क १३१४८३०३७५०० उपपन्नः । तथा चावमशेषं भाज्यस्य हरमक्तं
फलं भागाद्यं तत्राचार्येण हरे एकादिसप्तस्थानेषु शून्यानि गणितसौकर्यार्थं
कृतानि धूलीकर्मणा तादृशहरभक्तफलयोः संपूर्णैकविकलान्तराभावात् ।

“महीदिनैर्द्व्युत्तयशेषतः फलं दिनादि यत् तत् तिथिभिः समिन्वतम् ।

तेनार्कनिघ्नेन युतो रविः शशी हीनोऽंशक्रेष्विन्दुरयोष्णदीधितिः ॥

रवीन्दुगत्यन्तरभागताडितं क्षयावशेषं शशिशसरोद्धतम् ।

रविघ्नतिथ्यंशयुतं तु निःक्षिपेद्रवौ विधुस्तद्रहितो विधू रविः ॥”

इति प्रकारद्वयं सिद्धान्तशेखरकृता यथागतमुक्तम् । एवं चाव-
मशेषे कोट्याहतैरङ्गकृतेन्दुविश्वैरित्युक्तहरभक्ते सूर्यचान्द्रान्तरांशास्तिथ्य-
न्ततत्कालान्तरे एते द्वादशगुणाश्चान्द्राहर्गणे युक्तास्तादृशसूर्योदयासन्न-
काले तदन्तरांशाः । एतैः सूर्यो लघुगतिर्युक्तश्चन्द्रो भवत्यर्थाच्चन्द्रो हीनः
सूर्यो भवत्यत उपपन्नं कोट्याहतैरङ्गकृतेन्दुविश्वैरित्यादि विधुह्नितोऽर्क
इत्यन्तम् ॥ ५ ॥

इदानीमधिमासावमशेषाभ्यां चन्द्रार्कानयनमाह ।

कोट्याहतैर्यद्भवभैरवाप्तं

न्यूनाहशेषे विहृते कलाद्यम् ।

तत् स्याद्धनाख्यं तरणेर्विधोस्तत्

त्रिभूहतं स्वेषुगुणांशयुक् स्वम् ॥ ६ ॥

चैत्रादियातास्तिथयः पृथक्स्था

विश्वैर्हताः सूर्यविधू लवाद्यौ ।

तौ चाधिशेषाच्छशिमासलब्ध्या

हीनौ युतौ स्वस्वधनाहयाभ्याम् ॥ ७ ॥

वा.भा.—अधिशेषाद्भवैः कोटिगुणैर्भक्ताद्यल्लब्धं कलाद्यं तद्-
वेधनसंज्ञं भवति । तदेव फलं त्रयोदशगुणं स्वकीयेन पञ्चत्रिंशदंशेन युतं
विधोधनसंज्ञं भवति । अथ चैत्रादिगतास्तिथयो द्विः स्याद्याः । द्विती-
यस्याने विश्व-१३ गुणास्तावन्शात्मकौ रविचन्द्रौ भवतः । परमधिमास-
शेषाच्छशिमासभक्ताद्यात् फलं तेन द्वावप्युनीकृतौ । तथा स्वस्वफलेन
धनाख्येन युक्तौ कृतौ ।

अत्रोपपत्तिः । रविवर्षान्ताद्यावन्तोऽर्कदिवसा गतास्तावन्तोऽर्क-
भागाः किल भवन्ति । ते क्रियन्त इति न ज्ञायन्ते । रविवर्षान्तोऽपि न
ज्ञायते । अतश्चैत्रादिगतास्तिथयो यावन्तस्तावन्त एव सौराहाः
कल्पिताः । यथाऽहर्गणानयने स एव भागात्मको रविः । असौ पृथग्-
विश्वगुणः कृतः । यतस्ताभिरेव द्वादशगुणाभिस्तिथिभिर्युक्तं कर्तव्यः ।
तिथौ तिथौ हि रविचन्द्रान्तरं द्वादश भागाः । अथ चैत्रादिगततिथि-
तुल्याः सौराहाः कल्पितास्तेऽधिमासशेषसंभूतैश्चन्द्रदिनैरधिका जाताः ।
यतो मध्यमशेषसंक्रान्तिकालो ख्यञ्जान्तः । तस्य चैत्रादेश्चान्तरं तिथ्या-
त्मक्रमधिमासशेषम् । यथा गाले कथितम् ।

“दर्शयतः संक्रमकालतः प्राक् सदैव तिष्ठत्यधिमासशेषम् ।”

इति । तत् तावत् सौरचान्द्रान्तरमधिकं जातम् । तथा कल्पि-
तचान्द्रदिनसंबन्धि यत् सौरचान्द्रान्तरं तदप्यधिकं जातम् । तदप्यधि-
मासशेषसंभूतम् । एतदुक्तं भवति । अधिमासशेषात् त्रिंशद्गुणात् स्वच्छे-
देन हृताद्यो लभ्यन्ते ते चान्द्राहाः । तेषां चान्द्राणां यावन्तः सौरा
भवन्ति तैरधिकोऽर्को जातः । अतस्ते शोध्याः । तेषां चान्द्राणां सौर-
करणायानुपातः । यदि कल्पचान्द्राहैः कल्पसौराहा लभ्यन्ते तदाधि-
मासशेषस्यैः किमिति । पूर्वमधिमासशेषस्य त्रिंशद्गुणस्य सौराहा भाग-

हार इति स्थितम् इदानीं गुणकारस्तुत्यत्वात् तयोर्नाशे कृतेऽधिमा-
 सशेषस्य चान्द्राहा भागहारः । ततः पुनर्भाज्यभाजकयोस्त्रिंशताऽपवर्त्तने
 कृतेऽधिमासशेषस्य चान्द्रमासा भागहारः । फलं सौराहाः । त एव
 भागाः । तैरूनः कल्पितोऽर्को निरन्तरः स्यात् । परं तिथ्यन्ते । असा-
 वौदयिकः कार्यः । तिथ्यन्तार्कौदययोर्मध्यऽधमशेषम् । तच्च सावनम् ।
 तेन चन्द्रार्कौदयिकौ कार्यौ । तत्रानुपातः । यदि चान्द्राहतुल्येन परमा-
 धमशेषेण रविगतिर्लभ्यते तदेष्टेनानेन किमिति । एवमधमशेषे रविगत्या
 गुणनीयं चान्द्रार्कैर्भाज्यम् । अत्र गुणकभाजकयो रविगत्याऽधर्त्तं कृते
 भागहारे किञ्चित् प्रक्षिप्य कोट्याहतभवभुतुन्यः सुखार्थं भागहारः
 कृतः स्वल्पान्तरत्वात् । तेन भागहारेणाधमशेषे भक्ते याः कला लभ्यन्ते
 ताः कला रवौ लेप्या इति धनसंज्ञाः । अथ चन्द्रस्य परमेऽधमशेषे चन्द्र-
 गतितुल्याः कला भवन्ति । अतो रविगत्या चन्द्रगतौ हूतायां स्वप-
 ञ्चत्रिंशदंशाधिकं चन्द्रस्य धनं भवतीत्युपपन्नम् । एवं स्वस्वफलेनाधिकौ
 तिथ्यन्तकालिकौ चन्द्रार्कौदयिकौ भवत इति सर्वं निरवद्यम् ॥ ६-७ ॥

वा.वा.—इदानीं चन्द्रार्कनयनमधिमासाधमशेषाभ्यामाह । कोट्याहतैर्य-
 द्बुधैरिति । यस्मिन् चैत्रशुक्रादितो वर्त्तमानमासि यस्यां वर्त्तमान-
 तियौ सूर्योदये रविचन्द्रौ कर्तुमिष्टौ तद्विषयसाधिताहर्गणादधिमासा-
 धमशेषे ज्ञातव्ये । नन्वधिशेषमिदमधमशेषं च कयोरन्तरं किं जातीयमिति
 चेदुच्यते । कल्पसौराहर्गणस्य खण्डत्रयम् । एकं तावत् कल्पादेः सम-
 भीषितकालनिकटपतितगताधिमासान्तावधि । निकटपतितगताधिमास-
 न्तादिष्टसौरवर्षावधि द्वितीयम् । तृतीयं तु चैत्रादिगतमासागतति-
 थ्यवधिका ये चान्द्रास्तुल्यसौराहात्मकम् । इदं तृतीयं खण्डं सौरवर्षादि-
 तश्चैत्रादिमासेष्टतिथ्यवधि ये वास्तवाः सौराहास्तेषामज्ञातत्वेनेदृशम-
 ङ्गीकृतम् । एवं खण्डत्रययोगः सौराहर्गणः “कथितकल्पगतोऽर्कसमागण”
 इत्यनेन कृतः । अस्य सौराहर्गणस्य चान्द्रीकरणमनुपातेन । कल्पसौरैः
 कल्पाधिमासास्तदैष्यसौरैः किमिति लब्धं सावयवं गताधिमासादि । इदं

दिनीकृत्य सौराहर्गणे योज्यं चान्द्रद्युगणो भवति । यद्वा गताधिमासानां मावयवानामपि खण्डत्रयं कृतम् । एकं लब्धाधिमासानामेव ये दिवसास्तुल्यम् । द्वितीयमिष्टसौरवर्षादिजशुद्धिदिनतुल्यम् । तृतीयं तु सौरवर्षादित इष्टचान्द्रमासगततिथितुल्यसौरावधि यदधिशेषं तत्तुल्यम् । प्रथमसौराहर्गणखण्डे प्रथमलब्धाधिमासदिवसतुल्यं योजितं जाताश्चान्द्राः । द्वितीयखण्डे सौरवर्षादिजा शुद्धिर्योज्या तत्रापि चान्द्रा भवन्ति । तृतीयेऽपि सौरवर्षादितश्चैत्रादिगतवान्द्रतुल्यसौराहजनितं योजितं त्रयाणां योगे चान्द्रद्युगणो भवति परन्तु सौरवर्षादितश्चैत्रादिगतवान्द्रतुल्यसौराहा यस्मिन् काले भवन्ति तत्कालीनः । अपेक्षितस्तु चैत्रादित एव चैन्द्रादिगतवान्द्रान्तावधि । अन्योरन्तरमधिशेषं पूर्वमनुपातसिद्धम् । इदं शोध्यम् । पूर्वं पृथक् पृथक् खण्डत्रयेण योजनीयमधुना युगपदेव हेयमिति लब्धाधिमासा एव दिनीकृत्य योज्या इत्युक्तम् । चैत्रादितश्चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यसौराहावधि ये कल्पचान्द्रास्तेषामन्तरम् । इदं चान्द्रमेव तिथ्यात्मकम् । अतो वक्ष्यते गौले ।

“सौरभ्यः साधितास्ते चेदाधिमासास्तदैन्द्रवाः” ।

एवमहर्गणतः कल्पगतसाधने यश्चान्द्रगणः समायाति स तु कल्पादिमारभ्य चैत्रादितश्चैत्रादिगतचान्द्रावधि । तस्मादधिमासेषु साध्यमानेषु यदधिशेषं समायाति तत् सौरम् । यस्माच्चैत्रादितश्चैत्रादिगतचान्द्रावधि ये सौराः सौरवर्षादितश्चैत्रादिगतचान्द्रतुल्यसौराहावधि ये सौराश्च तेषामन्तरम् । अत एव वक्ष्यते “चेज्चान्द्रेभ्यस्तदा सौराः” इति । सौरभ्योऽधिमाससाधनं चान्द्रीकरणार्थमेव करिष्यति । एवमवमेव्यपि योज्यम् । सौरवर्षादौ रविः शून्यम् । सौरवर्षादित इष्टकालावधि यावन्तः सौराहास्तावन्तोऽर्कभागाः स्युः । चैत्रादितश्चैत्रादिगतचान्द्रान्ते रविरपेक्षितः । सौरवर्षादित इष्टकालावधि ये सौरास्तेषामज्ञातत्वेन चैत्रादिगतचान्द्रा यावन्तस्तावन्त एव सौरवर्षादितो रवेरंशा इति कल्पितम् । तत्राधिशेषं शोध्यं पूर्वन्यायेन । परन्तु सौरमाधिशेषमेव

कल्पितसौरभ्यो हातुमुचितं वास्तवसौरज्ञानार्थम् । यत् तु सिद्धमधि-
 शेषं तत् तिथ्यात्मकमिति निरूपितम् । अधिशेषस्य सौरीकरणाधानु-
 पातः । कल्पचान्द्रेः कल्पसौरास्तदेष्टाधिशेषेण त्रिंशदुणितेन कल्पसौरा-
 हभक्तेन किमिति सौरतुल्ययोगुणहरयोर्नाशे त्रिंशता चान्द्रेषु भक्तेषु
 चान्द्रमासा एव भवन्ति । तस्मादधिशेषाच्छिमासलब्ध्या हीनाश्चैत्रा-
 दिगततिथयो रव्यंशा इष्टतिथ्यन्ते भवन्ति । अस्मिन् रवौ शुद्धूनचैत्रा-
 दिगततिथयो द्वादशगुणा योज्याः । स च सौरर्षादेश्चन्द्रो भवति ।
 अत्र सौरवर्षादिजश्चन्द्रो योज्यः । द्वादशगुणिता शुद्धिः सौरवर्षादौ
 लवाद्यश्चन्द्रो भवति । तस्मादधिशेषाच्छिमासलब्ध्या हीनास्त्रयोदश-
 गुणाश्चैत्रादिगततिथयश्चन्द्रास्तिथ्यन्ते भवन्ति । तिथ्यन्तसूर्योदयघोर्म-
 ध्येऽवमशेषम् । तच्चान्द्रगणसिद्धत्वात् सावनम् । तत्रानुपातः । यद्येकेन
 सावनेन रविगतिर्लभ्यते तदाऽवमशेषेण किमिति रविगुतिर्गुणो हरस्तु
 कल्पचान्द्राहाः । गुणहरौ गुणेनापवर्त्य रविहरः कृतः । रविगत्या चन्द्र-
 गतौ हृतायां स्वपञ्चत्रिंशंशयुक्तास्त्रयोदश लब्धाः । अतः सर्वे निरव-
 द्यम् । चन्द्राहतुल्येन परमावमशेषेण रविगतिर्लभ्यते तदेष्टेन किमित्य-
 नुपातः कृतो भाष्यकारेण स त्वयुक्त एव । 'महीमितादहर्गणात् फना-
 नी'ति सावनदिवस एव रविमध्यकला वत्यन्ते न चान्द्रे । तस्मात्
 तावदिदमयुक्तम् । चान्द्रगणसाधितावमशेषस्य सावनस्येच्छास्थानीयस्य
 प्रमाणस्यानीयवान्द्राद्विजातीयत्वमपि दोषावहम् । अराशिके प्रमाणे-
 च्छपोः समानजातित्वनियमात् । समानजातित्वं सादृश्यादवगम्यते ।
 सादृश्यमुपाधिना क्वचिदवगम्यते । अशीतिवराटकप्रमाणकस्य पणस्या-
 शीतिवराटकमानपणैः सादृश्यावबोधः । क्वचिज्जात्याऽपि । घटानां घटैः ।

“त्रिज्ये पृथक् कोटिभुजाहते ते कर्णोद्धृते लम्बपलज्यके स्तः” ।

इत्यत्र सर्वेष्वन्तेषु पलभा भुजो द्वादश कोटिः पलकर्णः कर्णं
 इत्येवमावर्तत इत्युपाधिनैव प्रमाणेच्छयोः समानजातित्वमिति न

कश्चिद्विषयः । प्रकृते तु चान्द्रमिदं सावनमिदमित्युपाधिभेदेनैव भेदस्य
सुज्ञानत्वात् । प्रमाणेच्छयोर्विसदृशत्वं न दण्डेन परानुव्रते । अतो-
ऽन्यथा भाष्यं व्याक्रियते । तावच्चन्द्रदिनमध्य सावनं पूर्वाक्तप्रकारेण
ज्ञात्वा तन्मध्ये रविगतिमानमानयेत् । चान्द्राहतुल्येनेत्यत्र चान्द्रदिनेऽहः
सावनं तच्चान्द्राहशब्देनोच्यते । इयमानीता रविगतिश्च रविगतिशब्देनो-
च्यते । तस्माद्युक्तोऽयमनुपातः । चान्द्रान्तर्वर्तिना सावनेन तन्मध्यवर्तिनी
गतिर्लभ्यते तदाऽवमशेषेण क्रिमिति । यद्वाऽवमशेषस्य कल्पचान्द्रा
हरस्तस्मात् परमावमशेषं कल्पचान्द्रतुल्यमेव स्यात् तदेकसावनतुल्यमतो
युक्तोऽनुपातश्चान्द्राहतुल्येन परमावमशेषेणेति । अत्र चान्द्राहपदेन
कल्पचान्द्रा उच्यन्ते ॥ ६-७ ॥

मरीचिः—अथ प्रकारान्तरेणार्कचन्द्रानयनमुपजातिकाभ्यां लाघ-
वादाह । कोट्याहतैर्यद्वयभैरवाप्तमिति चैत्रशुक्लादिष्टमासतिथिप्रारम्भ-
समयपर्यन्तं गतास्तिथयोऽहर्गणानयनगृहीता एव ग्राह्याः । तेन मध्येऽधि-
मासपातोऽपि चेत् तस्यापि तिथयो न ग्राह्या इति ध्येयम् । एताः
वृथकस्यास्त्रयोदशगुणा भागाद्यौ सूर्यचन्द्रौ स्तः । तिथिमितोऽंशा-
द्योऽर्कः । त्रयोदशगुणितोऽंशाद्यश्चन्द्र इत्यर्थः । विशेषमाह ताविति ।
अधिशेषात् अहर्गणानयने गताधिमासेष्वगतेषु यद्वाज्यशेषं तदङ्कुमितात्
शशिमासलब्ध्या कल्पोक्तचान्द्रमासभक्ताप्तफलेन तौ सूर्यचन्द्रौ तिथ्या-
नीतौ हीनौ । पुनर्विशेषमाह युताविति । स्वस्वधनाहूयाभ्यां यथा-
स्याने युतौ । एतेन धनशब्देन युतं कार्यमिति सूचनादयोदंशादिफले-
नेत्युक्तं भवति । चकारः ममुच्चयार्थः । भागास्त्रिंशद्वक्ताः । राश्याद्यौ
सूर्यचन्द्रौ दिनगणानीतौ तत्तुल्यौ स्त इत्यर्थसिद्धम् । तयोर्भगणज्ञानं
व गतवर्षगतचन्द्रमासज्ञानात् प्रयोजनाभावाच्च नोक्तम् । अथार्कचन्द्र-
योर्धनफलानयनमाह । कोट्याहतैरिति । न्यूनाहशेषं कोट्याहतैर्भव-
भैरैर्भक्तं यत् यदङ्कुमितं कलाद्यं प्राप्तं तत् फलं सूर्यस्य धनाख्यं स्यात् ।
तत् सूर्यफलं त्रयोदशगुणं स्वयञ्च त्रिंशदंशयुक्तं विधोः स्वं धनाख्यं स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । “रवेश्चक्रभोगोऽर्कवर्षं प्रदिष्टम्”-इत्युक्तेन मेघाद्यर्क-
 सञ्चाररूपवर्षादितो ये सौरदिवसास्त एव मध्यमसूर्यांशः । तेषामिष्ट-
 शुक्लादिगततिथयो द्वादशगुणिता योज्याश्चन्द्रोऽपि मध्यमः स्यात् ।
 तत्र सौरवर्षाद्यज्ञानेन सौरदिनानां तदादीनामज्ञानात् चैत्रादिरूप-
 चान्द्रवर्षादिज्ञानात् । तत इष्टकालपर्यन्तं चान्द्रदिनज्ञानेन चैत्रादीष्ट-
 तिथ्यारम्भपर्यन्तं चान्द्रदिवसा एव सौरदिवसाः कल्पिताः । एतन्मित
 एवांशाद्योऽर्कः । अयं द्वादशगुणितशुक्लादिगततिथियुतश्चन्द्रज्ञानार्थं
 कार्यस्तत्र चान्द्रमासे पूर्णभगणान्तरसम्भवेन चैत्रादीष्टतिथयो द्वादशगुणा
 योजिता लाघवात् । भगणानां प्रयोजनाभावेन राश्यादिवास्तवचन्द्र-
 ज्ञानसम्भवात् । अतः सूर्यस्य तिथिमितत्वकल्पनालाघवेन त्रयोदशगु-
 णानां चैत्रादितिथीनां भागादिचन्द्रत्वं सिद्धम् । अत्र उपपन्नं चैत्रादी-
 त्यदार्ढ्यम् । अथ सौरदिनज्ञानात् कल्पितसौरं वास्तवचान्द्रमिति सौर-
 चान्द्रान्तररूपाधिशेषमधिकं वास्तवसौरदिनेभ्य इत्यधिशेषमुभयत्र रवि-
 सम्बन्धाविष्काशनीयम् । तत्राहंगणानयनेऽधिशेषं तदधिमासपतितका-
 लादिष्टतिथ्यारम्भपर्यन्तं ये चान्द्रदिवसाः सावयवास्तत्तुल्यसौरदिनाना-
 मधिशेषं चान्द्रांशः । एतत् तत्र युक्तम् । इष्टकाले तन्मितसौराभावात्
 इष्टकाले वास्तवतादृशचान्द्रादधिशेषमानेयम् । तत्तुल्यचान्द्रदिनैः कल्पा-
 धिमासास्तदेष्टचान्द्रदिनैः क इत्यनुपातेनार्हंगणोपपत्तौ दर्शितम् । एत-
 त्सौरमितकल्पसौरैः कल्पचान्द्रास्तादाऽनेन के इति गुणहरनाशेनार्हंगणा-
 नयनेऽधिमासलब्धौ शेषं कल्पसौरभक्तह्यमधिशेषं चान्द्रसिद्धमेवास्ति ।
 अतः कल्पचान्द्रैः कल्पसौरास्तादैर्नास्तिद्वेन के इति पूर्वविपरीतेन कल्पसौर-
 तुल्यगुणहरयोर्नाशाच्छेषं कल्पचान्द्रभक्तमित्यधिशेषं रूपं सौरं वास्तवं
 तत्काले सिद्धमिति वक्ष्यति । एतन्मासादिकमिति दिनात्मकार्यं
 त्रिंशदुणः । शेषस्येति गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्याने चान्द्रमासाः ।
 दिनत्रिंशदंशस्य मासत्वात् अत उपपन्नं तौ चाधिशेषाच्छिमासलब्ध्या
 होनाविति । अथैवं पुष्पवन्ताविष्टतिथ्यारम्भे सूर्यादयकरणार्थमवम-

शेषेण सावनात्मकेन चाल्यौ । तदर्थं कल्पकुट्टिनैः कल्पसूर्यभगणकला
 ८३३१२००००००००० चन्द्रभगणकलाश्च १२४७६७१२८००००००० लभ्यन्ते
 तदाऽवमशेषात्मकसावनेन का इत्यनुपातेनाहर्गणसाधनेऽवमलब्धौ शेषस्य
 कल्पचान्द्रदिनहरस्य स्थितत्वेन भाज्यशेषं भगणकलागुणितं कल्पचान्द्र-
 रविसावनदिनघातेनानेन खर्वघ्नशरेषुदेवेन्द्रतानाष्टाङ्कुरामगोद्वितत्त्वमितेन-
 २५२८३८८८८१४३३५५०००००००००० भक्तं लब्धं प्रत्येकं कलात्मकं
 योज्यम् । तत्र सूर्यस्य गुणहरौ गुणेनाब्जगुणितेन रविसुराङ्कमितेन
 ८३३१२०००००००००० अपवर्त्य हरस्याने किञ्चित् न्यूनवेदाष्टाङ्कुरामाङ्काष्टाङ्क-
 दिग्भूमिता २७१०६८८३८८३ । ५८ । ३ । ४५ उत्पन्नाः । अत्र गणितसौकर्यार्थं
 किञ्चिदधिकनृपषष्टिदियाममिताः ३१०६०१६ । १५ योजिना जाता उक्त-
 हरमिताः २७११०००००००० । फलयोर्हरभक्तयोः पूर्वविकलान्तराभावात्
 इदं फलं सूर्यस्य योज्यमिति धनञ्जाऽस्यात् उपपन्नं कोट्याहृतै-
 रित्यादि तयोरित्यन्तम् । एवमुक्तमार्गेण चन्द्ररेणानेन स्वर्गाङ्कखाङ्क-
 भनखमितेन २०२७६२८२१ किञ्चिदधोऽवयवयुत्तेनावमशेषे भक्ते फलं
 चान्द्रचालनं स्यात् । तत्रेदं गुरुभूतं विहाय लाघवात् सूर्यफलदेव
 चन्द्रफलमानीतं तदर्थं सूर्यभगणैः सूर्यफलं तदा चन्द्रभगणैः किमित्यनु-
 पातेन गुणहरौ हरेणापवर्त्य गुणस्याने सावयवाङ्काः १३ । २२ । ७
 ४५ । इति सूर्यफलमनेन गुण्यं चन्द्रफलम् । तत्रापि खण्डगुणानार्थं
 त्रयोदशमितं भिन्नं कृतम् । अत्र खण्डं सावयवम् २२ । ७ । ४५ ।
 इदमेकत्र करणार्थं खार्क-१२० वर्ग १४४०० गुणं जातम् ५३११ । तस्मात्
 द्वितीयस्याने रविफलं भवत्रीषुगुणं खार्कवर्गभक्तमिति सिद्धम् । तत्रापि
 भवत्रीषुगुणस्य खार्कवर्गभागस्तदा त्रयोदशगुणितस्य को भाग इत्य-
 नुपातेन लब्धो भागः किञ्चित् न्यूनः सपादपञ्चत्रिंशन्मितः ३५ । १५ ।
 अत्र लाघवेनाधोऽवयवेषुनुपातः कृतः स्वल्पान्तरात् । सूर्यफलस्य न्यूनत्वा-
 द्वात् उक्तं विधेरित्यादि श्लोकान्तम् । आभ्यां फलाभ्यां योज्यौ क्रमेण

पुष्पवन्ताविति युतौ स्वस्वधनाह्वयाभ्यामित्युक्तम् । एतत्प्रकारेणैव पुष्प-
व्रतोः सूक्ष्मं साधनमुक्तं सिद्धान्तशेखरे श्रीपतिना-

“कल्पाधिमासगुणितादवमावमावशेषात्

स्माहोदृतात् फलयुतं ह्यधिमासशेषम् ।

मासादिकं फलमतः शशिवासरैः स्यात्

स्माद्द्वैहंताच्च दिवसादवमाशेषात् ॥

चैत्रादितो विगतमासदिनैर्युतं तत्

कृत्वा दिनादय पृथग्गुणितं च विश्वैः ।

मासादिना विरहिते विहिते क्रमेण

यद्वा दिवाकरनुपारकरौ भवेताम् ॥

इति श्लोकद्वयेन ॥ ६-७ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण ग्रहानयनमाह ।

अर्कसावनदिवागणो हतः

स्वस्वसावनदिनैस्तु कल्पजैः ।

खाभ्रवाणगिरिरामखन्निगो-

शक्रविश्वविहृदासराशिभिः ॥ ८ ॥

विवर्जितो विकर्त्तनो गृहादिको गृहादिकाः ।

ग्रहा भवन्ति वा बुधैर्विचिन्त्यमन्यदप्यतः ॥ ९ ॥

वा. भा.-अहर्गणाद्ग्रहस्य कल्पसावनदिनैर्गुणितात् खाभ्रवा-
णगिरिरामखन्निगोशक्रविश्वै-१३१४९३०३९५०० विहृताद्यत् फलं राश्यादि-
तेन राश्यादिको रविरूनाऽभीष्टो ग्रहः स्यात् । अस्मादानयनप्रकारा-
द्बुधैरन्यदपि प्रकारान्तरं विचिन्त्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । भगणैरूना भभ्रमा ग्रहसावनदिवसा भवन्ति । तै-
सावनैरूनास्ते भभ्रमा ग्रहभगणा भवन्ति अतोऽहर्गणाद्ग्रहवदनुपातेन
गतभभ्रमान् ग्रहसावनदिवसांश्चानीय तैः सावनैस्ते भभ्रमा वर्जित-

यदि क्रियन्ते तदा भगणादिको ग्रहा भवतीत्युपायो दृष्टः । अथ च यो भगणाद्व्यो रविपगतः सोऽहर्गणतुल्यैर्भगणैर्युतो यावत् क्रियते तावद्गत-
भभ्रमा भवन्ति । यतः कुदिनानां रविभगणानां च योगे भभ्रमाः । अत्र
भगणानां प्रयोजनाभावाद्वाश्यादिरेव रविभभ्रमावयवीभूतो ग्रहीतः ।
एवं ग्रहगतसावनानयनेऽपि । तत्र ग्रहकल्पसावनैरहर्गणे गुणिते कुदि-
नैर्हृते भगणादिकं किल फलं भवति । तद्द्वादशगुणितं राश्यादिकं-
स्यात् । अतः कुदिनानि द्वादशभिरपवर्तितानि भागहारः कृतः ।
लब्धराशिषु द्वादशतष्टेषु ये भगणा लभ्यन्ते ते प्रयोजनाभावात् त्याज्याः ।
अत उक्तम् । आप्तराशिभिर्विवर्जितो विकर्तन इत्यादि जातं सर्वमुप-
चम् ॥ ८-९ ॥

वा.वा.-अथ रव्यहर्गणाभ्यां ग्रहानयनमाह अर्कसावनदिवागणो-
हत इति । रविभगणसावनयोगे भभ्रमा इत्युक्तम् । 'भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता
यस्य तस्य कुदिनानि तानि वा' इति कल्पे ग्रहसावनान्यपि वेद्यानि । तत
इष्टग्रहेष्टसावनज्ञानं त्रैराशिकेन । कल्परविसावनैः कल्पग्रहसावनास्तदेष्टा-
र्कसावनगणेन किमिति । एतानि ग्रहेष्टसावनानीष्टभभ्रमेभ्यः शोध्यानि
तत्रेष्टभभ्रमो नामेष्टभगणाद्व्यारवेष्टिरविसावनस्य च योगः । इष्टराश्याद्व्यो
रविस्तु भभ्रमावयवः । तस्मादिष्टभभ्रमाणां पञ्चावयवाः । तत्र पूर्वा-
क्तानुपातेन ग्रहेष्टसावनेषु यच्छेषं तद्द्वादशगुणं रविकल्पसावनहृतं सद्यो
राशयस्ते रविराशिभ्य एव शोध्याः । अत्र राश्यादिग्रहाणामेव प्रयोजना-
दनुपातेन सिद्धो यो ग्रहकल्पसावनरवीष्टसावनघातः स एव द्वादशगुणः
कार्यः । रविकल्पसावनैर्भाज्यः । तत्र गुणहरो गुणेनापवर्त्य हर एव
बाभ्रवाणेति पठितः । लब्धं राश्यादि चतुर्धा । तद्वाश्याद्व्यारवेः शोधितं
जाता राश्यादिका ग्रहाः ॥ ८-९ ॥

मरीचिः-अथ प्रकारान्तरेण सूर्याद्ग्रहानयनं रथोद्भूताप्रमाणिकाभ्या-
माह अर्कसावनदिवागणो हत इति । प्रागानीतोऽहर्गणः कल्पीयैः स्वस्व-

सावनदिनैः 'भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य' इति ज्ञातैर्गुणिताः ।
 अस्मात् । इन्द्राणां चतुर्दशसङ्ख्यात्वात् तत्पयायपदेन चतुर्दशेत्येत-
 दङ्क-१३१४६३०३७५०० भक्तादाप्तफलराश्यादिभिः । अत्रोपरि द्वादशतृ-
 मित्यर्थसिद्धम् । अर्कसावनदिवागणादृतादिति पाठे त्ववतिः । गृहादिको
 राश्यादिको विकर्तनः सूर्यः । "विकर्तनार्कमार्तगृह—"इत्यभिधानात् ।
 विवर्जितो हीनः । गृहादिका राश्यादिका गृहा भवन्ति । गृहा इत्युपल-
 क्षणं कल्पभगणसम्बन्धिनः । तेन यत्सावनेन फलमानीतं तेनोक्तार्कः स
 इष्टकाले भवतीत्यर्थः । वा प्रकारान्तरेण । उपसंहारार्थमाह बुधैरिति ।
 अतोऽस्माद्वृत्ताः सूर्याद्गृहाः प्रकारान्तरेण । अर्कवन्द्यौ साधितौ यद्युक्तिभि-
 स्तत्सदृशयुक्त्या अन्यदपि प्रकारान्तरेण गृहानयनमुक्तभिन्नं बुधैर्गणित-
 त्वज्ञैर्विचिन्त्यम् । तथा च प्रकाराणामनेकत्वसम्भवात् सर्वेऽपि प्रकारा
 वक्तुं न शक्यन्ते ते स्वबुद्ध्या ज्ञेया इति यथा सूर्याद्गृहाः साधितस्तथे-
 ष्टग्रहज्ञानादितरग्रहाः साध्याः । तथा हि यद्ग्रहज्ञानमस्ति तस्य सूर्याहर्ग-
 णेनानुपातादिष्टकाले सावनानि सावयवानि भगणाद्यात्मकानि साध्यानि
 एतानि तस्यैव तदात्मकस्य योज्यानि । ततः सिद्धेतरग्रहसावनानि
 तदात्मकान्यर्कदिनगणानुपातेनानीय हीनानि तत्र शेषं भगणात्मकं तदि-
 तरग्रहो भवति ।

अत्रोपपत्तिः । 'भभ्रमास्तु भगणैर्विवर्जिता यस्य तस्य कुदिनानि
 तानि वा' इत्यस्य वैपरीत्येन कल्पग्रहाः सावनाना भभ्रमग्रहभगणा
 भवन्तीति सिद्धम् । तथेष्टकालेऽपि भगणादिसूर्याहर्गणयोगो गतभभ्रम-
 सङ्ख्या स्यात् । अत्र कल्परविसावनैः कल्पग्रहमावनानि तदाऽहर्गणेन
 कानीत्यनुपातेनेष्टकाले यद्ग्रहगतसावनानि स एव भगणादौ ग्रहे
 भवति तत्रेष्टकाले राश्यादिग्रहस्यैव सर्वत्रावश्यकत्वेन लाघवाच्च गत
 भभ्रमग्रहसावनाधोऽवयवयोरुक्तरीत्याऽन्तरस्य राश्यादिग्रहसंभवेन गत
 सावनाधोऽवयवो राश्यादिक आनेय इति द्वादशगुणो गतसावनानाम्

तेन गुणहरौ द्वादशकुदिनरूपौ गुणेनापवर्त्य कुदिनस्थाने १३१४६३०३७५००
तथा चार्हणः स्वस्वकल्पसावनगुण उक्तहरभक्तः फलं सावना-
वयवराश्याद्यम् । साजात्येनान्तरस्योक्तत्वाद्घट्याद्यकरणेऽपि न क्षतिः ।
राश्यादिसूर्यस्यैव भक्षमाधोऽवयवत्वात् फलोनरविः शेषस्य राश्यादि-
ग्रहत्वप्रतिपादनात् । राशीनां द्वादशाधिकत्वाभावात् । फलं द्वादश-
तष्टमुपरीति राशिपदेनार्थसिद्धम् । एतद्वीत्याऽन्यप्रकाराणां सम्भवाद-
न्यदपि विचिन्त्यं बुधैर्वैचित्र्यात् । अत उपपन्नमर्कसार्वनेत्यादि विचि-
न्त्यमन्यदप्यत इत्यन्तम् ॥ ८-९ ॥

इदानीमानयनप्रकारान्तराणामुपपत्तिमाह ।

यथायथाऽधिमासकाऽवमेन्दुमासपूर्वकाः ।

परस्परं युतोनिता भवन्ति खेटपर्ययाः ॥ १० ॥

त एव सूर्यसावनद्युपण्डितोऽनुपातजाः ।

तथातथा युतोनिता भवन्ति तेऽथ वा ग्रहाः ॥ ११ ॥

वा. भा.—अत्राधिमासवमेन्दुमासपूर्वका इति पूर्वशब्दोपा-
दानादन्येऽप्यभीष्टा राशयो यथायथा परस्परं युतोनिताः सन्त इष्टग्रह-
भगणसमा भवन्तीति पूर्वं संप्रधार्य तानेव राशीन् भगणान् प्रकल्प्याह-
र्यणादनुपातेन फलानि साध्यानि । तेषां फलानां तथातथा योगे वियोगे
च कृते ग्रहः स्यादिति । तद्वथा ।

‘इन्दुमण्डलगुणेन्दुसंगुणब्रधचक्रविधरेऽधिमासकाः ।’

इति चन्द्रभगणानां त्रयोदशगुणार्कभगणानां चान्तरे यद्यधि-
मासा भवन्ति तदा त्रयोदशगुणार्कभगणाधिमासयोगे चन्द्रभगणाः स्युरि-
त्यर्थान्जातम् । अतोऽर्हणादधिमासमानीय त्रयोदशगुणोऽर्कस्तेनाधि-
कश्चन्द्रः स्यादित्येवमादीनि प्रकारान्तरशतान्युत्पद्यन्ते ॥ १०-११ ॥

वा. वा.—अत्राध्यायान्तमेकादशवृत्तानि भाष्ये स्पष्टानीति ॥ १०-२० ॥

इति श्रीकृष्णदेवज्ञात्मजनुसिंहकृतौ ग्रहानयनाध्यायः ।

मरीचिः—अथ विचिन्त्यमित्युक्तं कल्पे उक्ताधिमासावमचन्द्रमासंख्या-
दयः । आदिपदात् तत्र कथं विचिन्त्यमिति चिन्तनरीतिं प्रमाणिकाभ्या-
माह । यथायथेति । त एव सूर्यसावनदिनादयः कल्पोक्तपदार्थसंख्याः
परस्परं युतोनिता युता ऊनिता वा इदमुपलक्षणम् । परस्परं गुणिता भक्ता
इत्यादि यथायथा यद्वीत्या खेटपर्यया ग्रहभगणसंख्याः कल्पोक्ता भवन्ति
इति प्रकारं निश्चित्येष्टकालेऽपि त एवाधिमासादयः प्रकारोपयुक्ताः सूर्य-
सावनद्युपिण्डतः प्रागनीताहर्गणात् कल्पकुदिनैः कल्पोक्ताधिमासादय-
स्तदाऽहर्गणेन के इत्यनुपातजाः कार्याः । अतः फलितमाह तथेति ।
तथातथा तद्वीत्या आनीतास्तेऽधिमासादयो युतोनिता इत्युपलक्षणात् ।
सङ्कननादिपरिकर्मप्रकारविषयाः कार्याः । अथ वा प्रकारान्तरेण ग्रह-
भवन्ति । यथा इन्दुमण्डलगुणेन्दुसंगुणेत्युक्तवैपरीत्येन त्रयोदशगुणार्कभग-
णाधिमासयोगे चन्द्रभगणाः कल्पे चन्द्रभगणाधिमासान्तरं त्रयोदशभक्तम
र्कभगणश्च भवतीतीष्टकालेऽहर्गणानुपातेनाधिमासा भगणाद्या आनेयाः
तद्युक्तस्त्रयोदशगुणार्कश्चन्द्रः स्यात् । तद्वीनश्चन्द्रस्त्रयोदशभक्तोऽर्कः
स्यात् । एवमन्तरं तरणिचन्द्रचक्रजमित्युक्तवैपरीत्येनेष्टकाले चन्द्रमास
भगणाद्याः साध्यास्तदूनश्चन्द्रोऽर्कः । तद्युतोऽर्कश्चन्द्रः । एवं चन्द्र
चक्रदिवसैक्यमूनितमित्युक्तवैपरीत्येनेष्टकालेऽहर्गणाद्गुणाद्या अवमचन्द्र
मासचन्द्रदिनभभ्रमाः साध्यास्ततोऽवमे चन्द्रमासोनचन्द्रदिनैरुना भभ्रम
युताश्चन्द्रः स्यादित्यादि । तथा च यस्य कल्पभगणा येन प्रकारेणोत्पन्न
भवन्ति तत्प्रकारेणैष्टकाले स भवतीत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । “प्रमाणमिच्छा च समानजाती” इत्युक्तेन य
माणकाले गतिः सैवैच्छाकाले अन्यथा समानजातिविरोधापत्तेरिति
सुगमा ॥ १०-११ ॥

इदानीमस्योदाहरणभूतानि प्रकारान्तरेण दिश्यन्वाह ।

द्विचक्रयोगजो ग्रहो वियोगजेन युग्वियुक् ।

दलीकृतौ च तौ क्रमादमन्दमन्दगामिनौ ॥ १२ ॥

द्विपर्ययान्तरोद्भवग्रहेण वर्जितो द्रुतः ।

स मन्दगोऽथ मन्दगो युतो भवेदमन्दगः ॥ १३ ॥

वा. भा.—अत्राद्यानयनस्योपपत्तिः संक्रमणगणितेन । द्वितीयस्यातिसु-
गमा ॥ १२-१३ ॥

मरीचिः—अथैतद्वीत्याऽनेकप्रकारा उत्पद्यन्ते तत्रैतस्योदाहरणभूतप्रका-
रान् विवृत्तुः प्रथमं संक्रमसूत्रोपनिबद्धकर्मणा यहानयनं प्रमाणिकयाऽऽह
द्विचक्रयोगजो 'द्युवरचक्रहतो दिनसंचयः'-इत्यादिना इष्टाहद्वयभगणयो-
गमितभगणसंख्याया इष्टकाले भगणाद्व्यो यहः । तद्भगणान्तरमितभगणा-
नीतयहेण स्यानद्वये क्रमेण युग्युक्तो वियुक् हीनः कार्यः । तौ स्यान-
द्वयस्यावर्धितौ । चः समुच्चये । क्रमात् योगान्तरक्रमात् अमन्दमन्दगामिनौ ।
द्वयोर्मध्ये यस्य भगणा अधिका यस्य च न्यूनास्तौ शीघ्रमन्दगतियहौ
भवतः । यहोपलक्षणादुच्चपातकेन्द्राण्यपि भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । लघुबृहद्राश्यार्यदन्तरं तल्लघुराशौ तिप्यते तदा
बृहद्राशिः । अस्मिन् तदूने लघुराशिरिति प्रत्यक्षसिद्धम् । अतो लघु-
बृहद्राश्यार्योगे ज्ञाते ज्ञाततदन्तरयुक्तेर्द्विगुणो बृहद्राशिः । अन्तरे हीने च
लघुराशिर्द्विगुणः । योगे बृहल्लघुराश्यारेव सत्त्वात् । तत एतौ द्विभक्तौ
क्रमेण बृहल्लघुराशी स्तः । एवं यहयोरिति सुगमा । अत उपपन्नं द्विचक्र-
योगज इत्यादि ॥ १२ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शीघ्रमन्दान्यतरज्ञाने तदन्यतरज्ञानं संक्रमो-
पपत्तिरूपं प्रमाणिकयाऽऽह द्विपर्ययान्तरोद्भवग्रहेणेति । ययोर्द्वयोर्भगणा
न्तरानुन्यभगणात् द्युवरचक्रेत्यादिनाऽऽनीतो यहस्तेन तद्द्वयान्यतरश-
घ्नो वर्जितो हीनः सः शेषमितो मन्दगतिस्तदितरो भवेत् । अथ ज्ञातो
मन्दगतिर्युतोऽमन्दगः शीघ्रगतिस्तदितरः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । भगणान्तरोत्पन्नस्येष्टकाले तदन्तरत्वादन्तरेण बृहद्राशिरुनो लघुराशिरयं युता बृहद्राशिरिति पूर्वाक्तेन मन्दशीघ्रयह-
ज्ञानं सुगममित्युपपन्नं द्विपर्ययेत्यादि ॥ १३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेणाह ।

केन्द्रोच्चयोश्चञ्चलयोर्वियोगे

योगेऽथ वा स्यान्मृदुनोः प्रसाध्यः ।

* साध्यस्य चक्रैर्गुणितः प्रसिद्धो

भक्तो निजैः स्यादथ वा प्रसाध्यः ॥ १४ ॥

वा.भा.—अत्रोपपत्तिः । शीघ्रोच्चाद् यह शोधिते शीघ्रकेन्द्रं भवति । शीघ्रकेन्द्रे शोधिते यहो भवतीति किमाश्चर्यम् । मन्दोच्चो नो यहो मन्द-
केन्द्रम् । तत् केन्द्रं मन्दोच्चेन युतं यहो भवतीति किं चित्रम् । यदि सिद्धयहस्य युगभगणैः सिद्धयहो लभ्यते तदा साध्यभगणैः किमिति फलं साध्ययहः स्यादित्युपपन्नम् ॥ १४ ॥

मरीचिः—अथ केन्द्रोच्चज्ञाने यहज्ञानमिष्टयहे ज्ञाते तदाऽन्येष्टयहज्ञानं च प्रकारान्तरेणेन्द्रवज्रयाऽऽह केन्द्रोच्चयोश्चञ्चलयोरिति । खेचरोच्चभग-
णान्तरोन्मिता इत्यादिना ज्ञातमन्दशीघ्रकेन्द्रभगणभ्यां मन्दशीघ्रोच्चभग-
णभ्यश्चोक्तप्रकारेणोच्चकेन्द्राणि साध्यानि । तत्र चञ्चलयोः केन्द्रोच्चयोः शीघ्रोच्चकेन्द्रयोर्वियोगेऽन्तरे प्रसाध्यः । यत्केन्द्रोच्चे स इष्टो यहः स्यात् । अथ मृदुनोः केन्द्रोच्चयोर्मन्दोच्चकेन्द्रयोर्यागे यस्य मन्दोच्चकेन्द्रे स इष्टो यहः स्यात् । द्वितीयमाह साध्यस्येति । प्रसिद्धभागणादयो ज्ञाते

$$\begin{aligned}
 & * \text{अस्य नवीनोपपत्तिः ।} \quad \frac{\text{सि. यु. भ} \times \text{अह}}{\text{युकु}} = \text{सिप} \therefore \frac{\text{अह}}{\text{युकु}} = \frac{\text{सिप}}{\text{सि. यु. भ}} \\
 & \text{एवम्} \quad \frac{\text{अह}}{\text{युकु}} = \frac{\text{साय}}{\text{सा. यु. भ}} \therefore \frac{\text{सिप}}{\text{सि. यु. भ}} = \frac{\text{साय}}{\text{सा. यु. भ}} \therefore \frac{\text{सा. यु. भ} \times \text{सिप}}{\text{सि. यु. भ}} = \text{साय} \\
 & \text{अत उपपन्नम् ।}
 \end{aligned}$$

यह इष्टः साध्यस्य इष्टस्य भगणैर्गुणितो निजैर्ज्ञातस्य यहस्य भगणैर्भक्तः
फलं प्रसाध्य इष्टयहः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । खिवरोच्चभगणान्तरोन्मिता इत्यादिनेष्टकाले केन्द्रस्य
ग्रहोच्चांतरत्वं सिद्धम् । तत्र ग्रहभगणेभ्यः शीघ्रोच्चभगणानामधिकत्वा-
द्ग्रहेन शीघ्रोच्चं शीघ्रकेन्द्रं सिद्धमत्र वैपरीत्याद्ग्रहे योजिते उच्चं भवति
केन्द्रोनोच्चं ग्रह इति । अत उक्त केन्द्रोच्चयोश्चञ्चलयोर्वियोग इति । एवं
ग्रहभगणेभ्यो मन्दोच्चभगणानां न्यूनत्वान्मन्दोच्चिनो ग्रहः केन्द्रमिति
सिद्धम् । अत्र वैपरीत्यान्मन्दोच्चयोगे ग्रहः । अत उक्त योगेऽथ वा स्यान्मृ-
दुनोः प्रसाध्य इति । सिद्धग्रहभगणैः सिद्धग्रहो लभ्यते तदा तदितरेष्ट-
भगणैः क इत्यनुपातेनोपपन्नं साध्यस्य चक्रैरित्यादि ॥ १४ ॥

अहर्गणान्मध्यमयहमानीयेदानीं मध्ययहादहर्गणमाह ।

साग्रात् सचक्राच्च खगात् कहधनात्

तत्कल्पचक्राप्तमहर्गणः स्यात् ।

निरग्रचक्रादपि कुट्टनेन

वक्ष्येऽग्रतोऽग्राच्च तथाऽग्रयोगात् ॥ १५ ॥

पा.भा.—भगणराशिकलाविकला अन्ते विकलाशेषं च कुदिनैः संगुण्य
स्वच्छेदेन विभज्योपर्युपरि निक्षिपेत् । तद्वया—भगणादिविकलाशेषा-
वधि कल्पकुदिनगुणे विकलाशेषस्याने कुदिनैर्विभज्य विकलास्याने फलं
प्रतिष्य तत्र प्रष्ट्या विभज्य कलास्याने निक्षिप्यैवं भगणान्तं यावत् ।
तत्र कल्पभगणैर्हृतैर्हर्गणः स्यात् । अत्रोपपत्तिर्विलोमगणितेन ।
तथा निरयचक्रादपि यहात् तथा केवलादयादपि तथा शेषयोः शेषाणां
वा योगादहर्गणानयनमयत इति प्रश्नाध्याये कट्टर्काविधिना वक्ष्ये ॥ १५ ॥

मरीचिः—अथानीतग्रहाणां शुद्धत्वज्ञानार्थं ग्रहेभ्योऽङ्गणानयनमुपजाति-
क्रयाऽऽह सायात् सचक्रादिति । खगान् राश्यादिषिकलान्तावयवात्मक-
ग्रहात् । तदात्मके ग्रहपदस्य शक्तत्वात् । भगणाद्यात्मकार्थमाह ।

सचक्रादिति गतभगणसहितात् । तथा च भगणादिविकलान्तावयवात्म-
 काद्यहात् । कृहप्रात् कल्पकुदिनगुणितात् । ननु पूर्वोक्तग्रहमाधन-
 प्रकारेण विकलावयवान्तग्रहज्ञानेऽपि विकलाशेषादधोऽवयवाद्यहात्
 स्थूलग्रहग्रहणेनाहर्गणः कथं सिद्धोदत आह सायादिति । अथेव विकला-
 प्राप्तौ भाज्यशेषं तेन सहितः सायस्तस्मात् । तथा च ग्रहविकलागुणि-
 तकल्पमावनेषु विकलाशेषं योज्यं तच्छेषत्वात् षष्ठ्या भक्तं फलं कला-
 स्थाने तत्र षष्ठ्या भक्ते फलं भागस्थाने ततस्तत्र त्रिंशद्भक्ते फलं राशि-
 स्थाने ततस्तत्र द्वादशभक्ते भलं भगणस्थाने योज्यमिति परिभाषया गुण-
 नफलं निरवयवं भगणस्थाने कार्यम् । एतादृशात् । तत्कल्पचक्राप्तं यो गुणि-
 तस्तस्य कल्पभगणैर्भक्ताद्यन्तग्रहहर्गणः पूर्वमाधितः स्यात् । तथा च ग्रहा-
 दहर्गणश्चेत् सिद्धस्तथाऽसौ शुद्धोऽन्यथा त्वशुद्ध इति भावः । ननु 'द्युचर-
 कृहतो दिनमञ्चय' इत्यादिनाऽऽनीतस्य ग्रहस्य राश्यादिविकलावद्व्या-
 न्तज्ञानप्रयोजननाद्भगणविकलाशेषयोः परिमार्जनेन तदज्ञानाद्वाश्यादिवि-
 कलान्तावयवात्मकग्रहज्ञानेऽहर्गणः कथं सिद्धोदत आह निरयचक्रा-
 दिति निर्गतेऽयचक्रे यस्मात् तादृशग्रहात् राश्यादिविकलान्तावयवात्म-
 कात् । अग्रतो 'राश्यादेर्विकला दृढभगणगुणाश्चक्रविकलकाभक्ताः' इत्या-
 द्युक्तप्रकारेणानीतभगणशेषात् कुट्टकेन 'दृढभगणा येन गुणाः' इत्यादि-
 प्रश्नाध्यायोक्तप्रकारेण वक्ष्येऽहर्गणमिति शेषः । अपिः समुच्चये । अथैतत्प्र-
 संगेन वक्ष्यमाणप्रकारौ स्मारयति केवलविकलाशेषात् 'कल्याऽथ शुद्धि-
 र्विकलावशेषम्'-इत्यादिनाक्तकुट्टकप्रकारेण कुट्टकाध्याये वक्ष्ये । एतेन पाटी-
 बीजे ग्रहगणितोत्तरं कृते इति सूचितम् । अथयोगात् भगणशेषाद्यग्रहयो-
 गात् । 'उद्दिष्टं कृतप्रमम्बुधिह्वनम्'-इत्यादिना प्रश्नाध्याये तथाऽहर्गणं
 वक्ष्ये इत्यर्थः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पग्रहभगणैः कल्पसूर्यमावनतुल्याहर्गणस्तदा
 गतभगणाद्यवयवरूपग्रहेण क इत्यनुपातेनाहर्गणज्ञानम् । तत्र विकला-

शेषाद्रप्यवयवसम्भवान्निरवधित्वात्लाघवाच्च विकलाशेषे कुदिनहरूप-
गुणहरणोस्तुल्यत्वाच्चाशकरणेन गुणनोतरं विकलास्थाने विकलाशेषं
केवलं योज्यमत उपपन्न सायात् सचक्रादित्याद्युक्तम् ॥ १५ ॥

इदानीमहर्गणादपि कल्पगतमाह ।

अभिमतद्युगणादवमैर्हतात्

क्षितिदिनाप्तगतावमसंयुतः ।

दिनगणः स भवेत् तिथिसञ्चयः

पृथगतोऽधिकमाससमाहतात् ॥ १६ ॥

विधुदिनाप्तगताधिकमासकैः

कृतदिनै रहितोऽर्कदिनोच्चयः ।

भवति मासगणः खगुणोद्धृतो

रविहृतः स च कल्पगताः समाः ॥ १७ ॥

षा.भा.-स्पष्टार्थमिदम् ।

अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकाभ्याम् । अहर्गणानयनाद्विलोमप्रकारेण कलि-
गतानयनं सुगमम् ।

मरीचिः-नन्वहर्गणस्याशुद्धत्वे ग्रह शुद्धि कथमतोऽहर्गणस्य शुद्धत्वज्ञानाय
कल्पगतवर्षाद्यानयनं तत एव द्रुतविलम्बिताभ्यामाह अभिमतद्युगणा-
दिति । अहर्गणनग्रनश्लोकानुरोधेन स्पष्टार्थम् । अवमशेषाद्घट्यादव-
यवो न याह्यः । अशिशेषाच्चैत्रादिगतमासशुक्लादिगततिथिज्ञानार्थं दिना-
दवयवो न याह्यः । तदप्रयोजने याह्य इति ध्येयम् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पमावनेः कल्पावमानि तदाऽहर्गणेन कानीत्य-
नुपातेनावमानि निरयाणि योज्यान्वहर्गणे तिथ्यन्तकाले चन्द्राहर्ग-
णसिद्ध्यर्थं पूर्वं तथैव सिद्धत्वात् । निवयवेन लाघवाच्च कल्पचान्द्र-
दिनैः कल्पाधिमासास्तद्रेष्ठचान्द्रैः क इत्यनुपातेनाधिदिनान्वेष कुतो
नानीतानि लाघवादिति वाच्यम् । कल्पेऽधिदिननिबन्धनाभावात् सौरा-

हर्गणस्त्रिंशद्भुक्तः सौरमासाः फलम् । शेषं सौरदिनानि । द्वादशभक्तास्ते गत-
 सौरवर्षाणि मध्यममेपसङ्क्रमकाले शेषम् । ततः सङ्क्रान्त्यवधिसौरमासाः ।
 एत एव “कोट्याहतेर्यद्वै”-रित्यादिना सूर्यचन्द्रसाधनेऽधिशेषाच्छशिमा
 सलब्ध्या’ इत्यनेन चैत्रादिचान्द्रदिनानां सौरदिवसाः प्रतिपादिताः । अत
 एव तत्स्थाने चैत्रादिचान्द्रमासशुक्लादिगततिथिज्ञानार्थं निरवयवाधि-
 मासा हीनाः कार्याः । शेषं सौरचान्द्रदिनयोगस्तादृशो भवति । सौरदि-
 नानां बहुत्वादकदिनोच्चय इत्युक्तमिति तथाऽपि न त्तिरित्यभिमत-
 द्युगणादित्यादि श्लोकद्वयं पूर्ववैपरीत्येनोपपन्नम् ॥ १७ ॥

इदानीं कलिगतादप्यहर्गणमाह ।

कलिगतादथ वा दिनसञ्चयो

दिनपतिर्भृगुजप्रभृतिस्तदा ।

कलिमुखध्रुवकेण समन्वितो

भवति तद्युगणोद्भवखेचरः ॥ १८ ॥

वा. भा—अत्र कलिगताहर्गणेऽयं विशेषः । शुक्राद्यो वारो गणनीयः ।
 यतः कल्पगतादहर्गणात् कलिमुखे शुक्रवारो भवति । तत्र च ये ग्रहास्ते
 ध्रुवसंज्ञाः कल्पिताः । तद्युगणभवः खेचरश्च । कलिमुखध्रुवकेण सम-
 न्वितः कार्य इत्यत्र वासनाऽपि सुगमा ।

मरीचिः—अथ गणितलाघवार्थमुक्तप्रकारेण कलिगतवर्षेभ्योऽहर्गणादकं
 मार्यामिति तद्द्रुतत्रिलम्बितेनाह कलिगतादथ वा दिनसञ्चय इति । अथ
 वा गणितसौकर्यार्थं कलिगतात् कलियुगचरणप्रारम्भाद्गतसौरवर्षगणाच-
 न्दाद्रीन्दुगुणाः शक्युता इति ज्ञानात् ‘कथितकल्पगतेऽर्कसमागणः’-इति
 प्रागुक्तप्रकारेणाहर्गणः साध्यः । वारामंवादाद्विशेषमाह दिनपतिरिति ।
 तदा तस्मिन्वर्षे दिनपतिर्वारो भृगुजप्रभृतिः शुक्रपूर्वगणनयोक्तक्रमेण
 गण्य इति । अस्माद्यहमाधने विसंवादाद्विशेषमाह कलिमुखेति ।
 तद्युगणोद्भवखेचरः कलिगतसाधिताहर्गणात् युचरचक्रत्यानीतग्रहः

कलिमुखध्रुवकेण कलिप्रारम्भकाले यः स्वस्वध्रुवस्तेन समन्वितो राश्या-
दिषु साजात्येन युक्ति यद्वा राश्यादिको भवति भगणानामप्रयोजनात् ।

अत्रोपपत्तिः । चारप्रवृत्तिरूपकल्पादितो ग्रहसाधने लाघवादि-
ष्टकालादहर्गणे साधिते तदुत्पन्नग्रहस्तत्कालादेव । कल्पादित इति ।
अहर्गणादिकाले कल्पादितो यो ग्रहो भवेत् स योज्यस्तत्र कल्पादावधि-
शेषावमशेषाभावादहर्गणसाधने कल्पादिरीतिरेव भवतीति कलिगताद-
हर्गणः साधितः । अत एव करणादौ तदानयने तच्छेषं योजितमस्ति ।
कल्यादौ कल्पादहर्गणे साधिते सप्ततष्टे शुक्रवारो भवतीति तदादिग-
णना । कल्यहर्गणानीतवारे यथा कल्पवर्षैः कल्पकुदिनानि तदा कल्या-
दितः कल्पादिवर्षैरेभिः १९७२९४४००० कानीत्यनुपातेन परस्परमपवर्त्तने
एतेऽङ्काः १५७७९१६४५ । ४५६७ अनेनाङ्केन गुणनीया अहर्गणो भवति ।
वारापेक्षायाः सत्त्वात् पूर्वमेव सप्ततष्टौ तौ प्रथमे चत्वारो द्वितीये त्रयः ।
अनयोर्घातः सप्ततष्टः शेषं पञ्च सूर्यादिगणनया शुक्रवार इति ।
कल्यादग्रहर्गणानीतग्रहे कल्यादिजातग्रहे योज्य इति तद्ग्रहस्य योजने
स्थिरत्वाद्ध्रुवक इति संज्ञा । अतः कलिमुखध्रुवकेण समन्वित
इति ॥ १९ ॥

इदानीं कलिमुखग्रहानयनमाह ।

खाद्रिरामाग्नयः कग्निरामाङ्का

वेदवेदाङ्गचन्द्रा विलिप्ताः क्रमात् ।

षड्रसाङ्गाब्धयोऽङ्गाभ्रवेदाब्धयो

वेदषट्काभ्रभूपाभ्रभूसम्मिताः ॥ १९ ॥

वेदचन्द्रद्विवेदाब्धिनागाः कर-

द्वयब्धिवेदाब्धिशैला भवेयुः कुजात् ।

द्वापरान्तध्रुवाश्चक्रशुद्धास्तथा

सूर्यतुङ्गेन्दुतुङ्गेन्दुपातोद्भवाः ॥ २० ॥

वा. भा.-स्पष्टार्थमिदम् ।

कुजादीनां सर्वेषां ध्रुवाश्चक्रशुद्धाः पठिता लाघवार्थम् ।

मं	बु	वृ	शु	श	र०	तु ^०	चं	तु ^०	चं	पा ^०
११	११	११	११	११	२	४	५			
२९	२७	२९	२८	२८	१७	५	३			
३	२४	२७	४२	४६	४५	२९	१२			
५०	२९	३६	१४	३४	३६	४६	५८			

इति ग्रहानयनाध्यायः ।

मरीचिः—अथात्रोपयुक्तग्रहध्रुवाकान् सविखणीभ्यामाह । खाद्विरामाभनय इतः कुजादिति ल्यङ्लोपे पञ्चमी । तेन भौममारभ्य पञ्चग्रहणां शन्यन्तानामेताः क्रमात् खाद्विरामाभनय इत्याद्यङ्कुस्यापनेन विकला भौमस्य ३३७० । बुधशीघ्रोच्चस्य ९३३१ । गुरोः १९४४ । शुक्रशीघ्रोच्चस्य ४६६६ । शनेः ४४०६ । चक्रशुद्धा द्वादशराशिविकलाभ्यो १२९६००० हीना द्वापरान्तध्रुवाः कलिप्रारम्भध्रुवा विकलात्मका भवन्ति । तद्यथा—भौमस्य १२९२६३० । बुधशीघ्रोच्चस्य १२८६६६९ । गुरोः १२९४०५६ । शुक्रशीघ्रोच्चस्य १२९१३३४ । शनेः १२९१५९४ । एता विलिप्ताः १०१६०६४, ८४४२१४, ७४४४२२ । तथा तद्वच्चक्रशुद्धाः क्रमेण सूर्यमन्दोच्चचन्द्रमन्दोच्चपातोद्भवा द्वापरान्तध्रुवाः । तेषां त्रयाणां ध्रुवका भवन्ति । तद्यथा सूर्यमन्दोच्चस्य २७९९३६, चन्द्रमन्दोच्चस्य ४५१७८६, चन्द्रपातस्य ५५१५७८ विकलानां परिभाषाया जातराश्यादिका ध्रुवास्तेषाम् । तद्यथा सूर्यमन्दोच्चस्य २ । १७ । ४५ । ३६ । चन्द्रमन्दोच्चस्य ४ । ५ । २९ । ४६ । चन्द्रपातस्य ५ । ३ । १२ । ५८ । भौमस्य ११ । २९ । ३ । ५० । बुधशीघ्रोच्चस्य ११ । २७ । २४ । १९ । गुरोः ११ । २९ । २७ । ३६ । शुक्रशीघ्रोच्चस्य ११ । २८ । ४२ । १४ । शनेः ११ । १८ । ४६ । ३४ ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पादितः कल्यादिवर्षैः सहस्रघ्रवेदाध्यङ्कुट्टगा-
ङ्केन्दुमितैः १९७२९४४००० कल्पसौरवर्षैः कल्पाधिमासाधमे तद्रेष्टवर्षैः के-
इत्यनुपातेनाधिमासावमयोर्निरयतादर्शनाद्दर्शान्तसूर्योदयमेपसंक्रमका-
लानामभेद इति सिद्धम् । तत्र सप्ताङ्गपञ्चवेद-४५६७ गुणितशरवेदभूप-
गोसप्तसप्ततिथिमितानाम् - १५७७९१६४५ अहर्गणत्वप्रतिपादनादयम-
हर्गणः ७२०६३४४४२७१५ पञ्चेन्दुभक्ताध्यब्धिअङ्गखट्विनगैर्मितः ।
अस्माद्गणप्रयोजनाभावेनार्कसावनदिवागण इत्यादिना ग्रहाणां राश्या-
दिध्रुवाः समानीताः । तत्र सूर्यचन्द्रयोः पूर्णत्वेन स्वतः सिद्धज्ञानात्
भौमादीनां राश्यादिफलानयनेऽहर्गणोक्तगुणहरौ तिथिद्वगाङ्कतत्त्वेषुमितैः
५२५९७२१५ अपवर्तितौ जातौ कल्पे सावनानां गुणहरौ १३७० । २५० ।
अत्र फलस्य राश्यात्मकत्वात् स्वस्वसावनैः फलमुपरि द्वादशतष्टं जातं
सर्वेषां राश्यादि तद्वयोक्तग्रहाणाम् । मं ०।०।५६।१०। बु. शी. ३०। २।
३५। ३१। वृ०। ०। ३२। २४। शु. शी. ३०। १। १७। ४६। श. ०।
१। १३। २६। सू. ३. ९। १२। १४। २४। चं. ३. ७। २४। ३०। १४।
चं० पा. ६। २६। ४७। २। एते सूर्याद्राश्यादिशून्यमिताच्छोभ्या ग्रहा-
भवन्ति । एते निबन्धनीया इत्यङ्गबाहुल्याद्भौमादिपञ्चानां तत्साहचर्येण
सूर्योच्चादीनां च साधनस्यानापचराश्यादिफलमेव निबन्धनार्थं गृहीतम् ।
अङ्गस्वल्पत्वेन लाघवात् । अत्रापि राश्यांशादिविभागेनैव तदुक्तश्लोक-
बहुत्वसंभवात् लाघवार्थं विकला एव निबद्धाः । अत एव सूर्याच्छो-
नार्थं चक्रशुद्धा इति । अत उपपन्नं स्वाद्रिरामानय इत्यादिश्लोकद्व-
यम् ॥ १९-२० ॥

अध्यायस्य समाप्तिं सूचयति इति ग्रहानयनाध्याय इति स्पष्टम् ।
अन्यथाऽयिमयन्योक्तावसङ्गततापत्तेः । उक्तविषयाभावादिति भावः ।

इदानीं कक्षाप्रकारेण ग्रहानयनं विवक्षुः खकतां तावदाह ।
कोटिधनैर्नखनन्दपट्कनखभूभूसृद्भुजङ्गेन्दुभि-
ज्योतिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां योजनैः ।

तद्ब्रह्माण्डकटाहसंपुटतटे केचिज्जगुर्वेष्टनं

केचित् प्रोचुर्दृश्यकगिरिं पौराणिकाः सूरयः ॥ १ ॥

करतलकलितामलकवदमलं

सकलं विदन्ति ये गोलम् ।

दिनकरकरनिकरनिहततमसो

नभसः स परिधिरुदितस्तैः ॥ १२ ॥

वा. भा.—परिधौजनैस्तुल्यां गणकाः खकत्तामाकाशपरिधिं वदन्ति । तत्र कथमनन्तस्याकाशस्येप्ता वक्तुं शक्यत इत्याशङ्क्याऽहर्षतिद्युति-युजो नभसः परिधेरिदं मानं वदन्ति । अत एव पौराणिकास्ते ब्रह्माण्ड-परिधिं वदन्ति । केचित्लोकां लोकं वदन्ति । यतस्तदन्तर्वर्तिन एवार्क-रश्मयः । एवमन्ये वदन्तीति नास्माकं मतमित्यर्थः । प्रमाणशून्यत्वात् । करतलकलितसकलब्रह्माण्डगोला एवं वक्तुं शक्नुवन्ति ॥ १-२ ॥

वा.वा.—अथ कत्ताध्यायस्तत्र ग्रहकत्ताखकत्तयोर्ज्ञानोपायो भगणोपपत्तौ चिन्तितः । नत्तत्रकत्ताज्ञानं भूगर्भभूषष्ठस्यत्तितिजान्तराले दृढमण्डले स्वस्वत्तितिजोर्ध्वशङ्कुद्वयान्तरकलाभ्यः सुगमम् ।

“ पश्येज्जलादौ प्रतिबिम्बितं भं खेटं दृगौच्यं गणयेच्च लम्बम् ।

तल्लम्बपातप्रतिबिम्बमध्यं दृगौच्यहृत् सूर्यहतं प्रभा स्यात् ” ॥

ह्यायातः शङ्कुर्यः स तु भूषष्ठस्यत्तितिजात् । त्रिप्रश्नविधिना भौमादिवत्तत्रशङ्कुः साध्यः । स तु भूगर्भस्यत्तितिजादूर्ध्वं भवति । आभिः शङ्कुन्तरकलाभिर्भूव्यासार्धयोजनानि तदा चक्रकलाभिः किमिति भक्त्या भवति । सा च रविकत्तातः षष्टिगुणोत्पद्यते । कत्तासाधनस्य मनुष्यैरेवं कर्तुमशक्यत्वादागम एव कत्तामाने प्रमाणमित्युक्तम् । स्वकत्तातो वा शङ्कुन्तरसाधनं वैपरीत्येन रवीन्दुरेव कत्तातः शङ्कुन्तरसाधनम् । भौमादीनां तु ।

“ ग्रहस्य कत्ता चलकर्णनिघ्नी स्फुटा भवेद्यासदलेन भक्ता ” ।

इति स्फुटकृतातः शङ्कन्तरं साध्यम् । अथ यहकृत्तापरि चलोच्च-
कृताऽस्ति तदधो वा । नाद्यः । यहापेतया चलोच्चगतेरल्पत्वं प्रसज्येत
तच्चायुक्तं प्रत्यवविरोधात् । न द्वितीयः । भूगर्भाद्दूरतरप्रदेशावस्थिति-
निबन्धनेऽयमुच्चव्यपदेशो बाध्येत । दूरप्रदेशावस्थितत्वं नाम स्वीय-
हादनधःस्थितत्वम् । तस्माद्ग्रहकृत्तैव तुङ्गपातयोः कृतेत्याह—

“यहस्य कृत्तैव हि तुङ्गपातयोः पृथक् च कृत्याऽत्र तद्वीयसिद्धये”-

यहकृता या तूच्चप्रदेशस्यैवोच्चत्वव्यपदेशः । यहकृताया यत्र
विमण्डलेन संयोगस्तत्प्रदेशस्य पात इति संज्ञा । कुजगुरुशनिचलोच्चानां
प्रत्यक्षोपलब्धगतेर्मध्यरविगतितुल्यत्वदर्शनान्मध्यरविश्चलोच्चमिति कल्प-
ना । वस्तुतस्तु स्वीयग्रहकृतास्थानामेव चलोच्चानां नन्दात्ताः कला भुजगा-
श्चविकला गतिरिति । अत्र ‘यहस्य चक्रैर्विहृता खकृता भवेत् स्वकृता’-
इति या तुङ्गपातानां पृथक् कृता समायाति सा तु

“स्वया स्वया तानि पृथक् च कृतया
हृतानि वा स्युर्भगणादिका यहाः” ।

इति प्रकारेण तेषां साधनार्थमेवोपयुज्यते । न तेषामवस्थित्यर्थ-
मत्यर्थः । सममण्डलमप्राप्तस्य रवेः समशङ्कूत्पत्तिवत् । नन्वेवं विसदृश-
गतीनां तुङ्गपातग्रहाणामेककृतास्थित्यङ्गीकारे रव्यादीनां ग्रहाणां सर्व-
ेषामप्येककृतास्थितत्वं कुतो न स्यात् । स्यादेतद्यादि ग्रहभेदयोगकाले-
ग्रहविम्बयोरुर्ध्वाधरत्वानुभवो न भवेत् । शीघ्रफलाभावे भूमेर्दूरतरप्रतिम-
ण्डलप्रदेशावस्थितो ग्रह एवोच्चपदेनोच्यते । प्रतिमण्डले विलोमं भ्रम-
तो मेषादेर्या गतिः सैवोच्चगतिरित्युच्यते । कृतास्यप्रदेशविशेषत्वेन
सिद्धस्योच्चस्य को नामभिन्नकृतास्थितत्वं वदेत् । तथैव प्रतिमण्डलेन-
गच्छतो ग्रहस्य यत्र प्रदेशे शराभावः स एव प्रदेशः पात इति । तस्मा-
दस्ति मिथो ग्रहाणां वैषम्यं ग्रहतुङ्गपातेभ्य इति सिद्धम् । एवं विसदृ-
शगतीनां तुङ्गपातग्रहाणामेककृतास्थितत्वमुक्तम् । अधुना तुल्यगतीना-

मपि रविबुधशुक्राणां कक्षाभेदमाह अर्कस्य कक्षैवेति कक्षासाधनप्रकारेण साधिते कक्षे जशुक्रयोश्चलोच्चकक्षे एव भवतः । जशुक्रमध्यकक्षाभ्यां खकक्षातो भागे गृहीते जशुक्रचलोच्चभगणा भवन्ति । जशुक्रयोर्मध्यगतौ साध्यमानायां रविमध्यगतितुल्यैव तयोर्गतिरित्युच्यते । अत उक्तं चलतु-
ङ्गकक्षायामेव जशुक्रयोरर्कमध्यगत्या भ्रमणमिति । किन्तु जशुक्रयोर्यो-
जननात्मिका गतिः पादोनगोक्षधृतिभूमितयोजनेभ्यो भिन्ना । कक्षाभि-
न्नत्वे योजनात्मककलात्मकगत्योरभेदासम्भवात् । लघुवृत्ते लघ्वः कला
महति वृत्ते महत्य इति कलात्मकगतेरेकत्वस्वीकारे योजनगतिरवश्यं
भिद्यत इति भावः । तयोर्गतेरानयनं त्रैराशिकेन । मध्यचल्लोच्चकक्षायो-
जनानि चक्रकलाभिस्तदा रविमध्यगतितुल्यकलाभिः किमिति जशुक्रयो-
र्योजनात्मिके गती भवतः । अतः सर्वं निरवद्यम् ।

इति कृष्णदेवज्ञात्मजनुसिंहकृतौ कक्षाध्यायः ।

मरीचिः—अथ यन्मार्गेणैते यहा गच्छन्ति तन्मार्गानुमिताकाशस्य
वृत्तानां योजनात्मकमध्यममानं तदाश्रयत्वेनोपजीव्यत्वाद्विवक्षुः प्रकारा-
न्तरेण यहानयनार्थं च खकक्षां प्रथमं शार्दूलविक्रीडितेनाह कोटिप्रैरिति ।
१८७१२०६८२००००००००० योजनैः ।

“यवोदरैर्दुनमष्टसंख्यैर्हस्तैर्दुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।
हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥” इति
“स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन” इति प्रागुक्तप्रदेशैरिमां प्रसिद्धां
नभसः कक्षां खपरिधिं ज्योतिःशास्त्रविदो गणका वदन्ति एतत्सुत्यां
खकक्षामूचुः । एवं च

“खज्योमखत्रयखसागरपट्कनागज्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः” *

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तखकक्षामानेन १८७१२०८०८६४०००००० विसं-
वादेऽपि भगणोपजीवकत्वाच्च क्षतिः ।

तथा च ब्रह्मगुप्तीक्तवाक्यम्—

“अम्बरयोजनपरिधिः शशिभगणाः शून्यखखजिनाग्निगुणाः” इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि—

“दृक्कर्तुर्बिनागधृतिप्रमाणा कक्षाऽम्बरस्यार्बुदयोजनघ्नी”-इति ।

ननु परमहत्परिमाणस्याकाशस्य मध्यविधमानासंभवादिदमसंगत-
मित्यतस्तत्समाधानरूपे मतान्तरे आह तदिति । यदैतदाकाशपरिधि-
मानमुक्तं तत् तन्मित्रं ब्रह्माण्डमेव “कटाहद्वितयस्येव संपुटं गोलकाकृतिः” *
इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः । तस्य तटे सन्धौ वेष्टनं परिधिम् । पौराणिकाः केचित्
सूरयो गणका जगुरुचुः । तथा च गोलाकारब्रह्माण्डावच्छिन्नाकाशपरि-
धिमाहुः । द्वितीयमतमाह केचिदिति । केचित् पौराणिकाः सूरयोऽदृश्य-
दृश्यकगिरिं प्रोचुः । पश्चिमपूर्वस्य लोका लोकाः कर्पवर्तयोर्दक्षिणोत्तरदिशि मिल-
नात् तदवच्छिन्नाकाशपरिधिं “लोकालोकेन वेष्टितम् †”-इति सूर्यसिद्धान्तो-
क्तेः । “लोकालोकाश्चक्रवालः” इत्यभिधानं चाहुः ।

तथा च तद्वाक्यम्—

“हिरण्यगर्भाण्डकटाहसंपुटप्रवेष्टनं तच्च बभाषिरे बुधाः ।

अदृश्यदृश्यं च गिरिं पुरातना जगुः खकतामिति गोलवादिनः” ॥

इति । एतन्मते नोक्तदोष इति ॥ १ ॥

ननु ब्रह्माण्डे लोकालोकपर्वते च बाह्यान्तर्गतपरिधिद्वयसंभ-
वात् कस्येदं मानमित्येतन्मतेऽपि संशयस्तत्त्वमित्यत एतन्मतद्वयपरि-
ष्काररूपमतान्तरमार्याऽऽह करतलकलितामलकवदिति । पौराणिकैर्ग-
णकैः स उक्ताङ्गमितो नभसः परिधिरुक्तः । उक्तदूषणं निवारयति । दिन-
करेति । सूर्यकिरणसमूहविध्वस्तान्धकारस्येत्यर्थः । अत्र मानमाह करतले-
त्यादि । करतलेऽयहस्ते कलितो गृहीतो य आमलको धात्रीफलं तद्वदु-

* द्रष्टव्यो भूगोलाध्याये २६ श्लोकः ।

† द्रष्टव्यो ज्योतिषोपनिषदध्याये १६ श्लोकः ।

मलं निर्दूषणं गोलं ब्रह्माण्डगोलं सकलं संपूर्णं ये विदन्ति तैरित्यर्थः ।
एतादृशोक्तिरेव मानमाप्नुवाक्यत्वादिति भावः । तथा च सूर्यकिरणग-
मनविषयाकाशावच्छिन्नगोलस्य परिधिमङ्गीकुर्वन्ति । तेन ब्रह्माण्डे लोका-
लोकपर्वतेऽपि किरणावच्छिन्नत्वोक्तदोषो यतस्तदन्तर्वर्तिन एवाकर्-
श्यते इति ।

तद्वाक्यं च धीवृद्धिदे-

“भवति योजनमानमहर्षतिद्युतियुजो नभसः परिधेरिदम्”-इति ।

श्रीपतिरपि-

“रविगमस्तिनिरस्ततमो नभः परिधियोजनमानमिदं भवेत्”-इति ।

व्याससिद्धान्तेऽपि-

“ब्रह्माण्डसंपुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरे दिनकरस्य करप्रसारः-
इति ।

“ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाऽभिधीयते” + ।

इति सूर्यसिद्धान्तेऽपि ।

“ब्रह्माण्डकुण्डमध्यगमिदमखिलं यत् प्रकीर्तितं क्रमशः ।

तस्य परिधिः स्वकक्षालोकालोकोऽपि च स उक्तः” ॥

इति लल्लेनापि स्पष्टमुक्तमित्यलम् ॥ २ ॥

इदानीं स्वमतमाह ।

ब्रह्माण्डमेतन्मितमस्तु नो वा

कल्पे ग्रहः कामति योजनानि ।

यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं

प्रोक्तं खकक्षाख्यमिदं मतं नः ॥ ३ ॥

वा.भा.-स्पष्टार्थम् ॥ ३ ॥

मरीचिः-अथ यथाश्रुतखकक्षापरिष्कारूपं स्वाभिमतार्थे पूर्वमतदूषणपू-

वैकमिन्द्रवज्रयाऽऽह ब्रह्माण्डमेतदिति । ब्रह्माण्डमेतन्मितं खकक्षायोजनमितम् । अस्तु नो वाऽस्तु नास्तु लोका लोकपर्वतोऽप्येतदुपेक्षणात् । अत्रास्माकं नायहः । यहसम्बन्धोभावेनोपपत्तिमदागमप्रमाणाभावात् । स्वयमुपपत्त्या खकक्षामाह कल्पे इत्यादि । यहः कल्पे तदवच्छिन्नकाले यावन्ति यन्मितानि योजनानि क्रामति स्वशक्तिपूर्वगत्या भुनक्ति तत्प्रमाणं यहगमनेन कल्पावच्छिन्नकाले योजनभोगमानम् । इह गणितस्कन्धात्मकज्योतिःशास्त्रे खकक्षाख्यमाकाशपरिधिवाच्यं पूर्वैर्विष्णुधर्मोत्तरपुराणकारादिभिः । प्रोक्तमिदं युक्तियुक्तमेतन्मतं नोऽस्माकं ब्रह्मगुप्तादीनां प्रतिभाति यहसम्बन्धोपपत्त्या प्रमाणत्वात् । एवं च कल्पावच्छिन्नकाले यहभुक्तानि योजनानि तदवच्छिन्नाकाशपरिधिर्नियतमानं युक्तमिति नोक्तदोषः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरान्तर्गतब्रह्मसिद्धान्ते उक्तम्—

“अष्टौ शून्यानि यमन-

वरसखरविमुनिवसुनिशाकराः १८७१२०६६२०००००००० ।

सर्वग्रहाणां प्राग्यायमानानां योजनात्मककल्पाध्वा”-इति ॥

ब्रह्मगुप्तोऽपि—

“भपरिधिसमानि षष्ट्या खपरिधितुल्यानि कल्परविधैः ।

गच्छन्ति योजनानि ग्रहाः स्वकक्षासुतुल्यानि”-इति ॥

तट्टीकाकारश्चतुर्विंशत्योऽपि ।

“द्विच्छिद्रषट्काम्बरनेत्रचन्द्रशैलाष्टरूपाणि गुणानि कोट्या ।

व्योमः सधाम्नः परिधिर्दशघ्नः कले ग्रहाणां स च योजनाध्वा”॥

इति मूलं प्रसिद्धम् ।

अत्रोपपत्तिः । भूपृष्ठसम्बन्धियन्त्रेण यहवेधिविधिनोन्नतांशा

राश्याद्यवयवेन स्पष्टत्वं च यहस्य ज्ञेयम् । ततस्तत्काले दिगंशज्ञानेन

त्रिप्रश्नोक्तविधिना गणितेनोन्नतांशा ज्ञेयाः । तयोरन्तरं भूपृष्ठगर्भक्षिति-

ज्ञान्तरप्रदेशस्य स्वदृष्टप्रदेशेऽन्तरांशाः । कुत एवमिति चेच्छृणु । भूपृष्ठस्येन

वेधार्हभूषणोन्नतांशानां वेधविधिना सिद्धत्वात् । स्पष्टस्य चैकरूपेणो-
भयत्र समानत्वात् तत्काले तत्तितितजयोर्दिशाभेदेन भूषणोन्नतितजे तद्वि-
गंशज्ञानसम्भवाद्गणितस्य भूगर्भविषयत्वेन गणितागतोन्नतांशानां भूग-
र्भीयत्वम् । उन्नतांशानां तितितजावधित्वेन तदन्तरांशाः तितितजान्तरा-
लस्यस्वदृग्वृत्तप्रदेशे स्पष्टाः । तितितजयोरन्तरं तु भूव्यासार्धयोजनमित्यग्रे
लम्बनादौ स्फुटं प्रतिपादितमतस्तदन्तरांशैर्भूव्यासार्धयोजनानि तदा
चक्रांशैः कानीत्यनुपातेन संपूर्णदृग्वृत्तस्ययोजनानि । एतत्तुल्यान्येव कक्षा-
वृत्तयोजनानि यहगोले ऊर्ध्वाधःस्वस्तिकयोर्भ्रमणदृग्वृत्तस्य प्रोक्तत्वात् ।

“स्वत्माजेन्दुसमुद्गमास्तमययोः कालान्तरं यद्ववेत्
तत् स्वीयं दिनमानमम्बुघटिकायन्त्रेण संसाधितम् ।
यत् त्वत्रैव दिने निशाकरचरात् त्रिप्रश्नमार्गेण तद्-
भूगर्भस्यनरद्व्यमानमनयोर्नाड्यन्तरेणेति चेत् ॥

इन्दुर्द्विसङ्कुणमहीदलयोजनानि स्वीयद्व्युरात्रघटिकाभिरयं तदा किम्
त्रैराशिकेन विधुक्त्तिकयोजनानि वा सूर्यपर्वत इयं परिसाधनीया”॥

इत्येकदेशमतोक्तिन वा साध्या । एतद्विवरणं तु तट्टीकायां स्फुटम् ।
एवं प्रत्यहं भगणभोगपर्यन्तं कक्षायोजनान्यानेयानि । तत्परमाधिकन्यून-
संख्यायोगार्थस्य मध्यमत्वेन ज्ञानान्मध्यमकक्षामानं सिद्धम् । अथ कक्षा-
योजनानि तत्स्यभगणभोगेन भुनक्ति । अत एकभगणभोगेन कक्षायोज-
नभोगस्तदा कल्पभगणैः क इत्यनुपातेन कल्पयोजनभोगः । खकक्षा स्वभ-
गणकक्षाघाततुल्योपपत्ता । पृथ्वकभास्करादयस्तु चन्द्रभूयोगाच्चन्द्रविम्ब-
मध्यमलिप्तागतं साधयेत् । तच्चोदयतोऽस्तमयतो वा विम्बस्य किय-
त्यो विनाड्यः प्राणाश्च भवन्तीति चन्द्रभगणभोगं यावत् साधयेत् । प्रति-
दिनसंभूतविम्बकालैक्यमेकभगणभोगसंभूतसावनदिनमितिभक्तं फलमेक-
दिनोदयकालो मध्यमो भवति । स च प्राणीकृतो मध्यमचन्द्रविम्बकला
भवन्ति कलासूनां समत्वात् । तत् तु द्वात्रिंशत् । चन्द्रविम्बयोजनमानं

शून्यवसुवेदाः ४८० । अत एतत्कलाभिरेतानि योजनानि तदैककलया कानीत्यनुपातेन चन्द्रकक्षायामेकलाप्रमाणं पञ्चदश योजनानि । एतानि चक्रकलागुणानि चन्द्रकक्षामानं योजनात्मकम् ३२४००० । अतः पूर्वाक्ता-
नुपातेन खकक्षेति । न च विम्बयोजनोपपत्तौ कक्षामूलेत्वेनान्योन्या-
श्रय इति वाच्यम् । विम्बयोजनानामाप्तवाक्येन प्रमाणसिद्धत्वाभ्युपग-
मात् । अथोक्तं चन्द्रविम्बसाधनादि मनुष्यकृत्यगोचरं सूक्ष्मकालस्याज्ञा-
नात् । भुवश्च निम्नोन्नतत्वान्महाद्विवनान्तरितत्वाच्चाशक्यं सर्वमिति
भगणस्वपरिधिमाने आगम एव प्रमाणमिति सत्यम् । परन्त्वस्माभिः
प्रसङ्गेन वस्तुदर्शनस्य प्रतिपादनाच्च क्षतिरिति ।

“अम्बरयोजनपरिधिः शशिभगणाः शून्यखखजिनाग्निगुणाः” ।

इति ब्रह्मगुप्तोक्तस्य व्याख्यावसरे

“दशगुणं गुणयेत् खखषड्घनं १०६००० युगभवैर्भगणैः शिशिरद्युतेः ।
इत्यस्य व्याख्यावसरे धीवृद्धिदटीकायां क्रमेणाहुः ।

एतेन-

“अत्र भास्करपृथूदकमुख्यैर्वासना निगदिता निजतन्त्रे ।

तां विरोधिमतदूषणदत्तां वक्ष्यि सन्मतिमतामतिरम्याम्”-इति ॥

क्रेपां चित् प्रागल्भ्यं परास्तम् । ब्रह्मगुप्तसिद्धान्ते पृथूदककृतभाष्ये
शिष्यधीवृद्धिदतन्त्रे लल्लोक्ते भास्करकृतटीकायां च प्रसिद्धत्वात् ॥ ३ ॥

इदानीं ग्रहकक्षा आह ।

ग्रहस्य अक्षैर्विहृता खकक्षा

भवेत् स्वकक्षा निजकक्षिकायाम् ।

ग्रहः खकक्षामितयोजनानि

भ्रमत्यजस्रं परिवर्त्तमानः ॥ ४ ॥

वा.भा.-सा खकक्षा यस्य यस्य भगणैर्ह्रियते तस्य तस्य ग्रहस्य कक्षा-
मितिलभ्यते । अस्योपपत्तिरूपं श्लोकस्योत्तरार्धमिति । यतः स्वकक्षायां

यहो भ्रमचक्रसं परिवर्तमानः खकक्षामितानि योजनानि पूरयति । अतो
 ग्रहभगणैर्भक्तायाः खकक्षाया यत्नभ्यते सा ग्रहकक्षामितिरित्युपपन्नम् ॥४॥
 मरीचिः—अथ स्वखकक्षायां पूर्वगत्या प्रतिपादितयोजनभोगात् कल्पे
 खकक्षातुल्ययोजनानि प्रत्येकं भुनक्तीति प्रतिपादितम् । तत्रेदं स्वाश्रयकक्षा-
 योजनमानाधीनमिति ग्रहकक्षायोजनानयनमुपेन्द्रवज्रयाऽऽह ग्रहस्य चक्रै-
 रिति । पूर्वाक्ता खकक्षा यस्य कल्पभगणैर्भक्ता फलं स्वकक्षा तन्मार्गानुमि-
 ताकाशवृत्तमानं योजनात्मकं भवेत् । तथा च पूर्वगत्यैकगणभोगेन
 कक्षायोजनानि भुनक्तीति प्रतिपादनमर्थसिद्धम् । अथ कक्षायोजनानि
 प्रतिदिनमपि भुनक्तीत्याह निजकक्षिकायामित्यादि निजकक्षावृत्तमार्गं
 परिवर्तमानो भ्रममाणः प्रवहानिलेनाजसं प्रतिदिनं ग्रहः स्वकक्षामित-
 योजनानि भ्रमति परिवर्त्तं करोति । ग्रहस्य प्रवहानिलभ्रमेण कक्षावृत्त-
 प्रदेशत्यागाभावेन कक्षावृत्तभोगानुपपत्तिरिति तद्वारणार्थं मितपददानं
 प्रवहानिलेन यहाधिष्ठितकक्षावृत्तप्रदेशस्यैव भ्रमणात् । अत एव स्वाद-
 यदुयान्तरकालेन ग्रहोऽन्यगत्या कक्षायोजनानि भुनक्तीति चक्रभोगेनैकं
 भगणं भुनक्तीति कल्पेन स्वरशास्त्रादिषु तत्कालग्रहानयनम् ।

“इष्टनाड्यो हता धिष्यैः षष्टिभागाप्तशेषके ।

अश्विन्यादीन्दुभोगेन भुङ्क्ते तत्कालचन्द्रमाः ॥

यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्तव्यश्चेष्टकालिकः ।

यतोऽहोरात्रमध्ये तौ विभ्रान्तौ धिष्यमण्डले’ ॥

इति सम्यगुक्तम् । अन्ये तु ग्रहः खकक्षामितेत्यादि पाठं कृत्वा
 कक्षानयनप्रकारस्योपपत्तिरूपं द्वितीयार्थम् । तदर्थस्तु निजकक्षायां परिवर्त-
 मानोऽजसं नित्यं ग्रहः कल्पे आकाशकक्षामितयोजनानि भ्रमति अतो
 ग्रहः कल्पभगणभोगेनाकाशकक्षायोजनभोगं करोति तदैकभगणभोगेन
 कियन्मितमित्यनुपातेन कक्षानयनं पूर्वाधीकं युक्तमित्याहुः । तत्र पूर्व-
 श्लोकार्थेन ग्रौनरुत्यापत्तेः । अत्रोपपत्तिः । स्वकक्षायाः भगणाङ्ककक्षाघात-

तुल्यत्वप्रतिपादनात् । सा भगणभक्ता कता स्यादिति सुगमा पश्चिमध-
मेण कतामितयोजनानि भुनक्त्येवेति प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इदानीमेवं सिद्धे रवीन्दुकृते भक्तां चाह ।

सार्धाद्रिगोमनुसुराब्धिमिताऽर्ककता ४३३१४९७^१

चान्द्री सहस्रगुणिता जिनरामसंख्या ३२४००० ।

अभ्रेष्विभाङ्गगजकुञ्जरगोऽक्षपत्ताः २५६८८६८५०

कक्षां गृणन्ति गणका भगणस्य चेमाम् ॥ ५ ॥

वा.भा.—रवेः कता ४३३१४९७^१ चन्द्रकता ३२४०० । भक्ता २५८८८६८५०-
अत्रार्ककतातो भक्ता षष्ठि-६० गुणा । ‘अर्को भषष्ट्यंश’-इत्यागमप्रामाण्ये
नाङ्गीकृता । एवमन्येषामपि ग्रहाणां कार्याः ॥ ५ ॥

मरीचिः—अथैवं सिद्धं रवीन्दुकृतामानं नक्षत्रकृतामानं च सिंहोदु-
तयाऽऽह सार्धाद्रिगोमनुसुरेति । मनूनां चतुर्दशानां कल्पे प्रतिपादनात्
तत्पदेन चतुर्दश । तथा चैतदङ्गस्यापनेनार्ककता एतन्मिता ४३३१४९७^१
अस्या अधोऽवयवमाह सार्धेति । अर्धेन एकार्धेन ०।३० सह वर्त्तमानेति
सूक्ष्मा ४३३१४९७।३० । इयमेव बुधशुक्रयोर्भौमगुरुशनिशीघ्रोच्चानां च
ज्ञेया । एकदेशान्वयस्य शास्त्रे प्रतिपादनाच्चान्द्री कृतेति सम्बन्धः ।
जिनाश्चतुर्विंशतिः । तद्भेदानां तत्संख्यात्वात् । अङ्गस्यापनेन स्पष्टम्
३२४००० । ननु सूर्यचन्द्रयोर्यथा कृतामानमुक्तं तथाऽन्येषां कथं नोक्तम् ।
न च प्रयोजनाभावादिति वाच्यम् । स्वया स्वयेत्याद्युक्तग्रहानयनप्रकारे
कृतामानानामत्यन्तप्रयोजनादिति चेन्न । ग्रहानयनस्याहर्गणतः साक्षा-
त्सिद्धत्वेनातिप्रयोजनाभावात् ग्रहणेऽर्केन्दुकृतामानस्यात्युपयोगात्
शेषाणां सिद्धान्तशेखरे उक्ताः—

“अष्टद्वयमनुगजाः त्रितिनन्दनस्य ८१४६८१६

त्रस्येशदन्तकृतखेन्दुमिता—१०४३२११ ऽथ सूरः ।

रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुवाणाः ५१३७४८२१

खान्यङ्गसागररसोत्कृतयः सितस्य २६६४६३० ॥

भूधराहिनगनागरसर्तुत्माधराश्वशशिनः शनिकृता”-

१२९६६८९८० ।

मदुक्ताश्व मन्दोच्चपातानाम् ।

“खाभ्रखाभ्रखशरागनगाभ्यग्न्यष्टगोष्टदहनै रवेः

३८९८३४९९५००००० क्रमात् ।

नागनागखरसत्रिरामनागाग्निभिः परिमिता ३८३३६०८८ मृदुतुङ्गे ॥

अर्कागपटतर्कगजाश्विसिद्धनागाभ्रवेदाङ्गमिता च कृता

६४०८२४२८६६९१२३ ।

सप्ताङ्गनागाष्टियमाब्धिपञ्चनृपाङ्गरामाङ्गशरैर्मिता

५६३६१६५४२१६८६९ स्यात् ॥

कान्यङ्गपक्षिपुखभूरसाब्धिशराष्टनागेन्दुयमैर्मिता

२१८८५४६१०५२६३१ स्यात् ।

कभाङ्गगोभूजिनवेदपञ्चपञ्चाक्षपङ्गनागयमैर्मिता

२८६५५५४२४१८६०१ स्यात् ॥

घनत्रिसप्ताभ्रघनत्रिगोभूनन्दाग्निषट्पञ्चकृतप्रमाणा

४५६३९९८३१९०९३१९ ।

कृतेपुपाठे खखखाभ्रखाभ्रखषाष्टगोकृतरसाब्धिरामैः

३४६५१८८०००००००० ॥

चन्द्रादिपातस्य नगाग्निवेदसप्ताब्धिपञ्चाभ्रगजप्रमाणा

८०५४९४३९ ।

चञ्चागसप्ताङ्गघनाङ्गपञ्चरसाश्वनागाभ्रखसप्ततुल्या

९००८२६५६१९८९९५ ॥

तानाब्धिषड्वेदगजाङ्गसप्ताङ्गेष्विन्दुगोक्षाग्निमिता

३५९१५६९८८४६४४९ क्रमेण ।

कृगात्तनागाश्विकृतेन्दुसप्तनवाष्टखाङ्गाङ्गुयमप्रमाणा

२६६०८९१४२८५७१ ॥

उत्कृत्यङ्गागरामाष्टाब्ध्यष्ट्यष्टीष्वङ्गुखाश्विभिः २०८५४१६४८३७६२६ ।

कङ्गात्ताग्न्यष्टरामाब्धिकर्काब्ध्यभ्रदैर्मिता ३२०४१२१४३८३५६१ ॥

निबद्धा भास्करप्रोक्तभगणानां मया ततः ।

केन्द्रचक्रादुक्तारीत्या ज्ञेया केन्द्रस्य कक्षिका” ॥ इति

ननु यथा यहभ्रमणेन तन्मार्गानुमिततत्कक्षाऽस्ति तथा नक्षत्र-
भ्रमेण प्रत्यक्षसिद्धेन तेषामपि कक्षाऽस्तीति सिद्धम् । तथा च तन्मान
यहस्य चक्रैरित्यादिप्रकारेण कथं सिद्धयेत् । नक्षत्राणां नियतगत्यभावेन
भगणभोगाभावात् । न च भ्रमणैककक्षावृत्तभ्रमणात् कल्पभ्रममानमेव
तेषां भगणभोगमानं तेनोक्तप्रकारेण नक्षत्रकक्षामानानयने न क्षतिरिति
वाच्यम् । कल्पे यहः क्रामति योजनानीति पूर्वोक्तं स्वशक्तिगत्या
नक्षत्राणां खकक्षाभोगाभावात् भ्रमणाणां प्रवहे हेतुत्वाच्च । अन्यथा
यहोदयेन यहकक्षापरिवर्त्तसिद्धिस्तत्साधनैरेव तत्कक्षासिद्धत्वापत्तेरित्यतः
सिद्धमेव नक्षत्रकक्षामानमाह । अभ्रेष्विति । इमां भगणस्य नक्षत्रसमूहा-
धिष्ठिताकाशगोलस्य कक्षां परिधिं गणकास्तत्त्वज्ञा एणान्ति वदन्ति ।
इमां काम् । या अभ्रेष्विभाङ्गुगजकुञ्जरगोक्षपत्ताः । अत्र पक्षपदेन
शुक्लकृष्णभेदात् द्विसंख्या । तेनैतद्योजनमिता २५८८८८८५० । तां वदन्ती
त्यर्थः । नक्षत्राकाशगोलपरिधिरेतद्योजनमित इति तात्पर्यार्थः ।

तथा च चतुर्वेदाचार्यः—

“खेष्विन्दुपूर्णशशिशीतकरै-११०१५० विहीनाः

कोट्या रसाश्विनिहताः २६००००००० कथिता भकक्षा” ।

अत्रोपपत्तिः । भूपृष्ठयन्त्रेण नक्षत्रयोगतारावेधादुच्चातांशा
नक्षत्रस्य ज्ञेयास्ते भूपृष्ठक्षितिजात् । अथ तस्मिन् काले तद्भ्रुवक्षरादि-
ज्ञानात् त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण यहवदुच्चतांशाः साध्यास्ते भूपृष्ठ-

क्षितिजात् । तयोरन्तरांशाः क्षितिजान्तरालस्य दृग्गृह्यप्रदेशे भवन्ति ।
एतेऽंशाः सूर्यदृग्गृह्यस्थितांशानां पृष्ठंशरूपा दृष्टा वेधेनात एव तदन्तरां-
शैर्भूव्यासार्धयोजनानि तदा चक्रकलाभिः कानीत्यनुपातेन सूर्यकक्षा पृष्टि-
गुणा नक्षत्रकक्षा सिद्धैतद्धूमितेति ग्रहकक्षोपपत्तिरीत्याक्तप्राया ।

अत एव सूर्यसिद्धान्ते—

“ भवेद्भूकक्षा तिग्मांशोर्ध्वमणं पृष्टिताडितम् ।

सर्वोपरिष्ठाद् भ्रमति योजनैसैर्धमण्डलम् ॥ * ”

इत्यभिहितं युक्तम् । भूचक्रस्य सूर्यात् पञ्चमस्यानस्यत्वेन तस्य
द्वादशराश्यात्मकत्वात् तद्घातगुणिताऽर्ककक्षा सा भवत्येवेति नयनावरणं
मन्दानामिति कश्चित् ।

अन्ये तु—

“ पश्येज्जलादौ प्रतिविम्बितं भं खेटं दृगौच्यं गणयेच्च लम्बम् ।

तल्लम्बपातप्रतिविम्बमध्यं दृगौच्यहृतं सूर्यहृतं प्रभा स्यात् ” ॥

इति ज्ञातच्छायातः शङ्कुः साध्यः । तस्मिन् काले भौमादिवद् दृग्गणि-
तेन शङ्कुः साध्यः । तयोश्चापांशपूर्वकान्तरं कार्यम् । अस्मादुक्तानुपातेन
कक्षोक्ताद्धूमितोपपत्तिरित्याहुः ॥ ५ ॥

इदानीं ग्रहगतियोजनान्याह ।

कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गनस्य कक्षा

भक्ता भवेद्दिनगतिर्गगनेचरस्य ।

पादोनगोऽक्षधृतिभूमितयोजनानि

खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्ममीमे ॥ ६ ॥

वा०भा०—अत्रोपपत्तिः । यदि कुदिनैः खकक्षामितयोजनानि गच्छन्ति
तदैकेन किमिति । फलं दिनगतियोजनानि । तानि च स्थूलत्वेन तावत्
पादोनगोऽक्षधृतिभू—११८५८।४५मितानि स्युः ॥ ६ ॥

मरीचिः—अथ कक्षायोजनानि स्वशक्तिगमनहेतुभगणभोगेन भुनक्ति तत्र प्रतिदिनयोजनभोगमानस्य हेतुत्वात् तज्ज्ञानं सिंहोदृतयाऽह कल्पोद्भवैरिति । खस्य कक्षा परिधिः । कल्पग्रहभुक्तयोजनसंख्या समया । कल्पोद्भवैः कल्पकालपठितैः त्रितितिदिनैः सूर्यसावनदिनैर्भक्ता फलं गगने चरस्य सूर्यादियहस्य दिनगतिरेकसूर्यसावनदिने योजनभोगमानरूपा प्रत्येकं भवेत् । फलस्य भाज्यहरयोर्नियतत्वेन नियतत्वात् तन्मनकथनपूर्वकं दिनगत्यर्थं स्पष्टयति पादोनेति । इमे दृश्यमानाः खेटा यहा निजवर्त्मनि स्वकक्षावृत्ते अनुदिनं प्रत्यहं रूपचतुर्थांशोननवपञ्चाष्टा दशैकप्रमाणयोजनानि ११८५८ । ४५ । अत्र महायुगस्य श्लोकस्य वा चरणाश्चत्वार इति चतुर्थांशः । तदूनम्याव्यवहितत्वेन गो-इत्यत्रान्वयः त । व्रजन्ति स्वशक्त्या गच्छन्ति । नक्षत्राणां स्वशक्त्या नियतगत्यभावाद्दिनगत्यभाषः खेटपदेनार्थासिद्धः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पकुदिनैः खकक्षामितयोजनानि भोगस्तदैकदिनेन क इत्यनुपातेनोपपन्नं कल्पोद्भवैरित्यादि । फलं चागतं किञ्चिदधोव्यवाधिकत्रिचत्वारिंशदधोव्यवाधिकाष्टपुधृतीन्दुधृतम् । तत्र स्वल्पान्तरत्वाल्लाघवाच्च पादोनेत्याद्युक्तमत एवाधोऽव्यवेषु किञ्चिदधिकत्रयमागतेषु त्यक्त्वा “अंशोननन्देपुधृतीन्दुसंख्या द्युचारिणां योजनभुक्तिरिह” इति सिद्धान्तशेखरे उक्तम् ॥ ६ ॥

इदानीं ग्रहानयनमाह ।

अहर्गणात् कक्षिनवाङ्क-६६२१निघ्नान-

नवेन्दुवेदेषुहुताश-३५४१६ लब्ध्या ।

अहर्गणो गोऽक्षधृतीन्दु-११८५६ निघ्नो

विवर्जितः स्युर्गतयोजनानि ॥ ७ ॥

स्वया स्वया तानि पृथक् च कक्षया

हृतानि वा स्युर्भगणादिका ग्रहाः ।

वा भा.—अहर्गणे भूनेत्रनवतन्द-६६२१ गुणे नवशशिश्रुतिबाणाग्निभि-
३५४१६ भक्ते यल्लब्धं तेन विवर्जितः कार्यः । कः । नन्देन्द्रियधृतीन्दु-

११८५८ गुणोऽहर्गणः । एवं गतयोजनानि स्युः । तेभ्यः पृथक् पृथक् स्वया स्वया कक्षया भाजितेभ्यो भगणाद्या यहा लभ्यन्ते ।

अत्रोपपत्तिः । दिनगतियोजनैरहर्गणे गुणिते गतयोजनानि भवन्तीति सुगमम् । अत्र सुखार्थं गोऽतधृतीन्दुभिः ११८५८ संपूर्णैरहर्गणो गुणितः । सोऽधिको जातः । यदधिकं तच्छोध्यम् । तस्याधिकं स्य ज्ञानार्थमुपायः । परमोऽहर्गणः कुदिनतुल्यः । तेन गुणकेन गुण्यः । एवं गोऽतधृतीन्दुनिघ्नः सन् खकत्वातोऽधिको भवति । तस्मात् खकत्वां विशोध्य शेषेणानुपातः । यदि कुदिनतुल्येनाहर्गणेनैतावदधिकं भवति तदेष्टेनाहर्गणेन किमिति । अत्र कुदिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्च युगवेदैर्युतगुणितै ४४५५०००० रपवर्ते कृते सति शेषस्याने कतिनवाङ्का-उत्पन्नाः । कुदिनस्याने नन्देन्दुवेदेषुहुताशाः । एवं त्रैराशिकेन यल्लभ्यते तेन स्यूनगतियुणितेऽहर्गणे वर्जिते गतयोजनानि भवन्ति । सर्वेषां यहाणां तान्येव गतेस्तुल्यत्वात् । अथ यहार्यमनुपातः । यदि कत्वा तुल्यैर्गतयोजनैरको भगणस्तदैभिः किमिति । फलं गतभगणाद्याः सर्वे यहा भवन्तीत्युपपन्नम् ॥ ७१ ॥

मरीचिः—अथैतदनुरोधेन कल्पादितो यहभुक्तयोजनानयनमिष्टकाले उपजातिकयाऽऽह अहर्गणादिति । एकोनाशीत्यूनायुतगुणितादहर्गणात् । प्रागानीतात् एकाशीत्यधिकपञ्चशतेनषट्त्रिंशत्सहस्रभक्तात् फलेन । एकवत्वारिंशदधिकशतेनद्वादशमहस्रगुणितोऽहर्गणो हीनो गतयोजनानि कल्पादित इष्टकाले यहभुक्तयोजनानि भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । एकदिनेन गतियोजनानि तदाऽहर्गणेन कानीत्यनुपातेन गतियोजनसंख्यागुणिताहर्गणो गतयोजनानि भवन्तीत्यत्र निबद्धगतियोजनाङ्कस्यापि स्यूनत्वान्नाघवाद्गोऽतधृतीन्दुगुणितोऽहर्गणः कृतः । एतानि स्यूनानीति वास्तवज्ञानार्थमन्तरोनानि कार्याणि । तत्रान्तरानयनार्थं त्रैराशिकावतारस्तदर्थं प्रमाणकाले फलं साध्यते ।

कल्पे वास्तवानि गतयोजनानि खकत्तातुल्यानि प्रतिपादितानि । तत्रैव
कल्परधिकुदिनानामहर्गणत्वात् । तानि गोऽवधृतीन्दु-११८५९ गुणितानि
सूत्रान्ययुतघ्नशरेषुखाष्टिशकृताकांगधृति-१८७१२५१११८०५५०००० मितानि ।
अनयोरन्तरमयुतघ्नशरेषुखाष्टातिधृतिवेदमितम् ४१९८०५५०००० । कल्पे
वास्तवगतयोजनेभ्यः सूलेष्वधिकमतः कल्पकुदिनतुल्याहर्गणेनेदमन्तरं
तदेष्टाहर्गणेन किमित्यनुपातेनाहर्गणस्य कुदिनान्तररूपौ हरगुणावयुत-
घ्नशरेषुवेदवेदै-४४५५०००० रपवर्त्तितौ जातौ हर-३५४१९ गुणौ ९९२१ ।
तथा चाहर्गणात् क्वचिन्वाङ्गुनिघ्नेत्याद्यानीतफलोनेऽधिक्यहणादत
उक्तमुपपन्नम् ।

अथैभ्यः प्रसंगाद्ब्रह्मानयनं विशेषं च वंशस्थेनाह स्वयेति । तानि
गतयोजनानि स्वया स्वया कत्तया प्रागानीतया पृथक् प्रत्येकं सर्वेषां
गतयोजनानां गतितुल्यत्वेनाभेदात् । भक्तानि फलं भगणादिका यहाः
पूर्वसिद्धा भवन्ति वा प्रकारान्तरेण पूर्वमनेकधा यहसाधनस्योक्तत्वात् ।
आदरे वीप्सेति स्वया स्वयेत्युक्तम् । ननु यहाणां प्रत्यक्षविम्बदर्शनेन पर-
स्परं कत्ताभेदोऽयुक्तस्तथोच्चपातयोराकाशे विम्बाभावाद्ब्रह्मस्य चक्रेरित्या-
दिप्रकारेण भगणभेदात् । यहकत्तातो भिन्नकत्ता न युक्ता विम्बगमना-
नुमार्गेणाकाशे वृत्तरूपकत्ताया असत्त्वादत आह यहस्येति । हि यतो
यहस्य कत्ता । एवकारो गणितामतपृथक्कत्ताव्यवेच्छेदार्थः । तुङ्गपातयोः
कत्ता । शीघ्रमन्दोच्चपातानां स्वकीययहकत्तायामेवावस्थानं न पृथगा-
नीतकत्तायां तथा चानीतकत्ताया अप्रयोजकत्वेन नोक्तदोष इति भावः ।
नन्वेवं कतैकत्वात् स्वया स्वयेत्याद्यानयनप्रकारेण यहोच्चपातानाम-
भेदाद्विचभगणानुपपत्तेर्भगणानीतोच्चपाताभ्यां विसंवादात् । यहस्य स्प-
ष्टत्वानुपपत्तेः । सर्वदा यहोच्चान्तररूपकेन्द्राभावेन फलाभावाच्चात
आह पृथगिति । अत्र गतयोजनेभ्यो ब्रह्मानयने तदीयसिद्धये तयोश्च-
पातयोः । इदं स्वयहभिन्नत्वं तस्य सिद्धये निष्पत्तये । पृथक् भिन्ना

स्वाधिष्ठितकक्षातः कक्षा ग्रहस्य चक्रैरित्यादिप्रकारेण कल्पा । चः समुच्चये ।
तथा च ग्रहभगणेभ्यः पातोच्चयोर्भगणभेदाद्ग्रहस्य चक्रैरित्यनेन कक्षायाः
पृथक्त्वेन ग्रहभिन्नत्वम् । आकाशे उच्चपातयोः प्रत्यक्षस्वरूपाभावेन
कल्पितत्वाद्ग्रहकक्षायामेव तदधिष्ठानं कल्प्यत इति ग्रहकक्षैव तयोरिति
नोक्तदोष इति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । कक्षायोजनतुल्यभोगेनैको भगणस्तदा गतयोजनैः
क इत्यनुपातेन स्वया स्वयेति ग्रहभगणाद्व्यानयनमुपपन्नम् ॥ ७१ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

ग्रहस्य कक्षैव हि तुङ्गपातयोः

पृथक् च कल्पाऽत्र तदीयसिद्धये ॥ ८ ॥

अर्कस्य कक्षेव सितज्ञयोः सा

ज्ञेया तयोरानयनार्थमेव ।

उक्ते तयोर्ये चलतुङ्गकक्षे

तत्रैव तौ च भ्रमतोऽर्कगत्या ॥ ९ ॥

वा. भा.—अत्रोच्चस्य पातस्य च या कक्षाऽऽगच्छति सा तयोरानयनार्थमेव कल्पा । अन्यथा या ग्रहस्य कक्षा सैव तयोरपि । यतो ग्रह-
कक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यपदेशः । यत्र च विमण्डलेन सह संपातस्तस्य
प्रदेशस्य पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशुक्रयो-
रत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरानयनार्थमेव । किन्तु
तयोर्ये चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतः परमर्कगत्या । एतदुक्तं भवति ।
भूमध्यादर्कं प्रति नीतं सूत्रं यत्र ज्वलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र
शुक्रचलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

इति कक्षाप्रकारेण ग्रहानयनाध्यायः ।

मरीचिः—अथ कतासंबद्धप्रतिवृत्तस्य ग्रहस्य फलाभावे भूमध्यात्
परमान्तरेणोच्चत्वेन दर्शनात् । कताभेदप्रतिवृत्तप्रदेशविशेष एवोच्चम् । एवं
प्रतिमण्डलस्य ग्रहस्य यत्र प्रदेशे शराभावः स प्रदेशः पात इति गोलाध्याये
कतास्य ग्रहविशेषभेदेनोच्चपातयोः प्रतिपादनात् सिद्धं ग्रहकक्षैव तयो-
रवस्थानकक्षेति तयोर्भगणभेदाद्भिन्नत्वप्रतिपादनाय कता आनयनार्थम-
न्याऽस्तीति कल्या । अन्यथा स्वया स्वयेत्यादिप्रकारेणानीताच्चपातयोः
पूर्वानीततुल्यत्वं न स्यात् । न चैवमतुल्यगत्योच्चपातयोरेककतास्थि-
त्यङ्गीकारे रव्यादिसप्तग्रहाणामेककतावस्थानं स्वीकार्यं लाघवादिति
वाच्यम् । कतापरिवर्त्तेन भगणभोगस्याङ्गीकारात् । समकालेन भगण-
परिपूरणापत्तेर्भगणैकत्वापत्तेश्च । अथ साधनार्थं कताभेदाः स्वीकार्याः ।
ननु स्यित्यर्थमिति चेन्न लाघवात् तत्रैव तेषामवस्थानसंभवेनातिरि-
क्तैव कता कल्पनस्य गौरवात् । अन्यथाऽऽनयनहेतुकतासु प्रत्येकं प्रतिदिन-
तुल्यगतिर्योजनभोगसंभवेऽपि ग्रहाणां वस्तुतस्तत्र तद्योजनभोगानुपपत्त्या
खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे इत्यस्यासंगतत्वापत्तेः । अत एवोच्च-
पातयोरानयनहेतुस्वकताकल्पितवृत्ते दिनगतिर्योजनभोगसंभवेऽपि ग्रह-
कतायां तद्भोगाभावात् खेटा व्रजन्तीत्युक्तम् । तथा चोच्चपातयोरान-
यनकताकल्पितवृत्ते यत् स्थानं तत्र भूगर्भात् सूत्रे नीते तदुपर्यपि
भकतायां नीते ग्रहकतायां यत्र सूत्रं लग्नं तत्र तयोः स्थानमित्यलम्
॥८॥ ननु सूर्यबुधशुक्राणां प्रत्यक्षं विम्बदर्शनगमनानुरोधात् । कताभेदा-
ऽन्यग्रहवत् । तत् कथं सूर्यकतातुल्या ग्रहस्य चक्रैरित्यादिप्र-
कारेणानीतकता बुधशुक्रयोर्भगणैकत्वादुक्त्येतत् इन्द्रवज्रयाऽऽह अर्क-
स्येति । अर्कस्य कता । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थं निश्चयार्थं वा ।
सितज्योः शुक्रबुधयोः कता भगणैकत्वात् । अन्येषां तु भगणभेदेनैव
तद्भेददर्शनस्य युक्तत्वात् । शुक्रस्यान्यग्रहवद्दर्शनयोग्यत्वाद्बुधस्य
स्वदर्शनोत्पातकालव्यतिरिक्तकाले दर्शनाभावात् । सितज्योरिति क्रमा-
नुसरणं ज्ञेयम् । उक्तदोषं निरस्यति सति । तयोः शुक्रबुधयोरानयनार्थं

स्वया स्वयेत्यादि प्रकारेण तन्निष्पत्त्यर्थम् । एवकारोऽवस्थानयोगव्य-
वच्छेदार्थः । सा रविकक्षातुल्यकक्षा ज्ञेया । अन्यथा भगणैकत्वात्
पूर्वप्रकारानीताभ्यां समत्वानुपपत्तेः । तथा च सूर्यकक्षायां तदवस्थाना-
भावाच्चेदोप इति भावः । ननु तयोर्विम्बयोः प्रत्यक्षभ्रमदर्शनेनावस्था-
नकक्षाऽपि प्रत्यक्षसिद्धाऽन्यग्रहवदिति तदपलापः कथं युक्तोऽनुक्तत्वादत
आह उक्ते इति । तयोर्बुधशुक्रयोर्ये यन्मते चलतुङ्गकक्षे शीघ्रोच्चकक्षे उक्ते ।
ग्रहस्य चक्रैरित्यादिप्रकारेण ज्ञाते । तत्र तत्कक्षयोरित्यर्थः । एवकारेण
सूर्यकक्षाया अन्यातिरिक्तकक्षायाश्च निरासः । बाधाज्ञानाभावाच्च ।
तौ च बुधशुक्रौ । चकाराच्छीघ्रमन्दोच्चपातानां संग्रहः । यथायोग्यं भ्रमतः ।
तथा च स्वशीघ्रोच्चकक्षयोस्तयोर्भ्रम इत्यस्या उक्तत्वाभावेन तत्कक्षाप्र-
लापोऽप्रसिद्ध इति भावः । ननु शीघ्रोच्चकक्षायां तद्गतिकलाक्रान्तपा-
दोनेत्याद्युक्तग्रहदैनंदिनभगतियोजनानि सन्ति चक्रकलाङ्कितत्वात् ।
अन्यथा तत्कक्षात्वव्याघातः । तत्र खेटा व्रजन्त्यनुदिनमित्युक्तत्वादबुध-
शुक्रौ स्वशीघ्रोच्चगतिकलाभोगेनोक्तयोजनायाक्रामतः । अन्यथा तत्क-
क्षायां ग्रहतुल्यगतियोजनायोगानुपपत्तेरिति शीघ्रोच्चसमत्वेन तयोः
स्पष्टत्वस्यार्कतुल्यस्य चानुपपत्तेरित्यत आह । अर्कगत्येति । सूर्यमध्यम-
गत्या तत्कक्षायां भ्रमत इत्यर्थः । भगणैकत्वात् । तेन सूर्यकक्षायां तुल्य-
गतियोजनयोगोऽपि अवस्थानकक्षायां तद्गोभावास्य सूर्यतुल्यत्वेन
कल्पनाच्चेदोप इति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । बुधशुक्रयोः सूर्यतुल्यत्वेनान्यथा तत्समत्वानुपपत्त्या
साधनार्थं सूर्यकक्षैव सिद्धा । तुल्यभगणत्वात् । तत्रैवावस्थाने सूर्याद्वहान्त-
रत्वानुपपत्तेः । एकप्रदेशावच्छेदेन द्वयोर्गमनानुपपत्तेश्च सूर्यकक्षातोऽन्याऽ-
वस्थानार्थं कल्या सा तु तच्चलोच्चकक्षाकृत्तत्वात् कल्पिता । लाघवाद्
ग्रहस्य कक्षैव हीत्यादिना तुङ्गग्रहयोरेककक्षास्यलोकेश्च । न च मन्दोच्च-
कक्षैव स्वीकार्या विनिगमनाविरहात् इति वाच्यम् । तत्कक्षाया अति-

दूरस्थत्वात् । शीघ्रोच्चकतायास्त्वासन्नत्वात् । तत्रैव तन्मन्दोच्चभ्र-
मोऽपि । ननु स्वकतायां यत्र लगति तत्रैव तौ तिष्ठत इति कल्पना
वस्तुनोऽभावादन्यग्रहश्च तयोः स्फुटत्वेन स्वतन्त्रकताया विद्यमान-
त्वादित्याद्युक्तप्राया । ननु दृश्यमानग्रहाणां स्पष्टत्वेन तद्भ्रमणानुसृत-
स्य प्रत्यक्षेण भेदात् कताभेदः स्वतः सिद्धो युक्त इति सूर्यकतातो
भिन्नकतास्थितत्वन्यग्रहवद्बुधशुक्रयोर्युक्तम् । परन्तु मध्यग्रहाणामा-
काशे वस्तुतो दर्शनाभावाद्वगणानुरोधेन सूर्यकतायां मध्यमबुधशुक्रयो-
रवस्यानकल्पने बाधकाभावात् । तदन्यकतावस्यानकल्पनमयुक्तं
गौरवात् । किञ्च 'खेटा व्रजन्त्यनुदिनम्'-इत्यादिना सामान्यतो ग्रहाणां
तुल्यगतिरित्यभिमतार्थस्य बुधशुक्रयोर्भिन्नकतास्यत्वेन तत्तुल्यगतियोजन-
भोगाभावादसंगतित्वापत्तेः । शीघ्रोच्चानयनकता स्वाधःस्थितेत्यस्यान्यग्र-
हवदनुपपत्तेश्च । तयोः स्वशीघ्रोच्चानयनकतायामवस्यानकल्पनात् ।
अत एव ।

“मध्यमकतावृत्ते मध्यमया गच्छति ग्रहो गत्या ।

उपरिष्ठात् तल्लघ्या तदधिकगत्याऽत्वधःस्थः स्यात्” ॥

इत्यापाततः साधारणं तल्लोक्तं युक्तम् । न च सूर्यबुधशु-
क्राणां मध्यमैककतास्यत्वकल्पनेऽपि बुधशुक्रयोः शीघ्रोच्चकताया व्यर्थत्वं
स्यात् । आकाशे शीघ्रोच्चस्य ग्रहवद्दर्शनाभावेन तस्य काल्पनिकत्वा-
दिति वाच्यम् । मध्यमग्रहवत् तस्य कतास्यत्वकल्पने बाधकाभावात् ।
न च तथाऽपि शीघ्रोच्चबुधशुक्राणामेककतास्यत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
ग्रहस्य कतैव हि तुङ्गपातयोरित्यादिना बुधशुक्रयोः स्वशीघ्रोच्चं सह
रविकतायामवस्यानकल्पनेन तद्विन्नकतायास्तदानयनोपयुक्तत्वाच्च नोक्त-
त्वकल्पनेनैकप्रदेशस्यैव त्रयाणामुच्चत्वसिद्धेरुच्चतुल्यत्वेन गणितागतोच्च-
भेदस्यासंगतत्वापत्तेः । तत्कतायां गणितागतोच्चप्रदेशस्यानेकत्वसंभवे-
ऽपि उच्चत्वव्याघातात् । न ह्येककतायामनेकप्रदेशानामुच्चत्वसंभवः ।

अन्यथा ग्रहप्रदेशस्यैवोच्चत्वापत्तेः । तस्मात् सूर्यकक्षायां सूर्याच्चस्थिति-
 कल्पनसंभवाद्बुधशुक्रौच्चावस्थानत्वं स्वरूपनिर्वाहार्थमन्यकक्षायां कल्पम् ।
 तत्र शीघ्रोच्चकक्षाया आनयनोपयुक्तायाः कृप्तत्वात् सैवावस्थानकक्षा
 कल्प्या । एवं सति बुधशुक्रयोः स्वीच्चयोरेककक्षावस्थानाभावाद्ग्रहस्य कक्षैव
 हीत्याद्युक्तस्यासंगततापत्तेरिति । बुधशुक्रयोः स्वीच्चकक्षावस्थानकल्पनेन
 सर्वं समञ्जसं प्रामाणिकगौरवस्य दोषाभावात् । शीघ्रोच्चस्य
 तुल्यगतियोजनभोगसंभवेनैककक्षास्यत्वसम्बन्धेन तयोस्तद्भोगापपत्ते-
 र्चेति सुष्ठूक्तमर्कस्य कक्षैव सितज्ञयोरित्यादीनि चेत् । मध्यमकक्षाप्रदे-
 शस्य भूमध्यात् सर्वतस्तुल्यान्तरेणोच्चत्वाभावात् । प्रतिमण्डलप्रदे-
 शस्य तदुच्चसंभवेन बुधशुक्रसूर्याणां मध्यमैककक्षास्यत्वकल्पनेऽपि तदु-
 च्चभेदेन तत्कक्षायां प्रतिमण्डलभेदात् तत्प्रदेशस्योच्चतुल्यदर्शनेन तेषा-
 मुच्चानां प्रतिमण्डलद्वारैककक्षास्यत्वे बाधकाभावात् । नीचोच्चवृत्तानामे-
 ककक्षाप्रदेशकेन्द्राणां भेदात् तत्रापि त्रयाणां तदुच्चभेदसंभवेनादोषाच्च ।
 अन्यथा शीघ्रोच्चमन्दोच्चभेदेन तयोरेककक्षात्वानुपपत्तेः । तस्माद्यथा-
 श्रुतेऽन्यग्रहबद्धाधकाभावेनार्कस्य कक्षैव सितज्ञयोरित्यादिपदयोक्ताचार्य-
 कल्पितविशेषो व्यर्थ इति भातीति चेत् उच्यते । त्रिज्यातुल्यशीघ्रकर्ण-
 मध्यमकक्षावृत्तपरिभ्रमणशुक्रतारायाः सूर्यमध्यमकक्षास्यत्वं दर्शनाभावे-
 नार्ध्वाधोऽन्तरादर्शनाद्विचकक्षास्यत्वं शुक्रस्य कल्पितम् । एवमेतदनुरोधेन-
 बुधस्यापि सूर्यमध्यमकक्षामार्गादधः शुक्रतारादर्शनाच्चोच्चकक्षावस्थान-
 कृप्तत्वात् कल्पितं महर्षिभिः । न त्वस्मादृशैर्बुधस्य सदा दशं
 नाच्छुक्रस्य तदानीं सूर्यविम्बादधःस्यत्वाभावात् । अन्यथाऽस्तंगतत्वा-
 पत्तेरिति ऊर्ध्वाधोदर्शनस्य मनुष्याणामस्मादृशामशक्यत्वात् । मध्यम-
 गत्या स्पष्टकक्षायामेव ग्रहो भ्रमति मध्यमासवगत्या कदाचिन्मध्यमक-
 क्षायां भ्रमतीत्ये बहुधा प्रतिपादे लल्लोक्तमुपेत्यम् ।

तथा च सूर्यसिद्धान्ते-

“तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशः स्थिताः ।

मन्दाभरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः ॥

परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः” * ।

इत्युक्त्वा कक्षानिबन्धने चन्द्रकक्षाये बुधशीघ्रोच्चकक्षा तदये शुक्र
शीघ्रोच्चकक्षा तदये सूर्यादिकक्षा इत्युक्तेन बुधशुक्रयोः स्वशीघ्रोच्चक-
क्षायां भ्रमणं प्रतिपादितमिति दृश्यते । “भागवेन्दुसुतयोरधःस्थयो-
“विषस्वतोऽधःस्थितयोः” इति लल्लश्रीपतीभ्यां स्फुटं प्रतिपादितम्-
अत एव सुन्दरसिद्धान्ते-

“सितोदयाद्यातघटीप्रमाणं स्वच्छाययोत्थं गणितेन यस्मात् ।

तद्भूमिगर्भस्यनरद्वयातं तथा घटीयन्त्रसुसाधितं स्वम् ॥

अन्तरेण दिनपातयोर्यदा योजनानि कुदलोन्मितानि चेत् ।

किं तदा द्युनिशनाडिकामितः कक्षिकाफलमिहानुपाततः ॥

तन्महत्त्वलघुतैक्यखण्डकं मध्यमा ज्वलकक्षिकाऽनया ।

भाजिता गगनकक्षिका भवेच्छुक्रतुङ्गचलपर्ययोन्मितिः ॥”

इति शुक्रशीघ्रोच्चभगणोत्पादनप्रतिपादनं युक्तं निबद्धमिति संक्षेपः ॥ ९ ॥

अथायिमयन्यस्यासंगतोक्तत्वपरिहारार्थमध्यायसमाप्तिं फक्कि-

कया सूचयति । इति कक्षाध्याय इति कक्षाप्राधान्येन यहानयनप्रतिपादनं

पूर्णं जातमित्ययिमयन्यस्याभिचविषयत्वात् संगतमेवेति भावः ।

इदानीं प्रत्यब्दशुद्धिः ।

तत्रादौ सावनदिनाद्यमाह ।

अधोऽधस्त्रिधा कल्पयाताब्दवृन्दात्

कराभ्यां कृतैः पावकैः संगुणाच्च ।

मुजङ्गैरवाप्तं फलं स्याद्दिनाद्यं

तदब्दान्वितं भास्करादब्दपः स्यात् ॥ १ ॥

वा.भा.—स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविवर्षे सावनाहाः प्राक् प्रतिपादिताः । तेभ्यः पञ्चषष्ठ्यधिकं शतत्रयं ३६५ प्रोज्झ्य शेषं दिनस्थाने पूर्णं पञ्चदश नाद्यस्त्रिंशत् पलानि तथा सार्धानि द्वाविंशतिर्वर्षपलानि ० । १५ ३० । २२ । ३० । एतदष्टभिः सवर्णितं जातम् ४ । अतोऽनुपातः । यदष्टाभिर्वर्षैरेतावद्दिनाद्यं तदा कल्पमतैः किमिति फलं दिनाद्यम् । तदनष्टं संस्थाप्यम् । ततो गताब्दैर्युतं सदब्दपतिः स्यादिति यदुक्तं तदतः । यतः पञ्चषष्ठ्यधिकशतत्रये सप्तभिर्भक्ते षकोऽवशिष्यते । अत एकगुणाब्दसंख्या तस्मिन् दिनाद्ये निक्षिप्ता । तस्मिन् सप्ततष्टेऽर्कोद्वोऽब्दपतिः । यतो यास्मिन् वारेऽब्दादिः सोऽब्दपतिः स्यादित्युपपन्नम् ॥ १ ॥ वा.वा.—प्रत्यब्दशुद्धौ ग्रहानयनमारभ्यते । तत्राब्दपानयनमाह । अधोऽधस्त्रिधेति । सौरवर्षान्ते यः सावयवो वारः सोऽब्दप इत्युच्यते । अहर्गणाद्ये आनीयेते ।

“मासाब्ददिनसंख्याप्तं द्वित्रिंशं रूपसंयुतम् ।

सप्तोद्गृतावशिष्टौ च विज्ञेयौ मासवर्षपौ” * ॥

इत्यादिना मासाब्दपती तौ फलादेशयोपयुज्येते । अत्रानीयमानोऽयमब्दपः स तु वार्षिकग्रहानयनाद्युपयोगाय । मन्दादधःक्रमाक्रमेण कालहारेण उक्ताः सौरे । मन्दादधःक्रमेण चतुर्थोश्च वारा उक्ताः । कथ-

* सूर्यसिद्धान्तं मध्यमाधिकारे ५२ श्लो. ।

मन्त्राब्दपो ज्ञातव्य इत्यत्राह । भास्करादिति । कल्पादौ रविरैवाब्दपः ।
अत्राचार्येण वर्षशमासेशहोरेषा नोक्ता दिनेष उक्तस्तेनैव क्रमेणाब्दपो
भविष्यतीति भाष्येऽभिहितं सावयवो वार इति ।

अत्र वासना । तत्रैकवर्षसावनेषु सप्ततष्टेषु शेषं दिनाद्यम्
१ । १५ । ३० । २२ । ३० । सौरि १ । १५ । ३१ । २४ । कल्पादित आनीय
माने बहून्नरं पतति । येन पक्षेण दृग्गणितैक्यं भवति स एव पक्षोऽङ्की-
कार्यः । “भवतु योऽपि कोऽप्यागमो यहगणिते इति कर्तव्यतायामस्माभिः
कौशलं दर्शयितव्यम्” इति वदतो भाष्यकारस्य न कोऽपि दोषः । प्रकृत-
मनुसरामः । १ । १५ । ३० । २२ । ३० । अत्रानुपातः । एकेन वर्षेणोदं तदे-
ष्टवर्षैः किमिति सावयवेनेष्टवर्षाणि गुणनीयानि । एवं क्रियमाणे शिष्याः
क्षिश्येरन्निति सुगमोपायः कृतः । अत्र कल्पितमिष्टम् । ० । १५ । ३०
२२ । ३० । इष्टोनेन गुणेन निर्धौ गुण्य इति यावन्तोऽब्दास्तत्रन्तो वारा-
इत्युक्तम् । ऋषेष्टगुण्ययुक्तास्ते कर्तव्याः । एकेन भाज्याः । अत्र संचारः
अदनेन हरेणायं गुण-० । १५ । ३० । २२ । ३० स्तदा वसुमित्रेन किमिति
लब्धो वाराद्वयो गुणः २ । ४ । ३ । अयं स्वरूपेणैव खण्डत्रयात्मकः ।

“गुण्यस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यस्तेः खण्डकैः संगुणितो युतः”*

इति प्रकारेणाधोऽधोस्त्रिधा कल्पयाताब्दवृन्दात् काराभ्यां कृतैः

पावकैः संगुणादित्युक्तम् । भुजङ्गैर्भागे हूते दिनाद्यं लभ्यते ॥ १ ॥

मरीचिः—अथ वर्षान्तःपात्यहर्गणेन लाघवायं यद्वा नयनं वक्तुं प्रथमतस्त-
दुपयुक्तोपकरणानयनं विवक्षुरब्दपानयनं भुजङ्गप्रयातेनाह अथोऽध इति ।
त्रिधाऽधोऽधःस्थापितकल्पगतवर्षसमूहाङ्कात् । क्रमेण द्वाभ्यां चतुर्भिस्त्रि-
भिर्गुणितात् षष्ठा भक्तफलोर्ध्वयोजनसिद्धाञ्चेति चकारार्थः । अष्टाभिर्भक्ता-
दत्राप्तं फलं दिनाद्यं दिनघटीपलात्मकादि यत् तत् उपरि कल्पगतवर्ष-
युक्तं सप्ततष्टं च । भास्करात् सूर्यादितः क्रमेण वारगणनया वर्षपतिः
सावयवः स्यात् ।

भुजङ्गैरिति पदेन तत्प्रयासं कुन्दोऽपि सूचितम् । तदर्थस्तु-
पावकैस्त्रिभिर्वर्णैः प्रमितस्य वृत्तपादस्य अथोऽधस्त्रिधा वर्णैः ।
कल्पनं कल्पः । प्रस्तारकल्पनेनाष्टगणानां सिद्धत्वात् । यथा—म ५५५,
य ५५५, र ५५५, स ॥५, त ५५५, भ ५५५, न ॥५, प्रस्तारकल्पनेन योऽ-
ब्दकुन्दो यगणः । य उदकं पुत्रं ददातीत्यादित इत्युक्तत्वात् । कुन्दस्य
गणवाचकत्वाच्च । तस्मात् कृतैश्चतुर्भिर्गुणितात् । चतुःसंख्याद्यगणात्
कराभ्यां द्वाभ्यां गुणाच्च सिद्धं यत् फलम् । ऋष्यगणात्मकं दिनाद्य-
लक्षणया वृत्तस्य प्रथमार्धं तद्भुजङ्गैरवाप्तं स्यात् । भुजङ्गप्रयातस्यार्धं
भवति । तत् प्रथमार्धम् । अब्दैर्यगणैः प्रथमार्धस्यतुल्यैरन्वितम् । एवम-
र्धाभ्यां भास्करात् कवेरब्दपः । अब्दानां गणानां षोडशसंख्यकानां
स्वामी तादृशवर्णसंनिवेशात्मकमेकं पद्यं स्यादिति ममुक्त इति ।

अत्रोपपत्तिः । सौरवर्षादौ सावयवो वारोऽब्दपः । तद्वारे गते
वर्तमाने मध्यमसूर्योदयाद्गतघटिकादिषु च मध्यवर्षारम्भात् तत्कालीन-
वारोदिकस्याब्दप इति संज्ञाव्यपदेशात् । अयं 'वासराद्यं तत्सावनात्'-
इत्युक्तत्वात् सावनः । एतज्ज्ञानं तु कल्पसौरवर्षैः कल्परविसावन-
दिनानि तदा कल्पगतवर्षैः कानीत्यनुपातेनागतं दिनादि सावय-
वफलम् । सप्ततष्टमिति प्रकारेण । अत्राङ्गलाघवार्थमेकवर्षस्याब्दप आनीतः
सावयः १ । १५ । ३० । २२ । ३० । तत एकवर्षेऽयं तदेष्टवर्षैः क इत्यनु-
पातेन गतवर्षाणि पञ्चस्यानेषु क्रमेण गुणानीति गौरवदशनेन खण्ड-
गुणनं कृतम् । तत्र वारस्यानीयैकमितं खण्डमेकम् । द्वितीयं तदून-
दिनाद्यसंज्ञम् ० । १५ । ३० । २२ । ३० । द्वितीयखण्डेनापि गुणने
पूर्वाक्तगौरवभयेन लाघवार्थं गुणः सर्वार्णतो रूपमितो हरश्च । तद्गुणस्य
हरसिद्ध्यर्थम् । ३३४८३५० । १२८६०००० । अत्रापि गुणहरौ लाघवार्थम-
युतघटिद्विगुणै-१६२०००० रपवर्तितौ जातो गुणः सावयवः स्यान्त्रये २ ।
४ । ३ । हरश्च ८ । अतो दिनाद्यमित्यन्तमुपपन्नम् । अस्य पूर्वखण्डागत-

फलं योज्यम् । तत्र पूर्वखण्डस्य रूपमितत्वाद्नुपातेन गतवर्षाणि योज्या-
नीति ज्ञातम् । वाराणां सप्तसंख्यात्वात् सप्ततष्टं शेषं कल्पादौ रवि-
वारसत्त्वात् तदादिगणनयाऽब्दपः सावयवः सिद्धो भवत्यत उक्तं तद-
ब्दान्वितमित्याद्युपपन्नम् ॥ १ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेणाह ।

निजाशीति-८० भागेन युक्तं सामार्धं

खण्ड-६० भक्तमब्दाङ्घ्रियुग्वा दिनाद्यम् ।

वा. भा.—अत्र वर्षाणामध निजेनाशीतिभागेन युक्तं पष्ट्या हृतं सर्वं
चतुर्थ्यांशेन युक्तं सदिनाद्यं वा ।

अत्रोपपत्तिः । पूर्वस्मिन् दिनाद्ये पञ्चदश घटिकाः स एकस्य
दिनस्य चतुर्थांशः । यानि त्रिंशत् पलानि तद्घटिकायां अर्धम् ।
तदनष्टमघटिकायां अधस्तनेनावयवेन यावद्ध्ययते तावदशीतिर्ल-
भ्यते । अतो वर्षार्धं निजाशीतिभागेन युक्तं घटिका भवन्ति । तत्पष्ट्यं-
शो दिनानि । तानि पूर्वकथितवर्षचतुर्थांशेन युतानि दिनानि भवन्ती-
त्युपपन्नम् ।

वा. वा.—प्रकारान्तरेणाह । निजाशीतिभागेनेति । अत्राब्दान्वि-
तमिति सम्बध्यते । इदं तु केवलं दिनाद्यशब्देन व्यङ्ग्यते दिनाद्यं
त्रिनिघ्नमित्यादिवक्ष्यमाणोपयोगाय । तत्रेदं दिनाद्यम् ० । १५ । ३० । ३२ । ३० ।
अस्यापि खण्डत्रयम् ० । १५ । द्वितीयम् ० । ० । ३० । तृतीयम् ० । ० ।
० । १२ । ३० । घटिका तु दिनस्य पष्ट्यंशो भवति । तस्मात् पञ्चदश
घटिकाः पञ्चदशदिनपष्ट्यंशाः ।

“समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति संभवे तु * ।”

प्रकारेणानेन भागहारौ भागेनैवापवर्त्य जातो दिनचतुर्थांशः ।

अब्दाङ्घ्रियुगिति त्रिंशत्पलानि घटिकायास्त्रिंशत्पष्ट्यंशाः । अत्राप्य-
पवर्त्तनं घटिकार्धं जातम् । तृतीये तु सार्धद्वात्रिंशत्यवराणि । अत्र

* भास्क-लीलावत्यां भगाहारप्रकारः ।

“छेदघ्नरूपेषु लवा धनर्णमेकस्य भागा अधिकानकाश्चेत् * ।”

इति पञ्चचत्वारिंशदक्षराणामर्धम् । अक्षरं तु पलपट्यंशः । एवं पञ्चचत्वारिंशदधंपट्यंशा इति ।

“अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात्”† ।

इति जाताः पलस्य पञ्चचत्वारिंशत् खार्कांशाः । अत्र सार्धपलेन हरांशावपवर्त्य हरस्याने जातमशीतिः । अंशस्याने च

“छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽथ भागहरणे गुणनाविधिश्च”‡

इति त्रिंशत्पलानि इदं तु घटिकार्धमेव । तस्माच्चिजाशीतिभागेन युक्तं समार्धं घटिका भवन्ति । इदं पट्या भक्तं दिनीकरणायेति सर्वं शोभनम् ।

पुनः प्रकारान्तरेणाह ।

गताब्दा विभक्ताः समुद्रैः ४ खसूर्यैः १२०

खखाङ्गाङ्गकै-६६०० र्वा फलैक्यं दिनाद्यम् ॥२॥

वा-भा- अत्रोपपत्तिः । एकं दिनं पञ्चदशघटिकाभिर्यावद्धियते ता-
वच्चत्वारो लभ्यन्ते । यावदधंघटिकया तावत् खसूर्याः १२० । यावद-
धस्तनेनावयवेन ० । ० । ० । २२ । ३० तावत् खखाङ्गाङ्गकाः ६६०० ।
एवं प्रत्यब्दम् । अतो गताब्दा एभिर्विभक्ताः फलैक्यं दिनाद्यं स्यादित्यु-
पपन्नम् ॥ २ ॥

वा.वा.-प्रकारान्तरमाह गताब्दा विभक्ता इति । अत्र पूर्ववद्दिनाद्यानि
खण्डत्रयाणि कृत्वा वारस्यरूपमेभिः पृथक् भजेत् । यल्लभ्यते त एव हराः ।
समानामिति योमे दिनाद्यं भवति । अयमर्थः । यद्यनेन खण्डेन रूपमितो
हरस्तदाऽऽचार्यकल्पितरूपमितदिनेन किमिति सर्वमुपपद्यते ॥ २ ॥

* भास्क-लीलावत्यां भागानुबन्धापवाहौ ।

† भास्क-लीलावत्यां भिन्नगुणानविधिः ।

‡ भास्क-लीलावत्यां भिन्नभागहारः ।

मरोचिः—अथ प्रकारान्तरद्वयेन लाघवाद्दिनाद्यानयनं भुजङ्गप्रयातेनाह निजाशीतिभागेनेति गताब्दा विभक्ता इति च । स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । अब्दस्य द्वितीयं खण्डं दिनाद्यसंज्ञम् । एकवर्षे ०

१५ । ३० । २२ । ३० । अनेन गतवर्षाणां गुणनार्थमस्य खण्डत्रयं कृतम् ।

यथा प्रथमम् १५ । द्वितीयम् ० । ३० । तृतीयम् ० । ० । २२ । ३० । तत्र

लाघवार्थं प्रथमखण्डं दिनस्याने एकस्यम् । षष्टिगुणेन तदधो हरश्च $\frac{15}{60}$ ।

द्वितीयं खण्डं घटीस्याने $\frac{30}{60}$ । तृतीयं च घटीस्याने सर्वाणितम् $\frac{9360}{249600}$ । अत्र

खण्डत्रयेषु गुणहरौ गुणेनापवर्तितौ जातं खण्डत्रयं स्वस्वस्थाने $\frac{1}{8} : \frac{1}{2} : \frac{1}{6}$ ।

अत इष्टवर्षेष्वनुपातेन खण्डान्यानीय तद्योगो दिनार्थम् । तत्र घटीस्थाने

स्थितयोरेव साक्षाद्याद्योगे क्रियमाणे वर्षार्धे वर्षेष्ट्यधिकशतभागेन

युक्तं कार्यमिति सिद्धेऽत्रापि लाघवार्थं वर्षार्धमेव स्वाशीतिभाग

युक्तमिति सिद्धम् । प्रथमखण्डस्य दिनस्यानीयत्वात् तद्योजनार्थमिदं

सिद्धं दिनस्याने कार्यमिति षष्टिभक्तम् । ततः प्रथमखण्डं वर्षाद्घ्नमितं

युतमत उपपन्नं निजाशीतिभागेनेत्याद्यर्थम् । एवं द्वितीयप्रकारे तान्येव

खण्डत्रयाणि । यथा प्रथमम् ० । १५ । द्वितीयम् ० । ० । ३० । तृती

यम् ० । ० । २२ । ३० । एतानि दिनस्याने सर्वाणितानि तदधः स्वस्वह.

राश्च यथा $\frac{15}{60}$, $\frac{30}{60}$, $\frac{9360}{249600}$ । षट्गुणापवर्तितानि जातानि $\frac{1}{8}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{6}$ ।

अत्र रूपगुणस्याविकृतत्वेन नाशाद्गताब्दास्त्रिः स्याप्या हरभक्ताः फलानां

योगो दिनाद्यम् । अत उपपन्नं गताब्दा विभक्ता इत्याद्यर्थम् ॥ २ ॥

इदानीं क्षयाहानाह ।

स्वषष्ठ्यंशयुक्तानि वर्षाणि वर्षैः

खरामाहतैः संयुतान्यभ्रभूपैः १६० ।

विभक्तानि तान्यत्र लब्धं विशुद्धं

समाभ्यो गताभ्यो भवन्ति क्षयाहाः ॥ ३ ॥

वा.भा.—अत्रोपपत्तिः । यदि कल्पवर्षैः कल्पक्षयाहा लभ्यन्ते तदैकेन किमिति । फलमेकस्मिन् वर्षे क्षयाहाद्यम् ५ । ४८ । २२ । ७ । ३० ।

अस्मात् पञ्च विशोध्य शेषेणाब्दा गुणिता अवमाद्यं भवति । तत्र लाघवार्थं शेषं रूपाद्विशोध्यैरितमभ्रभूपैः १६० सर्वाणितं जातम् ३१ । १ ततोऽनुपातः । यदाभ्रभूपैर्वर्षैरेकत्रिंशद्विनानि घटिकयाऽधिकानि लभ्यन्ते तदा गताब्दैः किमिति । अत्र स्वषष्ठ्यंशयुक्तानि वर्षाणि खरामाहतवर्षयुतानि एकत्रिंशता नाद्यधिकया गुणितानि भवन्ति । अत्राभ्रभूपैः-१६० लब्धिफलेन गताब्दा अतो वर्जिताः कृताः । यतः प्रत्यब्दं षष्टेऽवमे यत्र पूर्यते तद्गृहीत्वा कर्म कृतमिति सर्वमुपपन्नम् ॥ ३ ॥

वा.वा.-तयाहानाह स्वषष्ठ्यंशयुक्तानि वर्षाणीति । तत्रैकवर्षेऽवम-
दिनानि ५ । ४८ । २२ । ७ । ३० । अत्र कार्यान्तरवशेनैभ्यः पञ्च दिनानि
त्यक्त्वा यच्छेषं तदेव तयाहपदेनोच्यते । तस्मात् तयाहाः ० । ४८ । २२ । ७
३० । अत्र दिनस्याने रूपं गृहीत्वा यावन्ति वर्षाणि तावन्तः तयाहा
इति जातम् । अत्रेदमधिकम् ० । ११ । ३७ । ५२ । ३० गृहीतमासी-
दिति शोध्यम् । यदेव शोध्यते तदेवास्वमिति व्यवह्रियते । न हि
स्वरूपेणाङ्कानामृणत्व धनत्वं वाऽस्ति किन्तु कार्यान्तरवशात्
यथास्थितेषु गृह्यमाणेषु यावत् तेभ्योऽल्पं गृह्यते तदेव धनमिति
यावदधिकं गृह्यते तदृणमिति । प्रकृतेऽधिकत्वादृणम् । अतोऽनुपातः ।
यद्वेकेन वर्षेऽष्टमृणं ० । ११ । ३७ । ५२ । ३० तदेष्टवर्षैः किमिति
यदायाति तत् तयाहेभ्यः शोध्यं “धनर्णयोरन्तरमेव योगः”* इति । इदम-
पि खण्डानि कार्याणि धनर्णखण्डानि वा ।

“गुण्यस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुल्यस्तैः खण्डकैः संगुणितो युतो वा” ।

इति प्रकारस्यैवेष्टोनयुक्तेन गुणेनेति प्रकारोऽन्तर्गत इति “द्विधा-
भवेदूपविभाग” † इत्युक्तम् । खण्डगुणनस्य द्वैविध्यमुक्तं रूपविभागस्यान-
विभागाभ्यां चेति । तस्मादनेन गुणेन ० । ११ । ३७ । ५२ । ३० ।
इष्टवर्षाणि धनगतानि गुणनीयानि यदायाति तच्छोध्यत्वादृणम् ।
अतएव “स्वर्णघाते तयः” ‡ इत्युच्यते । वस्तुतस्तु ऋणगुणकानां विष-

* भास्करीयबीजगणिते ।

† भास्क-लीलावत्यां गुणनविधिः ।

‡ भास्करीयबीजगणिते ।

रीतस्य विपरीतापवर्तने क्रियमाणे धनगतत्वमेव युक्तम् । अभावाभावस्य भावत्वनियमात् । ऋणयोर्घातो धनम् । ऋणस्य शोध्यत्वे धनत्वमिति स्फुटम् । तत्र शोध्यस्यास्य खण्डद्वयं कृतम् ० । ११ । १५ । द्वितीयम् ० । ० । २२ । ५२ । ३० । प्रथममभ्रभूपैः सञ्चरितं जाता दिनस्याने त्रिंशदत उक्तं खरामाहतैरिति । द्वितीयमपि तैरेवाभ्रभूपैः सञ्चरितं जातं दिनस्याने १ । १ । अत उक्तं स्वपष्ट्यंशयुक्तानि वर्षाणीति । “ योगोऽन्तरं तुल्यहरां शकानाम्*” इति पूर्वद्वितीफलयोग एव हरेण हृत इति सर्वं निरवद्यम् ॥४॥

मरीचिः—अथ क्षयाहाख्योपकरणानयनं भुजङ्गप्रयातेनाह स्वपष्ट्यंशयुक्तानीति । वर्षपदेन कल्पगतवर्षाङ्के बाह्यः । तानि सिद्धानि । अत्राब्दपकाले मध्यमसौरवर्षादाविति यावत् । क्षयाहाः कल्पादिष्टकालपर्यन्तं दिनावमसंख्याखण्डकं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शेषं स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पवर्षैः कल्पावमानि तदेष्टवर्षैः कानीत्यनुपातेन मतदिनक्षयाः सावयवा भवन्तीत्यत्र लाघवार्थमेकवर्षस्य क्षयाहमानं दिनादिक्रमानेति ५ । ४८ । २२ । ७ । ३० । अत्राहर्गणानयने एते दिनक्षयाः सावयवा भवन्तीत्यत्र लाघवार्थमेकवर्षस्य क्षयघटिकादेरावश्यकत्वात् पञ्चानितैतस्य ० । ४८ । २२ । ७ । ३० क्षयाहसंज्ञाऽऽचार्यैः पूर्वदिनादिसंज्ञावत् कृता । अत एकवर्षे इदं सावयवं तन्मानं तदेष्टवर्षेषु किमित्यनुपातेन गताब्दानां गुणानां पञ्चस्यानेष्विति गौरवं दृष्ट्वा लाघवार्थं क्षयाहाङ्के उपरि सम्पूर्णैक एव धृतः । तेन गुणेऽविकृतत्वाद्गवर्षाण्येव क्षयाहा इति सिद्धम् । अथ वास्तवज्ञानार्थमिष्टगताब्दानेतान्तरं हीनं कार्यम् । तदानयनार्थमेकवर्षे क्षयाहोनरूपमन्तरम् ० । ११ । ३७ । ५२ । ३० तदेष्टवर्षेषु किमित्यनुपातेनात्रापि गौरवदर्शनादन्तरस्य खण्डत्रयं कृतम् । यथा प्रथमम् ० । ११ । १५ । द्वितीयम् ० । ० । २२ । ३० तृतीयम् ० । ० । ० । २२ । ३० । अत्रापि सुखार्थं पष्ट्या एकोकृतान्येतानि प्रत्येकं हराश्च । यथा

६७५	१३५०	१३५०
३६००	२१६०१०	१२६६०००

अथ लाघवार्थं प्रथमस्थाने गुणहरौ सार्धद्वविंशत्या २२ । ३०

ऽपवर्त्तितौ जातौ गुण-३० हरौ १६० । अपरत्र गुणहरौ गुणेनापवर्त्त्य
हरस्याने १६० । ६६०० । अथैवदानोतानामिष्टकाले योगस्तत्र द्वितीय
तृतीयखण्डयोर्योगः स्वषष्ठ्यंशयुक्तानि वर्षाणि । तृतीयखण्डे षष्टिहर
स्याधिकत्वात् । प्रथमखण्डमपि तुल्यहरत्वाद्योजितं खरामाहतैर्वर्षै
संयुतानीति ज्ञातम् । सिद्धस्याधः षष्ठ्यधिकशतमितहरस्य सत्त्वादभूपै
र्विभक्तानि । फलमिष्टकालेऽन्तरमिति तद्गताब्देषु हीनं कार्यमित्युपपन्नं
स्वषष्ठ्यंशयुक्तानीत्यादि ॥ ३ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण जयाहानाह ।

दिनाद्यं त्रिनिघ्नं समाभ्राभ्रवेदां- ४००
शकोनं समात्रिंशदंशेन युग्वा ।

वा.भा.यत् प्रागानीतं दिनाद्यं तत् त्रिगुणं वर्षचतुःशतांशेन वर्षत्रिंश
दंशेन युतं वा जयाहा भवन्ति ।

अत्रोपपत्तिः । अत्रैकवर्षे दिनाद्यम् ० । १५ । ३० । २२ । ३०
तथाऽवमाद्यम् ० । ४८ । २२ । ७ । ३० । दिनाद्ये त्रिगुणितेऽवमाद्य
द्विगोधिते ज तं शेषम् ० । १ । ५१ । इदं त्रिगुणे दिनाद्ये यदि तिप्यते
तदाऽवमाद्यं भवति । इदं शेषं खखाकै-१२०० गुणितं जातं सप्तत्रिंशत
३७ । अब्दाः सप्तत्रिंशता गुण्याः खखाकैर्भक्तास्त्रिगुणे दिनाद्ये यदि
तिप्यन्ते तदा गतावमानि भवन्ति । अत्र गुणके रूपत्रयं प्रक्षिप्य सुखार्ध
चत्वारिंशद्गुणकः दृतो रूपत्रयमृणं गुणकश्च । ४०, ३ । आभ्यामब्द
गुण्याः खखाकैर्भाज्याः । तत्र प्रथमगुणकश्चत्वारिंशताऽपवर्त्तिते
जातः १ । हरश्च ३० । द्वितीयो गुणकस्त्रिभिरपवर्त्तितः १ । तत्र हर
श्चतुःशती ४०० । अतो गताब्दाः पृथक् त्रिंशता चतुःशत्या च हूता
प्रथमफलं त्रिगुणदिनाद्ये धृतं द्वितीयमृणमेवमवमाद्यं भवतीत्युपपन्नम् ।

वा.वा.-अत्रापि प्रकारान्तरमाह । दिनाद्यं त्रिनिघ्नमिति दिनाद्यं
त्रिगुणितं सत् जयाहासन्नं भवतीति दिनाद्यं त्रिनिघ्नमित्युक्तम् । अस्मिन्

तथाहादेः शोधिते शेषम् १ । ५१ । अत्र घटीस्थाने सुखार्थं दृष्टमेव
धृत्वा समात्रिंशदंशेन युगिति । इदमेव द्विच्युतं जातम् ० । ९ । चतुःशत्या
सर्वर्णितं जातं समाधाधवेदांशकोनमिति ।

अथ प्रकारान्तरेणावमान्याह ।

स्वषष्ठ्यंशहीनाब्दखाङ्गेन्दु-१६० भागः

स्वषष्ठांशहीनाब्दयुग्मा चयाहाः ॥ ४ ॥

वा.भा.—अत्रोपपत्तिः । एकस्मिन् रविषर्षेऽवमशेषमष्टचत्वारिंशद्घटि-
काः । तत् पञ्चांशेन दिनम् । अतः पञ्चांशेना अब्दाः कृताः । अथ
तदधस्तना अवयवाः ० । ० । २२ । ७ । ३० । एते खाङ्गेन्दुभि-१६०
गुणिता जाताः ० । ५९ । एतत् षष्ठ्यंशेन रूपमतः स्वषष्ठ्यंशेनाब्दाः
खाङ्गेन्दुभिर्भक्ताः पञ्चांशेनाब्दयुता अवमाद्यं भवतीत्युपपन्नम् ॥ ४ ॥

वा.वा.—प्रकारान्तरमाह । स्वषष्ठ्यंशहीनाब्देति । अत्राष्टचत्वा-
रिंशद् घटिकास्तत्पञ्चांशेन दिनम् । शेषम् ० । २२ । ७ । ३० । खाङ्गे-
न्दुभिः सर्वर्णितं जातम् ० । ५९ । इदं तु स्वषष्ठ्यंशेनदिनम् । अस्य
खाङ्गेन्दुभाग इति सुगमम् ॥ ४ ॥

मरीचिः—अथ भुजङ्गप्रयातघृत्तनिषट्पलघुभूतप्रकारद्वयेनेदमेवाह दिना-
द्यमिति । पूर्वानीताब्दपोपयुक्तदिनाद्यमित्यर्थः । अन्यत् स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । एकवर्षे चयाहमानम् । ० । ४८ । २२ । ७ । ३० ।
अनेन गताब्दगुणनेऽस्य खण्डद्वयं कृतम् । एकम् ० । ४६ । ३१ । ७ ।
३० । द्वितीयम् ० । १ । ५१ । अथ प्रथमखण्डस्यैकवर्षजत्रिगुणितदि-
नाद्यतुल्यत्वाद्विष्टकालेऽप्यानीतं दिनाद्यं त्रिगुणितं प्रथमखण्डासन्नफलं
स्यात् । द्वितीयं सर्वर्णितम् १११ । तदधो हरश्च ३६०० । अनेन गुणने
'इडोनयुक्तेन गुणेन*' इत्याद्युक्तगुणनप्रकारेण नवमितेष्टयुक्ते गुणे विंशत्यधि-
कशतम् १२० जातम् । अत्रापि गुणहरौ १२०, ३६०० गुणेनापवर्त्य हरस्थाने
त्रिंशत् । तथा च वर्षित्रिंशदंशो योज्य इति सिद्धम् । अथ गुणकेऽधिककर-

णादिष्टगुणितगताब्देभ्यः षट्त्रिंशच्छत-३६०० भक्तफलं हीनं कार्यम् ।
 पूर्वहरेण फलग्रहणात् । अत्रापि गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्याने चतुःशत-
 मिति समाभ्राभवेदांशकोनं सिद्धमत उपपन्नं दिनाद्यामित्याद्यर्थम् । एव
 द्वितीयप्रकारेऽपि । प्रथमखण्डम् ० । ४८ । द्वितीयम् ० । ० । २२ । ७ । ३० ।
 प्रथमखण्डस्य लाघवार्थमेकग्रहणेन गताब्दतुल्याः क्षयाहाः । अथ प्रथमखण्ड-
 वास्तवफलार्थमन्तरम् ० । १२ । इदं सर्वणितं षष्टिहरश्च तदधः $\frac{1}{10}$ । अत्र
 गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्याने पञ्च । ते वर्षपञ्चांशेनहीनाब्दा इति
 प्रथमखण्डं सिद्धम् । द्वितीयखण्डमध्येकस्य तदधो हरश्च $\frac{95560}{92860000}$ । एतौ
 गुणहरौ स्वेशविश्वै-१३११ रपवर्त्तितौ जातौ ६०, ९६०० अत्रैकमिष्टक-
 ल्पनेन इष्टयुक्तगुणेन गुणने गुणहरौ हरेणापवर्त्य हरस्यानेऽभ्रभूपाः १६० ।
 अथ गुणनफलसिद्धये गताब्दानां खखाद्भाङ्कां-९६०० शो हीनस्तत्र पूर्वं
 रूपमितगुणगुणितवर्षाण्येव स्वषष्ठ्यंशहीनानि कृतानि । षष्टिमितहरस्य
 पृथक्करणेनोभयत्र हरसमत्वाच्चत्तिरित उपपन्नं स्वषष्ठ्यंशहीनाब्देत्या-
 द्यर्थम् ॥ ४ ॥

अथ गताधिमासांश्छुट्टिं चाह ।

दिनादिक्षयाहादिदिग्घनाब्दयोगः

खरामै-३० हृतः स्युः प्रयाताधिमासाः ।

भवेच्छुट्टिसंज्ञं यदत्रावशिष्टं

तदूनं सदूनाहनाब्द्यादिकेन ॥ ५ ॥

वा-भा- अनन्तरानीते ये दिनादिक्षयाहाद्यो तयोर्योगो दशमैर्गताब्दे-
 र्युतास्त्रिंशता हृतः फलं गताधिमासा भवन्ति । यदत्रावशिष्टं तच्छुट्टि-
 संज्ञम् । परं क्षयाहानां नाद्यादिकेन वर्जितं सत् ।

अत्रोपपत्तिः । अत्रैकवर्षसावनाना-३६५ । १५ । ३० । २२ । ३०
 मवमानां च ५ । ४८ । २२ । ७ । ३० योगतुल्या वर्षे चान्द्राहा भवन्ति
 ३७१ । ३ । ५२ । ३० । तथा वर्षे षष्ठ्यधिकशतत्रयं ३६० सौराहाः ।

एभिर्हनाश्चान्द्राहाः प्रत्यब्दमधिमाससंबन्धिन एकादश भवन्ति घटी-
त्रयं च साधानि द्विपञ्चाशत् पलानि ११ । ३ । ५२ । ३० । एवमेक-
स्मिन् वर्षे दिनादित्तयाहादियोगो दशाधिकोऽधिदिनानि भवन्ति ।
अधिदिनैस्त्रिंशद्विरधिमासो भवतीत्युपपन्नमधिमासाजयनम् । अथाधि-
पदिनान्यहर्गणानयने शोध्यत्वाच्छुद्धिसंज्ञानि । अत्राधिमासशेषतिथिभ्यो
यदवमघटिकाः शोधितास्तत्कारणमग्रे कथयिष्यामः ॥ ५ ॥

वा.वा.-अथ गताधिमासाद्व्यमाह दिनादित्तयाहादीति । यथा
सौरवर्षान्तःपातिसावनचान्द्राणामन्तरं तयाहास्तथैव सौरचान्द्राणामन्तर-
मधिदिनानि । तान्येकस्मिन् वर्षे ११ । ३ । ५२ । ३० । वार्षिकं दिना-
द्यम् । ० । १५ । ३० । २२ । ३० सावनमिदम् । वार्षिकतयाहाद्यम्
० । ४८ । २२ । ७ । ३० । अनयोर्योगे जातं चान्द्रमिदम् १ । ३ । ५२ । ३ ।
अत्र चेदृशं योज्यन्ते तदा वार्षिकाधिदिनानि । एवं खण्डत्रयेण सा-
ध्यमानेष्वधिदिनेषु दिनादित्तयाहादिदिग्घ्नाब्दयोग इति लघ्वहर्गणोप-
योगित्वेनावमघटीशोधनमिति प्रतिपादयिष्यते ॥ ५ ॥

मरीचिः-अथाधिमासपूर्वकशुद्ध्याख्योपकरणानयनं भुजङ्गप्रयातेनाह दि-
नादित्तयाहादिदिग्घ्नाब्दयोग इति । पूर्वानीताब्दपोषयुक्तदिनादि प्रागा-
नीततयाहादि दशगुणितकल्पगतवर्षाणि । एषां योगस्त्रिंशता भक्तः फलं
गताधिमासाः । यच्छेषं सावयवं स्थितं तत् तयाहस्य पूर्वानीतस्याधोऽव-
यवेन घटीपलाद्यात्मकेन यथास्याने ऊनं न्यूनं कृतं सत् तदेवात्र
अब्दपकाले मध्यममेपसंक्रान्तिकाल इत्यर्थः । शुद्धिसंज्ञं वक्ष्यमाणाहर्गणा-
र्थमेतच्छोधयति इति शुद्धिसंज्ञा युक्ता भवेत् । अत्र शुद्धेः प्रयोजनादपि
फलस्याधिमासस्यापि प्रयोजनात् तष्ट इति पदं विहाय हृत इति पदोपा-
दानं युक्तम् ।

अत्रोपपत्तिः । एकवर्षेऽनुपातानीतसौरचन्द्रदिनमानान्तरमधिमा-
साभावाद्दिनाद्विशेषमिदम् । तत्र कल्पवर्षैः कल्पाधिमासदिनानि

तद्वैकर्ष्येण कानीत्यनुपातेन वा जातम् ११ । ३ । ५ । ३० । अनेन चन्द्र-
वर्षान्तात् सौरवर्षं शुद्धं संपूर्णं भवतीत्यस्य शुद्धिसंज्ञा कृता । अत एकवर्षं
इयं शुद्धिस्तदा गतवर्षैः केत्यनुपातेनास्य गुणस्य खण्डद्वयेन गुणन
कृतम् । एकं खण्डं दश । द्वितीयं च १ । ३ । ५ । ३० । अथ द्वितीय-
स्यापि चान्द्रावयत्वाद्दिनादित्तयाहाद्योः सावनावमांशयोर्योगे संभवा-
दिष्टकालेऽप्यानीतदिनादित्तयाहाद्योर्योगो द्वितीयखण्डसिद्धम् । एकवर्षं
सावनदिनमानोर्ध्वादिपञ्चनामधिकत्वात् त्रयाहे पञ्चानां सत्त्वाच्चेत्
योगो दश चान्द्रदिनानि प्रथमखण्डमिति । इष्टकाले दशगुणितवर्षाणि
द्वितीयखण्डम् । तद्योगः कल्पादिष्टसौरवर्षादावधिदिनानीति त्रिंशद्वक्त-
फलमधिमासा गताः शेषं तदवयवम् । चान्द्रवर्षादिरूपचैत्रादितः सौर-
वर्षान्त एतदन्तरेणाये इति शुद्धिसंज्ञा ऽप्य युक्ताऽप्यस्य चान्द्रत्वेनैतद्-
घटीनामपि तत्त्वादहर्गणानयने एतत्सावनघटीनां प्रयोचनात् तत्सिद्ध्य-
त्तयाहाधोऽवयवेन घट्यादिना हीनस्य शेषस्य शुद्धिसंज्ञा कृता । चान्द्रा-
वमांशान्तरे सावनांशत्वादिति संक्षेपः ॥ ५ ॥

अथ प्रकारान्तरेणाधिमासानयनमाह ।

द्विधाब्दा द्विरामैः ३२ खरामै-३० इव भक्ताः

फलैक्यं शिवघ्नाब्दयुक्तं विभक्तम् ।

खरामैस्तु ते वाऽधिमासाश्च शेषं

भवेच्छुद्धिरूनाहनाडीविहीनम् ॥ ६ ॥

वा-भा- स्पष्टार्थम् ।

अत्रापपत्तिः । प्रत्यब्दं यान्यधिमासशेषसम्मान्धदिनानि ११ । ३ । ५२
३० । एभिः किलाब्दा गुण्यास्त्रिंशता ३० कृता अधिमासा भवन्ति
तत्र लाघवार्थमेभ्य एकादश विशोध्य शेषम् ० । ३ । ५२ । ३० । खाष्ट-
वेदै-४८० िणितं जातमेकत्रिंशत् ३१ । अनेनाब्दा गुण्याः किल खाष्ट-
वेदै-४८० भान्याः । तत्राचार्येण रूपविभागाद्गुणकस्य खण्डद्वयं कृतम् ।

तत्राद्यं पञ्चदश द्वितीयं षोडश । उभयत्र हरः स एव । ततः खण्डा-
भ्यां हरे पृथगपवर्तिते जात आद्यो हरो द्वात्रिंशत् ३२ । अन्यस्त्रिंशत्
३० । अतो द्वात्रिंशता त्रिंशता च पृथग्गताब्दा भक्ताः फलैक्यमेकादश-
गुणाब्दयुतं त्रिंशद्वक्तुं फलमधिमासाः । शेषं प्राग्वच्छुद्धिरित्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

वा.वा.—अत्रापि प्रकारान्तरं द्विधाऽब्दा द्विरामैरिति । अत्राधि-
दिनानां ११ । ३ । ५२ । ३० खण्डत्रयं कृतम् । एकम् ११ । द्विती-
यम् ०।२ । तृतीयम् ०।१।५२ । ३० । तत्र प्रथमे शिवघ्राब्दाः । द्वितीयं
त्रिंशत्सवर्णितम् । तृतीयं तु द्वात्रिंशतेति सर्वं निरवद्यम् ॥ ६ ॥

मरीचिः—अथेदमेव भुजङ्गप्रयातवृत्तनिबद्धप्रकारान्तरेण धीवृद्धयमाह
द्विधाऽब्दा द्विरामैरिति । ते आप्ताः पूर्वागता एव । अन्यत् स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । एकवर्षे शुद्धिः ११ । ३ । ४३ । अस्य गुणनार्थं
खण्डद्वयमेकत्रैकादशापरत्रेद- ० । ३ । ५२ । ३० मिदमेकस्य तदधो
हरश्चेति गुणहरौ $\frac{१३६५०}{३१६०००}$ । अत्रापि खण्डगुणनार्थं गुणस्य खण्डद्वयम् ।
एकं खेष्वाद्रिरसमितं द्वितीयं द्विसप्ततिशतम् । प्रत्येकं हरश्च स एवेति ।
 $\frac{६५४०}{३१६०००} + \frac{७२००}{३१६०००}$ । एतौ गुणहरौ स्वगुणेनापवर्त्य हरस्थाने सिद्धौ ३२, ३० ।
तथा च द्विधागतवर्षाणि द्वात्रिंशद्वक्तुं त्रिंशद्वक्तुं च । फलयोगे
द्वितीयखण्डोत्पन्नफलम् । अस्य प्रथमखण्डफलं योज्यमित्येकादशगु-
णितगतवर्षाणि योजितानि । शेषं प्रागुपपादितमित्युपपन्नं द्विधाऽब्दा
इत्यादि ॥ ६ ॥

इदानीं दिनाद्येन विनाऽप्यब्दाधिपानयनमाह ।

* गताब्दाधिमासान्तरं द्विघ्नमाढयं

क्षयाहैर्गतैः सप्तभक्तावशिष्टम् ।

विशुद्धं च शुद्धेः स वर्षाधिपो वा

* अत्रोपपत्तौ मरोचेर्वासनावार्तिकं श्रेय इति निपुणैर्विभाव्यम् ।

भवेत् सप्तभक्तावशिष्टोऽर्कपूर्वः* ॥ ७ ॥

वा.भा.—स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । रव्यब्दान्ते योऽहर्गणस्तत्र यो वारः सोऽब्दा-
धिपः । प्रत्यब्दं सौरदिनसंख्या षष्ट्यधिकं शतत्रयम् । तस्मिन् सप्ततष्टे
त्रयोऽवशिष्यन्ते मासदिनेषु सप्ततष्टेषु द्वयमवशिष्यते । अतो गताब्दा-
स्त्रिगुणा गताधिमासा द्विगुणास्तदैक्यं सप्ततष्टं यावद्भवति तावदेव
चैत्रादेः प्रागतीति तिथिगणे सप्ततष्टेऽवशेषं स्यात् । तत् किल शुद्धि-
तिथिषु योज्यम् । ततः पूर्वलब्धाः तयाहाः शोभ्याः । तथा प्रत्यब्दं
पञ्च पञ्च । अतोऽब्दाः पञ्चगुणाः शोभ्याः । पूर्वं त्रिगुणाः तेष्याः ।
अतो द्विगुणाः शोभ्या एव । द्विगुणाः किलाधिमासाश्च योन्याः ।
अतो लाघवार्थमधिमासोना अब्दा द्विगुणास्तैलं व्यावमैश्च सप्ततष्टैः
शुद्धिहृत्वा सप्ततष्टा रव्यब्दान्ते वारो भवति । स एवाब्दप इत्युपप-
न्नम् ॥ ७ ॥

वा.वा.—इदानीं दिनाद्येन विनाऽप्यब्दपमाह गताब्दाधिमासान्तर-

* गताब्दाधिमासान्तरमित्यादिना यदब्दपानयनं तत् पूर्वमेवाचार्यैः “अधो-
ऽधस्त्रिधा” इत्यादिना कृतम् । मध्येऽत्र तदुपयोगि प्रकारान्तरेणमाद्यमानाय पुनर-
ब्दपानयनं पूर्वप्रकारादन्यथेति ‘दिनाद्येन विनाऽपीत्यत्र न कश्चिदन्यो गूढाशयः ।
प्राचीनसमये गणितगोलयोर्विषयस्य दुर्ज्ञेयत्वेऽपि व्याक्यविरचनव्युत्पत्त्याधिक्याच्च भाष्य-
वार्त्तिकमरीचिकाराणां तदानीन्तनानामाचार्याणां व्याख्योपपत्तय इदानीन्तनानां
प्रायः शाब्दबोधरहितानां पुरतोऽपमानिता न भवेयुरतो नव्योपपत्तिरीतिमाश्रित्य
तदुपपत्तिः ।

कल्पादितो गतसौरवर्षाणि = गत्र, गतसौरमासाः = गसौमा इत्यादिसंकेता-
क्षराणि संकेतचिह्नान्यपि संप्रति प्रसिद्धानीति ।

अथ गव × १२ = गसौमा,

∴ गचांमा = गसौमा + गअधिमा = गव × १२ + गअधिमा

∴ गचांदि = गव × १२ × ३० + गअधिमा × ३० + चैसिति ।

∴ गसादि = गचांदि - गक्षदि = गव × ३६० + गअधिमा × ३० + चैसिति -

(५गव + अत्रमादि)

मिति । अत्र भाष्यकारः । * सौरवर्षाणि षष्ठ्यधिकशतत्रयगुणितानि सौरदिनानि भवन्ति तेषु गताधिमासास्त्रिंशद्गुणिता योज्यास्ते चान्द्रा भवन्ति । तेषु पूर्वानीतक्षयाहाः पञ्चगुणाब्दयुक्ताः शोध्यास्ते सावनाः सौरवर्षादौ भवन्ति शुद्धिश्च योज्या । ततः सप्ततष्टाः कार्याः स सौर-वर्षादौ वारो भवति । तत्रैवं कृतम् । वर्षदिनानि ३६० सप्ततष्टानि जातं त्रयम् ३ । गताधिमासगुणकीभूता त्रिंशदपि सप्ततष्टा शेषं द्वयम् २ । तस्मादयमर्थो निष्पन्नः । द्विगुणगताधिमासेषु त्रिगुणवर्षाणि योज्यानि पञ्चगुणानि वर्षाणि शोध्यानि । तत्र द्विगुणगताधिमासेषु द्विगुणवर्षाण्येव शोध्यानीत्यागतम् । तत्रापि प्रथममेवान्तरं कृत्वा द्विगुणे क्रियमाणे

एवं तिथ्यन्ते सावना अत उदयार्थमवघट्यः शोध्यास्तदा गतवर्षान्ते विद्यमान-वर्षादौ वा सावनाहर्गणः

$$= \text{गव} \times ३६० + \text{गअधिमा} \times ३० + \text{चैसिति} - (५ \text{ गव} + \text{अवमादि}) - \text{अवघ}$$

वारगणनार्थं सप्ततष्टोऽतोऽब्दपः

$$= \text{गव} \times ३ + \text{गअधिमा} \times २ + \text{चैसिति} - ५ \text{ गव} - \text{अवमादि} - \text{अवघ}$$

$$= \text{चैसिति} - \text{अवघ} - \{ २ (\text{गव} - \text{गअधिमा}) + \text{अवमादि} \}$$

$$= \text{शु} - \{ २ (\text{गव} - \text{गअधिमा}) + \text{अवमादि} \}$$

इह सर्वत्र सप्ताधिके सप्ततष्टः ।

धनर्णार्थं भाष्यवासनामरीचयोऽवलोक्या अत उपपन्नम् ।

अथ प्रकारान्तरोपपत्तिः ।

“दिनादिक्षयाहादिदिग्घाब्दयोगः”-इत्यादिना

$$\frac{\text{दिशा} + \text{क्षया} + १० \text{ गव}}{३०} = \text{गअधिमा} + \frac{\text{शु}}{३०}$$

$$\therefore \text{दिशा} + \text{क्षया} + १० \text{ गव} = \text{गअधिमा} \times ३० + \text{शु} = (\text{दिशा} + \text{गव}) + (\text{क्षया} + ६ \text{ गव})$$

$$\text{अत्र दिशा} + \text{गव} = \text{वष} \therefore \text{वष} = \text{गअधिमा} \times ३० + \text{शु} - \text{क्षया} - ६ \text{ गव}$$

ख्यादिवारार्थं सप्ततष्टः

$$\text{वष} = \text{गअधिमा} \times २ - \text{क्षया} + \text{शु} - २ \text{ गव} = \text{शु} - \{ २ (\text{गव} - \text{गअधिमा}) + \text{क्षया} \}$$

पुनः सति संभवे सप्ततष्टमित्युपपन्नम् ।

* इतोऽप्ये भाष्यकारस्याभिप्राय एव न त्वानुपूर्वी भाष्यकारस्य तत्पक्षिः ।

तादृशमेव भवतीति गताब्दाधिमासान्तरं द्विघ्नमित्युक्तम् । तत्राब्दानां बहुत्वाद्गताधिमासा एव तेभ्यः शोधिताः । तस्माद्विपरीतशोधनादृणमिदं शोधितम् । स्वपट्टंशहीनाब्दाखाङ्गेन्दुभाग इत्याद्यानीतक्षयाहा अपि शोध्यत्वेनर्णगताः । अस्वयोर्योग इति गताब्दाधिमासान्तरं द्विघ्नमाख्यं क्षयाहैर्गतैरित्युक्तम् । पुनः सति संभवे सप्ततष्टम् । द्विगुणगताब्दाः सावयवेषु द्विगुणगताधिमासेषु शोध्यन्ते इति शुद्धिर्धनगतैवास्ति । द्विगुणगताधिमासा एव विपरीतशोधनेन परमृणगता जाताः । शुद्धिस्तु धनगतैव । तस्माद् “धनर्णयोरन्तरमेव योगः” इति विशुद्धं च शुद्धैरित्युक्तम् । पुनः सप्तभक्तावशिष्टोऽर्कपूर्वोऽब्दपो भवति । अथ वाऽन्यथोच्यते दिनाद्विषयाहादिदिघ्नाब्दयोगे खरामहूने लब्धं गताधिमासा अवशिष्टं शुद्धि-संज्ञं भवतीति प्रागभिहितम् । तत्र दिनादिस्थानेऽब्दपो यदि गृह्यते तदाऽब्दपक्षयाहादिनवघ्नाब्दयोगः खरामैर्हूतो लब्धं गताधिमासा भवन्ति शेषं च शुद्धिरिति । यतो दिनाद्यवारेष्वब्दान्वितमब्दप इति । अतो विलोमेन त्रिंशदुणितगताधिमासाः शुद्धियुक्ता विधेयास्तेषु नव-गुणगताब्दाः पूर्वानीतक्षयाहाद्यं च शोध्यं सप्ततष्टेऽब्दपो भवति । तत्र गुणकावेव पूर्वं सप्ततष्टौ कृत्वा ताभ्यां गुणने द्विगुणागताधिमासा जाताः । नवसु सप्तोर्वरितेषु द्वयमेव गुणो भवतीति द्विगुणागताब्दाश्च भवन्ति तयोरन्तरे क्रियमाणे पूर्ववत् सर्वमुत्पद्यते । एवं सर्वत्र वासनाभिरनेकाभिः शिष्याणां कौतूहलमुत्पादयन्त्यस्मद्विधाः । अत्रास्माभिर्य-न्यविस्तरभयाच्च लिख्यन्ते ॥ ७ ॥

परीचिः—अथ प्रकारान्तराब्दपानयनव्याजेन पूर्वसाधितशुद्धिषयाहादी-
नामुपकरणानां शुद्धत्वज्ञानं भुजङ्गप्रयातिनाह गताब्दाधिमासान्तरमिति ।
कल्पगतवर्षप्रागानीतशुद्धानावगतगताधिमासयोरन्तरं द्विगुणम् । गतैः “ये
गत्यर्थोक्ते ज्ञानार्थाः” इति । पूर्वसाधनप्रकारेण ज्ञातैरित्यर्थः । क्षयाहैर्युक्तम् ।
ततः सप्तभक्तं फलस्य त्यागेनावशेषम् । शुद्धैरधिमासप्राप्तावसरे शेषादि-

त्यर्थः । अन्यथा पूर्वाणीताब्दपतुल्यत्वासिद्धेः । यद्वा गतैः क्षयाहैरित्या-
गतक्षयाहोर्ध्वाङ्कैरेवेत्यर्थः । ननु तद्वधोऽत्रमवघट्यादिभिरपि । पूर्ववदादि-
पदाभावात् । तेनावमशेषघटिकोनाधिशेषस्य दिनादेः शुद्धिपदवाच्यत्वेन
यथाश्रुतशुद्धेयंहणेऽपि न क्षतिः । विशुद्धं हीनम् । यदा न शुद्धयति तदा
सप्तयुतशुद्धिर्याह्येति ज्ञेयम् । वर्षाधिपः स पूर्वागत एव भवेदिति ।
ननु यदा शेषं सप्ताधिकं तदा पूर्वतुल्यत्वं कथमत आह । सप्तभक्ताव-
शिष्ट इति । अयं सप्तभक्तफलत्यागेन शेषितः कार्य इत्यर्थः ।
शेषमर्कपूर्वगणनयाऽब्दपः पूर्वागत एव स्यात् । तथा चैतत्प्रकारेण
पूर्वसाधिताब्दप आयाति तदा शुद्ध्यादिकमानीतं शुद्धमन्यथा त्वशुद्धम् ।
एतत्प्रकारस्य तदुपजीव्यत्वादिति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । सौरवर्षादौ कल्पात् सावनाहर्गणः सावयवः सप्त-
तष्टोऽब्दप इति प्राक्प्रतिपादनादहर्गणः साध्यस्तदर्थे तत्र चान्द्राहर्गणः
साध्यः । तज्ज्ञाने तत्कालीनसावयवावमहीनेनाहर्गणज्ञानसम्भवात् ।
चान्द्राहर्गणस्तु सौरदिवस्य सावयवाधिदिनयोगरूप इति । तत्र सौरदि-
नज्ञानार्थं सौरवर्षाणि पष्ठ्यधिकशतत्रयगुणानि । एषां शुद्धानयनावसरप्रा-
प्ताधिमासदिवसचान्द्रशुद्धियोगो योज्यः । तत्राधिमासानां सावयवत्वात् ।
अतोऽधिदिनार्थमधिमासास्त्रिगुणाः कार्याः । अथान्ते सप्ततष्टोऽवयव-
निमित्तमहर्गणः कार्य इति पूर्वमेव लाघवाद्दुर्षगुणा- ३६० धिमास-
३०गुणौ सप्ततष्टौ क्रतौ ३, २ । तथा च त्रिगुणागतवर्षद्विगुणगताधि-
मामयोर्योगश्चान्द्रशुद्धियुक्त इति । अत्रावमानि तत्कालोत्पन्नानि हीनानि
कार्याणि । तत्र सौरवर्षादौ संपूर्णदिनक्षयज्ञानाभावादेकवर्षक्षयाहोर्ध्वा-
ङ्कत्यागेन तदैकदेशानयनस्योक्तत्वाच्च पञ्चगुणितवर्षयुक्तानीनि क्षयाहा
हीनाः कार्या इति सिद्धम् । अथ त्रिगुणवर्षाणां पूर्वमेव पञ्चगुणितवर्षैः
सहान्तरे गुणयोरन्तमेव लाघवाद्दुर्षाणां गुणक उत्पन्नः । पञ्चगुणित-
शोधस्य शेषत्वाद्विगुणगतवर्षाणि ऋणमवशेषं च द्विगुणवर्षद्विगुणाधि-

मासयोरन्तरं कार्यमिति सिद्धेऽपि लाघवाद्गताधिमासगतवर्षयोरन्तरं
 द्विगुणमिति कृतं फलस्य तुल्यत्वात् । वर्षेभ्योऽधिमासानां न्यूनत्वात्
 सिद्धमिदमृणमवमावयवम् । अथानीतत्वाद्वा अपि तदवयवत्वात्
 पञ्चगुणितवर्षेषु पूर्वं योजनेनर्णत्वाच्चात्र योजिताः । अथाधिमासाव-
 यवत्वात् केवलाधिशेषरूपचान्द्रशुद्धेर्योजने “धनर्णयोरन्तरमेव योगः”
 इति । धनशेषार्थं तदूनशुद्धिः कार्या सिद्धाब्दपदार्थस्यानृणत्वेन धन-
 त्वात् । पूर्वसिद्धस्यावमावयवत्वाच्छुद्धेश्चान्द्रावयवत्वाच्चावमानचन्द्रस्य
 सावनत्वेन तदूनशुद्धिर्वा कार्या शेषस्याब्दपत्वेन सप्ताधिकत्वेन तष्टमिति
 पूर्वमेवावमावयवं सिद्धम् । शुद्धाधिकं चेत् सप्ततष्टं कार्यमन्यथा तदूनशु-
 द्धिर्न स्यादिति तत् कृतम् । अत एवैतस्य सप्ततष्टेऽपि कदाचिच्छुद्ध्या-
 धिकत्वेऽपि सप्तयोजितशुद्धेर्यहणात् क्षतिः । अथ सिद्धस्याब्दस्य सप्ता-
 धिकत्वसंभवेन तत् तष्टं पुनरुक्तमुपपन्नम् । गताब्दाधिमासान्तरमित्या-
 दिश्लोकोक्तमित्यलम् ॥ ७ ॥

इदानीमवमैर्विनाऽप्यवमशेषघटिका आह ।

यत् त्वाधिमासकशेषकनाडी-

पूर्वमिदं रहितं विहितं सत् ।

आद्यदिनाद्यघटीभिरथैवं

स्युः क्षयशेषभवा घटिका वा ॥ ८ ॥

वा-भा-यदाधिमासशेषं तिथ्यात्मकं तस्याधो या घटिकास्ता आद्य-
 दिनाद्यस्य घटीभिरूनाः सत्यः क्षयघटिका भवन्ति । अत्र “द्विधाऽब्दा
 द्विरामैः खरामैश्च भक्ताः” इत्यादिना ये दिनाद्वे फले उत्पद्येते तत्रिरा-
 करणार्थमाद्यग्रहणम् ।

अत्रोपपत्तिः सुगमा । यतो दिनावमघटिकैक्येनाधिमासशेषस्य
 घटिकास्ता दिनघटिकोना अवमघटिकाः । यदाऽवमघटिकोनास्तदा दिन-
 घटिकाः स्युरिति भावः ॥ ८ ॥

वा.वा.—अथावमैर्विनाऽवमशेषघटिकानयनमाह यत् त्वधिमासकशेष-
कोत् ॥ ८ ॥

मरीचिः—अथानीतक्षयाहाधोऽवयवस्य घट्यादित्वेन तज्ज्ञानेऽपि अह-
र्गणे केवलघट्यादेरुपयोगात् तदानयनप्राधान्येनाह यत् त्वधिमासकशेष-
कोत् । शुद्धानयनेऽधिमासप्राप्तौ यच्छेषं दिनादिकं तदधोऽवयवभूतं
घट्यादि यत् स्थितम् । इदमाद्यादिनाद्याघटीभिरब्दपोषयुक्तानीतदिनाद्या-
धोऽवयवरूपघट्यादिभिः । ऊनं कृतं सत् । एवमनेन प्रकारेण शेषं क्षयशे-
षभवा घटिकाः स्युः । आनीतक्षयाहानामधोऽवयवरूपघट्याद्वमशेषो-
त्पन्नमिति तच्छेषसंज्ञं स्यात् । वा प्रकारान्तरेण । आनीतक्षयाहैः पूर्वं
तज्ज्ञानात् । अत्र 'द्विधाऽब्दा द्विरामैः खरामैश्च भक्ताः' इत्यनेन ये
दिनाद्ये फले आगते तद्वारणार्थमाद्यपदोपादानमिति ध्येयम् । ५ दोधकवृत्त-
मिदं भ्रमभाद्गौ *—इति लक्षणादशोधकमिदं कृत्तः ।

अत्रोपपत्तिः । चान्द्रसावनान्तरेऽवमानीति तद्घट्यादोरन्तरे-
ऽवमघटिका एव । अतोऽधिमासप्राप्तावमशेषस्य चान्द्रत्वेन तद्घटीनामपि
तथात्वेनाङ्गीकारादब्दपयुक्तदिनाद्यास्य सावनत्वे तद्घटीनामपि तथा-
त्वाङ्गीकाराच्च तदूनं तत् क्षयशेषघट्याद्यं भवेत् । अत एव यदा हीनं
तदा पष्टियुक्ताधिशेषघटीग्रहणान्न घट्याद्यानयने क्षतिः ॥ ८ ॥

इदानीं रव्यब्दान्तग्रहानयनमाह ।

कल्पजचक्रहतास्तु गताब्दाः

कल्पसमाविहता भगणाद्याः ।

स्युर्ध्रुवका दिनकृद्गणान्ते

पातमृदूच्चचलोच्चखगानाम् ॥ ९ ॥

वा. भा.—स्पष्टार्थमिदम् ।

अत्रोपपत्तिस्तैराशिकेन । यदि कल्पवर्षैः कल्पभगणा लभ्यन्ते तदा गतैः किमिति फलं रविमण्डलान्तिका ग्रहा भवन्ति । ये तत्र ग्रहास्ते ध्रुवकाः कल्पिताः । यदत्र पातमृदूच्चग्रहणं तत् तेषामतिमन्दगतित्वाद्वर्षगणेनैवानयनमुचितमिति सूचितम् ॥ ९ ॥

वा.वा.—इदानीं रज्यद्धान्ते ग्रहानयनं कल्पजचक्रहता इति ॥ ९ ॥

मरीचिः—अथ ग्रहसाधनार्थमुपयुक्तं ध्रुवकाख्योपकरणानयनं दोधकवृत्तेनाह कल्पजचक्रहता इति । कल्पगताब्दाः कल्पोक्तभगणगुणाः कल्पवर्षमानभक्ताः फलं पातमृदूच्चलोच्चग्रहाणां यथायोग्यं दिनक्रद्गणान्ते सूर्यस्य मेषादिमीनान्तात्मकभगणभोगपरिपूरणकाले 'रवेशचक्रभोगोऽर्कवर्षम्'—इत्युक्तेर्मध्यमसौरवर्षादावित्यर्थः । भगणाद्या भगणादिविकलागतावयवात्मका ध्रुवकाः स्युः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पसौरवर्षैः कल्पभगणास्तदेष्टसौरगतवर्षैः के इत्यनुपातेनोपपन्नम् । वर्षस्य सौरत्वात् तदादौ वर्षपर्यन्तग्रहसाधने एतत्फलस्योपयोगेन स्थिरत्वाद्ध्रुवका इति संज्ञा युक्ता ॥ ९ ॥

इदानीं चन्द्रध्रुवकं प्रकारान्तरेणाह ।

यत् तु दिनाद्यधिशेषमिन-१२ घ्नं

स्याद् ध्रुवकस्त्वथ वा स लवाद्यः ।

कैरविणोवनिताजनभर्तुः

पीतचकोरमरीचिचयस्य ॥ १० ॥

वा.भा.—यदधिमासशेषं तिथ्यात्मकं तद्विगुणं भागात्मकोविधुर्भवति ।

अत्रोपपत्तिः सुगमा । यतो द्वादशगुणास्तिथयो रवीन्द्रोऽन्तरभागाः स्युः । तत्र रविः पूर्णम् । अतस्तादृगेव शशीत्युपपन्नम् ॥ १० ॥

वा.वा.—प्रकारान्तरेण चन्द्रध्रुवकमाह । यत् तु दिनाद्यधिशेषमिति । यदूनाहनाडीविहीनं न कृतं तदधिशेषमेव । शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

वा.वा.—प्रकारान्तरेण चन्द्रध्रुवकमाह यदिति । यदूनाहनाडीविहीनं न कृतं तदधिशेषमेव शेषं स्पष्टम् ॥ १० ॥

मरीचिः—अथ दोधकवृत्तनिबद्धप्रकारान्तरेण लाघवार्थं चन्द्रध्रुवकान-
यनमाह यदिति । अधिमासलब्धौ यदधिशेषं दिनादि तद्द्वादशगु-
णम् । अथ वा प्रकारान्तरेण । स ध्रुवको लग्नाद्वो भागाद्यवयवात्मकः
स्यात् । अयं कस्यागतोऽत आह कैरविणीत्यादि । “समे कुमुदकैरवे”
इत्यभिधानात् । कैरविणी कुमुदिनी सैव वनिता स्त्री । तज्जनानां
तज्जातीयानां भर्ता स्वामी । तस्य स्वविकासकाले चन्द्रोदयसद्भावाच्च-
न्द्रस्येत्यर्थः ।

“घनतरघनवृन्दच्छादिते व्योम्नि लोके

सवितुरथ सुधांशोः शङ्कयैव व्यरंसीत् ।

रजनिदिवसभेदं मन्दघाताः शशंसुः

कुमुदकमलगन्धानाहरन्तः क्रमेण” ॥

इत्यादिकाव्यप्रसिद्धेः । ननु के रौतीति केरवो हंसस्तस्येदं
प्रियमिति लीरस्वाम्युक्त्युत्पत्त्या कैरविणीति पदेन कमलिन्यपि संभवति ।

“हंसी वेत्ति परागपिञ्जरतनुः * कुत्रापि पद्माकरे

प्रेयान् मे विसकन्दलीकिसलयं भुङ्क्ते स्वयं निर्वृतः ।

नो जानाति मनस्विनी यदधुना जम्बालमालोडयन्

शैबालाङ्कुरमप्यसौ न लभते हंसे विशीर्णच्छदः” ॥

इत्यादिकाव्ये हंसस्य कमलप्रियत्वाक्तेस्तत्पदेन सूर्योपस्थितिरपि
संभवत्यतस्तद्वारणार्थमाह पीतेत्यादि । पीता आस्वादिताः । चकोरैरेत
दाव्यप्रसिद्धपक्षिभिः । मरीचिचयाः किरणसमूहाः । यस्येत्यर्थाच्चन्द्रस्ये-
त्यर्थः ।

“यस्य त्वाणिपतेर्विहायसि यशोराशौ चमत्कुर्वति
 द्राक् कर्पूरजोभमेण वर्णिजो वीथीमुपस्कुरुते ।
 चञ्चुं चञ्चलयन्ति चन्द्रकिरणभ्रान्त्या चकोराः पयो-
 बुद्ध्या व्योम्नि नियोजयन्ति कलशीमाभीरवामध्रुवः” ॥

इत्यादिकाव्योक्तेः । अथ द्वितीयोक्तावतिप्रसङ्गनिरासात् प्रथमवि-
 शेषणस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न ।

“चुलकयसि चन्द्रदीधितिमविरलमश्नासि नूनमङ्गारान् ।
 अधिकतरमुष्णमनयोः किमिह चकोरावधारयसि” ॥

इत्यादिप्रसिद्धाव्योक्त्या चकोरैरग्निभक्षणद्वारा तत्किरणाः पीयन्त
 इति तत्पदे भाग्निरपि सिद्धेदिति तन्निवारणार्थं प्रथमविशेषणावश्यकत्वात् ।
 तथा चोभयपदविशेषोपस्थितिश्चन्द्रस्यैव नान्यस्येति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । वर्षादौ यश्चन्द्रः स तस्य ध्रुवस्तत्र तत्साधनम् ।
 द्वादशगुणतिथिभागयुतः सूर्य इति । तत्रापि सूर्यस्य राश्याद्वयवभावात्
 तिथयो द्वादशगुणाश्चन्द्रध्रुवकोऽंशाद्वयः । तिथयस्तु तत्राधिमासप्राप्तौ
 पदधिषेणं सावयवं दिनाद्वयम् । अत उपपन्नं यत् तु दिनाद्वयधिषेणमि-
 नघ्रमित्यादि ॥ १० ॥

इदानीं कनिगतादाह ।

कलेर्गतावदैरथ वा दिनाद्यं

पूर्वं यदुक्तं खलु तत् प्रसाध्यम् ।

अव्दाधिपस्तत्र सितादिकः स्याद्-

ध्रुवाश्च युक्ताः कलिवक्त्रखेटैः * ॥ ११ ॥

वा भा-स्यष्टम् ॥ ११ ॥

* वासनावात्तिके नृसिंहभट्टश्चर्याऽप्यस्य श्लोकस्य नाकरोदिति ।

मरीचिः—अथोपजातिक्रिया कलिगतवर्षेभ्यः पूर्वाक्तोपकरणसाधनं लाघ-
वादाह कलेरिति । अथ वा लाघवार्थे प्रकारान्तरेण । यद्दिनादिपूर्व-
पदादब्दशुद्धितयाहयहध्रुवकाणां संयह उक्तः पश्चात् तत् सर्वमुपकर-
णजातं कलेर्गताब्दैः कलिसम्बन्धिगतवर्षैः पूर्वप्रकारान्तरेणैव साध्यम् ।
कल्पगतस्याने कलिगतयहणेन यथोक्तं कार्यमित्यर्थः । अब्दाधिपे विरोध-
परीहाररूपविशेषमाह अब्दाधिप इति । तत्र कलिगतसाधितोपकरण-
मध्येऽब्दो य आगतः स सितादिकः शुक्रपूर्ववारगणनया स्यात् ।
तेन कल्पगतसाधिताब्दपेनाविरोधः । कलिगतसाधितयहध्रुवाणां कल्प-
गतसाधितयहध्रुवेभ्यो विसंवादादाह ध्रुवा इति । कलिगतसाधित-
ध्रुवयहाणां कलिवक्रखेटैः कल्यादिस्ययहध्रुवैः प्रागुक्तैर्युक्ताः सन्त-
राश्यादिध्रुवाः पूर्वागतसमा भवन्तीति ।

अत्रोपपत्तिः । कल्यादौ शुक्रवासरसत्त्वात् तदादिगणना ।
अधिशेषावमशेषाभावाल्लाघवाच्च तद्गतादुपकरणसाधनम् । यहास्तु
कल्यादरेक्षिताः । कल्यादौ सर्वेषां भगणपूरणाभावात् । अतः कल्यादि-
ध्रुवैर्युक्ता आनीतध्रुवा राश्यादिका भवन्ति । भगणानां फलाभावेना
प्रयोजकत्वात् तत्त्यागात् । अतः सम्यगुक्तं कलेरित्यादि ॥ ११ ॥

इदानीमहर्गणार्थं क्षेपदिनान्याह ।

स्वीयनखांशयुताः क्षयनाड्यः

क्षेपदिनानि दिवागणसिद्धौ * ।

वा. भा.—पूर्वमानीता ये तयाहास्तेषामधो यत्राडिकाद्यं तत् स्वीय-
विंशंशयुतं सद्विनाद्यं कल्पम् । या घटिकास्तानि दिनानि या विघ-
टिकास्ता घटिकास्तासामप्यधो ये षष्ट्यंशस्तानि पानीयपलानि कल्या-
नीति । किमर्थम् । दिवागणसिद्धौ अहर्गणमिद्वयम् ।

* एतत्पदार्थस्य वासनावार्तिकमरीचिसमाख्ये टीके अपतश्चैत्रसितादिगत
इत्यादिलघ्वहर्गणानयनपदव्याख्यावसर एव पूर्वं निहिते द्रष्टव्ये ।

अत्रोपपत्तिः । वक्ष्यमाणोऽहर्गणानयने यदवमानयनं तत्र चतुःषष्टि-
 भागहारः कृतः । ततश्चान्द्राहाणां चतुःषष्टैकमवमं पतति । अतो रव्य-
 ब्दान्ते यदवमशेषं तच्छुद्धानासु तिथिषु स्वीयकराभ्रतुरङ्ग-७०२ लवयुतासु
 सदृशच्छेदं कृत्वा क्षेप्यम् । ततश्चतुःषष्ट्या भागे गृहीते लव्यमवमानी-
 त्युचितम् । तत्र रव्यब्दान्ते यदवमशेषं घटिकात्मकं पूर्वं गृहीतमस्ति तत्
 तु षष्टिच्छेदं तच्चतुःषष्टिच्छेदं कार्यम् । अतस्ता घटिकाश्चतुःषष्ट्या किल
 गुण्याः षष्ट्या भाज्याः । एवं चतुःषष्टिच्छेदमवमशेषं भवति । अथ चतुः-
 षष्टिस्थाने त्रिषष्टिरेव कृता । किमिति । तत्रोच्यते पूर्वं या अधिमासशे-
 पतिथय आगतास्ता एव शुद्धित्वेन गृहीतुं युज्यन्ते । यतस्ताभिरूनाश्चै-
 त्राद्यास्तिथयोऽब्दान्तादयतो गृहीता भवन्ति । अथ च शुद्धितिथयः
 कार्यान्तरवशादवमघटीभिरूनाः शुद्धित्वेन परिकल्पिताः । अवमघटिको-
 नया शुद्धा यावच्चेत्राद्यास्तिथय ऊनीकृतास्तावच्छेषतिथिष्ववमशेषघटि-
 का अधिका जाताः । यतः शोध्यमानमृणं धनं स्यादिति । यत एकगुणा
 युक्ताः । अतस्त्रिषष्टिगुणा योज्याः । तत्रावमघटिकानां त्रिषष्टिगुणकारः
 षष्टिभागहारः । तत्र गुणकभागहारौ त्रिभिरपवर्तितौ । गुणकस्थाने एक-
 विंशति २१ भागहारस्थाने विंशतिः २० । फलं दिनानि । अत्र हराद्गुणको
 विंशांशाधिकोऽतः स्वीयनखांशयुताः क्षयनाड्यः क्षेपदिनानीत्युपपन्नम् ।

इदानीमहर्गणानयनमाह ।

चैत्रसितादिगतस्तिथिसंघः

शोधितशुद्धिरधस्तु समेतः ॥ १२ ॥

स्वीयकराभ्रतुरङ्ग-७०२ लवेन

क्षेपयुतः कृतषट्कविभक्तः ।

लब्धदिनक्षयवर्जितशेषो

रव्युदये युगणोऽब्दपतेः स्यात् * ॥ १३ ॥

* चैत्रसितादीत्यनेन लब्धहर्गण आनीतः । स च वर्षान्तेष्टाहार्गणयोरन्तरं
 सुगम इति तद्वया ।

वा. भा.-चैत्रादेर्गततिथिसंख्यः शुद्धिरहितस्त्रिष्टः कार्यः । अन्तिमो
द्विषतुरङ्गै-९०२ भाज्यः । फलं मध्यस्थे लेप्यम् । ततोऽनन्तरानीतानि
लेपदिनानि तत्र लिप्त्वा स राशिश्चतुःषष्ट्या भाज्यः फलमवमानि
शेषमवमशेषम् । चन्द्रानयनार्थं तत् पृथगनष्टं स्याप्यम् । अवमैहनः प्रथमो
राशिरहर्गणः स्यात् । स चाब्दपत्यादिः । यस्मिन् वारे यावतीषु घटि-
कासु रव्यब्दान्तो जातस्तस्मात् कालात् तदनन्तराकौदयं यावद्वा घटि-
कास्ता एवाहर्गणावयवीभूताः । यतस्तासु गतास्वब्दान्तो जातोऽभूत् ।
तदयतो दिनतुल्या वारा इति बुद्धिमता गणनीयम् ।

वश्रंश्रह = वश्रंचां - वश्रंक्षदि - वश्रंक्षय ।

इश्रह = वश्रंचां + इचां - वश्रंक्षदि - श्रपूश । (अवमपूर्तिर्तोऽवमः = श्रपूश)

∴ इश्रह - वश्रंश्रह = इचां - श्रपूश + वश्रंक्षय = लश्रह

अत्र इचां = चैसितिसं - वश्रंश्रधिगे

∴ लश्रह = चैसितिसं - वश्रंश्रधिगे + वश्रंक्षय - श्रपूश

= चैमितिसं - (वश्रंश्रधिगे - वश्रंक्षय) - श्रपूश

= चैसितिसं - शु-श्रपूश = शे-श्रपूश

इक्ष, श्रपूश = $\frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \text{इश्रव} = \frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \frac{\text{कश्रव} \times \text{इचां}}{\text{कचां}} ।$

अत्र $\frac{\text{कश्रव} \times \text{इचां}}{\text{कचां}} = \text{इश्रव} = \frac{\text{इचां}}{६४} \times \frac{\text{कश्रव} \times ६४}{\text{कचां}} ।$

अत्रापि $\frac{\text{कश्रव} \times ६४}{\text{कचां}} = \frac{२५०८२५५१००० \times ६४}{१६०२६६६००००००} = \frac{१६०२१० \times ६४}{१०६८६६६०} = \frac{१०००१८८८}{१०६८६६६०}$

= $१ + \frac{१५२२८}{१०६८६६६०} = १ + \frac{१}{७०९} + \frac{६८६}{१२६६} ।$

“अर्धाधिके रूपं ग्राह्यम्”-इत्यतः इश्रव = $\frac{\text{इचां} + \frac{\text{इचां}}{७०२}}{६४}$

∴ श्रपूश = $\frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \frac{\text{इचां} + \frac{\text{इचां}}{७०२}}{६४}$

= $\frac{६४}{६४} \frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \frac{\text{इचां}}{७०२} + \frac{६३}{६४} \frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \frac{\text{इचां}}{७०२} + \frac{\text{इचां}}{६४}$

अत्रोपपत्तिः । अत्र चैत्रादिगततिथयः शुद्ध्या अतः कृत
यतोऽधिमासशेषतिथिभिः सावयवाभिरुनीकृताः सत्यो रव्यब्दान्ताद-
यतो गृहीता भवन्ति । रव्यब्दान्तादूर्ध्वमिष्टदिनोदयं यावद्द्व्युगणः
साध्यः । अतोऽब्दान्तानन्तरार्कौदयान्तरघटीतुल्येनाहर्गणाधोऽवयवेन
भवितव्यम् । अब्दान्तस्तु दिनाद्यस्य घटिकान्ते । अतः शुद्धितिथिषु
सावयवास्वयमघटिका विशोध्य दिनघटिका एव शेषीकृतास्ताभिस्ति-
थिभ्यः शोधिताभिरहर्गणावयवघटिका यथोक्ता भवन्ति । एवं कृतेऽव-
मानयनं किञ्चित् सान्तरं स्यात् । तत् क्षेपदिनानयनेन निरन्तरीकृतम् ।
अवमानयनेऽनुपातः । यदि कल्पतिथिभिः कल्पावमानि लभ्यन्ते तदाऽऽभि-
किमिति । एवमवमानि गुणश्चन्द्रदिनानि हारः । ततः संचारः । यदि
चन्द्रदिनहारेणावमानि गुणस्तदा चतुःषष्ट्या किमिति । चतुःषष्ट्या
गुणितानामवमानां चन्द्रदिनहृतानां लब्धं रूपम् । शेषेण शेषमपवर्तितं
जातं रूपम् ! हारश्चापवर्तितो जातो द्विखशैलमितः $\frac{9}{902}$ । अयं गतति-
थीनां गुणश्चतुःषष्टिर्हरोऽतः समेतः स्वीयकराभ्रतुरङ्गलवेनेति सर्वं निर-
वद्यम् ॥ १२-१३ ॥

$$\frac{२९ \text{ वश्रंक्षय}}{२०} + \text{चैसितिसं-वश्रंक्षयधिशे} + \frac{\text{वश्रंक्षय}}{६०} + \frac{\text{इचां}}{७०२}$$

$$= \frac{८४}{६४} \quad \text{क्षेदि+चैसितिसं-शु} + \frac{\text{इचां}}{७०२} = \frac{\text{क्षेदि+शे} + \frac{\text{इचां}}{७०२}}{६४}$$

$$\therefore \text{स्वल्पान्तरात् लश्र=शे-} \left(\frac{\text{क्षेदि+शे} + \frac{\text{शे}}{७०२}}{६४} \right) \text{ अतः स्वोपनखांशेत्याद्युपपन्नपूर्वकं लघ्वहर्गणानयनं साधयेद्यं सूत्रपत्रम् ।}$$

अत्रान्तिमभाज्यषष्ठस्येष्टचान्द्रस्थाने श्रीमद्भास्कराचार्यैर्वर्षान्तावमघटीयुक्ते-
ष्टचान्द्र एव 'शे'—इत्यभिधो गृहीतः क्रियालाभवात् । कदाचित् सूक्ष्मावयवषष्ठ्येना-
पूर्तिस्यले पूर्णत्वाद्विष्टावमेस्यैकाधिकत्वेऽपीष्टवारालाभात् सैकनिरैककरणेन न काचि-
दापत्तिरन्यन्मरीचावयवलोकायम् ।

वा.वा.—इदानीमहर्गणानयनमाह स्वीयनवांशयुता इति चैत्रादेः

सकाशाद्रव्यद्धान्तो यावतीभिः सावयवाभिस्तिथिभिः शुद्धति तास्ति-
थय एव सावयवाः शुद्धिशब्देनोच्यन्ते । रव्यद्धान्तादूर्ध्वमिष्टदिनो-
दयं यावदहर्गणोऽपेक्षितः । तस्माच्चैत्रसितादिगतस्तिथिसंघः शोधित-
शुद्धिः कृतः । ननु केवला शुद्धिरेव चैत्रादिगततिथिभ्यो हातुं युज्यते
नामवघटिकेना । अवमघटिकेनशुद्धौ शोध्यमानायां “संशोध्यमानं
स्वमृणत्वमेति स्वत्वं त्रयः” इत्यनेन केवलशुद्ध्यूनचैत्रादितिथिषु त्रय-
शेषघटिका योजिता भवन्ति तच्चायुक्तमित्यत आह भाष्यकाराः
“अतोऽद्धानन्तरार्कादयान्तघटीतुल्येनार्गणावयवेन भवितव्यम् । अद्धा-
न्तादिष्टदिनोदयं यावदहर्गणोऽपेक्षितः । अद्धान्तस्तु दिनादिघटि-
कान्ते” । अत्रायमभिसंधिः । यस्मिन् दिने रव्यद्धान्तस्तस्मिन्नर्कादय-
काले कल्यादहर्गणः साध्यः । तस्मिन् साध्यमाने लब्धा ये दिनत्रयास्ते-
तु सौरवर्षाद्वर्कादयं यावत् प्रागानीतचान्द्राणां सावनानामन्तरे भवन्ति
ततस्तु रव्यद्धान्तार्कादयायत इष्टदिनोदयं यावद्व्यदि द्युगणः साध्यते
तदा ये दिनत्रया वर्षाद्वर्कादयकालीनाद्यमशेषयोगेन निरवयवाः सिद्ध्यन्ति
तन्मितमेष चान्द्रसावनानामन्तरं भवति । तयोरहर्गणयोर्यावद्योगः
क्रियते तावत् कल्यादेरिष्टदिनोदयं यावत् कल्यादहर्गण एव भवति ।
तत्र रव्यद्धान्ताद्गहनयनं चिकीर्षितमिति तत्कालीन एवाहर्गणः कर्तुं
युज्यते । यस्मिन् दिने रव्यद्धान्तस्तद्वर्कादयाद्रव्यद्धान्तपर्यन्तमब्दपघ-
टिकाः । शुद्धेरवमघटीषु शोधितासु दिनादिघटिका एव भवन्ति । यतो
दिनत्रयचान्द्रघटीनामन्तरं सावनघटिकास्तस्मात् प्रागुक्ताहर्गणप्रथमख-
ण्डेऽब्दपघटिका योजिता जातोऽहर्गणः सौरवर्षादौ । द्वितीयखण्डे तु
दिनादिघटिकाः शोधा एव । अन्यथाऽहर्गणखण्डद्वययोगस्य कल्यादा-
हर्गणतुल्यत्वं भवेत् । अतो युक्तमुक्तं भगवता भाष्यकारेण यस्मिन् दिने
रव्यद्धान्तो यावतीभिर्घटीभिस्तद्विने तत्कालादनन्तरार्कादयं यावद्या
घटिकास्ता एव लब्धहर्गणस्य शेषभूताः । रव्यद्धान्तानन्तरार्कादयत

इष्टदिनोदयं यावद्वे वारास्त एव लघ्वहर्गणे दिवसा इति । अथावमान-
यनं सावनीकरणाय । कल्पचान्द्रैः कल्पावमास्तदाऽनेन सावनशुद्धनचैत्र-
सितादिगततिथिसंघेन किमिति दिनक्षयानयनम् । तत्र संचारः । यदि
कल्पचान्द्रमिमे हरे कल्पावमानि गुणस्तदा चतुःषष्टिमिमे हरे को वा
गुण इति लब्धो गुणः सावयवः १ । ० । ५ । ७ । ४२ । हरस्तु चतुःषष्टि-
रेव । तत्र ऋषण्डं रूपमितम् १ । द्वितीयमिदम् ० । ० । ५ । ७ । ४२ ।
कराभ्रतुरङ्गैः सर्वाणितं जातमुपरि* रूपम् । अत्र उक्तं पृथक् च समेतः स्वीय-
कराभ्रतुरङ्गलवेनेति । इदं चतुःषष्टिच्छेदम् । पूर्वाक्तषण्डद्वयसाधितावमयो-
गेन कल्पादेरिष्टदिनोदयावधिसाधितनिरवयवावमतुल्येन भवितव्यमिति ।
सौरवर्षादिजा अवमघटिकाः षष्टिभक्ता अस्मिन्नवमाद्यो योज्याः । एवं
कृतेऽत्र ये निरवाधमाः सिद्ध्यन्ति त एव लघ्वहर्गणे शोध्याः । तत्र सौरव-
र्षादौ या दिनक्षयघटिकास्ताः षष्ट्या भाज्या दिनानि भवन्ति । एतेषाम-
वमदिनानां यदि चान्द्राः क्रियन्ते चान्द्रद्युगणे चेत् क्षिप्यन्ते ततो-
ऽवमानयनेनापि येऽवमास्ते यथोक्तापेक्षितावमा एव भवन्तीति षष्टिभ-
क्तावमघटिकाः चतुःषष्टिगुणिताश्चान्द्रगणे योज्याः । तत्र त्रिषष्टिगुणिता
एव योजिताः । यथाऽवमानयने केवलशुद्धनचैत्रादिचान्द्रेभ्य एवावमाः
साव्यास्तत्र सावनशुद्धिशोधनादवमघटिकाः केवलशुद्धनचैत्रादिचान्द्रे-
ष्वोधकाः सन्ति । तस्मात् सौरवर्षादिजावमघटिकास्त्रिषष्ट्या गुणनीयाः
षष्ट्या भाज्याः । तत्र गुणहरौ त्रिभिरपवर्त्य गुणस्थाने एकविंशतिः ।
हरस्थाने विंशतिर्जाता । यस्तु एकविंशत्या गुण्यते विंशत्या द्विपते स स्वीय-
नखांशयुक्त एव भवति । अतः क्षेपयुतः कृतषट्कविभक्त इत्यादिशोभनमुक्तम् ।
अत्र चतुःषष्ट्या गुणनं स्थूलमपि क्षेपे स्वीकृतं स्वल्पान्तरत्वात् । न हि
चतुःषष्टिचान्द्राणामेकोऽवमो भवति “ह्रदांशकोनाब्धिरसैः क्षयाह”-इति

* द्विषत्तुरङ्गैर्गुणेन पुनरन्त्याङ्कतः षष्टिलब्धिपहणादादावेकानष्टत्रिंशच्छतप-
लाति ततो दिनकरणाद्रूपमिति ।

गोले * प्रतिपादितत्वात् । इतः प्रभृत्यामध्यमाधिकारान्तं भाष्ये सुगमं
किन्तु कुत्र चिद्विशेषार्थमुच्यते ॥ १२-१३ ॥

मरीचिः—अथ त्तेपदिनाख्योपकरणपूर्वकं लघ्वहर्गणानयनं दोधकद्वयेनाह
स्वीयनखांशयुता इति । त्वयनाद्यः पूर्वज्ञाताः त्वयाहाद्यधोऽवयवरूपाः
स्वीयनखांशयुताः स्वविंशत्यंशेन युताः सत्यः । त्तेपदिनानि सावयवानि
भवन्ति । येषां प्रयोजनमाह दिवागणसिद्धौ इति । अहर्गणज्ञानार्थ-
मेतेषां प्रयोजनम् । इदमुपलक्षणम् । पूर्वानीतोपकरणान्यपि तज्ज्ञानार्थमु-
पयुक्तानि ।

अथाहर्गणानयनमाह चैत्रेति । स्वेष्टकालेऽव्यवहितचैत्रशुक्लपक्षा-
दिरूपप्रतिपदो गतस्तिथिगणो मासादिपरिभाषया याह्यः । अयम् ।
शोधिता शुद्धिर्यस्मिन्निति शोधितशुद्धिः । प्राक्साधितावमघट्युनाधिषे-
दिनादिरूपशुद्धिहीनः । अयं सिद्धोऽधः कर्मभूमौ पृथक् स्थाप्यः । “त्वन्ता-
यादि न पूर्वभाक्” † इत्युक्तेनाधःपदस्योत्तरत्रान्वयादयमधःस्यः स्वीय-
कराभ्रतुरङ्गलवेन । स्वद्व्यधिकसप्तशतांशेन समेतो युक्तः । अयमधस्यः
मिदुः त्तेपयुतः पूर्वानीतत्तेपदिनयुतः । अयं सिद्धश्चतुःषष्टिभक्तो
लघ्वदिनतत्तयवर्जितशेषः । भागादाप्तावमैर्हीन ऊर्ध्वस्यः । तस्य शेषो-
ऽवशिष्टाङ्क इत्यर्थः । अयं सिद्धोऽङ्को द्युगणोऽहर्गणो मध्यमसूर्योदया-
सन्नकालेऽभीष्टे भवेत् । अत्रापि चतुःषष्ट्याऽवशेषादघट्यादि न याह्यम् ।
दिनतत्तयशेषत इत्याद्युक्तेः । नन्वयमहर्गणः कल्याद्याहर्गणेन कल्याद्याहर्ग-
णेन वा तुल्यः स्यादत आह । अब्दपतेरिति । पूर्वानीतसावयवाब्दपते-
ज्ञातकालमवधीकृत्यायमागतः । तथा च यथा कल्यादिकल्याद्याहर्गण-
योरतुल्यत्वं तथैव तस्यापि भिन्नत्वमिति भावः । एतेनागताहर्गणे
पूर्वानीताब्दपः सावयवो यथायोग्यं योज्यः सिद्धोऽङ्को निरवयवः सप्त-

* गोलाध्याये इति ।

† शब्दानुशासनेऽमरकृतः संकेतस्तदग्रन्यस्यवाक्यार्थमेवेति विवेचनीयम् ।

तष्टः शेषं सूर्यादिगतवारो भवत्युक्तगणनया वर्तमानवारज्ञानं स्यादिति सूचितम् ।

अत्रोपपत्तिः । अहर्गणपदवाच्यत्वं सावनदिनगण इति । पूर्वं कल्यादीष्टसूर्यादयसावनदिनगण आनीत इदानीमतिलाघवार्थं वर्षादितो वर्षमध्येऽहर्गणो लघुरानेयः । कल्याद्ग्रहर्गणवत् । वर्षादियद्वाणां सिद्धत्वात् । तदये यहज्ञानार्थं तदादितः सावनाहर्गणस्योपयोगात् । तदानयनं तु वर्षादिकालेऽनुपातेन सावयवाहर्गणं कृत्वेष्टसूर्यादयेऽपि उक्तप्रकारेण कल्याद्ग्रहर्गणं कृत्वा तदन्तरं सावयवोऽहर्गण इति गौरवं विहाय लाघवादन्वया यतितम् । तत्रेष्टसूर्यादयकाले सौरवर्षादितः सावनदिनानि ज्ञातव्यानि । एतज्ज्ञानं तदादितश्चान्द्रज्ञानेनावमद्वारा सुगममिति । पूर्वप्रतिपादनात् । प्रथमं तदादितश्चान्द्रदिषसा ज्ञेयाः । एतज्ज्ञानस्याप्यभावात् प्रथमं चान्द्रवर्षादिरूपचैत्रप्रारम्भकालान्मासतिथिज्ञानसम्भवात् संपूर्णास्तिथयो गताः । चान्द्राहर्गणः स्वसूर्यादयप्राक्कालीनतिथ्यन्तकाले चैत्रादितो ज्ञातस्तिथियहणात् । अपेक्षितः सौरवर्षादित इति । चैत्रादिसौरवर्षाद्यन्तररूपचान्द्रदिनैरूनः कार्यः । तत्र शुद्धेस्तदन्तरत्वेन पूर्वप्रतिपादनादानीतशुद्धनोऽत उक्तं 'चैत्रमितादिगतस्तिथिसङ्घः शोधितशुद्धिः' इति । ननु चान्द्रवर्षादिसौरवर्षाद्यन्तरचान्द्रदिनानां दिनाधिशेषरूपत्वात् । अवमघट्यूनदिनाद्यधिशेषरूपशुद्धित्वाभावाच्च शोधितशुद्धिरिति कथमुक्तम् । अन्यथा तदादिचान्द्रे तदवमघटीतुल्यमधिकं स्यात् । शोधेनूनत्वात् । सौरवर्षादित इष्टतिथ्यारम्भकाले वस्तुभूतचान्द्रत्वामिद्वेरिति चेत् । उच्यते । वास्तवचान्द्राणां तदानीतसावयवावमहीनानां तिथ्यन्तकाले तदादिसावनत्वं स्यादिति भजतामप्यभिमतम् । तत्र सूर्यादयकालकरणार्थमवमशेषघट्यादितिथ्यन्तकालीनं योज्यम् । एतत्कालीनावमशेषं तु इष्टचान्द्रानीतावमाधोऽवयवघट्यादियोगः षष्ठितष्ट इति रूपम् । तथा च सौरवर्षादितः सावनज्ञानार्थमिष्टचान्द्रानीतावमाधोऽवयवस्य

संपूर्णावमशेषैकदेशस्येष्टचान्द्रे न्यूनत्वं कार्यं सूर्योदयकालीनकरणार्थं संपूर्णावमशेषमुक्तरूपं योज्यमिति सिद्धम् । तत्रेष्टचान्द्रानीतावमानां सावयवानामवास्तवानां वास्तवावमानामधिकानां चान्तरे सौरवर्षावमशेषमधिकं तद्व्योज्यमिति पूर्वमेवेष्टचान्द्राणां योजितं कृतमित्यवमानयने स्पष्टमिति न त्रुतिः । अत एवावमघट्यूनदिनाद्यधिशेषस्य चैत्राकृतसूर्योदयसौरवर्षाद्यन्तःकालस्य शोधत्वेन शुद्धिरिति संज्ञा सम्यगुक्ता । अथ सावनार्थं दिनक्षयाः साध्याः । कल्पचान्द्रैः कल्पदिनक्षयास्तदेष्टेः किमित्यनुपातेन । तत्र कल्पावमरूपगुणस्य खण्डद्वयम् । एकं पञ्चाद्विरामाङ्केषुगजरसाश्चिखतत्त्वमितम् २५०४६८५९३७५ । अपरं च तत्त्वरसखगोषट्पञ्चरामप्रमितम् ३५६९०६२५ । प्रत्येकं कल्पचान्द्रा हरश्च । प्रथमस्याने गुणहरौ गुणोनापषत्प्यं हरस्याने चतुःषष्टिः । द्वितीयस्याने गुणहरौ तत्त्वेन्दुगजाश्वमितै—२८१२५ रपवर्तिता गुणस्याने नवरससूर्याः १२६९ । हरस्याने नखपञ्चेपुनवनन्दरमशरमिताः ५६९९५५२० । तथा च चतुःषष्टिभक्तचान्द्राणां द्वितीयस्यानोत्पन्नगुणाः १२६९ । गुणितचान्द्राणां द्वितीयस्यानोत्पन्नहरभागो योज्य इति सिद्धम् । तत्र लाघवार्थं गुणितस्य हरभागस्तदा चतुःषष्टिभक्तस्य को भाग इति लब्धांशः किञ्चिन्नूनः ७०१ । ४७ । अत्रान्तराभावदर्शनात् स्वल्पान्तराद्वा द्विमितो धृतस्तेन चतुःषष्टिभक्तचान्द्राः स्वाधिकसप्तशतां—७०२ शेन योज्या दिनक्षयाः स्युरिति सिद्धम् । तत्रापि भाज्य एव स्वद्व्यधिकसप्तशतांशेनाधिके कृते चतुःषष्टिभक्ते फलस्य तुल्यत्वात् तदेव कृतम् । अत उक्तम् । 'अधस्तु समेतः स्वीयकराभ्रतुरङ्गलवेन' इति । न च वास्तवचान्द्रेषु सौरवर्षाद्यवमघट्यादीनामधिकत्वात् तदंशेन योजने घटीनामपि स्वद्व्यधिकसप्तशतांशोऽधिकमन्तरं स्यात् । अवमानयनार्थं शुद्धाश्चान्द्रा एवापेक्षितास्तस्मादङ्गणार्थं शुद्धानास्तिथयोऽवमानयनार्थमधिशेषदिनाकूनास्ता एव स्वद्व्यधिकसप्तशतांशेन योज्या इति युक्तमिति वाच्यम् । पृथग्विषयेण गौरवात् तत्प्रागात् । लाघवात् स्वल्पान्त-

राज्य अवमघटीयुतचान्द्राणामवमानयनेऽप्यङ्गीकारात् । अत एव न्यूनफलार्थमिवाधिकांशयोजनं स्वल्पान्तरेण कृतम् । किञ्च । अवमाधोऽवयवे प्राणाः पष्ट्यंशादावन्तरपातेनायेऽवमशेषत्यागाच्चाहर्गणसिद्धौ न क्षतिः । न चैवमत्र स्वीयकराभ्रतुरङ्गलघयोजनं व्यर्थमिति वाच्यम् । अवमाधोऽवयवे घट्यादिकेऽन्तरपातेनायेऽवमशेषाच्चन्द्रसाधने चन्द्रस्य बहुन्तरत्वापत्तेः । अथैषां वास्तवत्वाभावेन सौरवर्षाद्व्यवमघट्यादिहीनम् । तत् सिद्धं चतुःषष्टिभक्तं कार्यं फलं सावयवदिनक्षयाः सौरवर्षादित इष्टतिथ्यारम्भकाले । एतैर्वास्तवाश्चान्द्रा हीनास्तिथ्यारम्भकालेऽहर्गणः । अथ सूर्यादयकालीनसाधनार्थं कल्पादितोऽव्यवहितपतितावमान्तकालादवशेषादघट्यादि यत् तद्व्योज्यम् । तिथ्यन्तसूर्यादयान्तरकालस्य संपूर्णवास्तवावमशेषत्वादिति । एतज्ज्ञानं तु अहर्गणोपयुक्तसावयवावमसौरवर्षाद्व्यवमघटिकायोगस्याधोऽवयवज्ञानेन तस्मादवमान्तादवमानयनार्थमिष्टचान्द्रा वास्तवाः सौरवर्षादितोऽव्यवहितावमान्तपातकालात् साध्याः । चतुःषष्टिभक्ता दिनक्षयाः सावयवाः पूर्वयोगरूपा भवन्तीति सौरवर्षाद्व्यवमघटीयुतेष्टचान्द्राणां स्वद्व्यधिकसप्तशतांशाधिकानां क्षेपदिनयोजनेन तादृशाश्चान्द्रा भवन्तीत्यत उक्तं क्षेपयुत इति ।

अथ क्षेपोपपत्तिं विना एतदुक्तस्यानिश्चयात् तदुत्पत्तिं शृणु । सौरवर्षाद्व्यवमघटिका अहर्गणोपयुक्तावमाधोऽवयवे योज्याः । तत्र चान्द्रे लाघवाद्योजनार्थं समच्छेदं विना तुल्यजातिस्वाभावेन योगकरणेऽशक्यत्वात् । समच्छेदार्थं चतुःषष्टिर्गुणोऽवघटिकानां हराभावादविकारेणैव रूपहरकल्पनादिति चान्द्रा अविहता एव । एतेनात्र चतुःषष्ट्या गुणनं स्थूलमपि स्वीकृतं स्वल्पान्तरात् । न हि चतुःषष्टिचान्द्राणामेकोऽवमो भवति “रुद्रांशकोनाब्धिरसैः क्षयाहः” इत्युक्तेरिति निरस्तम् । अवमपूरणचान्द्रत्वेन तद्गुणनाप्रसङ्गात् । अवमघटीनां भिन्नजातित्वेन चान्द्रदिने योगासम्भवाद्विनस्थानकरणार्थं

षष्टिर्हरस्तासां कल्पितः । अथैतास्तत्र योज्या अवमानयनार्थं
 शुद्धाश्चान्द्रा अपेक्षिता इति । तत्रावमघट्यादि सौरवर्षादिजमूनं
 कार्यमतो लाघवात् सौरवर्षाद्व्यवमघटीनां त्रिषष्टिरेव गुणः कृतः ।
 ननु स्वीयकराभ्रतुरङ्गलवयोजनेनेष्टचान्द्राणां मध्ये स्वद्व्याधिकसप्तश-
 तांशाधिकावमघटीनामधिकत्वादवमघटीकराभ्रतुरङ्गलवाधिकैकेन चतुः-
 षष्टिर्गुणो हीनः कार्यः । अतस्तासां त्रिषष्टिर्गुणः कथम् । न च
 तेष्योजनानन्तरमिष्टचान्द्राणामुक्तांशयोजनं व्यस्तव्याख्यानात् । तेनैक
 एव हीन इति त्रिषष्टिर्गुणो युक्तः । अत एवेष्टचान्द्राणां स्वल्पा-
 न्तरेण वास्तवत्वमिति प्रागुक्तमयुक्तम् । मदुक्तव्याख्यानेन तदंशयो-
 जनावसरे वास्तवचान्द्राणां ज्ञानादिति वाच्यम् । एवमपि समच्छेदार्थं
 किञ्चिदूनचतुःषष्टिर्गुणत्वापत्तेः । न तु संपूर्णस्य इष्टचान्द्राणां स्वद्व्यभ्रा-
 गांशहीनचतुःषष्टिर्हरत्वात् । तदंशयोजनाभावेन संपूर्णचतुःषष्टिर्हरत्वा-
 भावादिति चेत् । अवमघट्यादितदंशस्य स्वल्पत्वेनाङ्गीकार इत्यादेः पूर्व-
 मेवोक्तत्वात् । तथा चावमघट्यः षष्टिभक्तास्त्रिषष्टिर्गुणाः कार्यास्तत्र गुणस्य
 खण्डद्वयम् । एकं षष्टिमितं परं त्रिमितम् । प्रत्येकं षष्टिमितो हरश्च ।
 प्रथमस्थाने गुणहरयोस्तुल्यत्वाच्चांशदवमघट्याद्येव फलम् । द्वितीय-
 स्थाने गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने विंशतिस्तेन घटीनां विंशत्यंश-
 फलतद्भागः तेषदिनसंज्ञः । इष्टचान्द्रे तेष्यत्वादत उक्तं 'स्वीयनखांशयुताः
 क्षयनाद्यः तेषदिनानि दिवागणसिद्धे' इति । अथैते शुद्धाश्चान्द्राश्चतुः-
 षष्टिभक्ताः सौरवर्षादितोऽव्यवहितपूर्वपतितावमान्तकालाद्दिनक्षयाः
 सावयवा भवन्ति । एते सौरवर्षाद्व्यवमघट्यादिभिरूना अहर्गणोपयुक्तसौर-
 वर्षादितिथ्यन्तकालजदिनक्षयाः सावयवा भवन्ति । एत एव चान्द्राहर्गणे
 हीनास्तिथ्यन्ते सावनाहर्गणो भवति । सूर्योदयासचकाले करणार्थं पूर्वानी-
 तावमाधोऽवयवो योज्यः । तत्र यदाऽहर्गणोपयुक्तावमाधोऽवयवात् संपू-
 र्णावमाधोऽवयवोऽधिकस्तदोर्ध्वाङ्गुलमत्वेनाधोऽवयवान्तरमेव सौरवर्षा-

अथमघट्यादिरूपम् । तदाज्यमूर्ध्वाङ्कुदिनतया हीनास्तथा चेष्टचान्द्रे
 पूर्वमेव सौरवर्षाद्यवमघट्योऽधिकाः कृताः । इदानीमूर्ध्वाङ्कुत्रियोजनमिति
 निरयदिनतया हीनाः कार्यः इति सिद्धम् । यदा चार्हणोपयुक्तावमा-
 धोऽवयवात् संपूर्णावमाधोऽवयवो न्यूनस्तदाऽधोऽवयवान्तरं षष्टिशुद्ध-
 सौरवर्षाद्यवमघटीतुल्यं हीनं कार्यम् । अर्हणोपयुक्तावमोर्ध्वाङ्कात् संपू-
 र्णावमोर्ध्वाङ्का रूपेणाधिक इति रूपेणः कार्यः । तादृशश्चान्द्र हीनः
 कार्यः । अहगणार्थं तादृशस्य हीनकरणोत्पत्तेः । तत्र लाघवात्
 संपूर्णावमोर्ध्वाङ्का हीनः कृतः । एवं सति सौरवर्षाद्यवमघट्योऽधिका
 न्यूनाः कृता इति ता योज्या अतस्ता इष्टचान्द्रे पूर्वमेव योजिताः ।
 अत एव सौरवर्षाद्यवमघट्यादूनधिपदिनरूपशुद्धिः शोधितेति पूर्व
 प्रतिपादितम् । तथा च क्षेपयोजनेन ये शुद्धाश्चान्द्रास्तेषां चतुःषष्टि-
 भागेन निरवयवेनोर्ध्वाङ्का अथमघटीयुतेष्टचान्द्रा हीनाः सूर्योदयामत्र-
 काले पूर्वरीत्याऽहर्गणः स्यात् । अथमशेषं च चन्द्रसाधनार्थमनष्टं
 स्याप्यम् । न तस्मादघट्यादिकृतं याह्यं प्रयोजनाभावात् । अथमहर्गणः
 सौरवर्षादित इष्टसूर्योदयामत्रकाले जात इत्यब्दपघट्यादिकाले न
 तदादिज्ञानादब्दपतेरित्युक्तम् । अत एवाहर्गणाधोऽवयवः सौरवर्षाद्यन-
 न्तरसूर्योदयामत्रकालान्तरमावमघट्यात्मकाब्दप्रयोगघटीरूपः सिद्धः ।
 अतः मावयवाब्दप्रयोजनेन निरवयवोऽयं सप्ततष्टः शेषं सूर्योदयतवारो
 भवतीति सर्वे समञ्जसम् । एकदेशनस्तु अवमानयनार्थमधिपदिना-
 दूनचैत्रादितिधिगणरूपः शुद्धाश्चान्द्राहर्गणो याह्यस्तेनांशयोजनेऽप्यन्तरा-
 भावादुक्तम् । अथ सौरवर्षाद्यवमघटीनां चतुःषष्टिरेव गुणो न
 त्रिषष्टिः । पूर्वमवमानयनार्थमिष्टचान्द्राणां वास्तवत्वेन सौरवर्षाद्यव-
 मघट्यादेस्तत्राभावात् । तेनाक्तरीत्याऽवमघट्यः स्वपञ्चदशंशयुताः
 क्षेपदिनानीति सिद्धमनो नखांशेत्यत्र दिनांशेति युक्तः पाठस्ततो
 निरयदिनतयाः सौरवर्षाद्यवमघटीयुतेष्टचान्द्रेषु हीना इति युक्तम् ।

तस्माच्छुद्धौ न चैत्रादितिथिगणं कृत्वाऽथः सौरवर्षाद्व्यवमघटीभिर्हीनमिति
ज्ञेयस्त्वर्थ इति वदन्ति तत्र स्वीयक्राभ्रतुरङ्गलघयोजनान्तरं सौरवर्षाद्व्य-
वमघटीतदंशेन हीनमित्येष त्वर्थमिदुः पाठकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥ १३ ॥

इदानीं विशेषमाह ।

यावत् तिथिभ्योऽभ्यधिकाऽत्र शुद्धिः

प्राक्चैत्रनस्तावदहर्गणः स्यात् ।

प्राक्शुद्धिपूर्वेण नथैव खेदाः

प्राग्वर्षजातैर्ध्रुवकैः समेताः ॥ १४ ॥

वा. भा.—अत्र यावच्चैत्रादितिथिभ्यः शुद्धिर्न शुध्यति तावत्
पाश्चात्यचैत्रादेराभ्य तिथीर्गणयित्वा पूर्ववर्षभवेः शुद्धाब्दपक्षेऽपि नैरह-
र्गणः साध्यः । तस्मादागता यहाः पूर्ववर्षध्रुवकैश्च युताः कार्याः । यतो
रब्दोद्देशेऽहर्गणस्यान्यरब्दान्तं यावदुपचय इयमेवात्र धामना ॥ १४ ॥

मरीचिः—ननु चैत्रादितिथिगणे शुद्धिरूना न स्यात् तदा लघ्वहर्गणः कथं
साध्य इत्यतो विशेषमिन्द्रवज्रयाऽऽह यावदिति । अत्र लघ्वहर्गणानयने
तिथिभ्यश्चैत्रादितिथिभ्यः शुद्धिरधिका यावत् यत्कालपर्यन्तं स्यात्
तावत् तत्कालपर्यन्तम् । इष्टकाले ज्ञातचैत्रादितिथिषु शुद्धिर्हीनत्वेनाह-
र्गणमिदुः । प्राक्चैत्रतः पूर्ववर्षाद्यासचचैत्रशुक्लादित इष्टकालपर्यन्तं तिथि
गणं गृहीत्वा प्राक्शुद्धिपूर्वेण पूर्ववर्षात्पक्षशुद्ध्याश्रुपकरणैरित्यर्थः । उक्त-
रीत्याऽहर्गणः स्यादिति नामिदुः । नन्वस्मादग्रहानयने स्वासचवर्षादि-
संभूतग्रहध्रुवक्रयोजनेन च मिदृत्त्वग्रहस्य तदहर्गणानीतग्रहेण विसंवा-
दादतो ग्रहानयने विशेषमाह तथेति । यथा पूर्वचैत्रात् पूर्वशुद्ध्यादिभि-
रहर्गणः साधितस्तथेत्यर्थः । खेदा एतदहर्गणोत्पन्नाः सूर्योदये वक्ष्यमाणा-
नयनात् प्राग्वर्षजातैः पूर्वसौरवर्षादिकाले 'कल्पजचक्र' इत्याद्युक्तप्रकारेण
मिद्वैर्ध्रुवकैः । एवकार इष्टकालासचवर्षादिग्रहध्रुवक्रानिवारणार्थं युक्तः ।
तथा च संवाद इति न क्षतिः ।

अत्रोपपत्तिः । अयमहर्गणः सौरवर्षादितदन्तरूपद्वितीयसौरवर्षा
 द्वारान्तरकालावच्छिन्नेष्टकाले साधित इति प्रतिपादनाद्वदा चैत्रादिति-
 थिगणो शुद्धेर्हीनत्वं तदा चैत्रादितिथीनां शुद्धिकालान्तर्गतत्वेन चैत्रप्रार-
 म्भेऽपि पूर्वसौरवर्षसमाप्त्यभावाच्चेत्रादितः शुद्धिदिनैरप्ये सौरवर्षसमाप्तेः
 सिद्धत्वाच्च । पूर्वचैत्रात् पूर्वशुद्ध्यादिनाऽहर्गणानयनं युक्तम् । अन्यथोक्त-
 रूपाहर्गणस्यासिद्धत्वापत्तेः । अत एव तत्राहर्गणानीतग्रहाः पूर्वध्रुवैर्युक्ताः
 पूर्वध्रुवसम्बन्धिकालादहर्गणस्यागतत्वादत उक्तमुपपन्नं यावदित्यादि ।
 ननु “यत्र क्वचिच्छुद्धिविधौ यदेह”-इत्यादित्रिप्रश्नाधिकारोक्तवि-
 धिना तदा शुद्धिरेव तिथिगणोना । शेषमध्यः स्वकराभ्रतुरङ्गलवयुतम् ।
 सौरवर्षाद्वयमघट्यादितदंशेन युतम् । ततः क्षेपदिनेभ्यः शोध्यम् ।
 यदा न शुद्ध्यति तदा चतुःषष्टियुतक्षेपदिनेभ्यः शोध्यम् । ततश्चतुः-
 षष्टिभक्तं फलेन निरवयवेनाधःस्थशेषं हीनमभीष्टदिनसूर्यादये सौरवर्षा-
 न्ताद्विपरीताहर्गणो भवतीति पूर्वक्रियातोऽत्र विपरीतत्वात् । एत-
 दुत्पन्नो ग्रहः स्वध्रुवेषु शोध्यः पूर्वागतमध्यग्रहो भवतीति प्रकारस्योक्तप्रा-
 यत्वादुक्तविशेषाभिधानं गौरवम् । एतत्प्रकारानीतगणान्मूलोक्तप्रकारा-
 नीतगणस्यातिमहत्त्वेन गौरवाच्च । अत एव

“यावच्च मेघं व्रजति प्रभाकरस्तावच्च पूर्वध्रुवकान् परित्यजेत् ।
 चैत्रे प्रविष्टेऽपि विलोमकर्म वा शुद्ध्या विजह्यादगते क्रियं रवौ ॥
 भास्वानृणाहर्गणैतश्च सिद्धः पात्यो भ्रवकात् स्वफलानि चैवम् ।
 स्वस्वध्रुवादप्यथ खेचराणां शोध्यानि यत्नात् प्रवदन्ति सन्तः” ॥

इत्यनेन स्पष्टं पूर्वप्रकारस्य गौरवं लल्लेनाभिहितम् । तस्मात्
 पूर्ववर्षाद्योपकरणात् पूर्वचैत्रानपेक्षेण लाघवादानीतोपकरणे तच्चैत्रादि-
 तिथिगणद्वारा सिद्धेराचार्याक्तं व्यर्थमिति चेन्न । विपरीतकर्मणि योगेतर-
 त्वप्रतिपादनेन क्षेपयुत इत्यत्रैव विपरीतकर्मान्तसिद्धेराहर्गणोत्पन्नग्रहो
 ध्रुवेषु हीन इत्याद्यनुपपत्तेश्चतुःषष्टियुतक्षेपदिनविशेषकथनापत्तेश्चेति

सदनपेक्षणादुक्तप्रकारेणैव सिद्धिरिति लाघवदर्शनात् स्वरूपनिर्वाहात्
स्थेच्छयैव वा तदङ्गीकारात् ॥ १४ ॥

इदानीं रव्यानयनमाह ।

दिनगणो निजषष्ठिलवोनितो

भवेति तिग्मरुचिः स लवादिकः ।

गुणगुणाद् द्युगणादथ भाजिताद्

यमयमैः २२ कलिकादिफलान्वितः ॥ १५ ॥

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । अत्र बालावबोधार्थं रूपमहर्गणं

कृत्वा ग्रहाणां दिनगतयः साधिताः ।

र	चं	मं	बु	गु	शु	श	उ	पा
०	१३	०	४	०	१	०	०	०
५९	१०	३१	५	४	३६	२	६	३
८	३४	२६	३२	५९	७	०	४०	१०
१०	५३	२८	१८	९	४४	२२	५३	४८
२१	०	७	२८	९	३५	५१	५६	२०

दिनगणः स्वषष्ठ्यंशेनो भागा इति प्रत्यहमेकोनषष्टिः कला
रहीताः । शेषावयवेन सत्रिभागैः सप्तभिर्दिनैरेका कला भवति ।

यतो गुणगुणाद् द्युगणाद्यमयमैर्भाजितादित्युपपन्नम् ॥ १५ ॥

मरीचिः—अथातो ग्रहानयनं विवक्षुः प्रथमं सूर्यानयनं द्रुतधिलाम्बिते-
नाह दिनगण इति । तिग्मरुचिरित्युपलक्षणेन भौमगुरुशनीनां शीघ्रोच्च
पर्यवधगुणाश्च भवन्तीत्यर्थः । अन्यत् सर्वं स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदि कल्पक्रुदिनैः सूर्यभगणंशा-१५५५२००००००००
तदेष्टाहर्गणेन क इत्यनुपातेन गुण-१५५५२०००००००० हरा
५७७९१६४५०००० अयुतघ्नशराभ्राज्यमितै-४०५०००० रपवर्तितौ जाता-

बहर्गणस्य सूर्यांशादिज्ञानार्थं गुण-३८४००० हरौ ३८९६०९ । तत्र गुणनार्थं
 गुणस्य सहस्रघ्नेवेदाष्टराममितस्य खण्डद्वयम् । एकमधोऽवयवैर्कात्रंशद्यु-
 तपञ्चेशरामाष्टराममितम् ३८३११५ । ३१ । द्वितीयमेकोनत्रिंशदधोऽव-
 यवयुतवेदाष्टाष्टमितम् ८८४ । २९ । प्रत्येकं तदधो हरश्च गोखरसनवाष्टरा-
 ममितः ३८९६९ । तत्रापि प्रथमस्थाने गुण-३८३११५३१ हरौ ३८९६०९ ।
 एकोनत्रिंशदधोऽवयवयुतत्रिनन्दवेदाङ्गमितै ६४९३ । २९ रपवर्तितौ जाता-
 वेकोनषष्टिमितगुण-५९ षष्टिमितहरौ ६० । तथा चात्रोक्तरीत्याऽहर्गणः
 स्वपांष्ट्रंशहीन इति सिद्धिम् । द्वितीयस्थाने तु लाघवात् कलात्मकफला-
 नयनार्थं गुणोऽय-८८४ । २९ मेकस्यः ५३०६९ । एतादृशगुण-५३०६९
 पूर्वसिद्धहरौ-३८९६०९ चत्वारिंशदधोऽवयवयुतनवाष्टाङ्गात्यष्टिभि-
 १७६८९४० रपवर्तितौ गुणस्थाने त्रयो हरस्थाने द्वाविंशतिः किञ्चिद-
 धोऽवयवयुता । तत्र लाघवार्थं वर्षान्तःपात्यहर्गणद्वारा ग्रहसाधनेन
 विकलान्तावयवेतराभावदर्शनाच्च हरस्थानेऽधोऽवयवत्यागाद्द्वाविंशति-
 रेष गृहीताऽतोऽहर्गणस्त्रिगुणो द्वाविंशतिभक्तः फलं कलासु खण्डत्वाद्यो-
 ज्यम् । सूर्यतुल्याधिव बुधशुक्रौ भगणैकत्वात् । अयं सूर्यो वर्षादित इष्ट-
 काले इति तत्सिद्धध्रुवक्रयुतः कार्योऽपि तत्र सूर्यध्रुवकानयने भगणपूर्ति-
 दर्शनेन राश्यादिध्रुवकाभावेन शून्यमितयोजने न विकार इति यथागतमेव
 फलं सूर्य इति सम्यक् । अत उपपन्नं दिनगण इत्यादिपद्योक्तम् ॥ १५ ॥

अथ चन्द्रानयनमाह ।

रविगुणैस्तिथिभिः पृथगुष्णगु-

ल्वगतः सहितः स हिमद्युतिः ।

स्वनगभागयुतेन दशाहत-

क्षयदिनोर्वरितेन कलान्वितः ॥ १६ ॥

वा. भा.-स रविः पृथक् । रविगुणतिथितुल्यैर्भागैः सहिते
 हिमद्युतिर्भवतीति प्रसिद्धा वासना । परमेवं तिथ्यन्ते । अथ चोद

यिकः कार्यः । तिथ्यान्तार्कादययोर्मध्येऽवमशेषम् । तत् सावनम् ।
तस्य चान्द्रीकरणायानुपातः । यदि त्रिषष्ट्या सावनैश्चतुःषष्टितियय-
स्तदाऽवमशेषान्तःपातिभिः सावनावयवैः किमिति । पूर्वमवमशेषस्य
चतुःषष्टिश्चेद इदानीं गुणस्तुल्यत्वात् तयोर्नाशे कृते त्रिषष्टिरेव
हरः । फलं तिथ्यात्मकम् । तद्द्वादशगुणं किल भागाः । पुनः षष्टिगुणं
कलाः । एवं द्विसप्ततिर्द्वादशगुणाऽवमशेषस्य गुणस्त्रिषष्टिर्हरः । हरगुणौ
नवभिरपवर्तितौ । हरस्याने जाताः सप्त ७ गुणस्यानेऽष्टौ दशगुणाः
८० । यो राशिषष्टभिर्गुणितः सप्तभिर्द्विषते स स्वपप्तमांशेनाधिकः
कृतो भवति । अत उक्तं स्वनगभागयुतेन दशाहततयदिनोर्वरितेन
कलान्वित इति । एवं ताभिः कलाभिश्च युत औदयिकः शशी स्यादि-
त्युपपन्नम् ॥ १६ ॥

वा.वा.—रविगुणैस्तिथिभिरिति । अत्रैवं साध्यमानश्चन्द्रस्तिथ्यन्ते भवति ।
तस्यौदयिकत्वादहर्गणसाधितावमशेषस्य चान्द्रीकरणं क्रियते । अवमशेषस्य
चतुःषष्टिश्चेदः । यदि त्रिषष्टिसावनैश्चतुःषष्टिश्चान्द्रा लभ्यन्ते तदाऽव-
मशेषान्तःसावनेन किमिति चतुःषष्टितुल्ययोर्गुणाहरयोर्नाशे त्रिषष्टिरेव
हरः । द्वादशगुणनमंशकरणाय । पुनः षष्टिगुणं कलीकरणायेति गुण-
घातो गुणः कृतोऽवमशेषस्य ७२० । गुणहरौ नवभिरपवर्त्य गुणस्याने-
ऽशीतिः सप्तमांशस्तु स्वपप्तमांशाधिका दशैव भवन्ति तस्मादुक्तं 'स्वन-
गभागयुतेन दशाहततयदिनोर्वरितेन कलान्वितः'—इति । अहारराशे
रूपं हरः कल्प्यः । दशानामधो रूपं हरस्तदधः सप्तमांशो धनगतः
स्याप्यः । ततः सूत्रेण—

“स्वांशाधिकोनः खलु यत्र तत्र भागानुबन्धे च लवापवाहे ।

तलस्यहारेण हरं निहन्त्यात् स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागान्”॥

इति खधसूनां सप्तमांश इति स्पष्टम् ॥ १६ ॥

इति वासनावार्तिके प्रत्यब्दशुद्धिः ।

मरीचिः—अथ लाघवादेतदहर्गणानयद्वारा ज्ञातावमशेषरूपभाज्याका-
ञ्चन्द्रसाधनं लघ्वहर्गणनिरपेक्षं द्रुतविलम्बितेनाह रविगुणैरिति । ति-
थिभिरिष्टकालाव्यवहितपूर्वचान्द्रमासान्ताद्गणितागततिथिभिरित्यर्थः ।
द्वादशगुणितैर्लघगतो भागादिकः सूर्यः प्रागानीतो युतः । योजनानन्तरं
सूर्यराश्याद्यवयवज्ञानासंभव इति पुनः सूर्यानयनं कार्यमिति गौरवभयात्
पृथगित्युक्तम् । वस्तुतोऽत्र कार्यकाले प्रमादात् पृथगित्यायातम् । स
सिद्धः । अहर्गणानयने चतुःषष्टिभक्तेन फले दिनक्षये आगते सति यदु-
र्वरितं शेषं केवलं याच्यम् । तद्दशगुणितं तेन स्वसप्तांशयुतेन कला-
स्याने युतः कार्यश्चन्द्रः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । सूर्यचन्द्रान्तरद्वादशभागैरेका तिथिर्भवतीति पूर्व
बहुधा प्रतिपादनाद्गततिथयो द्वादशगुणाः सूर्यचन्द्रान्तरांशा भवन्ति-
तत्र राश्याद्यवयवात्मकचन्द्रस्य प्रयोजनाद्दृष्टान्ते तयोः समत्वाच्च भग-
णज्ञाननिरपेक्षेण च लाघवान्मासादेर्गततिथयो गृहीताः । परमेते
तिथ्यन्तकाले । अपेक्षिताः सूर्योदयासन्नकाले तत्रैव सूर्यज्ञानात् ।
अत एषां तदन्तरकालजसूर्यचन्द्रान्तरभागा योज्याः । तज्ज्ञानार्थं तु
प्रथमतोऽवमशेषस्य चतुःषष्टिहरस्य सावनस्य तदन्तरकालात्मकस्य कल्प-
कुदिनैः कल्पचान्द्रास्तदाऽवमशेषमितसावनैः किमित्यनुपातेन चान्द्रीकरणे
शेषस्य कल्पचान्द्रदिवसाः १६०२८८८०००००० गुणः । हरघातो हर इति चतुः-
षष्टिगुणितकल्पदिवसा हर एतन्मितः । १०००८८६६५२८००००० सिद्धः ।

तत इदं चान्द्रांशत्वाद् द्वादशगुणमन्तरांशास्तदन्तरकाले भवन्ति ।
तत्राचार्यैः कलानयनार्थं षष्टिगुणः कृत इति गुणघातो गुण इति विंश-
त्यधिकसप्तशत-८२० गुणितकल्पचान्द्रदिवसाः ११६४१५८२८०००००००
गुणः सिद्धः । अत्र गुणहरौ प्रयुतघ्रभूनवनवरसद्विवेदवेदचन्द्रमितै-
१४४२६८८१०००००० रपवर्त्तितौ गुणस्थानेऽशीतिः ८० हरस्थाने किञ्चि-
च्चूनाः सप्त ६।५८।५५ ते लाघवाद्विकलाधोऽवयवेष्वन्तरादर्शनाच्च संपूर्णा

एव धृताः सप्त ७ । अत्रापि लाघवार्थं गुणस्य खण्डद्वयमेकं सप्ततिमि-
तम् ७० । परं दशमितम् १० । प्रत्येकं हरश्च । प्रथमस्थाने गुणहरौ
हरेणापवर्त्य गुणस्थाने दश । अतोऽवमशेषं दशगुणम् । तत्स्वसप्तभा-
गयुतं खण्डत्वादिति सिद्धमुक्तम् । इदं द्वादशगुणतिथिष्वधो योज्यं
सूर्यादयासन्नकाले सूर्यचन्द्रान्तरभागज्ञानार्थम् । ततोऽन्तरभागाः सूर्ये
योज्याश्चन्द्रः स्यादित्याचार्यैर्द्वादशगुणगततिथिभिरवमशेषोत्थफलेन च
सूर्यः पृथग्योजितः । अत्र चन्द्रध्रुवको न योज्यः । सूर्यस्य वास्तवस्य
ग्रहणात् । ध्रुवकस्तु प्रकारान्तरेण चन्द्रसाधने उपयुक्त इत्यत उक्तं
रविगुणैरित्याद्युपपन्नम् ॥ १६ ॥

इदानीं भौमानयनमाह ।

दिनगणार्धमधो गुणसंगुणं
द्युगणसप्तदशांशविवर्जितम् ।

लवकलादिफलद्वयसंयुतः

क्षितिसुतध्रुवकः क्षितिजो भवेत् ॥ १७ ॥

वा. भा.—स्पष्टार्थमिदम् ।

अत्रोपपत्तिः । दिनगणार्थं भागा इति प्रत्यहं त्रिंशत् कला गृहीताः $\frac{0}{30}$ ।
तत् पृथक् त्रिगुणं जातम् $\frac{1}{30}$ । एताः कलाः पूर्वकलामिश्रीकृता जाताः $\frac{31}{30}$ ।
एतत् कुजगतेरधिकमतोऽतः कुजगतिं विशेष्य शेषम् । ० । ३ । ३१ । ५३ ।
अनेन सप्तदशगुणेनैका कला भवति । अत उक्तं द्युगणसप्तदशांशवि-
वर्जितमिति । पूर्वफलेन भागादिनाऽनेन च कलादिना भौमध्रुवको युक्तः
कुजो भवति । यतोऽवमहर्गणोऽर्काब्दान्तादूर्ध्वमतस्तदुत्थं फलं रविम-
ण्डलान्तिके योज्यमित्युपपन्नम् ॥ १७ ॥

मरीचिः—अथ भौमानयनं द्रुतविलम्बितेनाह दिनगणार्धमिति । ऊर्धाधः-
क्रमेण लवादिक्लादिफलद्वयं सिद्धम् । ताभ्यां वर्षादौ साधितमङ्गलध्रु-

वको युतो यथायोग्यम् । अहर्गणकाले मङ्गलो भगणादिकः स्यात् ।
पूर्वार्धे स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पकुदिनैर्भौमभगणभागा नखनवाद्रिसद्विगजेषु-
गजरसद्वृष्टमिता-८२६८५८२६७९२० स्तदाऽहर्गणेन क इत्यनुपातेन गुणस्य
लाघवायै खण्डद्वयम् । एकं सहस्रघनत्वाश्विगजेषुगोष्टाष्टाद्विमितम्
७८८९५८२२५०००।नखनवद्विवेदखाभाभनवसप्ताराममितम् ३७९०००४२९२०
अपरम् । प्रत्येकं हरश्च । प्रथमस्थाने गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने
द्वयमतोऽहर्गणार्धमंशा इति सिद्धम् । द्वितीयस्थाने कलादिफलानयनार्थं
लाघवाद्गुणः षष्टिगुणः २२७४००२५७५२०० अनेनाहर्गणे च गुण्यमाने इष्टो-
नयुक्तेनेति विधिना खखाष्टगोगोनखाद्विगजद्व्यङ्कमितेष्टेन ९२८७२०९९८००
युतो गुणोक्तः २३६६८७४६७५००० । अत्र पूर्वोपार्त्ताङ्केन ७८८९५८२२५००
गुणहरावपवर्त्तितौ जातौ गुण३हरौ २ । अतोऽंशादिफलमेव त्रिगुणं
कलात्मम् । ६६८७४६७४६७५०० । अत्र पूर्वोपवर्त्ताङ्केन ७८८९५०२२ द्वितीय-
खण्डमिदं पूर्वकल्पितेष्ट-९२८७२०९९८०० गुणिताहर्गणस्य कल्पकुदिनां-
शेन हीनं कार्यम् । पूर्वमधिक्यहणात् । अत्रापि गुणहरौ गुणेनाप-
वर्त्तितौ हरस्थाने किञ्चिच्चूनाः सप्तदश ते पूर्णा एव गृहीता अन्त-
राभावदर्शनात् । अतोऽधोऽंशादिफलं त्रिगुणमहर्गणसप्तदशांशेन हीनं
कलात्मकं द्वितीयखण्डफलमुक्तम् । अतोऽनयोर्योगो वर्षादितो मङ्गलभोगो
भवतीति । संपूर्णभोगज्ञानार्थं भौमध्रुवोऽस्य योज्यस्तत्र ध्रुवे एव फले
यथायोग्यं योजन्ते कृतेऽन उपपन्नं दिनगणार्धमित्यादि ॥ १७ ॥

इदानीं बुधचलानयनमाह ।

दिनगणः कृतसंगुणितः पृथग्-

गुणगुणः खगुणेन्दुभिरुद्धृतः ।

फलयुतः खलु तेन लवादिना

बुधचलं भवति ध्रुवकोऽन्वितः ॥१८॥

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । अहर्गणश्चतुर्गुणो भागा भवन्तीति प्रसिद्धम् ।
अथ ज्वलस्य कल्पभगणानां भागान् कृत्वा तेभ्यश्चतुर्गुणान् कृत्वा
विशोध्य शेषस्यास्य १४५६५३८३४२४० द्वादशांशेनानेन १२१३७८१९५२०
शेषं कृत्वाश्चापवर्त्तिता जाताः शेषस्याने द्वादश १२ कृहस्याने खगुणे-
न्दवः १३० । अतः पृथगहर्गणो द्वादशभिर्गुण्यः । पूर्वं चात्र चतुर्गुणो-
ऽहर्गण आसीत् । स एव त्रिगुणो द्वादशगुणो भवतीति गुणगुण उक्तः ।
पृथक् स्थितो यश्चतुर्गुणितः स एव त्रिगुणीकृतस्तेन द्वादशगुणितो
जातः । खगुणेन्दुभिर्भक्तः फलभागैः पृथक् स्थितश्चतुर्गुणोऽहर्गणो युतः
कार्यः । एवं ते भागाः प्राग्बद्धध्रुवके लेप्या इत्युपपन्नम् ॥१८॥

मरीचिः—अथ बुधशीघ्रोच्चानयनं द्रुतविलम्बितेनाह दिनगण इति ।
फलेन युतः पृथगानीतफलेन चतुर्गुणाहर्गणो युत इत्यर्थः । तेन
योगसिद्धेन भागादिना ध्रुवकः स्वस्य युतः । बुधशीघ्रोच्चं भवति ।
शेषं स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । अत्रापि बुधशीघ्रोच्चभगणांशस्य खसिद्धवेदाग्नि-
षडङ्गभूत्रिसप्तेषुवेदाङ्गमितस्य गुणस्य ६४५७३१९६३४२४० खण्डद्वयमेकं
लक्षघ्नगजेषुषण्णपभूरामाङ्गमितम् ६३११६६५८००००० । परं खसिद्धवेदा-
ग्निगजरामेषुषडेषुशक्रमितम् १४५६५८३४२४० । प्रत्येकं हरश्च तत्र प्रथम-
स्याने गुणहरौ हरेण १५७७९१६४५०००० अपवर्त्तितौ गुणस्याने
चत्वारः । द्वितीयस्याने गुणहरौ नखेपुगोभूरामगजाद्विविश्वार्कमितै-
१२१३७८३१९५२० रपवर्त्तितौ गुणस्याने द्वादश हरस्याने किञ्चिच्चूनं
त्रिंशदधिकशतम् । ते संपूर्णा एव गृहीताः । अत्रापि द्वाभ्यामपवर्त्त-
ऽप्याचार्यैश्चतुरैरपवर्त्तो न कृतो गणितक्रियागौरवात् । तथा च चतुर्गुणो
ऽहर्गणः प्रथमखण्डफलम् । द्वादशगुणिताहर्गणस्य खत्रीन्दुलवो द्विती-
तखण्डफलम् । अत्र लाघवार्थं चतुर्गुणित एव त्रिगुणितः कृत आचार्यैः ।
तयोर्योगोऽशाब्दं बुधशीघ्रोच्च वर्षादित इति ध्रुवयोजितं कार्यमत उप-
पन्नं दिनगण इत्यादि ॥ १८ ॥

इदानीं गुरोरानयनमाह ।

द्युमणिभिः कुनगैर्युगणो हृतो

लवकलाः स्वमृणं ध्रुवके गुरुः ।

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । किञ्चिच्चूनाः पञ्च कला गुरोर्गतिरिति द्वाद-
शभिर्दिनैरेको भागः । यच्चूनं तेन रूपे हृत एकसप्ततिर्लभ्यते । अत
एकसप्तत्या दिनैरेका कलानेत्युपपन्नम् ।

अथ शुक्रचलानयनमाह ।

ऋतुभिरक्षदिगैर्दशसंगुणात्

फललवाः स्वमृणं ध्रुवके सितः ॥ १९ ॥

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । अत्र सुखार्थमहर्गणं दशगुणं कृत्वा भागहार-
द्वयेन फले साधिते । तत्र दशभ्यः षड्भिर्भागे हृते लब्धमेको भागश्च-
त्वारिंशत् कलाः १ । ४० । इदं दिनगतेराधिकं जातम् । अस्माद् गतिं
विशोध्य शेषम् ० । ३ । ५२ । १५ । २५ । अनेन दशभ्यो भागे हृते
लब्धाः पञ्चपञ्चेन्दवः १५५ । अतोऽहर्गणाद्दशघ्नात् पृथक् षड्भिः
पञ्चतिथिभिश्च हृताल्लब्धे भागाद्रे धनरूपे फले इत्युपपन्नम् ॥ १९ ॥

मरीचिः—अथ द्रुतविलम्बितेन गुर्वानयनं शुक्रशीघ्रोच्चानयनं चाह ।
द्युमणिभिरिति । अहर्गणो द्वादशभक्तः फलमंशादि तद्गुरुध्रुवके संयुतम् ।
अहर्गण एकसप्ततिभक्तः फलं कलादि तत् तस्मिन्नेव च्छेपं हीनं गुरुः
स्यात् । दशगुणिताहर्गणात् षड्भक्तात् फलं भागादि तत् शुक्रशीघ्रोच्चध्रु-
वके युतं पुनर्दशगुणाहर्गणात् पञ्चपञ्चाशदधिकशत—१५५ भक्तात्
फलमंशादि तत् तस्मिन्नेव हीनं सितः शुक्रशीघ्रोच्चं स्यादिति तात्प-
र्यार्थः ।

अत्रोपपत्तिः । खखाष्टविकृततिथ्यर्कभूविश्वमित-१३११२१५२३८००
गुरुभगणां शरूपगुणेन गुण्यमाने “इष्टोनयुक्तेन”—इति विधिना खखाष्टवि-
श्वतिथ्यद्विराममितेष्टेन ३७१५१३८०० युतो गुणो जातः खाभ्रबाणगिरि-

रामखन्निगोशक्रविश्वमितः १३१४८३०३७५०० । अनेनाहर्गणो गुण्यः कल्प-
कुदिनैर्भाज्य इति । गुण-१३१४८३०३७५०००हरौ १५७७८१६४५०००० गुणे-
नापवर्त्य हरस्याने द्वादशातोऽहर्गणो द्वादशभक्त इति सिद्धम् । अत्रा-
धिकत्वात् कल्पितेष्टगुणिताहर्गणस्य कल्पकुदिनांशो हीन इत्यत्रापि
गुण-३७१५१३७०० हरौ १५७७८१६४५०००० गुणेनापवर्त्य हरस्याने कि-
ञ्चिच्चूनाः षष्टिद्विवेदाः * । अत्रान्तरादर्शनेन लाघवाच्च सम्पूर्णा एव
धृताः ४२६० । अनेनाहर्गणे भक्ते फलमंशाद्यमित्याचार्यैः कलादिनिमित्तं
षष्टिर्गुणः कल्पितस्तेन गुण-६०हरौ-४२६० गुणेना-६०पवर्त्य हरस्याने७१ ।
तथा चाहर्गण एक सप्ततिभक्तः फलं कलाद्यम् । द्वादशभक्ताहर्गणांशा-
दिफले हीनं ध्रुवयुतं कार्यम् । तत्र ध्रुव एव फले क्रमेण धनर्णे कृते धने
धनर्णयोर्योगान्तरप्रसिद्धेः सर्वजनसिद्धत्वादत उपपन्नं द्युमणिभिरित्या-
द्यर्थम् ।

अथैवमेव सार्कौत्यष्टिद्विषष्ट्यशीतिद्वितत्त्वमित-२५२८०६०२०१७१२०
शुक्रशीघ्रोच्चभगणांशरूपगुणस्याशीत्यष्टदन्तेपुखखधृतिदिङ्मितेष्टयोजने-
ऽयुतघ्नपञ्चाद्विषष्टिगजगोद्विरसयममिते गुणो जातः २६२८८६०७५००००१
अत्र गुणहरौ सहस्रघ्नपञ्चाद्विषष्टिगजगोद्विषष्ट्यमिते-२६२८८६०७५०००
रपवर्तितौ दशमितगुणपरिमितहरावुपपन्नौ ।

अथान्तेष्टगुण-१०१८००५३२८८०हरौ १५७७८१६४५०००० गजाष्टद-
न्तेपुखखधृतिदिङ्मिते १०१८०५३२८८रपवर्तितौ जातौ गुणहरौ १० । १५५ ।
तेन दशगुणाहर्गणः पञ्चपञ्चाशदधिकशतभक्तः फलं भागा हीनं कार्यम् ।
तत्र ध्रुव एव फले भागाद्ये क्रमेण युतहोने कृते इत्युपपन्नमृतुभिरि-
त्यादि ॥ १८ ॥

* यस्तुतो हरस्याने ४२४७ । १५... इत्यादि फलमागच्छति तत्र लाघवादाचार्य-
प्रकारोपवाये “किञ्चिच्चूनाः षष्टिद्विवेदाः”-इति गणितसौख्यम् ।

इदानीं शनेरानयनमाह ।

द्विघ्नो दिनौघः पृथगन्तभक्तो

लिप्ता विलिप्ता ध्रुवके स्वमार्किः ।

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । गतिः कलाद्वयम् । अधोऽवयवात् पञ्चभिर्दिनैर्द्वे विकले च भवत इत्युपपन्नं द्विघ्नो दिनौघ इत्यादि ।

इदानीं विधूच्यानयनमाह ।

दिग्भिर्गजेभैश्च हृतो दिनौघः

क्षेप्यो ध्रुवांशेषु भवेद्विधूचम् ॥ २० ॥

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । कलापटुकं गतिरिति दशभिर्दिनैर्भागः । भागादिगतेः कलापटुकं विशेष्य शेषेणानेन ० । ० । ४० । ५३ । ५६ रूपे हृते लब्धा गजेभाः ८८ । अतो दिग्भिर्गजेभैरित्याद्युपपन्नम् ॥ २० ॥

मरीचिः—अथ शनेश्चन्द्रोच्चस्य चानयनमिन्द्रवज्रयाऽऽह द्विघ्न इति स्पष्टार्थम् ।

अत्रोपपत्तिः । खखाष्टपद्मामरसाग्निपञ्चाष्टपञ्चभूपराममितशनिभगणकलारूपगुणस्य ३१६५८५३६३६८०० खण्डद्वयम् । एकं लक्षगोदन्तगजेपुदिनराममितम् ३१५५८३२८००००० । परं तु विकलात्मकं सहस्रघ्नाष्टनखवेदसिद्धभूखरसमितम् ६०१२४४२०८००० । अत्र प्रथमस्याने गुण ३१५५८३२८००००० हरौ १५७७८१६४५०००० हरेणापवर्त्य गुणस्याने द्वयम् । द्वितीयस्याने गुण ६०१२४४२०८०००० हरौ १५७७८१६४५०००० सहस्रघ्नाब्धिखस्वर्गरसखखदन्तमितैरपवर्तितौ । गुणस्याने द्वयम् । हरस्याने किञ्चिच्चूनाः पञ्च ४ । ५५ एतेऽन्तराभावदर्शनात् संपूर्णाः पञ्च धृताः । अत उक्तदिशा पूर्वार्धमुपपन्नम् ।

अथैवमेवाशीत्यष्टाष्टदिग्धृतिसप्तपुसप्तन्दुमितचन्द्रोच्चभगणांशरूपगुणस्य १७५७१८१०८८८० खण्डद्वयम् । एकं सहस्रघ्नशरवेदभूपगोसप्तसप्ततियप्रमितम् १५७७८१६४५००० । परमशीत्यष्टाग्निषड्वेदोत्कृत्यङ्कात्यष्टिमि-

तम् १७९२६४६३८८० । तत्र प्रथमस्याने गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्याने दश द्वितीयस्यानेऽपि गुणेनापवर्त्य हरस्याने किञ्चिदधिकाष्टाशीतिः ८८ । १ । परमविकारदर्शनात् पूर्णा गृहीता अत उपपन्नमुत्तरार्धम् । इतरमन्दोच्चानां सौरैकवर्षे संपूर्णैकविकलाभोगाभावाद्गुणोदितध्रुवतुल्यत्वेनाहर्गणात् पृथगानयनं न कृतमाचार्यैर्यथेयप्रयासादिति ध्येयम् ॥२०॥

अथ पातानयनमाह ।

ताडितः खदहनैर्दिनसङ्घः

षट्कषट्कशरहृत् फलमंशाः ।

स्वं ध्रुवे कुमुदिनीपतिपातो

राहुमाहुरिह केऽपि तमेव ॥ २१ ॥

वा. भा.—अत्रोपपत्तिः । कल्पराहुभगणानां राशिभिः कुदिनेषु भक्तेषु लब्धं षट्कषट्कशराः ५६६ । एभिर्द्युगणे भक्ते राश्यादि फलम् । तद्वागादिकं कर्तुं ताडितः खदहनैरित्युपपन्नम् ॥ २१ ॥

मरीचिः—अथ चन्द्रपातानयनं “स्वागतेति रनभाद्रुगुणम्” इत्युक्त्या स्वागतयाऽऽह ताडित इति । कुमुदिनीपतिपातश्चन्द्रपातः । अस्य पश्चिमगत्या भगणकथनान्मेपमीनकुम्भेत्यादिविपरीतगणनयाऽऽगतराश्याद्व्यवधानुसारेण ज्ञेयम् । अत एव—

“विलोमतयः पातास्तद्व्यक्ताद्विशोधिताः” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेर्द्वादशराशिभ्यः शोधितस्यान्यग्रहवन्मेपवृषादिक्रमेण नायुक्तेति ध्येयम् ।

ननु वशिष्ठसिद्धान्ते—

“राहोर्वेदाङ्गनागाश्वशैलबाणखकुञ्जराः”—इत्यनेन ।

आर्यसिद्धान्तेऽपि—

“स्वर्भानोर्वेदतर्काष्टद्विशैलाक्षकुञ्जराः” ।

इत्यनेन राह्वानयनमुक्तं युक्तं चैतत् ।

“राहुश्चतुष्टयस्यो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः” * ।

इत्यादौ “अजम्भपभकर्कलने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः” ।

इत्यादौ जातकसंहितासु चान्यग्रहलग्नवद्राहुधिष्ठितस्यानोपयोगात् । अन्यथाऽर्कादीनां साधनकथनस्य व्यर्थत्वापत्तेः । अत एव गणितस्कन्ध इति स्कन्धोपयुक्तत्वेन मुख्य इत्यभिज्ञानामुक्तं युक्तम् । अतस्तदानयनं न कृतमित्यत आह राहुमिति । इह गणितस्कन्धे केऽपि वशिष्ठादयस्तं चन्द्रपातम् । एषकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । राहुसंज्ञमाहुः । तथा च तैश्चन्द्रपातो नोक्तस्तत्स्थाने राहुमुक्त इति । राहोरेव चन्द्रपातत्वमुक्तं भवतीति दर्शनाच्चन्द्रपातराहुपर्यायशब्दो घटकलशब्द इति नोक्तदोष इति भावः ।

“दक्षिणोत्तरतोऽप्येवं पातो राहुः स्वरंहसा” † ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेश्च ।

अत एव विशाहवृन्दावने—

“किञ्च गोलगणितेषु जिष्णुजः सोमरोमकमयादयोऽपि च ।

पर्ययेण ननु राहुपातयोर्नामनी विदधुरेव तान्त्रिकाः” ॥ इत्युक्तम् ।

अत्रोपपत्तिः । नृपाध्याधिरामाद्विसप्ताष्टभमितचन्द्रपातभगण-
राशिरूपगुण—२७८७७३४०१६ कुदिनमितहरौ १५७७९९६४५०००० । गुणो-
नापन्नस्य हरस्थाने किञ्चिदधिका अपि पूर्वरोत्या संपूर्णाः षड्रसेषुमिता-
५६६ गृहीतास्तेनाहर्गणो हरभक्तः फलं राश्याद्यमित्यंशादियहणार्थं त्रिंश-
द्गुणाहर्गणः कृतः । अत्र गुणहरयोर्द्व्यपवर्त्तनसम्भवेऽपि गुणनक्रियागौरवाच्च
कृतमाचार्यैः । एतेन “तिथिगुणस्त्रिगजाश्विहूनस्तमः” इति “करणक-

* घराहमिहिरकते बृहज्जातके स्वल्पजातके चारिष्टभङ्गाध्याये इत्यादि पद्यम् ।

† द्रष्टव्यो मुद्रितसूर्यसिद्धान्ते स्पष्टाधिकारे ६ श्लो. ।

एठीरवो*"-क्तं निरस्तं गौरवात् । अयं पातो वर्षादित इति ध्रुवेषु योज्यः ।
कल्पादित इष्टकालपर्यन्तं भवक्रभोगसंख्या पश्चिमगत्या स्यादत उपपन्नं
ताडित इत्यादि पात इत्यन्तम् । शेषोपपत्तिस्तु क्रान्तिवृत्तचन्द्रविलेपवृत्त-
सम्पातस्य पातत्वेन प्रतिपादनात् तदासत्त्वं चन्द्रे राहुयस्तनिशाकररूप-
ग्रहणसम्भवात् पातस्याने राहुर्वसतीति तैज्जातम् ।

“सर्वे भूमिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः ।

सर्वे गङ्गासमं तोयं राहुयस्ते निशाकरे” ॥

इति स्मृत्या राहोर्ग्रहणे कारणत्वाच्च । किं च विष्णुनाऽमृतपा-
नकाले राहोर्वधोपक्रमात् तस्यामृतांशलालसस्यामृतरूपचन्द्रभक्षणार्थं
पातस्याने वसतिर्युक्ता चन्द्रस्य निकटत्वात् । तेन चन्द्रपातराहोर्भेदा-
द्युक्तमुक्तं राहुमाहुरिह केऽपि तमेवेति ।

एतदभिप्रायनिबन्धनं विवाहवृन्दावनेऽपि व्यक्तम् ।

“वेश्म चाप्य शशभृद्विमण्डलक्रान्तिमण्डलमिथश्चतुष्पथम् ।

वृत्तयोः पतनमेव पात इत्याहुरत्र किल राहुरीक्ष्यते ॥

आपतन्तममृतद्युतिं सुधास्नानदानहवनांशलालसः”—इति ।

केचित् भगणानुपातेनानीतः पातः स द्वादशशुद्धो राहुरिति
तावनुलोमविलोमगतिक्रमेण भिच्चावित्याहुः । भौमादिपातानां ध्रुवतु-
ल्यत्वेन ज्ञानादहर्गणद्वारा पृथगानयनं न कृतमाचार्यैः ॥ २१ ॥

इदानीं प्रकारान्तरेण ग्रहानयनमाह ।

लक्षाहतादिनगणाच्छशिषट्कशक्र-

दिग्भिर्नगाष्टनगभूतिधिभिः क्रमेण ।

देवाष्टत्वाङ्कशशिभिश्च रसाग्निवेद-

सिद्धैः खखाब्धिदहनाभ्रयमेन्दुभिश्च ॥ २२ ॥

भूपाब्धिलोचनरसैः खखखाभ्रनन्द-

नन्दाश्विभिर्गगनखाभ्रगजाङ्गनागैः ।

खाभ्राष्टृषड्जधृतिप्रमितैश्च भक्ताद्-

भागादिकानि हि फलानि रवेः सकाशात् ॥ २३ ॥

विधोः फलं खाश्विगुणं विधेयं

ग्रहध्रुवाः स्वस्वफलैः समेताः ।

ते वा भवन्ति द्युचराः क्रमेण

भागादिकः स्यात् फलमेव भानुः ॥ २४ ॥

वा. भा.-स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदि कल्पकुदिनैः कल्पभगणभागा लभ्यन्ते तदा-
ऽहर्गणेन किमिति । एवं त्रैराशिके कृते पश्चात् संचारः* । यदि भग-
णभागमिते गुणके कुदिनानि हारस्तदा लक्षमिते किमिति । एवं लक्ष-
गुणकुदिनेभ्यः पृथग् भगणभागहूतेभ्यो यानि फलानि तानि लक्षाहतस्य
दनगणस्य भागहारा भवन्ति विधोस्तु लक्षेण विंशत्या च गुणितेभ्यः
कुदिनेभ्यो हारः साध्यते । गतेर्बहुत्वादित्युपपन्नम् ॥ २२-२४ ॥

मरीचिः-ननु पूर्वानीतचन्द्रेचन्द्रध्रुवक्रयोजनाभावाच्चन्द्रध्रुवानयनस्य व्यर्थं
त्वापत्तेरित्यस्वरसात् । प्रकारान्तरेण ग्रहानयनं लाघवात् सिंहोदुक्ताभ्याम् ।

“आख्यातक्री स्यात् प्रकटीकृतार्थं यदीन्द्रवज्राचरणः पुरस्तात् ।

उपेन्द्रवज्राचरणास्ततोऽन्ये विपर्ययोक्ता विपरीतपूर्वा” ॥

इत्युक्तलक्षणादाख्यायिक्या चाह लक्षाहतादिति । सकाशात्
तमारभ्य क्रमेण उक्तग्रहक्रमेण भागादिकानि फलानि भवन्ति ।

$$* \text{ यदि कल्प्यते } \frac{\text{भगणांशाः } १०००००}{\text{कुदिनानि}} = \frac{\text{या}}{\text{तथा विलोमतः}} \frac{\text{कुदिनानि}}{\text{भगणांशाः } १०००००} = \text{या}$$

$$\therefore \text{ या } = \frac{\text{कुदिनानि} \times १०००००}{\text{भगणांशाः}} \quad \text{। अथमेव प्राचीनैः संचारः कथ्यते ।}$$

तत्र चन्द्रस्य फलं विंशतिगुणं कार्यम् । वर्षादियहध्रुवाः स्वस्वफलैर-
शादिभिर्युक्ताः सन्तस्ते पूर्वानीता एव ग्रहा भवन्ति । क्रमेण । ननु
सौरवर्षादौ रवे राश्यादिध्रुवकाभावात् । तद्योजने सूर्यफलस्यान्यग्रहव-
द्विकाराभावेन किं योज्यमत आह भागादिक इति । आनीतफलं
केवलम् । एवकारेण किञ्चित्द्योजनेऽस्य व्यवच्छेदः । भागादिकः सूर्यः
स्यात् । तथा च विकाराभावेऽपि सूक्ष्मसिद्धौ न क्षतिरिति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पकुदिनैः १५७७९१६४५०००० कल्पभंगणभागा
उक्तक्रमेण सू० १५५५२०००००००० । चं० २०७९११८८०००००० । मं०
८२६८५८२६७९८२० । बु० शी० उ० ६४५७३१९६३४२४० । बृ० १३११२१५२३८०० ।
शु० शी० उ० २५२८०६०२१७१२० । श० ५२७६४२२७८८० । चं० उ० १७५७१८१०८८८०
चं० पा० ८३६३२०२०४८० लभ्यन्ते तदेष्टाहर्गणेन क इत्यनुपातेन भगणां-
शमितगुणकुदिनमितहरौ क्रमेणैतैर्द्वैः—

सू १५५५२००० ।

चं० २०७९११८८० ।

मं० ८२६८५८२ । ४० । ४५ । ७ । १२ ।

बु० शी० उ० ६४६७३१९६ । २० । ३२ । ३८ । २४ ।

बृ० १३११२१५ । १४ । १६ । ४८ ।

शु० शी० उ० २५२८०६०२ । १० । १८ । १९ । १२ ।

श० ५२७६४२ । १६ । २२ । ४ । ४८ ।

चं० उ० १७५७१८१ । ५ । १९ । ४० । ४८ ।

चं० पा० ८३६३२० । १२ । १७ । १६ । ४८ ।

अपवर्त्तितौ गुणस्थाने सर्वेषां लक्षसंख्योत्पन्ना १००००० । हरस्थाने
सावयवा उत्पन्ना अपि लघ्वहर्गणाद्यग्रहानयने निरन्तरदर्शनादेकत्रैव हरा
लाघवात् कृतास्ते उक्ताङ्कमिता उत्पन्नाः । तत्र चन्द्रहरेऽपवर्त्तनेन सिद्धः
सावयवः ७५८९ । २१ । अनेनाधोऽवयवहीनेन भक्ते चन्द्रस्य बहुगतिमत्वाद्-

बहुन्तरमिति चन्द्रहरः साधयधः । एकत्र करणार्थं विंशतिगुणितः सिद्धो नगाष्टनगभूतिथिमितः १५१७८७ । अत एव हरोपचयात् फलापचय इति विंशतिगुणहरोपचयाद्विंशतिगुणितफलापचयः सिद्धोऽतः फलं विंशतिगुणं कृतम् । एतेऽंशाद्या यहा वर्षादित इति संपूर्णभोगज्ञानार्थं ध्रुवयुताः कार्याः । तत्र सूर्यस्य राश्यादिध्रुवाभावात् फलमेव वास्तवः सूर्यः । अत उपपन्नं लक्षाहतादित्यादि भानुरित्यन्तं पद्यत्रयोक्तम् ॥ २२-२४ ॥

इदानीं दिनगतिसाधनमाह ।

महीमितादहर्गणात् फलानि यानि तत्कलाः ।

भवन्ति मध्यमाः क्रमान्नभःसदां द्युभुक्तयः ॥ २५ ॥

समा गतिस्तु योजनैर्नभःसदां सदा भवेत् ।

कलादिकल्पनावशान्मृदुर्द्रुता च सा स्मृता ॥ २६ ॥

वा. भा.—अत्रोपपत्तिस्त्रैपाशिकेन । पूर्वं गतिर्योजनात्मिका यहाणां तुल्यैवोक्ता । इदानीमतुल्या । सा कलादिकल्पनावशात् ॥ २५-२६ ॥

मरीचिः—नन्वेते यहभोगाः प्रतिदिननियतभोगगणनया भवन्तीति प्रतिदिनयहभोगरूपा मध्यमा गतिः कथं ज्ञेयाऽतः प्रमाणिकयाऽऽह महीमितादिति । महीमितादेकमितादहर्गणाद्यानि पूर्वोक्तप्रकारेण यहफलानि तेषां कला यहाणां क्रमान्मध्यमा द्युभुक्तयो दिनगतयो भवन्ति । अत्र फलानीत्युक्तेन ध्रुवयोजनं कार्यं नेति ध्येयम् । यथाऽहर्गणः १ । लक्षगुणः १००००० सूर्यहर-१०१४६१ भक्तः फलमंशादि ० । ५९ । ८ । ९ । एतत्कलाः ५९ । ८ । ९ । सूर्यस्य कलात्मिका गतिरेकदिने । एवं सर्वेषां स्वहरभक्तस्य कल्पगतय आनेयाः । अस्य प्रकारस्य स्थूलत्वात् स्थूलगतिरित्येकाहर्गणात् “द्युवरचक्रे”—त्यादिनाऽऽनीता भगणादिफलकलाः सूक्ष्मगतयो भवन्तीति सूचनार्थं साधारण्येन फलानीत्युक्तम् । एता अवयवानवधित्वाच्च सिद्धाः पठिताः । एतेन ज्ञातयहस्य स्वमध्यमभुक्तिरेकादिगु

णिता योजिता अहर्गणसाधनं विनाऽपि यहज्ञानं भवतीति यहसाधन
लाघवं दर्शितम् ।

अत्रोपपत्तिः । कल्पकुदिनैः कल्पभगणकनास्तदैकमिताहर्गणेन
का इत्यनुपातेनैकदिनभोगो मध्यमगतिः । उपचयापचययोरनुपातेऽना-
यहात् । अत एव यत्प्रकारेण मध्यमानयनमुक्तं तत्प्रकारेणैकदिनमिताहर्ग-
णात् फलं मध्यमगतिः स्यादिति तस्याः स्थूलत्वसूक्ष्मत्वं प्रकारस्थूल-
त्वसूक्ष्मत्वानुसारेणेत्यलम् ॥ २५ ॥

ननु कक्षाध्याये “पादोनगोतृथृतिभूमितयोजनानी”त्यादिना
ग्रहाणां तुल्यगतिरुक्ता तत् कथं महीमितादित्यानीतग्रहगतिर्भिन्ना । न
ह्येककाले तुल्याऽतुल्या च गतिः संभवति । असम्भवात् । अतः प्रमाणि-
कयाऽऽह समा गतिस्त्विति । ग्रहाणां गतिर्नित्यं योजनैः समा तुल्या
भवेत् । यथा कलादिका कदाचित् तुल्या तथा कदाचिद्योजनगतिरतुल्या
न स्यादिति सूवनार्थं नित्यपदोपादानं ध्येयम् । सा गतिस्तुल्या योजना-
त्मका । कलादिकल्पनावशात् कलाधिकलाकल्पनावशात् ।

“भुक्तियोजनकक्षा या सेन्दोर्भगण-३२४००० संगुणा ।

स्वकक्षाप्ता तु सा तस्य तिथ्याप्ता गतिलिप्तिका” * ॥

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तकल्पनावशादित्यर्थः । कस्य चिद्ब्रह्मः कलाः
कस्यचित् स्वल्पाः कला गतिर्भवतीति । मृदुर्मन्दा । द्रुता शीघ्रा । गतिः
स्मृता च पूर्वाचार्यैः परस्परम् ।

तथा च श्रीपतिः—

“तुल्या गयियोजनवर्त्मनैषां लिप्ताप्रकृत्या मृदुशीघ्रभावः”†—

इति । एवं च तुल्यगत्यामपि तत्र कलादिकाऽतुल्या गतिः प्राचीनैः
प्राक्तेति न क्षतिः ।

* सूर्यसिद्धान्ते भूगोलाध्याये ८३तमः श्लोको द्रष्टव्यः ।

† नेदानीं श्रीपतिकृतः सिद्धान्तग्रन्थ उपलभ्यते ।

अत्रोपपत्तिः । स्वकृतायां परिवर्तमानां गृहास्तुल्ययोजनप्रदेश-
रूपगतौ कलाभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धेनातुल्याश्चलन्तीति युक्तम् । अन्यथा
कृताभेदभगणभोगभेदयोरनुपपत्तेः ॥ २६ ॥

इदानीमतुल्यत्वे कारणमाह ।

कृताः सर्वा अपि दिविषदां चक्रलिप्ताङ्कितास्ता
वृत्ते लघ्व्यो लघुनि महति स्युर्महत्यश्च लिप्ताः ।

तस्मादेते शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दा

मन्दाक्रान्ता इव शशधराङ्कान्ति यान्तः क्रमेण ॥ २७ ॥

वा. भा.—यतः सर्वा अपि कृताश्चक्रलिप्ताभिरेवाङ्किताः । अतो महति
वृत्ते महत्या लिप्ताः स्युः । लघुनि लघ्व्यः । तद्वथा चन्द्रकृता सर्वाधःस्था
लघुः । तस्यामेका कला पञ्चदशभिर्व्योजनैर्भवति । शनेः कृता सर्वाप-
रिस्था सा महती । तस्यामेका कला योजनानां षड्विः सहस्रैरेकसप्तत्यो-
नैर्भवति । योजनं चतुःक्रोशमेव । अतश्चन्द्रात् सकाशादूर्ध्वार्धस्था
बुधशुक्रादयः क्रमेण मन्दाक्रान्ता मन्दगतय इव भान्ति । मन्दाक्रान्ता-
च्छन्दोऽपि सूचितम् ॥ २७ ॥

इति सिद्धान्तशिरोमणिवासनाभाष्ये प्रत्यब्दशुद्धिः ।

मरीचिः—ननु कृतासु योजनगतिप्रदेशे कलासमत्वमेवास्तु लाघवात् ।
न चैवं चक्रकलाङ्कितत्वं स्यात् कृतास्त्विति वाच्यम् । स्वस्वकृतायामतु-
ल्यकलाङ्कितत्वे तत्तत्कृतापरिवर्तकलाभोगेन भगणभोगकल्पनादिप्रापत्ते-
रित्यतस्तदुत्पत्तिकथनव्याजेनोक्तार्थे दृढयति कृताः सर्वा इति । गृहाणां
सर्वाः कृताः । सर्वेऽदेन प्रतिवृत्तादीनि । ग्रहभ्रमवृत्तरूपकृताणां चलक-
र्णवशादनेकत्वाद्वा सर्वा इत्युक्तम् । चक्रलिप्ताङ्किताः । चक्रं द्वादशरा-
श्यात्मकम् । तस्य कलाभिः । “क्षेत्रे समावृत्ते”-ति परिभाषया षट्शत-
युतैकविंशतिसहस्रमिताभिरङ्किताश्चिह्निताः सन्ति । अपिरेवकार्थः ।
तेन न्यूनाधिककलाङ्कितनिरासः । अन्यथा कृतापरिवर्तनेन गृहाणां भग-

णभोगानुपपत्तेः । न च तत्तद्वृत्ते तत्तत्कलाभोगेन भगणभोगस्याङ्गी-
काराच्च क्षतिरित्युक्तं प्रागिति वाच्यम् । तत्तद्वृत्तानामनेकत्वेन द्वादश-
राशिकलानां पृथगनन्तभेदेन गौरवात् । क्वचित् पूर्वशास्त्रे सूर्यादिभि-
स्तादृशस्यानुक्तत्वान्मानाभावाच्च । लाघवात् परिभाषया चक्रकलानां
सूर्याद्युक्तेन च सर्वकृतास्वङ्कनं युक्तम् । तासां वृत्ते विनिगमनाविरहात्
समप्रदेशाङ्कनाद्गतियोजनप्रदेशे कलातुल्यत्वाभावः प्रत्येकं सिद्धः । इद-
मेव स्पष्टयति ता इति । ताः समप्रदेशाङ्किताः कलाः । लघुनि वृत्ते
कृतायां लघ्व्यः स्वल्पप्रदेशमिताः । महति महत्यो बहुप्रदेशमिताः पर-
स्परं भवन्ति । तद्वथा । चक्रकलाभिः खखरसस्वर्ग-२१६००मिताभिः
कृतायोजनानि तदैककलयो कानीत्यनुपातेन चन्द्रकृतायां पञ्चदशयोज-
नानां बुधकृतायामष्टचत्वारिंशद्योजनैः शुक्रस्य त्रयोविंशत्याधिकशतेन रवेः
शतद्वयेन भौमस्य सप्तमपूयधिकशतत्रयेण गुरोश्चतुर्विंशतिशतेन शनेर्दशा-
धिकैकोनपष्टिशतयोजनैः कला भवति । नक्षत्रकृतायां तु एकत्रिंशदधि-
कशतत्रययुतद्वादशसहस्रयोजनैरेका कला स्यात् । योजनमानं सर्वत्र
नियतमेव । एतेन यस्य कला लघ्वी तस्याधो यस्य महती तस्य तदूर्ध्वं
कतेति सूचितम् । उपसंहरति तस्मादिति । तस्मात् । यतो लघुवृत्ते
महद्वृत्ते यथायोग्यं लघ्वो महत्यः कलाः । तद्वृत्तेरित्यर्थः । चन्द्रात्
एते दृश्यमानविम्बाः प्रसिद्धा बुधशुक्ररविभौमगुरुशनेश्चराः । यान्तः
स्वकृतावृत्ते तुल्ययोजनानि गच्छन्तो मन्दाक्रान्ता मन्दं स्वल्पमाक्रमणं
गमनमेषां ते मन्दगतयः । इव सादृश्ये । वस्तुतस्तुल्यगमनात् । क्रमेण
यथोक्तक्रमेणोत्तरोत्तरं परस्परमपि । चन्द्रापेक्षया बुधो मन्दगतिस्तदधिकः
शुक्रस्तदधिकमन्दगतिः सूर्य इत्यादिक्रमेण बुधापेक्षया शुक्रस्तदपेक्षया
रविस्तदपेक्षया भौम इत्यादिक्रमेणापि । अत एव सप्तमग्रहस्य शनेश्च-
रत्वं युक्तम् । तदूर्ध्वं ग्रहकृताभावात् । यद्यपि बुधशुक्रसूर्याणां मध्यगत्य-
भेदात् परस्परं मन्दगतित्वं न सम्भवति तथाऽपि बुधशीघ्रोच्चशुक्रशी-
घ्रोच्चगत्योर्भेदात् तत्कृतायामेव तयोर्व्यवस्थानात् । चन्द्रामन्दगतित्व-

स्योक्तेश्च । भान्ति मनसि प्रतिभान्ति । तुल्ययोजनगमनेन मन्दत्वमस-
म्भवतीति भान्तीत्युक्तं वस्तुतो न सन्तीत्यर्थः । तथा च स्वस्वकृतायां
तुल्ययोजनप्रदेशे कलानां तुल्यसंख्याभावात् तत्र याः कलास्ता गच्छन्ति
प्रतिदिनमतो गतेर्मन्दत्वं शीघ्रत्वं च सिद्धमिति भावः ।

“मन्दाक्रान्ता जनधिषड्गैर्मौ नतौ ताद्रुह चेत्”—इति ।

इत्युक्तत्वात्मदाक्रान्ता इत्यनेन तदाख्यं पद्यमपि सूचितम् ।

तद्व्याख्या तु याः कलाश्चरणव्यक्तयः सर्वाश्चतस्री लघुनि वृत्ते
छन्दसि लघ्व्योऽल्पाक्षराः । महति वृत्ते महत्यो बहुक्षराः । ताः पाद-
व्यक्तयः । द्विषिषदां चक्रलिप्ताङ्किताः । यहाणां चक्रं सर्वसंख्या । चक्रस्य
समूहवाचकत्वात् । सा त्वष्टौ । राहोर्ग्रहपदे ब्रह्मणा स्थापितत्वात् ।
केतोश्च राह्वतिरिक्तत्वाच्चाष्टसंख्यया युक्ता लिप्ताः षष्टिः । कलानां
तन्मितत्वात् । तत्संख्याक्षरैरेष्टषष्ट्यक्षरैराङ्किता युक्ता अष्टषष्ट्यक्षरघटितं
पद्यमित्यर्थः । पादाक्षरमितस्तु प्रत्येकं सप्तदशेत्यर्थसिद्धा । तस्माद्देतोः ।
एते चरणवर्णाः । शशिजभृगुजादित्यभौमेज्यमन्दाः । शशिजो बुधः ।
तत्संख्या त्वादित्यवाराच्चतुर्मिता । भृगुजः शुक्रस्तत्संख्या षण्मिता ।
सूर्याद्भूमिसम्बन्धिप्राणिभिः पूज्यो मन्दः शनैश्चरः । वारक्रमेण तत्संख्या-
सप्त । तथा चैतत्संख्याभिश्चतुःषट्सप्तभिस्तरोत्तरमुन्मिता मन्दाक्रा-
न्ता मन्द उच्चारणमार्गो येषां ते । एते वर्णा अवसानास्पदीभूता इवेत्य-
नेन वस्तुतोऽवसानाभावात् । अन्यथाऽऽनुपूर्वीपद्यपठनानुपपत्तेः ।
तस्मात् तेषु यतिर्भवतीत्यर्थः । च पुनरेते शशधरात् चन्द्रोन्मिताद्गणात्
मगणात् । तमारभ्य । भान्तियान्तः क्रमेण । भो भगणः । अन्ति ।
“नामैकदेशे नामयहणात्” अन्तिमो नगणः । ययोरगणयोर्मध्यस्था आ-
द्यान्तवर्णलोपाच्चत्यारो वर्णा गुरुद्वयैकलघुगुरवः ऽऽऽ । क्रमेण यगणक्रमेण ।
अग्रे रगणस्योक्ते रगण इत्यर्थः । तत्र क्रमेण तगणगुरुलघुभिर्लिप्ता अङ्किता
इत्यर्थः । तर्हि मन्दाक्रान्ता आवृत्त्या तद्वृत्तसम्बन्धिनः स्युः । तद्वर्णा-
च्चारणानुपूर्व्यां पद्यं मन्दाक्रान्तसंज्ञं स्यादित्यर्थः । न च वृत्तरत्नाकरोक्त-

लक्षणाच्चरणान्तिमात्रस्य लघुत्वऽपि गुरुत्वमिद्व्यवस्यतेरिति महत्वमत्र
कथमुपेतितमिति वाच्यम् । “ पादान्तस्य विकल्पेन ”—इत्युक्त्याऽन्तिमा-
त्रस्य लघुत्वऽपि गुरुत्वमिद्व्यवस्यतेरिति मदुक्ता ।

अत्रोपपत्तिः । क्रान्तिवृत्ते वस्तुतो द्वादशराशीनां सत्त्वात् ।
परिभाषया कलाः खखषट्स्वर्गमिताः । तदनुरोधाद्यहकृताणां सत्त्वात्
तत्रापि द्वादशराशिकलास्तत्तुल्या एव कल्पिताः । अन्यथा ग्रहकृतायाः
क्रान्तिवृत्तस्य च महदन्तरेण स्थितत्वाद्यहाधिष्ठितराश्यादिस्थाना-
सिद्धेः । अत एव राश्यंशकलाकल्पनाद्यहकृतायां क्रान्तिवृत्तदेशसमसूत्रे-
णेत्युक्तं प्राक् । ततश्चोक्तमुपपन्नम् ।

“ उपरिस्यस्य महती कक्षाऽल्पाऽधःस्थितस्य च ।

महत्या कक्षया भागा महान्तोऽल्पास्तथाऽल्पया ॥

कालेनाल्पेन भगणं भुङ्क्तेऽल्पभगणाश्रितः ।

ग्रहः कालेन महता मण्डले महति भ्रमन् ॥

स्वल्पया तु बहून् भुङ्क्ते भगणान् शीतदीधितिः ।

महत्या कक्षया गच्छन् स्वल्पान् भुङ्क्ते शनैश्चरः* ॥ ”

इति सूर्याक्तमित्यलं पल्लवितेन ॥ २७ ॥

मरीचिः—अथायिमयन्यस्यासंगतोक्तपरिहारमध्यायसमाप्तिं सूचयन्
फक्किरयाऽऽह इति प्रत्यब्दशुद्धिरिति । अब्दमब्दं प्रतीति प्रत्यब्दं वर्षे वर्षे
शुद्धिर्यहाणां शोधनकरणम् । ग्रहसाधने शुद्धेरेव मूलभूतात् । तथा चोक्त-
विषयस्य समाप्तत्वात् तदयिमस्य भिन्नप्रकरणत्वात् संगतमेवेति भावः ।

अथाधिमासनिर्णयः ।

इदानीमहर्गणादौ विशेषमाह ।

अभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत्

सैको निरेकस्तिथयोऽपि तद्वत् ।

तदाऽधिमासावमशेषके च

कल्पाधिमासावमयुक्तहीने ॥ १ ॥

वा. भा.—इह किल स्थूलतिथ्यानयने यस्यां तिथौ यो वार आगतः स चेदहर्गणे नागच्छति तदाऽहर्गणं सैकं निरेकं कृत्वा यहाः साध्या इति ज्योतिर्विदां संप्रदायो युक्तियुक्त एव । यतोऽहर्गणस्य वारो नियामकः । एवं कृते यो विशेषः सोऽभिधीयते । तिथयोऽपि तद्वदित्यादि । अत्रैतदुक्तं भवति । यदा वारार्थं सैकोऽहर्गणः कृतस्तदाऽधिमासावमशेषाभ्यां चन्द्रार्कानयने कोट्याहतैर्द्व्यहर्गणैर्द्व्यहर्गणैर्विश्वेरिन्यादौ द्वादशगुणास्तिथयोऽर्कभागेषु याः लेप्यास्ताः सैकाः कृत्वा द्वादशगुणाः लेप्याः । यदा निरेकोऽहर्गणः कृतस्तदा निरेकाः कृत्वा । तथा यदि सैकोऽहर्गणस्तदाधिमासशेषं कल्पाधिमसैर्युतं कार्यम् । अवमैवमशेषं च । यतः सैकासु तिथिषु सैकोऽहर्गणो निरेकासु निरेकः । तथा प्रतिदिनमधिमासशेषस्याधिमसैरुपचयोऽवमैवमशेषस्यातो युक्तमुक्तम् * ॥ १ ॥

मरीचिः—अथात्राधिकारे विशेषमप्यहं विवक्षुः प्रथमं बृहदहर्गणादौ विशेषमुपजातिकयाऽऽह अभीष्टवारार्थमिति । यद्दिनमभीष्टमधिकृत्याहर्गणः साधितस्तस्मात् सप्ततष्टाद्दिनीयवारो नायाति । किन्तु तस्मात् पूर्वाऽपरो वा वार आयाति तदाऽभीष्टवारीयाहर्गणमिद्वयमहर्गण आनीतः ।

* इतोऽपि वासनावार्तिकटीकया भवितव्यं किन्तु तटीकाकारेण नृसिंहाचार्य-
णोतः प्रभृति बीजसंस्कारपर्यन्तमामध्यमाधिकारमेकत्रैव सम्मिलिता निर्गलितार्थाः
संरक्षिता अतो यथावत् प्रत्येकप्रज्ञाकान्ते संरक्षणमसंगतमवगम्याधिमसनिर्णयान्ते सा
न्यासितेति विज्ञेयवैचनीयम् ।

सैक एकयुक्ते निरेक एकहीन इति प्राचीनगणनासम्प्रदायो 'द्युचर-
चक्रहते दिनसंख्यः'—इत्यादिप्रकारेण ग्रहसाधनार्थं कृतश्चेत् तदा
सूर्यचन्द्रसाधनार्थं च तिथयोऽहर्गणानयनार्थं या योजिताः शुक्ला-
दिगतास्तिथयश्चैत्रादिगततिथयश्चाहर्गणवत् सैका निरेकाः कार्याः ।
एताभ्यः 'कोट्याहतै'—रित्यादिना श्लोकत्रयेण यथायोग्यं सूर्यचन्द्रौ साध्यौ ।
अत्राधिशेषावमशेषयोरावश्यकत्वादहर्गणात् तद्वारीयाधिशेषज्ञानार्थमाह
तदेति । तदा यदा तिथयः सैका निरेका इत्यर्थः । अधिशेषावमशेषके
अहर्गणानयने ज्ञाते कल्पाधिमासावमयुक्ते हीने कार्ये । क्रमेण कल्पो-
क्तावमाभ्यां युतहीने । तिथित्रयतः सैकतिथिनिरेकतिथिक्रमेणेत्यर्थः । ते
सिद्धे शेषे सर्वत्र ग्राह्ये न पूर्वागते । पूर्वागताहर्गणस्य तद्विने तत्त्वाभावात् ।
अत्र कल्पाधिमासयुतमधिशेषं कल्पसौरदिनाधिकं चेत् तैस्तष्टं कार्यम् ।
तथाऽवमशेषं कल्पावमयुतं कल्पवान्द्रदिनाधिकं चैतैस्तष्टम् । तत्र
वास्तवमध्यममानेन गताधिमासावमज्ञानार्थमागताधिमासाः सैका गता-
वमानि च सैकानि । न त्वहर्गणसिद्ध्यर्थम् । तस्य सैकनिरेकत्वाभ्यां सिद्धेः ।
यदा त्वधिशेषमवमशेषं च कल्पाधिमासावमाभ्यां क्रमेण हीनं न तदा-
तच्छेषं क्रमेण कल्पोक्तसूर्यवान्द्रदिनाभ्यां युतं कृत्वा कल्पाधिमासावमाभ्यां
हीनं क्रमेण कार्यम् । अत्राप्यागताधिमासा अवमानि च वास्तव-
ज्ञानार्थं निरेकाः कार्याः । न त्वहर्गणसिद्ध्यर्थमिति ध्येयम् । यदि तु
इष्टदिनमधिकृत्याहर्गण आनीतस्तस्मात् सप्ततष्टात् तद्विनीयवारे
नायाति पूर्वाऽपरो वार आयाति तदाऽपि इष्टदिनमुपेत्याहर्गणानी-
तवारे ग्रहानयनमभीष्टं स्यात् । तदाऽहर्गणौ सैकनिरेकत्वादिविशेषो
न कार्यः । किन्तु यथास्थिताहर्गणागततिथ्यधिशेषावमशेषेभ्यो ग्रहान-
यनं कार्यमिति सूचनार्थं चेदित्युक्तमिति ध्येयम् ।

अत्रोपपत्तिः । ननूपपत्तिसिद्धाहर्गणादभीष्टदिनमधिकृत्य साधि-
तादपि अभीष्टवारः कथं नायाति । तच्चिमित्तं सैकनिरेकतादिकं कुतः
कार्यमिति चेत् । उच्यते । अभीष्टवारेऽहर्गणसाधनार्थं त्रिंशद्गुणस्य

मासगणस्य तद्वारीयमध्यमगततिथयो योज्याः । अहर्गणस्योक्तप्रकारेण मध्यमत्वात् । स्पष्टमानस्यानियतत्वादनुपातद्वारा तदभिप्रायेण तत्साधनस्याशक्यत्वाच्च । न हि मध्यममानेनाहर्गणसाधनार्थं स्पष्टगततिथियोजनं युक्तं विमदृशत्वादिति स्थितिः । तत्र मध्यमगततिथीनामज्ञातात् तद्वारे स्पष्टमानसिद्धतिथिपत्रदर्शनेन स्पष्टगततिथिरेव मध्यत्वेन योजिता । अस्या यदि पूर्व्वारे मध्यममानेनाप्यन्तिमकालस्तदा स्पष्टगततिथियोजनमेव मध्यमगततिथियोजनं भवतीति यथागताहर्गणाद्वार आयात्यतः स एवाहर्गणोऽभीष्टदिनग्रहसाधनार्थमुपयुक्तो भवति । अथ यदि स्पष्टगततिथेर्मध्यममाने न ततोऽपि पूर्व्वारेऽन्तिमकालस्तदा स्पष्टगततिथियोजनं पूर्व्वारे मध्यमगततिथियोजनं भवतीति । साधिताहर्गणाद्वारः पूर्वा यात्यतोऽभीष्टवारेऽहर्गणसिद्ध्यर्थं सैकत्वमहर्गणे । एकदिनान्तरत्वात् । अत एवाभीष्टवारे स्पष्टगततिथयः सैका मध्यममानेन गततिथयो भवन्ति । यदा तु स्पष्टगततिथेर्मध्यममानेनाभीष्टवारेऽन्तिमकालस्तदा स्पष्टगततिथियोजनमभीष्टदिनोत्तरवारे मध्यमगततिथियोजनं भवतीति साधिताहर्गणोऽभीष्टदिनान्तिमवारे भवत्यतोऽभीष्टवारेऽहर्गणसिद्ध्यर्थं साधिताहर्गणो निरेकः । अत एवाभीष्टवारे स्पष्टगततिथयो निरेका मध्यममानेन गततिथयो भवन्ति । अत एव यदाऽभीष्टवारमधिकृत्य साधिताहर्गणः पूर्वापरवारे भवत्यपि तत्रैवेष्टस्तदा स्पष्टगततिथयोऽहर्गणश्च यथास्थिता एव तत्र तेषां वस्तुतस्तदृशत्वात् । अतः सुष्टूक्तमभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत् सैका निरेकस्तिथयोऽपि तद्वदिति । अत एवाभीष्टवारे मध्यममानसिद्धतिथिपत्रदर्शनेन गततिथयो योज्यास्तद्वानां विशेष इति ध्येयम् । अथाहर्गणानयनार्थं यथास्थिताः स्पष्टगततिथयो योजिता न तु सैका निरेकाः । अन्यथाऽहर्गणे सैकत्वनिरेकत्वानुपपत्तेरित्यहर्गणगणितसाधने यद्विशेषं यच्चावमशेषं तयोर्व्यथास्थितयोजिततिथ्यन्तकालीनत्वात् । ताभ्यां 'काट्याहतै'रित्यादिश्लोकात्रयसाधनं सूर्य-

चन्द्रयोः कथं सिद्धेदिति । स्वाभीष्टसैकनिरेकतिथ्यन्तीयसाधनार्थमेकचान्द्रदिनरूपतिथेर्यदधिपशेषं यच्चावमशेषं तेनाहर्गणानयनसिद्धं तत् क्रमेण यथायोग्यं हीनं युतं च कार्यम् । तत्र कल्पचान्द्रैः कल्पाधिमासास्तदैकचान्द्रदिनेन के इत्यनुपातेनैकतिथेरधिपशेषं सौरं चान्द्रात् साधनात् । एतदहर्गणानयनसिद्धाधिपशेषस्य चान्द्रस्य भिन्नजातित्वेन योजनविधोजनकरणाशक्यात्वात् सजातीयम् । कल्पसौरदिनैः कल्पचान्द्रास्तदैकतिसिद्धसौराधिपशेषेण के इत्यनुपातेन कल्पचान्द्रस्य गुणहरत्वात् तुल्यत्वेन नाशादेकतिथेश्चान्द्रमधिपशेषं कल्पसौरदिनभक्तकल्पाधिमासरूपं हीनं युतं च कार्यमतोऽहर्गणानयनसिद्धाधिपशेषस्य मासात्मकस्य कल्पसौरदिनहरत्वाच्चाधिमासाः कल्पोक्ता एव युतहीनाः कृता इति सिद्धम् । एवं कल्पचान्द्रदिनैः कल्पावमानि तदैकतिथिरूपचान्द्रदिनेन किमित्यनुपातेन सावनमवमशेषं कल्पचान्द्रदिनभक्तकल्पावमरूपमहर्गणानयनसिद्धावमशेषस्य सावनस्य कल्पचान्द्रहरस्य हीनं युतं कार्यमिति कल्पावमैर्युतं हीनं वाऽवमशेषं कार्यमिति सिद्धम् । अतः सुष्ठूक्तं तदेत्याद्युत्तरार्धम् । के चित् तु यतः सृष्ट्यादौ पूर्णोऽहर्गणे रविवारस्ततो रूपेऽहर्गणे चान्द्रवारः । एवमनुदिनमेकैको वारो वर्धते । एवमत्र वाराः सावनान्तिथयः पुनश्चान्द्रास्तदन्तरमवमानि । अत्र स्पष्टेऽवमे पतिते मध्यमकर्मण्यगृहीते सैकता घटते । अपतिते गृहीते निरेकतेति युक्तियुक्तमेव सैकत्वं निरेकत्वं च । तदुपलब्धिरभीष्टवारेण भवति । अहर्गणस्य सावनत्वेन वारनियामकत्वादित्याहुः ॥ १ ॥

इदानीं लघुदिनौघविषयमाह ।

अथैवमेवाल्पदिवागणेऽपि

सैकं निरेकं च तदाऽवमाग्रम् ।

तथाऽधिमासस्य तिथीगृहीत्वा

लघुर्दिनौघः सुधिया प्रसाध्यः ॥ २ ॥

वा. भा.—लघ्वहर्गणे सैके निरेके तिथयोऽपि सैका निरेकाः । तत्राव-
मशेषमपि सैकं निरेकं कार्यम् । यतस्तत्रावमानयने रूपगुणा एव तिथय-
श्चतुःषष्ट्या हृताः । अथ लघ्वहर्गणे साध्यमानेऽभीष्टाहचैत्राद्यन्तरे यद्वा-
धिसासोऽस्ति तदा तस्यापि तिथीर्गृहीत्वा लघुर्दिनैघः साध्यः । अत्र
लघुरिति विशेषणाद्बृहदहर्गणे न याह्यः । यतस्तत्राधिमासानयने
लब्धाधिमासास्ता युक्ता भविष्यन्ति । लघ्वहर्गणानयने त्वद्धान्तादूर्ध्वम-
धिमासानयनस्याभावात् तत्रावश्यं योज्याः ॥ २ ॥

मरीचिः—अथोक्तरीत्या लघ्वहर्गणे विशेषमुपजातिकयाऽऽह अथेति ।
लघ्वहर्गणे सौरवर्षान्तःपात्यहर्गणे अपिशब्दात् करणात् साधिताहर्गण-
इत्यर्थः । एवमभीष्टवारार्थमहर्गणश्चेत् सैका निरेकस्तदा 'रविगुणैस्ति-
थिभि'-रित्यादिना चन्द्रसाधने याः शुक्लादिगततिथयस्ताः सैका निरेकाः
कार्या इत्यर्थः । एतादृशाश्चन्द्रसाधने तिथय उपयुक्ताः । बृहदहर्गणे एका-
न्तरं तदा लघ्वहर्गणे किमित्यनुपातेन बृहदहर्गणभक्तलघ्वहर्गणफलमेव
वारसंवादाथम् । लघ्वहर्गणे हीनं युतं कार्यमिति निरासायैवकारः । अह-
र्गणस्यैकान्तरस्यात्रापि सिद्धत्वादिति ध्येयम् । न तु लघ्वहर्गणानयनज्ञा-
तमवमशेषं स्वेष्टदिनकरणार्थं कल्पावमयुतहीनं कार्यम् । तत्र तस्या-
वश्यं चतुःषष्ट्यल्पत्वात् कल्पावमहीनमवमशेषं कथं स्यादत आह सैक-
मित्यादि । तदा यदा चन्द्रसाधनार्थं तिथयः सैका निरेकास्तदेत्यर्थः ।
अवमायम् । लघ्वहर्गणानयने चतुःषष्टिभक्तं यद्दिनाद्यवमशेषं क्रमेण सैकं
निरेकं कार्यम् । चः समुच्चये । तेन लघ्वहर्गणस्तिथयोऽवमशेषं त्रितयमपि
सैकं निरेकं कार्यम् । न त्ववमशेषं बृहदहर्गणोक्तविशेषेण कल्पावमयुत-
हीनं कार्यं विशेषस्य बलवत्त्वात् । अत्र यदि त्ववमशेषं सैकं चतुःष-
ष्टेरन्यूनं तदा चतुःषष्टितृप्तं कार्यम् । गतावमफलमेकयुतं वास्तवगताव-
मज्ञानार्थं न त्वहर्गणसाधनार्थम् । एवमवमशेषमेकेन हीनं न
तदाऽवमशेषे चतुःषष्टिर्गोत्र्या ततो निरेकम् । गतावमफलं च तद्वास्त-

वृत्तानार्थमेकहीनं न त्वहर्गणसिद्ध्यर्थमित्यप्युक्तमायं ध्येयम् । एतादृ-
शावमशेषेण “स्वनगभागयुतेन” इत्याद्युक्तं चन्द्रफलमानेषम् । ननु
यदाऽधिमासश्चैत्रादीष्टकालमध्ये स्यात् तदा यदाख्योऽधिमासस्तन्मा-
सस्य षष्टिदिनात्मकत्वेनैकमासत्वादष्टकाले पूर्वरीत्याऽहर्गणसाधितय-
हास्तत्काले बृहदहर्गणसाधितयहर्न तुल्या भवन्ति । बृहदहर्गणेऽधि-
मासगणनाभावेन षष्टिदिनात्मकैकमासस्याङ्गीकारादेकत्र निर्णयः शास्त्र-
र्याऽपरत्र भवतीति न्यायान्मासद्वयायहाच्च । किञ्च षष्टिदिनात्मकमास-
काले उत्तरार्धपूर्वागताहर्गणानामेव सिद्धिरित्युत्तरोत्तरमहर्गणव्याघातोऽत
आह तथेति । यथा लघ्वहर्गणे बृहदहर्गणोक्तकल्पावमयुतहीनावमशेष-
रूपविशेषं विहाय सैकं निरेकमवमशेषमिति विशेषोऽङ्गीकृतस्तथेत्यर्थः ।
चैत्रादीष्टकालयोर्मध्ये वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्ताधिमासपातश्चेत् तदा तस्य
तिथीस्त्रिंशदनधिका अधिका एहीत्वोक्तप्रकारेण लघुः सौरवर्षैकावधि-
रहर्गणः सुधिया गणकेन कार्यः । एवं च नोक्तदोष इति भावः । अत्र
सुधियेति हेतुगर्भः । यत उक्तन्यायेनापि बृहदहर्गणानयनेऽधिमासे
गतमासयोजनेन ग्राह्यः । लघुरिति पदोपादानादिति स्पष्टमुक्तमिति
ध्येयम् ।

अत्रोपपत्तिः । सैकनिरेकत्वरूपविशेषस्याहर्गणसामान्येन सिद्ध-
त्वात् लघ्वहर्गणेऽपि सैकत्वं निरेकत्वं तद्वशाच्चन्द्रसाधने तिथिष्वपीति
युक्तम् । अथ तद्विनीयावमशेषं चतुःषष्टिचान्द्रेकोऽवमस्तदैकचान्द्रेण
किमित्यनुपातेन समच्छेदत्वाच्चैकयुतमेकहीनं कार्यमिति सिद्धम् । अत्र
यद्यप्यवमानयनानुरोधात् स्वीयकराभ्रतुरङ्गलवयुतैको युतो हीनश्च
कार्यः । चतुःषष्टिचान्द्रेः संपूर्णावमपातात् तथाऽऽप्याचार्यैरेकस्य चान्द्र-
दिनस्य कराभ्रसप्तांशः स्वल्पान्तरेणोपेतित इति मन्तव्यम् । लघ्वहर्ग-
णस्य सौरैकवर्षान्तःपातित्वात् तदानयने सौरवर्षादेरुर्ध्वमधिमासा-
नयनाभावेन मध्येऽधिकमासपातेऽपि तद्वहर्गणेऽहर्गणस्य त्रिंशद्विना-

न्तरत्वं स्यादतो लघ्वहर्गणानयने चैत्रादिगततिथिगणे पतित्वाधिमासात्त-
थयोऽपि ग्राह्याः । किञ्च अधिमासस्य चान्द्रत्वेनान्तःस्यत्वादिएककाले
चैत्रादितः संपूर्णाश्चान्द्रादिवसा ग्राह्या इति तं विना तज्ज्ञानाभावात्
तिथयो ग्राह्या एवेति बालैरपि बुध्यत इति किं चित्रमत एव बृहदहर्गणे
तदानयनेन तत्काले एकाधिकाधिकमासरूपलब्धेः सिद्धत्वाच्च गतमासयोज-
नेन तद्योजनम् । अधिमासयोजनेन तद्योजनस्य सिद्धत्वाच्चिरवद्यम् ॥ २ ॥

इदानीमन्यदाह ।

स्पष्टाऽधिमासः पतितोऽप्यलब्धो

यदा यदा वाऽपतितोऽपि लब्धः ।

सैकैर्निरेकैः क्रमशोऽधिमासै-

स्तदा दिनैघः सुधिया प्रसाध्यः ॥ ३ ॥

कृत्वा युतानं क्रमशोऽधिशेषं

दिनीकृतैः कल्पभवाधिमासैः ।

सैकान्निरेकान्मधुयातमासां-

स्ततः प्रसाध्यौ खलु पुष्पवन्तौ ॥ ४ ॥

वा. भा.-अथाहर्गणानयने योऽधिमास आगच्छति स मध्यममानेन
यदा स्पष्टोऽधिमासः पतितः । अथ चाहर्गणानयने न लब्धस्तदा लब्धा-
धिमासान् सैकान् कृत्वाऽहर्गणः साध्यः । तदा यदाधिमासशेषमागतं
तच्च युतं कार्यम् । कैः । दिनीकृतैः कल्पभवाधिमासैः । तथा चैत्रादि-
मासान् सैकान् कृत्वा चन्द्रार्कौ साध्यौ । यदा वाऽपतितोऽपि लब्धस्तदा-
ऽस्माद्विपरीतम् । एतदुक्तं भवति । यदा स्पष्टोऽधिमासः पतितस्तदाऽन-
ब्धोऽपि ग्राह्यः । यदा न पतितस्तदा लब्धोऽपि न ग्राह्यः । तदाऽधि-
मासशेषं कल्पाधिमासैर्दिनीकृतैर्यथाक्रमं युतानं कार्यम् । यतस्त्रिंशता
दिनैर्दिनगणोऽन्तरितः । तस्मादधिमासशेषाच्चन्द्रार्कौ साध्यौ । तदा
चैत्रादयो मासाः सैका निरेकाश्च ग्राह्याश्चन्द्रार्कसाधने ॥ ३-४ ॥

मरीचिः—ननु यदाधिमासपातकालानन्तरकाले निकट एवाहर्गणानयने रविदिनैर्भागैः पतिताधिमासो लब्ध एकाधिकत्वेन लभ्यते यदा च पतिताधिमासकालात् पूर्वनिकटकालेऽहर्गणानयने कल्परविदिनभागेनैकाधिका लब्धिलभ्यते तदोक्तप्रकारेण साधितावहर्गणौ क्रमेण त्रिंशद्वनत्रिंशद्दिनाधिकौ भवतः । तत्र क्रमेणाधिमासतदभावयोर्बस्तुतः सत्त्वादित्यत उपजातिकया तत्र विशेषमाह स्पष्ट इति । तिथ्यादिपत्रस्य स्पष्टत्वेन सत्त्वात् तत्राधिमासः स्पष्टमानेन भवति । तथा च यदाऽधिमासः स्पष्ट उक्तलक्षणः पतितः । यत्कालेऽहर्गणः साध्यते तत्पूर्वनिकटे भवति तदाऽहर्गणसाधनेऽलब्धः । यथाऽधिमासपातकालात् पूर्वं फलं तदेषाधिमासपातकालानन्तरं फलं न त्वेकाधिकमिति कदाचित् । यदा वाऽधिमासपातकालात् पूर्वं निकटकालेऽहर्गणसाधनेऽपतितः स्पष्टमानेनोक्तलक्षणः पूर्वं न जातोऽपि लब्धोऽधिमासानयने पूर्वगताधिमासफलमेकाधिकं कदाचित् तदा तत्र क्रमशोऽधिमासानयनेऽप्राप्तः प्राप्तैकाधिमासक्रमेणेत्यर्थः । सैकैरेकहीनैरधिमासैः कल्पसौरदिनभक्ताप्तगताधिमासैर्दिनौघो बृहदहर्गण उक्तरीत्या सुधिया गणकेन प्रसाध्यः । न तु मया गताधिमासैः । सुधियेति हेतुगर्भः । यतस्तत्रैकमासान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन यथागताधिमासैरहर्गणानयनद्वारा ग्रहस्तिथ्यादिपत्रं च कथं संचरेत् । एकमासान्तरेणैककालात् पूर्वापरकाले च संवदेदित्यवश्यमयं विशेषः कार्यः । अन्यथाऽभीप्सितकाले ग्रहादिसिद्धिर्न स्यादिति ध्येयम् ।

अत्रोपपत्तिः । ग्रहाः खलु स्पष्टगत्या भ्रमन्ति । न वस्तुतो मध्यममानमस्ति । यन्मध्यममानं तद्गणनाव्यवहारौपयिकतया गौणं कल्पितम् । स्पष्टमानस्यैकरूपत्वाभावेन तदनुरोधाद्ग्रहमाधनस्य नियतमानं विनाऽभाध्यत्वात् । तथा च कल्पितमध्यममानेन प्रत्यक्षसंवादाभावेन पर्यवसानत्वाभावादनियतस्पष्टमाने प्रत्यक्षसंवादेन पर्यवसानं

युक्तम् । अन्यथा संहिताजातकादौ सूर्यबुधशुक्राणां भिन्नराशिस्थोक्ते-
रप्रसिद्धेः ।

“दृष्टे चन्द्रे सिनीवाली नष्टे चन्द्रे कुहूः स्मृता ” ।

इति वचनस्य मध्यमामावास्याकाले दर्शनादर्शनयोः सत्त्वादप्रामा-
ण्यापत्तेश्च । एवं सत्यभीष्टकाले पूर्वस्पष्टमानेनाधिमासपातेऽप्यहर्गणा-
नयनेऽनुपातेन मध्यममानाभिप्रायेणाधिमासपाताभावान्मध्यममानेनाक्त-
रीत्या सिद्धोऽप्यहर्गणोऽभीष्टकालमधिकृत्य साधितोऽपि पूर्वमासो जातः ।
स्पष्टमानेनैकमासस्याधिकत्वदर्शनादतोऽभीष्टकाले मध्यममानेनाहर्गण-
सिद्ध्यर्थमनुपातसिद्धगताधिमासा एकयुताः कार्याः । एकाधिकमासग्रह-
णेनाभीष्टदैर्घ्यसिद्धिर्हर्गणसिद्धेः स्वतः सिद्धत्वात् । न चैवं बृहदहर्गणसा-
धनेऽप्यधिकमासयोजनस्य युक्तिसिद्धत्वेन लघुर्दिनौघ इत्यनेन पूर्वमत्र
निषेधः कथं कृत इति वाच्यम् । निषेधस्यैतत्स्थलभिन्ने सावकाश-
त्वात् । अत एव सुधियेति पूर्वमुक्तम् । निषेधस्य गतमासयोजनत्वे-
नोक्तत्वाच्च क्षतिः । एवमभीष्टकालादये स्पष्टमानेनाधिमासपातात्
पूर्वमधिमासपाताभावेऽप्यनुपातसिद्धगताधिमासा एकहीनाः कार्याः ।
एतेन मध्यममानमदूरं विप्रकर्षणं स्पष्टकालमनुमापयति । न तु
तत्स्वतः कार्यक्षममित्यपि सूचितमत उपपन्नं स्पष्ट इत्यादि ॥ ३ ॥

मरीचिः—ननु यदाऽधिमासस्यैकान्तरं तदाऽधिशेषस्य त्वागताधि-
मासशेषत्वात् स्पष्टाधिमासवशादधिशेषाभावाच्च ‘क्रोड्याहतैर्यद्भ-
वभै’-रित्यादिश्लोकाद्वयेनार्कचन्द्रौ कथं साध्यावित्यतस्तद्विशेषं तत्सा-
धने चैत्रादिगतमासग्रहणविशेषं चोपजातिकयाऽऽह कृत्वा इति । ततो
हेतोः । यत आगताधिमासाः सैका निरेका अत इत्यर्थः । अधिमा-
सानयने यज्ज्ञातमधिशेषं तत् तु कल्पोक्ताधिमासैः “लक्षाहता देवनवे-
पुचन्द्राः ”-इत्युक्तैर्दिनीकृतैस्त्रिंशद्गुणैः क्रमशः सैकानिरेकलब्धाधिमासक्रमे-
णेत्यर्थः । युतानं कृत्वा । सिद्धमधिशेषं ग्राह्यम् । अत्र योजनेनाधिशेषं

कल्पसौरदिनाधिकं चेत् तत् तष्टम् । अधिशेषं तदूनं तु भवति चेत् सौरा दिवसाः कल्पोक्ता योज्यास्ततो दिनीकृत्याधिमासा हीना इति स्वत उक्तरीत्या ध्येयम् । ननु तथाऽपि 'कोट्याहातैर्यद्वधै'-रित्यादिना सूर्यचन्द्रसाधनं तत्र व्यभिचरति । तथा हि षट्त्रिंशदधिकपञ्चदशशतमि-
तशालिवाहनशके १५३६ शुक्लादिमासगणनया वैशाखकृष्णषष्ठां भौमे सूर्यचन्द्रज्ञानार्थं प्रथमं कल्यहर्गणः साध्यते । कलिवर्षाणि ४७१५ लब्धा-
धिमासाः १७३९ शेषम् ५४२८५००००० । अत्र पूर्वमधिमासपाताभा-
वादर्हणार्थमुक्तरीत्या गताधिमासा निरेकाः १७३८ । अन्यथा तदया-
धिकज्येष्ठकृष्णषष्ठां गुरावहर्गणः स्यात् । चन्द्राहर्गणः १७४९५९० । गता-
वमानि २७३७६ । शेषम् ४७८०३०५००००० । कल्यहर्गण इन्द्राकृति-
यमात्यष्टिमितः १७२२२१४ । अस्मादनुपातेन भगणादौ सूर्यचन्द्रौ । सूर्यः
४७१५ । २० । १० । २१ । चन्द्रः ६३०३४ । ८ । २३ । ४८ । २५ ।
अथ प्रकारान्तरेणानयोः साधनार्थमधिशेषं प्रयुतघ्नशरगजयमवेदेषुमितम्
५४२८५०००००० । अधिदिनै-४७७९९०००००० रूनं जातं प्रयुतघ्नषड्गज-
वेदाङ्गमितम् ६४८६०००००००० अधिशेषं तदुपयुक्तम् । अथ चैत्रादि-
यातास्तिथयः पञ्चाशत् ५० । एतदंशाः सूर्यस्य विश्वगुणाश्चन्द्रस्यांशाः
६५० । एतावधिशेषाच्छिमासभक्ते फलेनांशादिना ७ । २७ हीनौ ।
सू ४९ । ५२ । ४३ चं ६४९ । ५२ । ४३ । अवमशेषात् सूर्यस्य
धनफलं कलार्थम् । १७ । ३८ चन्द्रस्य २३५ । ४७ । स्वफलयुतौ
सूर्यचन्द्रौ राश्यादौ सू १ । २० । १० । २१ । चं ९ । २३ । ४८ । ३० ।
अनयोर्हर्गणामाधितयोरेकराश्यन्तरमिति स्पष्टो व्यभिचारः । एवमधि-
मासपातोत्तरकाले यदा गणितेनैकाधिकमासो न लभ्यते तत्रापि व्यभि-
चारो बोध्यः । तत् स्थलं त्वेकोनपञ्चाशद्युतपञ्चदशशतशके १५४९ श्राव-
णशुक्लाष्टम्यां गुरौ प्रसिद्धम् । अहर्गणानीतसूर्यस्य ४ । १० । १२ । २० ।
तत्प्रकारेणानीतस्य चन्द्रस्य च ३ । १० । १२ । २० । विसंवादादत

आह सैकाचिरेकानित्यादि । अहर्गणार्थं चैत्रादिगतमासा ये एहीता-
स्तानधिमासवत् सैकान् निरेकान् कृत्वा चैत्रादिघातास्तिथयो ग्राह्या
न त्वहर्गणवद्वयागताः । आभ्यां पुष्पवन्तौ ।

“ एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ” ।

इत्यभिधानात् सूर्यचन्द्रौ खल्वसंशयं कोट्याहतैरित्यादिश्लोकद्व-
योक्तप्रकारेण प्रसाध्यौ । पूर्वाहर्गणसाधिताभ्यां संवादेन व्यभिचाराभावा-
दिति भावः । यथोक्तस्थले चैत्रादिघातास्तिथयो विंशतिमिताः २० । त्रयो-
दशगुणाः । पृथक् २६० । अधिशेषफलेन ७ । १७ हीनौ । सू १९ । ५२ ।
४३ । चं २५९ । ५० । ४३ स्वफलेन धनेन सू १७ । ३८ । चं २३५ ।
४७ । युतौ राश्यादिकौ सूर्य-० । २० । १० । २९ चन्द्रौ ८ । २३ ।
४८ । ३० । अहर्गणानीतावेव । एवं द्वितीयस्थलेऽपि चैत्रादिगत-
तिथयः सप्तपञ्चाशदधिकशतमिताः २५७ । आभ्यः सूर्योऽहर्गणानीत
एव धूलोक्तमणा साधितः ४ । १० । १२ । १० ।

अत्रोपपत्तिः । अधिमासस्य यदैकमासान्तरं तदा सिद्धाधि-
शेषं स्वाभीष्टकालमधिकृत्य साधितमपि स्वाभीष्टकालात् तदनु-
रोधेनैकचन्द्रमासान्तरेण पूर्वमासेऽपरमासे वा सिद्धमतः स्वेष्टकालीन-
करणार्थमधिशेषं कल्पचान्द्रदिनैः कल्पाधिमासास्तदा त्रिंशच्चान्द्रदिनैः
किमित्यनुपातेनानीतैकचान्द्रमासाधिशेषं सौरम् । कल्पसौरदिनैः
कल्पचन्द्रास्तदाऽनेन सौरेण किमित्यनुपातेन चान्द्रं कृत्वा क्रमेणाधि-
शेषे युतानं कार्यम् । तत्र गुणहरयोः कल्पचान्द्रदिनयोर्नाशे त्रिंशगुणस्य
दिनत्वपर्यवसानात् समच्छेदत्वाच्च कृत्वेत्याद्यर्धमुपपद्यते । अथात्र
सूर्यचन्द्रसाधनार्थं चैत्रादितिथयोऽहर्गणानयनोपयुक्ता गृह्यन्ते तदा यथा
सैकनिरेकागताधिमासग्रहणं विनाऽहर्गणस्त्रिंशद्विनान्तरितः स्वाभीष्ट-
कालात् तथा सूर्यचन्द्रावपि तद्विने भवतो न स्वेष्टकालकरणार्थम् ।
चैत्रादितिथयोऽहर्गणानयनाङ्गीकृता एव त्रिंशद्विनैर्युतोनाः सन्तः क्रमेण

स्वेष्टकाले सूर्यचन्द्रसाधनार्थं चैत्रादितिथयो ग्रहोता भवन्ति एकमा-
सान्तरत्वात् । अत उपपन्नं सैकाक्षिरेकानित्यादि । अहर्गणसाध-
नेऽप्यधिमासानां सैकानिरेकत्वेन चैत्रादिगतमासा एव सैका निरेकाः
कृता इत्येव भवतीति न भिन्नरीतिः । अत एव यदाऽधिमासः पतितो
गणितेन च प्राप्तस्तदा स्वतः सिद्धोऽहर्गणोऽभीष्टकाल इति तत्र सूर्यच-
न्द्रसाधनार्थमधिमासत्वेऽपि चैत्रादिगतमासा न सैका इति सुगमम् ॥४॥

इदानीं शुद्धौ विशेषमाह ।

शुद्धागमे त्वपतितोऽपि स लभ्यते चे-

च्छुद्धा तदा खदहनैर्युतया दिनौघः ।

एतद्विदन्ति सुधियः स्वयमेव किन्तु

बालावबोधविधये मयका निरुक्तम् ॥ ५ ॥

वा. भा.—शुद्धानयने स स्पष्टोऽधिमासोऽपतितोऽपि यदि लभ्यते तदा
सोऽपि न याह्यः । तस्मिन्ग्रहीते त्रिंशदधिका शुद्धिर्भवति । तथाऽहर्ग-
णस्तदा कर्तुं युज्यते । स्पष्टमासस्य ग्रहणात् ॥ ५ ॥

मरीचिः—ननु यदा शुद्धानयनेन चैत्रेऽधिमासः पतितः स्पष्ट-
मानेनापतितस्तदा प्रत्यब्दशुद्धा ग्रहानयनेऽनया रीत्या व्यभिचारः ।
तथा हि नवाधिकपञ्चदशशतमितशके १५०८ अब्दपः ३ । ३३ ।
१८ । शुद्धिः ० । ३३ । १८ । अवमर्षाटिकाः १२ । ४२ । क्षेपदिनानि
१३ । २० । ६ । कार्तिकशुक्लपौर्णमास्यां रवौ चैत्रादिगततिथयश्चतुष्यञ्चा-
शद्युतशतद्वयम् २५४ । तथाऽधिमासस्य तिथीर्ग्रहीत्वत्यनेन वैशाखप-
तिताधिमासस्यापि ग्रहणात् । तत उक्तप्रकारेणाहर्गणः २४८ । २६ ।
४२ । अस्मादुक्तप्रकारेणार्कः ८ । ४ । ५२ । ८ बृहदहर्गणनीतसूर्यणा-
नेन ७ । ६ । २ । २६ न सम इति स्फुटो व्यभिचारः । न चाधिमा-
सग्रहणेन सहजमेवैकराश्यन्तरमिति । तदग्रहे सूर्यस्य ७ । ५ । १८ । २ ।
आगतत्वाच्च दोष इति वाच्यम् । एवमपि वैशाखाधिमासशुक्लप्रतिपदि

बुधे लघ्वहर्गणात् २९ । २६ । ४२ साधितसूर्यस्य ० । २९ । ३ । १६ ।
 बृहदहर्गणानीतसूर्येण ११ । २८ । १३ । २० विसंवादात् तत्र
 स्फुटो व्यभिचारः । तथाऽधिमासस्य तिथीर्होत्विति विशेषणस्य
 व्यर्थत्वापत्तेश्चेत्यतः सिंहोदृतयाऽऽह शुद्धागमे इति । शुद्धानयने
 खरामैर्भक्ते स्पष्टमानेनापतिताधिमासोऽपि सोऽधिमासश्चेद्द्वयदि
 लभ्यते । अपतितोऽपि न लब्धः पतितो वा लब्धस्तन्निवारणार्थं
 चेदित्युक्तम् । तदा तदुर्पे यथागतशुद्धा त्रिंशद्युतया 'चैत्रसितादिगतः'
 इत्याद्यनेनाहर्गणः साध्यो न तु यथागतया । तथा चोक्तस्यले न व्यभि-
 चार इति भावः । यथा प्रथमस्यले तिथिगणः २५४ त्रिंशद्युतशुद्धा-
 ३० । ३३ । १८ ऊनः २२३ । २६ । ४२ । अतोऽहर्गणः २२० । २६ । ४२ ।
 अस्मात् सूर्योऽयं ७ । ७ । १६ । १९ । बृहदहर्गणानीतसम इति ।
 द्वितीये तु 'यावत् तिथभ्य' इत्युक्तेन पूर्ववर्षसमाप्तेरेतादृशशु-
 द्धा ३० । ३३ । १८ यद्दानयनाप्रसङ्ग इति न क्षतिः । ननु यथेदमुक्तं
 तथा यदा स्पष्टाधिमासः पतितोऽपि शुद्धा नयने नागतस्तदा यथागत-
 शुद्धिस्त्रिंशद्युतचैत्रादितिथिगणे ऊना कार्या ततोऽहर्गणः साध्योऽन्यथो-
 क्तरीत्या व्यभिचारापत्तेरित्ययं विशेषः कथं नोक्तः । न चास्योक्तवैपरी-
 त्येनोक्तप्रायत्वादिति वाचं विपरीतस्यापि सुवचत्वात् । त्रिंशदूनशुद्धि-
 संभवेनैतद्विशेषकयनस्योक्तविशेषापेक्षयाऽऽवश्यकत्वाच्चेति चेत् । न ।
 अव्यवहितगतत्रेतायुगस्य सहस्रनृपयम-२१६०००मितगतवर्षकालमार-
 भ्यागामित्रेतायुगवरणस्य सहस्रप्रणनवामिन-३९६०००मितगतवर्षकालप-
 र्यन्तं तादृशस्यलाप्रसक्तेः । ननु तथाऽपि कल्पावच्छिन्नकाले तस्य
 प्रसिद्धत्वात् तदुक्तस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा ब्रह्मगतायुर्विचारश्लोकस्य
 व्यर्थत्वापत्तेरत आह एतदिति । एतत् । यदा स्पष्टमानेनाधिमासः
 पतितोऽपि शुद्धानयने न लभ्यते तदा त्रिंशत ऊनया शुद्धाऽहर्गणः
 साध्य इति विशेषरूपं प्रमेयम् । सुधियस्तीक्ष्णबुद्धयः स्वयमेव मत्कथनं

विना स्वबुद्ध्या धिदन्ति जानन्ति । उक्तविशेषवैपरीत्येनाल्पबुद्धीनामपि स्वतस्तज्ज्ञेयत्वादिति भावः । एवं तर्ह्यभीष्टेत्यादि शुद्ध्यागमे इत्याद्यन्त-
यन्योक्तविशेषस्यापि तेषां स्वतो ज्ञेयत्वात् तत्कथनं व्यर्थमत आह
किन्त्विति । मयका । “अव्ययमर्वनाम्नामकच् प्राकृटेः” इति सूत्रेण मये-
त्यस्य सुबन्तस्याकच्प्रत्यय इति मयैवोक्तं न पूर्वाचार्यैरिति स्वप्राधान्य-
व्योतनार्थं मयकेत्युक्तम् । बालावबोधविधये बालानां स्वत उपपत्त्य-
ज्ञानामेतद्विशेषस्यावबोधो भवतु तदर्थम् । निरुक्तं प्रोक्तम् । अ न्यथ
तेषां वासनानभिज्ञतयोक्तस्यले ग्रहगणितासंवादादतिव्याकुलत्वं स्यात् ।
यद्वा नन्वभीष्टवार्थमित्यादिविशेषाः ब्रह्मगुप्तश्रीपतिलङ्कादिभिः
प्राचीनैरनुक्तत्वात् त्वदुक्ता अप्रमाणा भवन्त्यत आह एतदिति । अभी-
ष्टवार्थमित्याद्युक्तविशेषप्रमेयम् । तथा चैतद्विशेषाणां स्पष्टत्वेन स्वतः
सुधीज्ञेयत्वात् । पूर्वाचार्यैर्नाक्ता न तु वामनाशून्यत्वेनोपेक्षिताः । एवं
चेत् । त्वया किमर्थमुक्ता अत आह किन्त्वित्यादि । वस्तुतस्तु नन्वेते
विशेषाः प्राचीनयन्यानुक्तत्वेन किमर्थमुक्ता अत आह किन्त्वित्यादि । किन्तु
एतत् प्रमेयं मयैवोक्तम् । तथा चैतत् कथनं व्यर्थं नेति भावः । ननु
प्राचीनानुक्तत्वेन न त्वदुक्तमप्यप्रमाणमत आह एतदिति । एतत् । मदु-
क्तविशेषप्रामाण्यं सुधियः स्वयमेव बुद्ध्या मनसि जानन्ति । तथा च
मया वासनानभिज्ञतयेतद्विशेषाणामुक्तत्वान्मदुक्तप्रामाण्ये सुधियः स्वतः
प्रमाणमिति न क्षतिरिति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । यदा स्पष्टमानेन स्पष्टचैत्रे नाधिमासः पतितः
शुद्धानयनेऽधिकः फले लब्धश्चेत् तदा स्पष्टचैत्रस्य मध्यममानेनाधिक-
त्वम् । स्पष्टचैत्रात् स्पष्टायिममासस्य वैशाखाधिकाख्यस्य वैशाखा-
ख्यस्य वा मध्यममानेन चैत्रत्वमतो गणितागता शुद्धिः प्रसिद्धचैत्रायिम-
मासस्योक्ताख्यस्य मध्यममाने य आरम्भकालस्तस्मान्मध्यममेपसंक्रमणकाल-
पर्यन्तमन्तरं रूपम् । तस्माच्छुद्ध्यादिकालरूपमध्यमचैत्रादितो गतमास-

ज्ञानार्थं प्रसिद्धस्पष्टचैत्रादिगणनाएहीतगतमासा निरेकाः कार्यस्तत्र
यथागतशुद्धिरेकमासदिनात्मकसंख्याया त्रिंशन्मितया लाघवार्थं योजिता ।
तादृशशुद्ध्या प्रसिद्धचैत्रादितिथिगणो हीनश्चेन्मध्यमसौरवर्षान्तात् तिथि-
गणो एहीतः स्यात् । अत एव “गताब्दाधिमासान्तरम्” इत्यादिना
ऽब्दपसाधने मध्यममानेन गताधिमाससंख्याप्रयोजनम् । त्रिंशदूनत्वेनो-
क्तरूपशुद्धेरावश्यकत्वाच्च दिनौघ इत्युक्तम् । तेन वास्तव्यपतिताधिमास-
संख्याज्ञानार्थमागताधिमासा निरेकाः कार्याः । ननु गणितार्थमिति
व्योतितम् । एतद्विषयः स्पष्टशुद्धानयने लब्धाधिमाससंख्या मध्यमशुद्धान-
यनागताधिमाससंख्याया निरेका भवति तदैव एतदर्थं स्पष्टचैत्रादि-
स्पष्टमेपसंक्रमरूपसौरवर्षाद्व्योरेन्तरकालरूपा स्पष्टशुद्धिर्ज्ञेया । तत्राव्यव-
हितगतत्रेतायुगचरणस्य सहस्रघ्ननृपयम-२१६०००मितगतवर्षकालमार-
भ्यागामित्रेतायुगचरणस्य सहस्रघ्नपणनवराममितम् ३६६००० गतवर्षकालप-
र्यन्तं सौरवर्षादौ सूर्यस्य तुलादिकेन्द्रत्वेन मन्दफलस्य धनत्वान्मध्य-
मसौरवर्षादितः स्पष्टसौरवर्षादेर्मन्दफलकालेन पूर्वं सम्भवः । अतोऽनुपा-
तेन ज्ञातरविमन्दोच्चतः केन्द्रद्वारा स्पष्टाधिकारोक्तप्रकारेणानीतमन्दफ-
लाद्यादि कल्पसौरांशैः कल्पचान्द्रदिनानि तदा मन्दफलांशैः कानीत्यनु-
पातेन ज्ञातदिनादिना पृथ्यधिकशतत्रयसौरांशैरेकवर्षायावमघटिका-
४८ । २२ । ७ । ३० स्तदा मन्दफलांशैः किमित्यनुपातेन ज्ञातावमघ-
टीभिश्चागतशुद्धिः क्रमेणाना युक्ता च स्पष्टमेषादिसंक्रमणरूपस्पष्टवर्षादौ
शुद्धिः । तत्र यदा शुद्धिरूना न भवति तदा लब्धाधिमासेभ्य एकाधि-
मासयहणेन तत्त्रिंशद्दिनयुतशुद्धिरूना भवतीति स्पष्टशुद्ध्याभिप्रायेण मध्य-
मानीताधिमासा निरेका भवन्तीति सिद्धम् । तथा च यथा सांप्रतमौ-
दृशार्कमन्दोच्चा-२ । १८ । ० । ० नीतमन्दफला-२ । ८ । ३० नीत-
चन्द्रदिना-२ । १२ । २७ वमघटी-५१०संस्कारोत्पन्नदशपलाधिकद्वा-
दशघटीयुतदिनद्वय-२ । १२ । १० रूपदिनादेरानीतमध्यमशुद्धिरूना

तदा स्पष्टशुद्धा त्रिंशदूनया स्पष्टाधिमासपाताभावेऽपि मध्यशुद्धा मध्य-
माधिमासपात इति विषयः सिद्धः । अत एव यदा मध्यमानीतशुद्धा
नाधिमासपातस्तदा स्पष्टशुद्धा तदूनया सुतरां मध्यसौरर्षादितः पूर्वं
स्पष्टसौरर्षादेः सिद्धत्वायुक्तकाले स्पष्टाधिमासः पतितः शुद्धानयने
नागत इत्यस्यासिद्धिः । यदा तु अयिमन्त्रेतायुगचरणगतसहस्रघ्नप्रग-
णराममितवर्षकालमारभ्य लक्षघ्नशरवेदवर्ष-४५०००००मध्ये मेषादिकेन्द्र-
त्वेनर्णमन्दफलद्वारा मध्यवर्षादितः स्पष्टसौरवर्षकालस्याये सत्त्वान्मध्यम-
मानेनालब्धोऽधिमासः स्पष्टमानेन कदाचित् पतितः स्यात् तदा
चैत्राधिमासस्य मध्यमत्वेन शुद्धचैत्रत्वात् । तदादितो गततिथिगणय-
हार्यं प्रसिद्धाधिमासोत्तरचैत्रादिगणनागृहीतगततिथयस्त्रिंशत्तिथियुताः
कार्या इति सिद्धम् । वास्तवगताधिमाससंख्याज्ञानार्थं शुद्धानय-
नानीताधिमासाः सैका इदमाचार्यैः कालान्तरीयत्वेनोपेतितं सुधीज्ञेय-
त्वाच्चेत्यलं विस्तरेण ॥ ५ ॥

इदानीमधिमासस्य त्रयमासस्य च लक्षणमाह ।

असंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्-

द्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।

क्षयः कार्तिकादित्रये नान्यतः स्यात्

तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं च ॥ ६ ॥

वा. भा-यस्मिन् शशिमासेऽर्कसंक्रान्तिर्नास्ति सोऽधिमास इति प्रसि-
द्धम् । तथा यत्र मासे संक्रान्तिद्वयं भवति स त्रयमासो ज्ञेयः । यतः
संक्रान्त्युपलक्षिता मासाः । अत एकस्मिन् मासे संक्रान्तिद्वये जाते सति
मासयुगलं जातम् । स त्रयमासः कदाचित् कालान्तरे भवति । यदा
भवति तदा कार्तिकादित्रय एव । तदा त्रयमासात् पूर्वं मासत्रयान्तर
एकोऽधिमासोऽयतश्च मासत्रयान्तरितोऽन्यश्चासंक्रान्तिमासः स्यात् ।

अत्रोपपत्तिः । चन्द्रमासप्रमाणमेकानत्रिंशत् सावनदिनान्येकत्रिं-

शद्वटिकाः पञ्चाशत् पलानि २९ । ३१ । ५० । तथाऽर्कमासस्त्रिगद्वि-
नानि षड्विंशतिघटिकाः सप्तदश पलानि ३० । २६ । १७ । एतावद्वि-
र्द्विसै रविर्मध्यमगत्या राशिं गच्छति । यदाऽर्कातिरेकपट्टिः कलास्तदा
सार्धैकोनत्रिंशता दिनै २९ । ३० राशिं गच्छति । अतश्चान्द्रमासादल्पो-
ऽर्कमासस्तदा स्यात् । एवं रविमासस्य परमाल्पता २९ । २० । ४० । मा-
सैरुपपट्टिर्गतिर्घृष्टिकादित्रयेऽर्कस्य । स ईदृशोऽल्पोऽर्कमासो यदा चान्द्र-
मासस्यानल्पस्यान्तःपाती भवति तदैकस्मिन् मासे संक्रमणद्वयमुपपद्यते ।
अत उक्तं त्रयः कार्त्तिकदित्रय इति । पूर्वं किल भाद्रपदोऽसंक्रान्तिर्जा-
तस्ततोऽर्कगतेरधिकत्वान्मार्गशीर्षो द्विसंक्रान्तिस्ततः पुनर्गतेरल्पत्वाच्चै-
त्रोऽप्यसंक्रान्तिर्भवति । ततो वर्षमध्येऽधिमासद्वयमित्युपपन्नम् ॥ ६ ॥

मरीचिः—ननु स्फुटमानेनाधिमासः पतितोऽपतितो वा कथं ज्ञेय इत्य-
तोऽधिमासलक्षणं तत्प्रसङ्गात् । त्रयमासलक्षणं सविशेषं भुजङ्गप्रयातेनाह
असंक्रान्तिमास इति । स्फुटोऽसंक्रान्तिमासोऽधिमासः स्यात् । तिथ्यादि-
पत्रस्य स्पष्टमानेन सत्त्वात् । स्पष्टशुक्लदिप्रतिपत्पूर्वतणमारभ्याव्यवहि-
ततदुत्तरस्पष्टमाघास्यान्तिमक्षयपर्यन्तं कालविशेषः स्पष्टचान्द्रमासः । अत्र
सूर्यस्य स्पष्टमानेनैकमेव स्वाधिष्ठितराश्यव्यवहितायिमराश्यादिस्यानसं-
चाररूपसंक्रमणं भवति । तदा चैत्रादिमाससंज्ञाक्रमेणोक्तसंज्ञको मासः शुद्धः ।
यदि तत्र तद्रूपसंक्रमणाभावस्तदाऽयमशुद्धोऽधिकसंज्ञाव्यवहार्यः । तस्य
चैत्रादिद्वादशराशिभ्योऽतिरिक्तत्वात् । एवं स्फुटो द्विसंक्रान्तिमासः ।
तत्र यदि तद्रूपसंक्रमणद्वयं तदाऽपि शुद्धमासलक्षणाभावादशुद्धः त्रयसं-
ज्ञाव्यवहार्यः ।

“यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयः..... । ”

इति काठकग्रहवचनेन मलत्वाभ्युपगमात् । तत्रासंक्रान्तिमास-
स्याधिकत्वम् ।

“यस्मिन् दर्शस्यान्तादर्वागेकापरं दर्शम् ।

उल्लङ्घ्य भवति भानोः संक्रान्तिः सोऽधिमासः स्यात् ॥”

इति भुजबलभीमपराक्रमवचनेन—

“अमावास्यामहोरात्रे यदा संक्रमते रविः ।

स तु मासः पवित्रः स्यादतीति त्वधिको भवेत् ॥”

इत्यादिपुण्यवचनेन च युक्तम् । अत्रादिपुण्यवचने प्रथमपादस्य

शुक्लादिदर्शान्तमास इत्यर्थः । अतीति मासेऽतीत इत्यर्थ इति ध्येयम् ।

द्विसंक्रान्तिमासस्य क्षयत्वम् ।

“तिथ्यर्थे प्रथमे पूर्वा द्वितीयेऽर्धे तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥”

इति वचनैकमासद्विमासाभिधेयत्वादुक्तम् । ननु वर्षत्रयम-

ध्येऽधिमासस्यावश्यं पतनं दृश्यते तथोक्तरूपक्षयस्य दर्शनाभावेन खपुष्पा-

यितक्षयमासकथनं न युक्तमत आह कदा विदिति । तथा चाधिमा-

सवक्षयतत्कालाभावात् कालान्तरे तत्सम्भवप्रसिद्धोक्त इति भावः । ननु

तथापि चैत्रादिसप्तस्वधिमासस्य यथा पातस्तथा क्षयमाससम्भवः केषु

मासेषु भवत्यत आह क्षय इति । संक्रान्तिद्वययुक्तवान्द्रमासः कार्तिका-

दित्रये कार्तिकमार्गशीर्षपौषान्यतममासे । शुद्धमासाव्यवहितायिमसंज्ञा-

सम्भावनया कार्तिकाद्युक्तम् । अन्यथा स्वरूपासिद्धेरिति ध्येयम् । अन्यत-

स्तद्रहितमासेषु न स्यात् । यद्वा ननु चैत्रादिसप्तस्वधिमासपातदर्शनेऽप्य-

धिमासपतनविषयमासानामनुक्तत्वात् सर्वमासेष्वधिकसम्भवः । सर्वेषु

मासेष्वधिमासकः स्यात्” इति वसिष्ठोक्तिश्च । तथा क्षयस्यापीति कथं

कार्तिकादित्रये इत्युक्तमत आह नेत्यादि । अन्यतः पारिभाषिकवर्त्तमानका-

लान्यकाले कार्तिकादित्रये इत्युक्तं न सम्भवति । तथा च वर्त्तमानकाला-

नुरोधेन मासनिर्णयः कृतः । न तु कालत्वावच्छेदेनेति न क्षतिः । ननु

“मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

“प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः ॥”

इति धर्मशास्त्रवचनम् । एकवर्षेऽधिमासद्वयान्तरं परमन्यूनाष्टाविंशतिमासासम्भवेनाधिमासद्वयाप्रसिद्धेः कथमुपपन्नं भवत्यत आह तदेति । यदा क्षयमासपातस्तदेत्यर्थः । वर्षमध्ये क्षयमाससम्बन्धिसौरवर्षाद्वयान्तावच्छिन्नकाले उक्तरूपमधिमासद्वयम् । च समुच्चये भवति । तथा चाधिमासान्तरनियमस्य क्षयमासमुक्तवर्षान्यकालविषयत्वात् । क्षयमासपातवर्षेऽधिमासद्वयपातप्रसिद्धेर्वचनमुपपन्नमिति भावः । कालनिर्णयदीपिकाविषरणकारास्तु “अधिमासद्वयं नान्यतः स्यात् ।” अन्यतोऽन्यतरस्मिन् एकतरस्मिन्निति यावत् । तथा च क्षयमासकालात् पूर्वकाले उत्तरकाले वा न स्यात् किन्तु तत्प्रागुत्तरकालयोरधिमासद्वयं स्यादित्यर्थयुक्तं प्राहुः ।

अत्रोपपत्तिः । मनु ‘द्वादश मासाः संवत्सरः’ इति श्रुतेः । सौरचान्द्रसाधनवर्षेषु द्वादशाधिकमासाभावादप्रसिद्धोऽधिकमास इति चेत् । सत्यम् । ‘अस्ति त्रयोदशो मासः’ इति द्वितीयश्रुतेः । सौरवर्षे त्रयोदशचान्द्रमासानां कदाचित् संभवात् पारतन्त्र्येणाधिकमासप्रसिद्धेर्मानयोरतुल्यत्वेन परस्परं तन्न्यूनाधिकत्वावश्यंभावात् । वर्षमासयोः सौरचान्द्रत्वेन व्यवहारे गृहीतत्वादितरमानेभ्यस्तदप्रसिद्धेः । अन्यथा श्रुतेर्वैयर्थ्यापत्तेः । अत एव वेदवाच्यानां मते मानानां स्वतन्त्रत्वेनाधिकमासः खपुण्यायितः । एतेन कल्पादौ युगपत् प्रवृत्तयोः सौरचान्द्रमासयोरधिकन्यूनमानयोरिष्टकाले तत्संख्ययोरन्यूनाधिकयोरन्तरं गताधिमासा गणितेनैकरूपेण भवन्तीति सूचितम् । तथा चानुपातेनैकसौरमासे चान्द्रदिनानि ३० । ५५ । १९ । २२ । ३० । एकचान्द्रमासे चान्द्रदिनानि ३० । अनयोरन्तरेण चान्द्रमाससमाप्त्यनन्तरं सौरमाससमाप्तिरधिकचान्द्रैतद्विनादिना ०।५५ । १९ । २२ । ३० । जाताऽतोऽनेनाधिकेन सौर एकोऽधिमासः । एतदधिकचान्द्रैकमासे वा तदा त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकैकाधिकमासेन के

इत्यनुपातेन प्राप्तैः सावयवैः सौरमासैः ३२ । १६ । ५ । १४ । ३१ । चान्द्र-
मासैर्वा ३३ । १६ । ५ । १४ । ३१ । (अतोऽधोऽवयवज्ञानार्थं भाव्यहरौ
= ^{११६} _{५३११}) एकश्चान्द्रोऽधिकमासः । यद्वा अनुपातेनैकचान्द्रमासे सौरदिना-
नि २९ । ६ । १९ । सौरमासे सौरदिनानि ३० । अनयोस्तरेण पूर्वानु-
पातरीत्या चान्द्रमाससौरदिनेभ्यो लब्धं तदेव सौरसावनचान्द्रसा-
वनाभ्यामेतदानयनं गोलै मध्यमवासनायामाचार्यैरेव स्पष्टमुक्तम् । तत्रैव
सविशेषं व्याख्यास्यामः । अत एव कल्पाधिकमासैः कल्पसौरमासाः
कल्पचान्द्रमासा वा तदैकाधिकमासेन क इत्यनुपातेनापि तदेवेत्यति-
स्पष्टम् ॥

उक्तं च षष्टिषु सिद्धान्ते ।

“द्वात्रिंशद्विर्गतैर्मासैर्दिनैः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः”-इति ॥

एतज्ज्ञानं चाहर्गणानयनेऽधिषेपं क्रमोपचितं यद्विने पूर्वाधिषेपा-
दीनं शून्यं वा तदा पूर्वमासः षष्टिदिनात्मकश्चान्द्र इष्टतिथ्यन्तावधि-
रिति ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“यन्मासान्ताधिषेपं स्याच्चतुर्युग्यधिकमासतः ।

हीनं स षष्टिदिवसो मासः प्रायः शुभार्धभाक्”-इति ॥

“अधिषेपात् फलं पूर्वं यद्युगाधिकमासकैः ।

दिनषष्ट्यात्मको मासः परमासात् पुरः स्वकः”-इति ॥

अधिमासस्पष्टकाले गतैष्यदिनाव्यानयनं त्वधिषेपमहर्गणानयन-
ज्ञातं गतार्थमेष्यार्थं चाधिषेपोनकल्पसौरदिनमानम् । कल्पाधिमासैः
कल्पसौरदिनानि तदा कल्पसौरहृततद्रूपाधिषेपतुल्याधिमासेन कानीत्य-
नुपातेन कल्पसौरदिनयोगुणहरयोर्नाशात् । कल्पाधिमासभक्तं फलेन सौर-
दिनेष्टकालादधिमासस्य पूर्वं पश्चाच्चावन्तः । अत एवेव्यपरिज्ञानम् ।

“महायुगार्कमासाधिशेषयोरन्तरात् फलम् ।

यद्युगाधिक्रमासेन सैकशेषाद्विनादिकम् ॥

तावन्मासो वर्त्तमानो दिनषष्ट्यात्मकः स तु ।”

इति ब्रह्मसिद्धान्ते उक्तमिति सुगमम् । एवमधिमासपातचिह्नं ज्ञात्वाऽधिमासपातमध्यमकालासन्नपूर्वापरमासयोश्चान्द्राहर्गणे साध्यमाने चान्द्राहर्गणयोः षष्टिदिनात्मकमन्तरं भवतीति सिद्धम् । तथा च मासक्रमेण प्रत्येकसिद्धानीतचान्द्राहर्गणयोर्यन्मासीययोरन्तरं षष्टिदिनात्मकं भवति यदैव तदैव तन्मासाभ्यन्तरे मध्यममानेन त्रिंशद्विनात्मकश्चान्द्रोऽधिमासः । यदा नान्तरं तत्तुल्यं तदा नाधिमास इति । तज्ज्ञानं यथा एकोनपञ्चाशद्व्युत्पञ्चदशशतशके १५४९ आश्विनशुक्ल-
षम्यां ब्रह्मतुल्यादहर्गणः १६२३६७ । कार्तिकशुक्लनवम्यामहर्गणः १६२४२७ ।
अत्राधिमासो मध्यममासे मध्यममानेन पतितः । एतत्प्रवृत्तिनिवृत्तिकालावुक्तदिशा ज्ञेयो ।

नन्वयम्—

“सौरैणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागव ।

साधने तु तदा माने दिनषट्कं न पूर्यते ॥

दिनरात्राश्च ते रामप्रोक्ताः संवत्सरेण षट् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ॥

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ।

समादृये साष्टमासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ॥

स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः” ।

इति विष्णुधर्मात्तरवचनेन निषिद्धोऽप्यधिमासस्त्रिंशच्चान्द्रदिनात्मकोऽपीष्टकालानुरोधेन सत्त्वाद्गौणश्चान्द्रो न युक्त इष्टतिथ्यवधिक-
मासस्यानुक्तत्वात् । शास्त्रे दर्शान्तपूर्णमान्तमासयोस्तत्त्वात् । तदेक-
राभिप्रायेणाधिमासो युक्तः । अन्यथा मेषसंक्रान्त्यादिमीनान्तभोगकाले

सौरवर्षं त्रयोदशचान्द्रमाससम्भवेनाधिकमाससमर्थनं भवदुक्तं व्याहन्येतेति चेत् उच्यते । यत्पूर्णिमान्तश्चित्रानक्षत्रेण युज्यते स चैत्रो मासः । एवं विशाखाज्येष्ठापूर्वाषाढाश्रवणपूर्वाभाद्रपदाश्विनीकृत्तिकामृगपुष्यमघापूर्वाफाल्गुनीयुक्तपूर्णिमान्तमामः शुक्लादिः कृष्णादिर्वा विशाखादिसंज्ञः । अत्र क्वचिच्चित्रादिप्रत्यासन्नस्वात्यनुराधादियोगेऽपि चैत्रवैशाखादिसंज्ञा न विदध्यते ।

“द्वे द्वे वित्रादिताराणां परिपूर्णैन्दुमङ्गले ।

मासाश्चैत्रादिका ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त्यमृमाः” ॥

इति संकर्षणकाण्डोक्तेः । तत्र ज्योतिःशास्त्रे शुक्लादिदर्शान्ता एव चैत्रादिमासा उक्ताः ।

सृष्ट्यादिकाले प्रथमं शुक्लपक्षोत्पत्तेः । अत एव “रथीन्दुर्युतेः”-इत्यादिना दर्शान्ता एवोक्ताः ।

“इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ” ॥

इति हारीतवचनाच्च । तत एतन्मासाभिप्रायेणैव प्रतिपादिता-

धिमासस्य पर्यवसानात् । तथा हि कल्पादौ सौराश्चान्द्राश्च मासाः प्रवृत्ताः । ततस्त्रिंशच्चान्द्रदिनैर्दर्शान्तश्चान्द्रमासान्तरूपः । सौरमासा-

न्तस्तु तत एवैभिश्चान्द्रदिनैः ३०।५५।१९।२२।३० वृषसंक्रमणरूपो जात

इति । द्वितीयचान्द्रमासादित एतच्चान्द्रात्मकदिनादिना-०।५५।१९।२२।३०

वृषसङ्क्रान्तिर्जाता । अत एव ‘दर्शायतः सङ्क्रमकालतः प्राक्’ अधिशेषमे-

कमासोत्पन्नमिदमेव ०।५५।१९।२२ । ३० । ततो मिथुनसङ्क्रान्तिस्तृतीय-

चान्द्रमासादितः पूर्वोक्तैर्द्विगुणैश्चान्द्रदिनै-१।५०।३८।४५ भवति ।

एवं त्रयोदशचान्द्रमासादिरूपद्वितीयचान्द्रवर्षादिर्द्वितीयसौरवर्षादिरेभि-

श्चान्द्रदिनैर्जातः ११।३।५२।३० । तथा तृतीयचान्द्रवर्षादेस्तृतीय-

सौरवर्षादिरेभिश्चान्द्रदिनैः २२।७।४५ । तथा च तद्वर्षं सौरे प्रथमदर्श-

न्नाद्वृषसङ्क्रमणमेभिश्चान्द्रैः २३ । ३ । ४ । २२ । ३० । द्वितीयादिद-
 शान्तान्मिथुनादिमकरान्तं सङ्क्रान्तयश्च । मिथुनार्कः २३ । ५८ । २३ । ४५ ।
 कर्कार्कः २४ । ५३ । ४३ । ७ । ३० । सिंहार्कः २५ । ४९ । २ । ३० कन्या-
 र्कः २६ । ४४ । २१ । ५२ । ३० । तुलार्कः २७ । ३९ । ४१ । १५ । वृश्चि-
 कार्कः २८ । ३५ । ० । ३७ । ३० । धनुरार्कः २९ । ३० । २० । मकरार्कः
 ३० । १५ । ३९ । २२ । ३० । अत्र धनुःसङ्क्रान्तिरमावास्यायां तद्वनघटि-
 कासु ३० । २० । ततोऽमावास्यान्तान्मकरसङ्क्रान्तिस्त्रिंशच्चान्द्रदिनाधि-
 कैरिति द्वितीयामावास्यान्ताद्गतघटिकासु १५ । ३९ । २१ । ३० । मकर-
 सङ्क्रान्तिर्जातेति सिद्धम् । एवं यत्र कन्यादित एतन्मकरसङ्क्रान्तिकालपर्यन्तं
 सौरमासास्त्रयस्त्रिंशत् । चान्द्रमासास्तु चतुस्त्रिंशत् सावयवाः ३४।०।२५
 ३९।२२।३०। अत्र चान्द्रे सौरापेतया एकश्चान्द्रो मासः । एतच्चान्द्रदिना-
 दिकं च ० । २५ । ३९ । २२ । ३० अधिकम् । तथा चास्मिन् सौरवर्षे
 द्वादशमासात्मके त्रयोदशचान्द्रमासान्ता जाताः । अत्र तृतीयचान्द्रवर्षेऽपि
 पूर्ववर्षरीत्याकलक्षणं चैत्रादिमासा मेषादिसंक्रान्तियुक्ताः क्रमेण जाताः
 परं धनुर्मकरसंक्रान्त्यन्तर्गतवान्द्रमासि संक्रान्त्यभावात् तच्चान्द्रमासस्या-
 धिकत्वं तद्वर्षे । अत एव

“मेषादिस्ये सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राकाः स ज्ञेयः पूर्तिर्द्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः ॥”

इति ब्रह्मसिद्धान्ते मासलक्षणानि प्रतिपादितानि । अत्र यस्मिँ-
 श्चान्द्रमासि शुक्लादिदर्शान्तरूपे मेषादिसंक्रमणसंबन्धेन (चैत्रादिद्वाद-
 शान्यतरसंज्ञाव्यवहार्यत्वम्) एकराशिस्ये सूर्ये दर्शान्तरूपसमाप्तिस्तदा-
 ऽन्त्यामावास्यान्तावधिश्चान्द्रमासोऽधिमासो न तत्पूर्वदर्शान्तावमानक
 इत्यर्थः । एवमिष्टसौरवर्षादौ चान्द्री शुद्धिः सार्धमप्तपलाधिकषट्पञ्चा-
 शद्घटोयुताष्टादशदिनेभ्योऽधिका शुद्धिस्तदा तद्वर्षेऽप्युत्तरीत्याऽसंक्रा-
 न्तिमासो भवति । एतत्पूर्वपतितत्रैराशिकानगताधिमास एव व्यवहारार्थं

शुक्लादिदर्शान्तवान्द्रमासरूपेण परिणमति । अनुपातावगताधिमासान्त-
कानेऽधिशेषाभावेनायेऽसंक्रान्तिमासान्तेऽधिशेषस्य संभवात् । अत एव
तस्य प्राधान्याभावादनपिटृत्वम् । एतदुक्ताधिमाससंभवकालज्ञानार्थं
नियतमानेनोक्तासंक्रान्तिमासात् पूर्वं तस्यावश्यं पतनात् ।

अत एव च—

“मलं वदन्ति कालस्य मासं कालविदोऽधिकम्” ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनेन पूर्वप्रतिपादिताधिमासस्य मलत्वाक्तावपि

“संक्रान्तो हि यो मासः कदाचित् तियिष्टदुतः ।

कालाक्षरात् समायति स नपुंसक इष्यते ।”

इति वचने नपुंसकत्वेन मलत्वाङ्गीकराच्च इति ।

“वान्द्रो मासो ह्यसंक्रान्तो मलमासः प्रकीर्तितः ।”

इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तिश्च । एतन्नपुंसकत्वं तु पुरुषस्य सूर्यस्या-
भावात् ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।

“अरुणः सूर्यो भानुस्तपनश्चण्डो रविर्गर्भस्तिश्च ।

अर्यमर्हरण्यरेतो दिवाकरा मित्रविष्णु च ॥

एते द्वादश सूर्या माघाद्यपूदयन्ति मासेषु ।

निःसूर्योऽधिकमासो मलिमुवाख्यस्ततः पापः ॥

मासेषु द्वादशादित्यास्तपन्तं हि यथाक्रमम् ।

नपुंसकेऽधिके मासि मण्डलं तपते रवेः”—इति ॥

मलिमुवत्वं तु—

“वत्सरान्तर्गतः पापो यज्ञानां फलनाशकः ।

नैर्ऋतैर्यातुधानाद्यैः समाक्रान्तो विनाशकैः ॥

मलिमुचैः समाक्रान्तं सूर्यसंक्रान्तिवर्जितम् ।

मलिमुचं विजानीयात् सर्वकर्मसु गर्हितम्”—इति शातातपोक्तेः ॥

नन्वयं चान्द्रोऽधिमासो मध्यममानेन प्रतिपादितोऽपि न युक्तः । मध्यममानस्य वस्तुतोऽसत्त्वेनासत्त्वेन च काल्यनिकत्वात् । स्पष्टमानस्य वस्तुतः सत्त्वात् तदभिप्रायेणाधिमासस्य युक्तत्वादिति चेदुच्यते । स्पष्टमानेनासंक्रान्तिरूपाधिमासज्ञानार्थमेवासन्नतया मध्यममानेन तस्य निरूपणात् तथा च मध्यमानाभिप्रायिकोऽधिमास एव वस्तुभूतस्पष्टमानेन परिणमति । अत एव स्फुट इति मूलोक्तेन मध्याधिमासनिरासो व्यक्त एव । तथा च स्पष्टचान्द्रमासे स्पष्टमेषादिसंक्रमणसंबन्धेन चैन्द्रान्यतराभिधेयत्वाद्यन्मासि न संक्रान्तिः स एवाधिकः संज्ञाभावात् । संज्ञायां संक्रान्तिसंबन्धस्य हेतुत्वात् । अत एव स्पष्टमानस्यानियतत्वेन न्यूनाधिसंभवाद्वादा कदाचित् स्पष्टचान्द्रमासि संक्रान्तिद्वयं तच्चान्द्रमासस्य संज्ञाद्वयमर्थ्यात् सिद्धम् । अतस्तत्रैकमासस्यापलापेन क्षयत्वं युक्तम् । स त्वसंक्रान्तिमासो यदा स्पष्टचान्द्रमाससाधनात् सौरमाससाधनमधिकं भवति तदैव । अथैतदर्थं गतिकलाभिरेकं साधनं दिनं तदैकराशिकलाभिः किमिति गत्यन्तरकलाभिरेकं साधनं दिनं लभ्यते तदा भगणांशकलाभिः २१६०० किमित्यनुपाताभ्यां स्पष्टगतेर्वैलक्षण्येन सौरचान्द्रमाससाधनयोर्ज्ञानासंभवात् प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानमुच्यते । तत्रादौ सौरसाधनज्ञानार्थं स्पष्टमेषादिद्वादशसंक्रान्तिकालेषु स्पष्टसूर्याणां सहजज्ञानात् तेभ्यः “स्फुटग्रहम्”—इत्यादिस्पष्टाधिकारोक्तविलोमविधिना तत्काल एव मध्यार्काः साध्याः । ततस्तेषु द्वयोर्द्वयोः प्रत्येकं सूर्ययोरन्तरम् । तदंशाः कार्याः । एभ्यः कल्पसै रदिनैः कल्पसौरसाधनानि तदैतैः कानीत्यनुपातेन प्रत्येकसंक्रान्त्यन्तररूपसाधनदिनानि स्पष्टसौरमासो भवति । एतानि यत्र गतेः परमाल्पत्वं तत्र बहूनि यत्र परमत्वं तत्राल्पानीति सुबोधम् । यथा वर्तमानकाले स्वल्पान्तरेणाङ्गीकृताष्टाद्रिभागमितसूर्यमन्दोच्चद्वादशमध्यार्काः संक्रान्तिकालीनाः ।

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कू	मि
११	०	५	३	४	५	६	७	८	८	९	१०
२७	२८	२९	०	१	२	२	४	०	२९	२८	२७
५१	२०	१८	२८	२९	५	८	३९	४१	३१	३०	५२
२८	२०	८	२१	४५	४८	३२	४०	५२	३९	१५	१२

एभ्यः सावनानि संक्रान्त्यन्तररूपाणि । एतच्चिबन्धनश्लोकाश्च ।

“त्रिंशत् प्रञ्चशरा देवा मेपेऽर्के दिवसादिकम् ।

वृषे धराग्नयः सिद्धाः षट्शरा मिथुने क्रमात् ॥

धराग्नयः सप्तरामा रदाः कर्के धराग्नयः ।

गजाश्विनोऽत्ररामाश्च सिंहे भूवह्नयो द्वयम् ॥

द्विशराश्च स्त्रियां त्रिंशद्गोश्विनः श्रुतयस्तुने ।

गोश्विनोऽद्विशराः पक्षौ गोश्विनो भानि गोमनयः ।

कौर्ष्ये धनुषि गोदक्षास्तिथयो बह्वयो मृगे ।

गोश्विनोऽब्धियमाः कुम्भे गोदक्षा गोब्धयस्तथा ॥

रामाब्धयो ऋषे त्रिंशद्रामदक्षा धराग्नयः ॥”

मे	वृ	मि	क	सिं	क	तु	वृ	ध	म	कुं	मो
३०	३५	३१	३१	३२	३०	२९	२९	२९	२९	२९	३०
१५	२४	३७	२८	२	२९	५७	२७	१५	२४	४९	२३
३३	५६	३८	३५	५२	४	२	३९	३	०	४३	३१

अथ स्पष्टचान्द्रमाससावनार्थं मासान्तग्रहणसंभूतमासगणः कार्यः ।

ततः कल्पचान्द्रमासैः कल्पचन्द्रसूर्यतत्केन्द्रभगणास्तदेष्टुमासगणे के इत्यनुपातेन गतभगणौस्त्यक्त्वा राश्यादिकौ सूर्यचन्द्रौ मध्यमौ तत्केन्द्रे अपि याह्ये । केन्द्राभ्यां यथोक्तप्रकारानीतफलसंस्कारद्वारा स्पष्टौ सूर्यचन्द्रौ मध्यममासान्ते साध्या । ततस्तयोरन्तरमंशाद्यं याह्यम् । तस्मात् कल्पसूर्य-चन्द्रभगणान्तररूपचान्द्रमासैर्भगणांशगुणैः सूर्यभगणांशा लभ्यन्ते तदा-ऽनेनांशाद्येन के इत्यनुपातेनानीतांशाद्येन फलेन मध्यमसूर्यः स्पष्टसूर्यात्

स्पष्टचन्द्रोऽधिकश्चेद्वीन जनश्चेद्युतः स स्पष्टचान्द्रमासान्ते मध्यमसूर्यो
 भवति । एवं प्रतिमासान्तं मध्याह्नाः साध्यास्तेभ्यः सौरसावनरीत्या स्पष्ट-
 चान्द्रमाससावनदिवसादिकं दर्शान्तयोर्मध्यस्थं साध्यं तत् तु नैकरूपम् ।
 चन्द्रोच्चस्य प्रतिदिनं भिन्नत्वात् । परन्तु दशपलाधिकैकादशघटिकाधि-
 कत्रिंशद्विनानधिकं भवति । ननु प्रतिवर्षं सौरमासमावनादिनेभ्यश्चान्द्र-
 माससावनदिनानामवश्यमेकदा न्यूनत्वमंभवात् कथं नाधिमासः पततीति
 चेन्न । सौरारम्भसमाप्तिरूपसंक्रमद्वयकालान्तररूपसावनदिनेषु दर्शान्ता-
 वधिचान्द्रमावनदिनानां तच्चूनानां वर्तमानत्वमिति विवचनात् । एतत्
 तु यत्संक्रान्तौ चान्द्रमधिपे वर्षान्तःपात्याधिकं तदूनत्रिंशद्विनमिताधिक-
 स्पष्टशुद्धा स्पष्टाधिमासपातस्तत्संक्रान्त्यवधिकालेनाधिमकाले इति सुबो-
 धम् । तत्र वर्षान्तःपातिचान्द्राधिपेयस्य संक्रान्तिकालीनस्य ज्ञानम् । यद्वर्षे
 चान्द्राधिपेयमधिकं ११ । ३ । ५२ । ३० । तत्सौरवर्षाधिकसावनदिना-
 ५ । १५ । ३० । २२ । ३० वमदिन-५ । ४८ । २२ । ७ । ३० योगेन
 भवति । सावनावमयोगे चान्द्रत्वात् । अतो मेघादिसंक्रान्तौ यत् स्पष्टसौ-
 रसावनं तस्य त्रिंशतश्चान्तरं त्रिंशद्विनेभ्योऽधिके स्पष्टमावने धनाख्यं
 तच्चूने ऋणाख्यम् । तेषां प्रतिसंक्रमणं यथोक्तं प्रत्येकं योगोऽधिकावन-
 दिनानि भवन्ति । एवमेकवर्षीयावमदिनद्वादशांशेन ०।२८।१।५०।३७।३०।
 प्रतिसंक्रमणमेकादिगुणेन योजितेन चान्द्रं स्वस्वसंक्रान्तौ भवति । यथेदृश-
 मन्दोच्चे २ । १८ संक्रान्तौ चान्द्रदिनाधिकम् । अत्र वृश्चिकसंक्रान्त्य-

मे	वृ	मि	ज	षि	ज	तु	वृ	ध	म	कु	मी
११	१	३	५	७	८	९	१०	१०	९	९	१०
३	२४	१८	२५	२२	५४	५२	१८	१५	५९	५२	११
५२	३५	३३	६	४३	३७	४३	४७	२८	३३	३४	१९

धिदिनस्याधिकत्वात् संप्रति त्रयोदशपलाधिकैकवत्वारिंशद्घटीयुतै-
 कोनविंशतिदिनाधिकस्पष्टशुद्धा मेघसंक्रान्तिवृश्चिकसंक्रान्त्यन्तरकाले

ऽवश्यमधिमासपातः । अत्र सौरमासनाञ्चान्द्रमासनस्य न्यूनत्वात् । तत्र स्पष्टशुद्धिर्यत्सङ्क्रान्त्यधिदिने युता त्रिंशदधिका तत्सङ्क्रान्तिमध्येऽधिमासश्चान्द्रो भवति । स्पष्टशुद्धिस्तु सम्प्रति मध्यमचान्द्री शुद्धिर्मन्दफलचान्द्रदिनोना भवतीति प्रतिपादितम् । अतो मध्यमचान्द्री शुद्धिश्चत्वारिंशत्पलाधिकत्रिपञ्चाशद्व्यधिकैकविंशतिदिनाधिका तदेतत्कालेऽधिमासः स्पष्टो भवतीति फलितम् । अत एव मेषसङ्क्रान्ताग्रधिकदिनस्योक्तरीत्याऽऽधिकाद्वादा स्पष्टा शुद्धिरष्टपलाधिकषट्पञ्चघटीयुताष्टादशदिनाधिका पञ्चत्रिंशत्पलाधिकाष्टघटीयुतैकविंशतिदिनाधिका मध्यमा शुद्धिर्वा तदा संप्रति मीनमेषसङ्क्रान्तिमध्येऽप्यधिमासः पततीति न व्रतिः । एवं द्विसङ्क्रान्तिमासोऽपि यदा स्पष्टचान्द्रमासमासनदिनेभ्यः स्पष्टसौरमासमासनदिनानि न्यूनानि तदैव । न्यूनसौरमासमासनदिसम्भवस्तु सूर्यपरमगताविति ।

संप्रति २ । १८ । एतावन्मन्दोच्चेन वृश्चिकादित्रये परमन्यूनसौरदिघसात् 'तयः कार्तिकादित्रये' इत्युक्तम् । न च चान्द्रमासमासनं यदा कदाचिच्यूनं संप्रति कार्तिकादिषु भवत्येष कथं न तयमास इति वाच्यम् । दशोन्तारम्भसावनात् सौरमासमासनं यदा कदाचिच्यूनारम्भसमाप्तिक्सौरैकमासमासनदिनानां तच्चूनानां वर्त्तमानत्वमिति विषयत्वात् । एतादृशं तु सम्प्रति यदा कन्यासङ्क्रान्तिः प्रतिपदि भवति तदानो तुलावृश्चिकसङ्क्रान्ती द्वितीयायां भवतः । ततोऽप्ये धनुःसङ्क्रान्ति- २९ । २७ । ३९ रेभिर्दिनैरित्येभ्यो यदा चन्द्रमासनमधिकं स्यात् तदा कदाविदमायां धनुःसङ्क्रान्तिरतोऽयं चान्द्रो मासो द्विसङ्क्रान्तिः । अथ चान्द्रो मासो धनुःस्यसूर्येण समाप्त इति "मेषादिस्ये सवितरि"—इति वचनेन मार्गशीर्षसंज्ञः । पूर्वचान्द्रमासस्तु तुलास्येन सूर्येण समाप्त इत्याश्विनः । अतः कार्तिकाख्यो लुप्तः । यदाऽमायां न संक्रान्तिः किन्तु प्रतिपदि तदा वृश्चिकार्केण माससमाप्तेः कार्तिकः शुद्धस्ततोऽप्ये मकरसंक्रान्ति- २९ । १५ । ३ रेभिः मासनदिनैरित्येभ्यश्चान्द्रमासनमधिकं

यदा तदा मकरसंक्रान्तिरमायामत उक्तरीत्या मार्गशीर्षो लुप्तः । यदा-
 ऽत्रापि न्यूनचान्द्रसाधनेन प्रतिपदि मकरसंक्रान्तिस्तदा मार्गशीर्षो
 व्यक्त एव न लुप्तस्ततोऽप्ये कुम्भसंक्रान्ति-२९ । २४ रेभिर्दिनैरित्येभ्यो
 यदा चन्द्रसाधनमधिकं तदाऽमायां कुम्भसंक्रान्तिरत उक्तरीत्या पौषो
 लुप्तः । यदाऽत्रापि न्यूनचान्द्रसाधनेन लुप्तस्तदा मीनसंक्रान्ति-२९ । ४९ ।
 ४३ रेभिर्दिनैरित्येभ्यश्चान्द्रसाधनमधिकं चेत् तदा मीनसंक्रान्तिरमा-
 यामित्युक्तरीत्या माघो लुप्तः । यदाऽत्रापि न क्षयस्तदाऽप्ये मेषसंक्रान्ति-
 ३० । २३ । ३१ रेभिर्दिनैरित्येभ्यश्चान्द्रसाधनदिनानामधिकत्वाभा-
 वाच्च द्विसंक्रान्तिमाससम्भवः । एवं कार्तिकादिचतुष्टयान्यतरः क्षय-
 मासः सम्भवति । अनयैव रीत्या तुलावृश्चिकसंक्रान्ती प्रतिपदि-
 भवनस्तदाऽप्ये मासेष्वन्यतमः क्षयः सम्भवति न निर्णीतः पतति ।
 चान्द्रसाधनस्यानियतत्वेन न्यूनत्वस्यापि सम्भवादतः कदाचिदित्युक्तम् ।
 न च कार्तिकादिचतुर्मासेषूक्तरीत्या क्षयमाससम्भवात् कार्तिकादित्रये
 इत्यसंगतमिति वाच्यं स्पष्टस्यानियतत्वात् । आचार्यैरापाततो मध्यम-
 चान्द्रसाधनदिनानामधिकानामङ्गीकारात् । न हि कुम्भसंक्रान्तितो
 मीनसंक्रान्तिर्मध्यमचान्द्रसाधनदिनेभ्यो २९ । ३१ । ५० न्यूनदिनैः सम्भवति ।
 येन माघः क्षयः स्यात् । यद्वा कार्तिकादित्रयं चैत्यत्राव्यवहितत्वेन
 कार्तिकादित्रयम् । कार्तिक आदिः पूर्वं स्वारम्भात् पूर्वकाले यस्य तच्च
 तत् त्रयं च आदित्रयमित्यनेनैव “मासानां मार्गशीर्षोऽहम्”-इति भग-
 वदुक्तेन वा मार्गशीर्षत्रयमित्यर्थस्तेन कार्तिकचतुष्टये इति पर्यवसानात् ।
 अन्यथा कार्तिकत्रये इत्यनेनैवादिग्रहणमनुपपन्नं स्यात् । अत एवास्य
 क्षयमासस्यैकमासवासित्वादहसः पापस्य पतिरिति माधवाचार्योक्तव्युत्प-
 त्त्याऽहस्यमित्युक्तम् ।

“शुक्लेन्दुमासे शुद्धार्कसंक्रमद्वयमस्ति चेत् ।

शून्यमासः स विज्ञेयो न तत्र शुभमाचरेत् ॥

अं हो नाम महापापं शून्यमासे शुभे कृते ।

जायतेऽहस्यतिः प्रोक्तः संज्ञाभेदेन चेति सः” ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तोक्तेश्च ।

अथ कन्यातुलावृश्चिकान्यतमसंक्रान्तिः प्रतिपद्याधिमासं विना न भवतीति त्रयमासात् पूर्वमधिमासः पतत्यसंशयमिति अंशोनविंशत्यादिद्वाविंशत्यवसानान्तर्गतस्यष्टशुद्ध्या द्वाविंशत्या चतुर्विंशमित्यवसानान्तर्गतमध्यमशुद्ध्या वा त्रयमाससम्भव इति फलितम् २ । १८ ईदृशे रविमन्दोच्चे ।

अथ यदा त्रयमासस्तदा कुम्भमीनस्योऽर्कं गत्यपचयेन सौरसावनस्य चन्द्रसावनाधिक्यावश्यं सम्भवेन मीनसंक्रान्तिर्मेषसंक्रान्तिर्वा पूर्वमास्यसंक्रमात् स्वसावनदिवसैः प्रतिपदि भवत्यवश्यमिति मीनान्तर्भागावधि तत्सौख्यं त्रयमासोत्तरं द्वितीयोऽप्यसंक्रान्तिमासोऽधिमासो भवत्यत उक्तं तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेति ।

अथ यथा—

“तिथ्यर्थं प्रथमे पूर्वो द्वितीयेऽर्थं तदुत्तरः ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ त्रयमासस्य मध्यगौ” ॥

इति वचनेन त्रयमासोत्पन्नमृतानां जन्ममासफलश्राद्धाधिकस्य निर्णयः कृतः । जातकशास्त्रे चैत्रादिद्वादशमासानां फलश्रवणात् । तथा ऽसंक्रान्तिचान्द्रमासाधिमासे तादृशानां कथं निर्णयः । चैत्राद्व्यन्यतमसंज्ञाभावात् । न चास्य पूर्वशेषत्वेन संज्ञाभावाभासेऽपि पूर्वमासान्तर्गतत्वात् संज्ञा युक्ता । तथा हि । यदा शुद्धाषाढस्य कृष्णचतुर्दश्यां दर्शो वाऽर्कसंक्रान्तिर्भवति । शुद्धश्रावणमासस्य शुक्लपक्षे प्रतिपदि द्वितीयायां वा सिंहसंक्रान्तिस्तदा कर्कसंक्रान्तियुक्तस्य शुद्धाषाढत्वं युक्तम् । तदीयस्य दर्शस्य कर्कस्ये रवाववसितत्वात् सिंहसंक्रान्तियुक्तस्यापि श्रावणस्यमुचितम् । तदीयदर्शस्य सिंहस्ये रवाववसितत्वात् तेनैव न्यायेन

तयोर्मध्यवर्त्तिनः संक्रान्तिरहितमासस्य दर्शः कर्कस्य एव रवौ पूर्यत इति
पूर्वाषाढवदेतस्याष्याषाढत्वं युक्तम् । “मेषादिस्ये”-इत्यादिवचनात् ।

“तावन्मासो वर्त्तमानो दिनपष्ट्यात्मकः स तु ।

निःशेषजः फाल्गुनश्चेच्छुद्धः पापार्धयुक् क्रमात्” इति ॥

ब्रह्मसिद्धान्तोक्तश्चेति वाच्यम् ।

तथा शिष्टव्यवहारोदशनादिति चेत् । उच्यते । मेषादिसंक्रा-
न्तीनामेव शुद्धमाससंज्ञा प्रयोजकत्वादसंक्रान्तिमासस्यासंज्ञस्य ।

“पष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वार्धं तु परित्यज्य कर्त्तव्या उत्तरे क्रिया ॥

आद्यो मलिमुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतः स्मृतः ।

एवं षष्टिदिनो मासस्तदर्थं तु मलिमुचः” ॥

“पष्ट्या हि दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः ।

पूर्वार्धं तु परित्यज्य उत्तरार्धं प्रशस्यते ॥”

इत्यादिय्यातिः पितामहादिवचनैरधिमासस्याधिमाससंज्ञत्वप्रति-
पादनेन तदन्तर्गतत्वाच्च चातिः । ननु स्पष्टमानपतितासंक्रान्तिमासस्या-
धिकत्वं न युक्तम् ।

“शुद्धेन्दुमासे शुद्धार्कसंक्रमो नास्ति यत्र तम् ।

संसर्पमासं सत्कर्मनाशनं विद्वि नारद ॥”

इति ब्रह्मसिद्धान्तवचनेन तस्य संसर्पसंज्ञत्वात् ।

किन्तु

“मध्ये चान्द्रमसे नास्ति मध्यमार्कस्य संक्रमः ।

यत्रासावधिकः पापी सर्वकर्मविनाशनः”-इति ॥

तद्वचनेन पूर्वप्रतिपदितमध्यमानपतितासंक्रान्तिमासस्याधिकत्वं
युक्तम् । तस्मान्मध्यमानेनासंक्रान्तिमासस्याधिकत्वे सिद्धेऽऽधिमासज्ञा-

नार्थे स्फुट इति स्थाने मध्यमपदापेक्षा युक्ता । अन्यथाऽधिमास इति पद-
स्थाने संसर्प इत्युक्तं स्यात् । न च वचनेन मध्यासंक्रान्तिमासरूपाधिकस्य
मध्यमपदं विनाऽपि सिद्धत्वात् तस्य तादृशपत्वाच्च मध्यमपदापेक्षा ।
स्फुट इति पदं तु त्रयमासार्थमेव दत्तम् । अन्यथाऽधिकमासस्य मध्यममा-
नेन सत्त्वात् । तदनुरोधेन मध्यमानवशात् त्रयमासानुत्पत्त्यापत्तेः । मध्य-
मसौरसावनान्मध्यमचान्द्रस्य न्यूनत्वात् । तथा च मूले मध्यमानाभिप्राये-
णाधिमास उक्त इति नोक्तदोषः । एवं यदाधिमासवचनेषु संक्रान्तिपदं
मासपदं च तद्विशेषवचनानुरोधेन मध्यमपरं व्याख्येयं न स्फुटपरम् ।
युक्तं चैतत् । अहर्गणानयनेन मध्यममानानीताधिषेपदिनानां मध्यामा-
न्तमध्यमसंक्रान्त्यन्तवर्तिनां गतमासयोजनेऽधिकत्वेनाधिकमासयोजने
त्याग इत्यस्य “गाले दर्शयतः”-इत्यादिश्लोकाभ्यां मध्यममानेन प्रतिपा-
दनात् । स्पष्टमानेन मार्गशीर्षत्रयेऽधिमासाभावनिश्चयात् । “सर्वेषु
मासेष्वधिमासकः स्यात्”-इति विरोधाच्च । अस्य “द्वान्निशद्विर्गतैर्मासैः”-
इत्युक्तावधिनाऽवश्यं सम्भवश्च । एतज्ज्ञानं तु मध्यामावास्यां मध्यमसंक्रा-
न्तिं च प्रसाध्योक्तलक्षणो कार्यमतः सर्वं सुन्दरमिति वाच्यम् । स्पष्टमानेना-
धिमासाभावे ‘स्पष्टोऽधिमासः पतितोऽप्यलब्धः’-इति विशेषस्यासङ्गतत्वा-
पत्तेरिति चेत् । स्पष्टाधिमासज्ञानार्थमेवास्य लक्षणस्य प्रवृत्तेः । मध्यसं-
क्रान्तिमासस्याधिकत्वेऽपि स्पष्टासंक्रान्तिमासस्योक्तलक्षणेनाधिकत्वे बाध-
काभावाच्च वस्तुतः स्पष्टमानस्य पारमार्थिकत्वेन तदनुरोधात् पतिता-
संक्रान्तिमासस्याधिकत्वं मुख्यं वस्तुभूतार्थत्वात् । मध्यमस्य काल्पनि-
कत्वेन वचनबलादमुख्यम् । अन्यथा-

“एकस्मिन्नपि वर्षे चेद्द्वौ मासावधिमासकौ ।

पूर्वो मासः प्रशस्तः स्यादपरस्त्वधिमासकः ॥”

“एकस्मिन्नपि वर्षे यत्रेदं लक्ष्यं दृश्यते उभयोः ।

तत्रोत्तरोऽधिमासः स्फुटगत्या चायमकेन्दुः” ॥

इति जाषानिवचनमनुपपन्नं स्यात् ।

अत एव

“शिनीवालीमतिक्रम्य यदा संक्रमते रविः ।

रविणा लङ्घितो मासो ह्यनर्हः सर्वकर्मसु” ॥

इति वचनेन त्रयमासात् पूर्वात्तराधिमाससोर्निषिद्धयोर्मध्ये

“मासद्वयेऽब्दमध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् ।

प्राकृतस्तत्र पूर्वः स्यादधिमासस्तथोत्तरः” ॥

इत्याद्युक्तवचनैः पूर्वाधिमासस्य कर्माहत्वेनाधिमासवच्च निषिद्ध-
त्वमिति प्रतिपादनात् । सम्यक् सर्पतीति संसर्प इति “शुद्धेन्दुमासे”-
इत्यादिवचनेन त्रयमासात् पूर्वाधिमासः संसर्प इति युक्तम् ।

यथा—

‘माधवाद्येषु षट्स्वेकमासे दर्शद्वयं यदा ।

द्विराषाढः स विज्ञेय ॥”

इति वृद्धमिद्विवचनेन द्विराषाढसंज्ञा ।

केचित् तु पूर्वपतिताधिमासस्य कर्मानर्हत्वमितराधिमासज्ञा-
तीयत्वात् । त्रयोत्तराधिमासस्तु त्रयानुरोधाच्च निषिद्धस्तादृश इति
कर्माहत्वेन संसर्पः ।

“कार्तिकादिषु मासेषु यदि स्यातां मलिमुचौ ।

सर्वकर्महरः प्रोक्तः पूर्वस्तत्र मलिमुचः” ॥

इति वचनाच्चेत्याहुस्तत्र समूलबहुवचनविरोधात् । यत् तु
दर्शान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन योगो भूतर्भस्यानां दृग्योग्य
इति केवलदर्शान्तमासान्तस्तु भूगर्भगाणाम् । भूपृष्ठस्यानां तु यदा
सूर्यचन्द्रयोर्योगो दृग्योग्यस्तदा मासान्त इति । लम्बनघटीसंस्कृतगणिता-

गतप्रसिद्धदर्शान्तो मासान्तः सिद्धः । सूर्यग्रहे सूर्यचन्द्रयोरेकदृक्सूत्रस्यत्व-
सम्पादनार्थं लम्बनस्य साधितत्वादतस्तादृशदर्शान्तमासाभ्यन्तरे सूर्यसं-
क्रमस्तदा शुद्धोऽन्यथाऽशुद्धोऽधिक इति पर्यवसन्नं न केवलदर्शान्ताभि-
प्रायेण युक्तम् ।

तथा च तदुक्तम् ।

“इदं यदुक्तं क्षितिगर्भगाणां कुपृष्ठगानामथ संप्रवक्ष्ये ।

यः साधितो दर्शविरामकालः स्फुटो भवेत्लम्बनसंस्कृतोऽत्र ॥

यतः स्फुटे दर्शविरामकाले दृक्सूत्रसंस्थौ रविशीतरश्मी ।

कुपृष्ठगानामथ निश्चयेन स्यातां हि तद्गोलविदो वदन्ति ॥

इति जल्पितं तत्र ।

“भवन्ति शशिनो मासाः सूर्येन्दुभगणान्तरम् ।”

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेन । लौकिके च पूर्णभगणान्तरेण सूर्य-
चन्द्रयोश्चान्द्रमासप्रतिपादनात् केवलदर्शान्त एव मासान्तः । नान्यत्र
तयोः पूर्णभगणान्तराभावात् । न हि मामान्ते दृग्योग्ययुतिर्हेतुर्येन
तदावश्यकता स्यात् । अत एव सूर्यग्रहे स्वैकदृक्सूत्रे सूर्यचन्द्रौ तदा
स्वस्य सूर्यदर्शने चन्द्रः प्रतिबन्धको नान्यथेति लम्बनदानमावश्यकम् ।
किञ्च चैत्रादिमासात्मककालः सर्वत्रैकरूपः । भवदुक्तौ त्वेकस्मिन्
तणे कुत्रचित्चैत्रः क्वचित्शेखरः । एवमधिमासोऽपि सर्वदेशे एककाले
न भवतीति दिक् ।

यदपि अधिमासनिर्णये दर्शान्तमासं प्रसिद्धं विहाय मण्डला-
न्तमासोऽङ्गीकृतः । तथा हि दर्शान्तकाले मण्डलकेन्द्रयोरेव प्रागप-
रान्तराभावा न मण्डलयोः । तथा च “रथीन्दुर्युतेः संयुतिर्या-
वदन्त्या”-इत्यादिवाक्येन मासस्य रविचन्द्रसंयोगकालावधिकत्वमेव प्रति-

पादयते । एवं च चन्द्रविम्बापरभागस्य यदाऽर्कविम्बप्राङ्नेमिदेशाविः-
सरणे तदैव तयोरसंयोग इति तदवधिकमात्र एव मास इति वक्तुं
युक्तम् । स च विधोर्कमण्डलभोगकालेनाधिक एव सम्पद्यते तन्मानं
तु गत्यन्तरकलामिः पट्टिघटिकास्तदा मानैष्यखण्डकलाभिः का
इत्यनुपातेन । अत एवागतफलं द्विगुणमासत्रतया

“चन्द्रार्कयोस्तु विम्बेभ्यं प्रतिपदृशसन्धिषु ।

अमान्तादुभयत्रापि रमनाङ्गोऽर्कमण्डलम्” ॥

इत्युक्तं स्वयन्त्ये । तथा च प्रागमान्तादवर्गेश्व प्रथमसंक्रमेऽनन्त-
रमध्यवर्हितद्वितीयामान्तान्मण्डलभोगकालाधिकायादत एव द्वितीय-
संक्रमस्तदा स मासस्त्वसंक्रान्तिवत्त्वादधिक इति ।

“सवितृमण्डलमेति यदा शशी तदनु संक्रमणं कुर्वते रविः ।

मखमहोत्सवनाशकरस्तदा मुनिवरैः कथितोऽधिकमासकः” ॥

इत्यत्र मण्डलपदोपादानात् ।

‘स्फुटगत्या यदा चन्द्रो रविमण्डलनेमिगः ।

तदूर्ध्वं संक्रमे भानोर्मासः स स्यान्मलिसुचः ॥”

“अमां संत्यज्य घटिकास्त्रिंशः किंस्तुघ्नसंज्ञके ।

संक्रान्तिं कुर्वते भानुः पूर्वमासोऽधिकः स्मृतः ॥”

इति पौलिशवशिष्टोक्तेश्च । एवं पूर्वदर्शान्ताद्घटीत्रयादनन्तरं
पूर्वसंक्रमे सत्येव त्रयमासः । अन्यथा शुद्ध इति उक्तन्यायात् ।

तथा च तद्वाक्यम् ।

“दर्शायतो मण्डलनाडिकान्तं मासः स सूर्येन्दुप्रमाणान्तः ।

तदनन्तरे चेद्विषसंक्रमः स्यात् तदा स शुद्धस्त्वधिकोऽन्यथाऽसौ ॥”

इति सिद्धान्तसुन्दरकारेण जल्पितं तदप्यमत् । भगणा-

न्तरेण चान्द्रमासोक्तौ मण्डलकेन्द्रयोरेव पूर्वापरान्तराभावेन योगस्य विवक्षितत्वादधिकमासार्थमपि दर्शान्तमास एवास्तु लाघवात् । 'सवितृमण्डलम्'—इत्यादिवचनेऽपि मण्डलपदस्य केन्द्रपरत्वाद्यथाभूतेऽर्थः । वचनानां काल्पनिकत्वेन ऋषिभिर्मण्डलान्तमासस्यानुक्तत्वाच्च । अन्यथा सूर्यस्य मण्डलपश्चिमनेमिराश्यादिसंयोगस्य संक्रमणाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गापत्तेः । किञ्च मण्डलान्ताभिप्रायिकाधिमासस्य निषेधार्थमुपयोगाद्यहचारस्य मण्डलकेन्द्रमधिकृत्य सर्वाभ्युपगमाद्यहगणितार्थं दर्शान्ताभिप्रायिकाधिमासकथनस्योचितत्वेन गणितविशेषकथनावसरे विनोपयुक्ताधिमासं मण्डलान्ताभिप्रायिकाधिमासकथनं ज्ञानराजगणकानामुपहासपदमित्यलं परोक्तदेवगवेषणपल्लवितेन ॥ ६ ॥

इदानीं गणकानां प्रतीत्यर्थं त्रयमासकालान् गतागतान् कतिविद्दर्शयतिस्म ।

गतोऽब्ध्यद्रिनन्दै-१८४ मिते शाककाले
तिथीशै-१११५ भविष्यत्यथाङ्गाक्षसूर्यैः १२५३ ।
गजाद्यग्निभू-१३७८ भिस्तथा प्राघशोऽयं
कुवेदेन्दु-१४१ वर्षैः कचिद्गोकु-१६ भिश्च ॥ ७ ॥

वा. भा.—स्पष्टम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदा किलैकविंशतिः शुद्धिस्तदा भाद्रपदोऽधिमासः । तस्मिन् जाते कार्तिकादित्रये त्रयमासः संभाव्यते । सा च तथाविधा शुद्धिः कुवेदेन्दु-१४१ वर्षान्तरे काले पुनर्भवति । किन्तु सत्रिभागाभिः षड्भिर्घटिकाभिरधिका भवति । कदाचिदेकोनविंशत्या वर्षैस्तादृशी भवति । तत्र त्रिभागानाभिश्चतुर्दशघटिकाभिरधिका भवति । कुवेदेन्दुवर्षेभ्यस्तथैकोनविंशतिवर्षेभ्यो 'द्विधाब्दा द्विरामैः खरामैश्च भक्ताः'—इत्यादिना लब्धेष्वधिमासेषु शेषतिथिषु शून्यं प्रथमस्याने सत्र्यंशाः षड्-

$$\begin{array}{r}
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{६+१} \\
 \frac{१}{१+५१} \\
 \frac{१}{५८} \\
 \frac{१}{५९}
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{r}
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{६+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{५८} \\
 \frac{१}{५९}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{६+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{१+७} \\
 \frac{१}{५९}
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{r}
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{६+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{५९} \\
 ०
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{६+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{७+७} \\
 \frac{१}{७}
 \end{array}
 \qquad
 \begin{array}{r}
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{२+१} \\
 \frac{१}{६+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{१+१} \\
 \frac{१}{७+१} \\
 \frac{१}{७} \\
 २
 \end{array}$$

$$\begin{aligned}
 &= \frac{9}{2 + \frac{9}{9 + \frac{9}{2 + \frac{9}{2 + \frac{9}{3 + \frac{9}{9 + \frac{9}{4 + \frac{9}{9 + \frac{9}{7 + \frac{9}{3 + \frac{9}{2}}}}}}}}}
 \end{aligned}$$

अत्र भिन्नरूपे प्रथमद्वितीयादिलब्धिग्रहणतः “श्लेदघरूपेषु लवा”-इत्यादिनाऽस-
 चमानानि सुखेनैव ज्ञायन्ते यथा— $\frac{1}{2}, \frac{1}{3}, \frac{3}{2}, \frac{9}{16}, \frac{81}{128}, \frac{42}{128}, \frac{129}{256}, \frac{933}{16384}$ ।
 इह भास्कराचार्येणादितस्तृतीयमानपर्यन्तमतिस्थूलत्वेनाप्राप्तत्वाच्चतुर्थपञ्चमषष्ठमा-
 नानि स्वीकृतानि सप्तमं न स्वीकृतमित्यत्र न किमपि कारणमिति पूज्यव-
 रणो विशेषः—

“कुवेदेन्दुवर्षेः क्वचिद्गोकुवर्षेर्नवेऽष्टाद्वहीनैः कुवेदेन्दुवर्षेः ।

क्षयाव्यस्तिथिर्भास्करादौर्निहता न रामारिनेत्रैः किमर्थं न वेद्मि ॥”

एतस्मिन् विशेषप्रचारे प्रचरिते सिद्धान्तशिरोमणौर्द्विधा मुद्रणे पण्डित-‘म.
 देवेन व्यर्थं साङ्ख्यराममुखबोधं टिप्पणमक्षेपीति विज्ञेयम् ।’ अथ विशेषोक्त-
 पद्ये चतुर्थधरणे “न रामारिनेत्रैः किमर्थं न वेद्मि”-एतस्मिन् निषेधार्थक-न-द्वयस्य
 व्यर्थत्वात् ‘रामारिनेत्रैः किमर्थं, वेद्मि’ इत्यर्थं स्वीकृत्य पञ्चमषष्ठासचमानहरयो-
 योऽग एव रामारिनेत्रमितवर्षाणि, तानि तु भास्करेण “तिथीशैर्गजाद्विनिभूभिः”
 एतयोः शकयोः कथनेनैव तच्छकान्तरस्य तुल्यान्येव “रामारिनेत्रमितवर्षाणि ज्ञाता-
 नीति गुरुचरणे पुण्याज्जलिः ।

मरीचिः—अथायं क्षयमास उपपत्तिसिद्धोऽपि वर्त्तमानकाले कुत्रापि न
 दृष्ट इत्युक्तमेतच्चिरूपणमाचार्याणामप्रसिद्धत्वात् सांशयिकत्वादिति
 मन्दाशङ्कां परिहरन् भुजङ्गप्रयातेनाह गत इति । षड्विंशत्यूनसहस्र-९७६
 मितशकवर्षे गतेऽयं क्षयमासो गतो भूत्वा गत इत्यर्थः । अन्यस्य
 तच्छकान्तरं प्रवृत्तेः । अन्यसमाप्त्यवसरे—

“रसगुणपूर्णमही-१०३६समशकनृपसमयेऽभवन्ममोत्पत्तिः” ।

इत्युक्तत्वात् । तथा चास्य प्रसिद्धत्वेन निश्चयत्वेन तत्रिरूपणं युक्तमिति भावः । ननु तत्रास्मादृशामभावात् पतित इत्यत्र किं मानम् । युक्तेरप्रयोजकत्वात् । “आरोपे सति निमित्तानुसरणम् । न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः”—इति न्यायाच्चेति मन्दाशङ्कां परिहरति । तिथीशैरिति । पञ्चदशाधिकैकादश-१११५ शके भविष्यति क्षयमासः । तथा चोक्तकालस्यासन्ने भविष्यत्वाद्युष्मादृशां सत्त्वेन तत्र निर्णयः सुखेन भविष्यतीति न क्षतिः । अथ प्रसङ्गात् तदयिमतत्पतितकालमाह अथेति । षट्पञ्चाशद्युतद्वादशशत-१२५६मितशालिवाहनशके तथा क्षयमासो भविष्यतीत्यर्थः । विशेषज्ञानार्थं तदयिमकालमप्याह । गजाद्वग्निभूमिरिति । द्वाविंशत्यूनचतुर्दशशत-१३७८ मितशके भविष्यति । ननु तथाऽङ्गात्सूर्यमितः शकः पतितकालः कथं ज्ञात इत्यतोऽनेकभविष्यशककथने यन्यविस्तरभयेनोपसंहारं वदँस्तदुत्तरमाह प्रायश इति । अयं क्षयमास उक्तलक्षणः कुबेदेन्दुवर्षैरेकचत्वारिंशद्युतशत-१४१मितवर्षैः क्षयमासपतितकालात् पुनः क्षयमासः प्रायशो बाहुल्येन किञ्चिच्चूनपूर्णनिश्चयेन भवति । कदा चिन्न भवत्यपि सांशयिकत्वात् । अतो यन्योत्तरपूर्वतत्पतितशककालयोरतन्मितोक्तयो-९७४, १११५ रन्तरमेकचत्वारिंशदधिकशतम् । ततो भविष्यशकज्ञानं सुलभमिति तथाऽङ्गात्सूर्यमितशको गतशकः कथमुक्तः पूर्वशकेनोक्तान्तराभावादत आह क्वचिद्भोक्तुमिच्छेति । पूर्वोक्तसम्भववर्षेणनियमात् क्वचित् कस्मिन्नपि काले कदाचिदिति यावत् । एकोनविंशतिवर्षैस्तत्सम्भवसम्भावना । तथा च संभववर्षयो-१४१, १९ विक्ल्पाद्गजाद्वग्निभूमितः शकः साधूक्तः । तथा हि अङ्गात्तार्क-१२५६मितशकानन्तरमुक्तदिशाऽयं शकस्त्वनचतुर्दशशतमितः । एकोनविंशतिवर्षाणामपि क्षयमाससम्भवकालान्तरत्वात् तच्छकात् पूर्वमप्येकोनविंशतितमे वर्षे क्षयमाससम्भवः । अतः क्षयमासान्तरवर्षाणि

द्वाविंशत्यधिकशतमपि सम्भवति । एवं तद्योगमित-१६० वर्षान्तराणामपि सम्भवः । एवमनेकधा सम्भववर्षाणीति विशेषज्ञानं तच्छककथनेन सूचितम् ।

अत्रोपपत्तिः । यदा द्वाविंशत्यादिशुद्धिस्तदा त्रयमाससम्भव इत्युक्तं प्राक् । अतोऽध्यद्विनन्दमिते शके तादृशगतशुद्धेः सत्त्वाद्ववत्येव त्रयमासः । तथा हि तथोक्तप्रकारेण शुद्धिश्चान्द्री २१ । १२ । ५२ । ३० । न चास्यास्तन्मितत्वाभावात् कथं त्रयमास इति वाच्यम् । सौरवर्षादौ मध्यमसूर्यस्य शून्यत्वेन तस्य वक्ष्यमाणबीजफलेन संस्कारात् । काले मध्यममानेन मेघादौ न यात्यतो बीजफलस्यर्णत्वादवगतमध्यमसौरवर्षादिकालादये बीजफलोत्पन्नकालेन मध्यमसौरवर्षादिसम्भवात् तत्संस्कारेण द्वाविंशत्यादिशुद्धेः सत्त्वात् । यथा तत्र सूर्यबीजं 'खाध्रखाकैः'—इत्याद्युक्तप्रकारेणानीतं कलाद्यम् ६२ । १७ । ४२ । अस्मान्मन्दफलवत्साधितचान्द्रकालेन दिनादिना १ । ४ । १४ युता शुद्धिः २२ । १७ । ७ । न च तथाऽपि निर्णयाभावः शुद्धेः सम्भवद्व्योतकत्वप्रतिपादनादिति वाच्यम् । तत्र शके त्रयमासपतनस्य निश्चयात् । तथा हि मन्दफलचान्द्रदिनो-२ । १२ । २७ ना स्पष्टसौरवर्षादौ शुद्धिः १८ । ० । २५ । एवमुक्तरीत्या स्पष्टोऽष्टपः ० । ७ । ३३ । आभ्यां मेघादिसंक्रान्तयस्तत्र तिथ्यन्तद्वारै-तत्सूर्यादयगतघटीषु सार्धातास्ता लिख्यन्ते । अत्रोक्तरीत्याऽमास्यतुलासंक्रान्तितो वृश्चिकसंक्रान्तिः प्रतिपद्यतः कार्तिकोऽधिमासः । एवं प्रतिपत्सङ्गजातमकरसङ्क्रान्तितः कुम्भसङ्क्रान्तिरमायामत उक्तरीत्या माघो द्विसंक्रान्तिमासोऽतः पौषस्य त्रयः । ततो मीनसंक्रान्तिः प्रतिपद्यतः फाल्गुनोऽधिमासः । एवं धूलीकर्मणा भविष्यच्छकेऽपि निश्चयोऽवगन्तव्यः । एवं यदा शुद्धिस्तदा त्रयमास इत्येकवर्षशुद्धिर्यदुणा खरामतष्टा शून्यं तद्वर्षान्तरेण त्रयमासात् पुनस्तत्सम्भव इति सुलभम् । शुद्धिः ११ । ३ । ५२ । ३० । एकवत्वारिंशदधिकशतगुणा खग्नितष्टा-६ । २२ । ३० । एकानविंशतिभिश्च-० । १३ । ३७ । ३० । अत्र निरया नेत्यतः प्रायश इत्युक्तम् । एवं

तद्योगान्तरवर्षाभ्यामपि संभवसंभावना युक्ता । यद्यपि खार्कवर्ग-१४४०००
वर्षैरेकवर्षीयशुद्धि-११ । ३ । ५२ । ३० गुणिता-१५८३३० त्रिंशत्तष्टा शुद्ध-
तीति तद्वर्षैः क्षयमाससंभावनं सूक्ष्मं वक्तुमुचितं तथाऽपि निर्णयाभावा-
द्बहुकालान्तरत्वाच्चाचार्यैरुपेक्षितम् । अथेऽप्येतच्छक्योः १६०३, १७४४
क्षयमासो गणितेन मार्गशीर्षेऽवश्यं पततीति नाप्रसिद्धिस्तथा च
मत्पदम् ।

‘गुणपूर्णवृषे १६०३ युगाब्धिमेघैः १७४४

समयोः शाकजयोः समैः क्षयौ स्तः ।

अधिकाविषमासि चैत्रमासे

क्षयतः प्रागपरौ भविष्यतोऽतः”-इति ।

न च क्षयमासस्य ग्रहगणिते प्रयोजनाभावात् प्रसङ्गतो निरूपण-
मपि नोचितमिति वाच्यम् । अहर्गणानयने मासगृहे तदावश्यकत्वात् ।
तथा हि बृहदहर्गणार्थं क्षयमासस्य द्विसंक्रान्तिकस्य द्वितीयसंक्रान्तिप्र-
युक्तसंज्ञस्य सत्त्वात् तत्र निरेका गतमासा एकमासस्याभावात् । यावद-
धिमासान्तस्तदग्रे तदधिमासस्याहर्गणानयनागताधिमासाभावादेको-
ऽधिकमासो याह्यः । क्षयमासो न्यूनश्चेति यथागतकेवलगताधिमासा-
याह्याः । लघ्वहर्गणार्थमपि क्षयमासो नगतामासाः । अथे ‘तथाऽधिमासस्य
तिथीर्गृहीत्वा’-इत्याद्युक्तत्वादसंदिग्धमिदमाचार्यैरिति सुगमत्वेन स्वतो
ज्ञेयत्वादुपेक्षितं क्षयमासकथनेनैव वा द्योतितमिति सर्वमवदातम् ॥ ७ ॥

इदानीमस्य प्रश्नमाह ।

यत् प्रोक्तं फलकीर्तनाय मुनिभिर्वर्षेऽधिमासद्वयं
तत् प्रब्रूहि कथं कदा कतिषु वा वर्षेषु तत्संभवः ।

एवं प्रश्नविदां वरेण गणकः पृष्ठो विजानाति य-
स्तं मन्ये गणकाब्जकुड्मलवनप्रोद्धोधने भास्करम् ॥ ८ ॥
वा. भा.-स्पष्टम् ॥ ८ ॥

मरीचिः—ननु त्रयमासनिरूपणं त्वदुक्तमिदं पूर्ववदन्योक्तत्वाभावादप्रमा-
णमित्यतोऽस्य प्रश्नकथनव्याजेन स्वप्रागल्भ्यं सूचयँस्तदुत्तरं शार्दूलविक्री-
डितेनाह यदिति । मुनिभिर्वसिष्ठादिभिर्यज्ञतन्त्राक्रान्तमधिमासद्वयमे-
कवर्षं तद्वद्वयमित्यर्थः । फलकीर्तनाय—

“प्रायशो न शुभः प्रोक्तो ज्येष्ठश्चाषाढ एव च ।

मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभिरुक्तः ॥

प्रायः कार्तिकमासस्य वृद्धिर्नैष्टेह तादृशी ।

आत्यन्तिकी यदा सा स्याज्जगदौत्पातिकं तदा ॥”

“देव कार्तिकमासोऽयं वर्धते नापि हीयते ।

मासानामितरेषां वै वर्धनं प्राह नारदः” ॥

“सर्वेषु मासेष्वधिमासकः स्यात् तुलादिषुऽपि च शून्यमासः ।

संसर्पकः सर्वभवा हि मासः सर्वेऽपि चैते खलु निन्द्यमासाः” ॥

“एतच्च मासत्रितयं सर्वकर्मसु निन्दितम् ।”

“यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।

तथैव सर्वपङ्कान्तिर्यावन्मेघं न गच्छति ॥”

“यदा वक्रातिचाराभ्यां तदतिक्रमणं भवेत् ।

तत्रियाणामसृधारास्तदा पिबति मेदिनी” ॥

इत्यादिफलादेशाय ।

“एकस्मिन्नपि वर्षे यत्रेदं दृश्यते उभयोः ।

तत्रोत्तरोऽधिमासः”

इत्यादिबचनैरधिमासद्वयम् । एतदुपलक्षितत्रयमासरूपं च प्रोक्तं
निःसंशयेनात्मम् । तत् कथं कथा युक्त्या संभवति । अधिमासान्तरकालस्य
द्वादशमासाधिकत्वेनासम्भवात् । संभवेऽपि कदा केषु मासेषु भवति ।
एकदा जातेऽपि पुनस्तस्मात् कतिपु कियत्संख्यापरिमितेषु वर्षेषु तत्सम्भ-
वेऽधिमासद्वयोपलक्षितत्रयमासस्य संभावना वा भवति इति प्रब्रूहि

अस्योत्तरं देहीत्यर्थः । एवमनया रीत्या । प्रश्नविदां सामानाधिकरण्येन पूर्व-
पक्षकर्तृणां सुबुद्धीनां मध्ये घरेणोत्कृष्टेन महापण्डितेन । अन्यथा स्वल्प-
बुद्धिभिः पृष्टे यथाकथंचिदुत्तरेणोपेतया वा चरितार्थत्वात् । यो गणका-
ग्रहगणितगोलज्ञः पृष्टः मन् स चेद्विजानाति ज्ञात्वा सामानाधिकरण्ये-
नोत्तरं ददाति तदाऽहं तं गणकं गणकाब्जकुङ्कुलवनप्रोद्धेधने गणकरूप-
कमलानां मुकुलभावस्तत्समूहस्य विकासने भास्करं प्रमिदुसूर्ये मन्ये तथा
चाद्यार्वाधि केनापि तदुत्तरं नोक्तं पूर्वग्रन्थेऽनुक्तत्वात् तत् स्वस्य भास्करसमं
व्यवस्थापयितुं मयैव स्वबुद्धितोदेन प्रोक्तमित्यत्र सुबुद्धिरेव प्रमाणमिति
भावः ॥ ८ ॥

वा. भा.—इत्यधिमासादिनिर्णयः ।

मरीचिः—अयिमग्रन्यस्यासंगतत्वं परिहरति फक्किर्या इत्यधिमासादि-
निर्णय इति । आदिपदादभीष्टेत्यादिविशेषज्ञयमासयोः संग्रहः स्वबुद्ध्या
यथार्थतत्त्वस्योक्तत्वाच्चिर्णय इति । तथा च प्रकरणव्यमाप्तेरयिमग्रन्यस्य
भिन्नविषयत्वेन सङ्गतत्वमिति भावः ।

इदानीं भूपरिधिमाह ।

प्रोक्तो योजनसंख्यया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दावधय-४९६७
स्तद्व्यासः कुभुजङ्गसायकभुवो-१५८५ ऽथ प्रोच्यते योजनम् ।

याम्योदकपुरयोः पलान्तरहतं भूवेष्टनं भांश ३६० हत्
तद्भक्तस्य पुरान्तराध्वन इह ज्ञेयं समं योजनम् ॥ १ ॥

वा. भा.—भूपरिधेरुपपत्तिर्गोले कथ्यते * । योजनलक्षणं गणिते कथितम-
स्ति तथाऽप्यत्र यदुच्यते तत्रेदं कारणम् । भूरेकैव किन्तु यत् त्वार्यभटादि-
भिराचार्यैः सत्यपि नियामके पलांशदर्शनेऽन्यथाऽन्यथा तत्प्रमाणमभिहितं
तत्र पट्टसप्ताष्टयवमङ्गुलं कनिष्ठिकादिभेदेन शास्त्रेषूच्यते । तेनाभिमा-

* विशेषशरणः—कथिता इत्यत्र कथ्यत इति पाठः कथे संगणकत इति विचा-
रणीयं धीरेः ।

येणान्येन वा यत् तैरुक्तं तदनेन स्पष्टीक्रियते । याम्योत्तरयोः पुरयोः पलांशान् घृत्यमाणप्रकारैर्ज्ञात्वा तेषामन्तरेणानुपातः । यदि भांशपरिधौ दक्षिणोत्तरमण्डल एतावत् पलान्तरं तदा भूपरिधौ पुरान्तरे किमिति । यल्लब्धं तावन्तो विभागाः पुरान्तरस्य क्रियन्ते । यावदानेको विभागस्तावकोजनं ज्ञेयम् । तादृशैर्याजनैर्देशान्तरं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

वा. वा.—अभीष्टवाराद्यमहर्गणश्चेत् सैको निरेक इति । अत्राहर्गणानयने यो वारः समायातिसत्तु मध्यमवर्त्तमानतिथ्याबुद्धये । अपेक्षितस्तु स्पष्टतिथिसूर्योदये । यतोऽयं लोकव्यवहारः स्पष्टेनैव प्रवर्त्तते स्पष्टस्यैव मुख्यत्वात् । यत्रोदयात् पञ्चदशवारिंशद्घटिका वर्त्तमानतिथिः पञ्चमी मध्यममानेन तस्यां मन्दफलघटिकास्त्रिंशन्मिता धनं क्रियन्ते तदा द्वितीयसूर्योदयाद्वर्त्तमाना स्पष्टा पञ्चमी तिथिः पञ्चदशघटिका भवति तत्र मध्यस्पष्टतिथ्योः सूर्योदयभिन्नत्वादहर्गणः सैको विधेय इत्यादि शोभनमुक्तम् । एवं स्पष्टाधिमासवशेनाहर्गणोऽपेक्षितो जातस्तु मध्यममानेनातो युक्तं सैकनिरेकत्वमधिमासानामपि तथैव शुद्धावपि शेषं भाष्ये स्पष्टमुक्तम् ।

अथाधिमाससप्तयमासलक्षणमाह असंक्राधिमासोऽधिमास इति । अत्र गणितशास्त्रे दर्शावधिं मासं चान्द्रमुशन्ति तत्र यस्मिन् दर्शावधिके मासि मेषार्कसंक्रमणं स चैत्रो यस्मिन् वृषसंक्रमणं स वैशाख इति । एवमन्यत्रापि । यस्मिन् मार्गसंक्रमणं स मघा इति । यस्मिन् मेषाधिके मासि स एवाधिमास इति ।

उक्तं च

“मेषादिस्ये सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राद्यः स ज्ञेयः पूर्तिर्द्विष्वेऽधिमासोऽन्यः”—इति ॥

अयमधिमासः स्फुटः स्पष्टमानेनैव स्याच्च मध्यममानेन । अनेन वासनानभिज्ञतया स्वच्छन्दप्रवर्त्तमानस्य स्वपक्षस्थापनाय च संप्रति वाक्यानि कल्पयतश्चालभट्टस्य मध्यममानेनाधिक इति मतं निरस्तम् ।

“ द्वात्रिंशद्विर्गतेर्मासैर्विनेः षोडशभिस्तथा ।

घटिकानां चतुष्केण पततीत्यधिमासकः ” ॥

इति नियमोऽनर्थकः स्यादिति मध्यमः स्वीक्रियतामिति यदि
ब्रूयात् पतिब्रूयादेनम् । किं भवता कृष्णद्वितीयायां घटिकाचतुष्टये
गतेऽधिकमासारम्भः स्वीकृतः । तथा सति शिष्टसमाचारभङ्गा दूषणम् ।
किं च—

“ यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा ।

मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेत् ” ॥

इति काठकण्ट्यं भवन्मते विदध्येत ।

“ पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ ।

तेषां कालातिचारेण यद्वाणामतिचारतः ॥

इन्द्राग्नी यत्र हूयेते मासादिः परिकीर्तितः ।

आग्नीषोमौ स्थितौ मध्ये समाप्तौ पितृसोमकौ ॥

तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छन् कदाचन ।

आयो मलिच्छुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्राकृतो बुधेः ॥

असंक्रान्तिर्द्विसंक्रान्तिः संसर्पाहस्पती उभौ ।

समौ च बहवश्चाब्दे त्वधिमासः परः स्मृतः ” ॥

इति महाभारतलघुहारीतज्योतिर्नारदादिवाक्यानि च विद-
ध्येन् । इह गणितशास्त्रे श्रौतस्मार्त्तकर्मनुष्ठानार्थं फलादेशोपयोगाय
वा शङ्कोचतियहयुतियहणादियहगणितज्ञातमुच्यते । तत्र फलादेश-
शास्त्रेषु नारदोक्तसंहितादिषु स्मृतिषु च स्पष्टत्वेनैव व्यवहारः । यत्
तु गणिते मध्यमानयनं कृतं तत्स्पष्टत्वसाधनार्थमेव । अहर्गणेऽपि
स्पष्टाधिमासवशेनैव सैको निरेकः प्राक् साधितः । किं च “यज्ञादिकाला-
र्थसिद्धये गणितशास्त्रं वदामः” इति वदतामृषीणां यादृशो यद्गणिता-
पबन्धस्तादृश एव कर्मनुष्ठानोपयुक्तो भवति । यस्मिन् मुनिकृतशास्त्रे
यद्गुतिमहापातादिगणितकर्म स्वल्पं दृश्यते तत् सकाममिति ज्ञेयम् ।

तस्याकाङ्क्षापूरणमन्यमुनिशास्त्राद्विशेषगणितप्रतिपादकात् कार्यम् ।
 “सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म”-इतिवत् । यथा च सूर्यसिद्धान्ते महापात-
 साधने* गत्यन्तरं हर उक्तः स च साकाङ्क्ष एव शाकल्ये क्रान्तिगत्यन्तर-
 स्यैव हरत्वाभिधानादिति । तस्मात् स्पष्टत्वेनासङ्क्रान्तिमास एवाधि-
 क्रमासः । “द्वात्रिंशद्वर्गतेर्मासेः”-इति वाक्यं मध्यममानाभिप्रायेणोक्तम् ।
 “मासे त्रिंशत्तमे भवेत्”-इति वाक्यमुपलक्षणत्वेनाङ्गीकार्यमिति न कोऽपि
 दोषः । द्विसङ्क्रान्तिमासः त्रयोऽख्य उक्तः । द्विसङ्क्रान्तिस्त्वं तदा भवति
 यदा चान्द्रमासमानात् सौरमासमानं न्यूनं भवति । सौरमासमानं च
 तदा न्यूनं भवति यदा सूर्यगतेराधिक्यं भवति । रविगतेराधिक्यं च
 संप्रतीदृशे रविमन्दोच्चै २ । १८ । ० । ० वृश्चिकादिस्थिते भवतीति
 ज्ञेयम् । कार्तिकादित्रय एव संप्रति स्यादिति भाष्यं व्याख्येयम् ।
 वृश्चिकादित्रयस्येऽपि तदा स्याद्व्यतिथिः तात्कालिकमतिस्वल्पं स्यात् ।
 तत् स्वल्पत्वमधिकमासे पूर्वनिर्दिष्टमिति भवेदिति त्रयमासात् पूर्वमधि-
 मासो नियतः । त्रयमासादूर्ध्वं यदैव सौरमासस्योपचयस्तदैवाधिकमास
 इति घर्षेऽधिमासद्वयमुत्पन्नम् । मासत्रयाभ्यन्तरेऽधिकमासो भवतीति
 भाष्यकृदभिप्रायः । न च पूर्वोऽधिमासः त्रयमासान्मासत्रयमिति एवान्तरे
 भवतीति युक्तं त्रयमाससंलग्नोऽप्यधिमासः श्रूयते ।

“तत्प्राक्संग्रहमासको यदि भवेत् तत्रत्यसांवत्सरं

तस्मिन् शुद्धतया त्रयेऽपि घटनात् कुर्याद्द्वयोः कोविदः” ।

इति निर्णयश्रवणात् । मासत्रयोक्तिरुपलक्षणम् । भाद्रपदोऽधिमास उदा-
 हरणार्थत्वेनेति । इदमधिमासद्वयं त्रयस्य स्पष्टमानेनैव । मध्यममानेन
 त्रयमासो नोत्पद्यते । मध्यमसौरमासमानस्य मध्यमचान्द्रमासमानाद-
 धिकत्वात् ।

त्रयमासोदाहरणं सकलागमाचार्यगणेशदेवजैः कृतं तत् प्रदर्श्यते ।
 शकातीतकाले १४६२ सौरपते दर्शान्तसंक्रान्तयश्च । अत्र मासाः शुक्लादिका

वेद्याः । भाद्रकृष्णपक्षेऽमातिथिर्भौमे घटिकाः ४७ रव्युदयात् । तत्रोद-
यात् कन्यार्को जात एतासु घटीषु । एवं सर्वत्र वेद्यम् । आश्विने ३०
गुरौ घ-१४ । तत्र तुलार्कः घ-२४ अधिमासोऽयम् । कार्तिके ३० शनौ
घ ४८ वृश्चिकेऽर्कः घ-४९ । मार्गशीर्षवदि ३० रवौ घ ३० धनुष्यर्कः
घ-४७ । पौषकृष्ण ३० भौमे घ-१६ मकरेऽर्कः घ ६ ज्येष्ठासोऽयम् । माघ-
वदि-३० गुरौ घ-३ चतुर्दश्यां घ-१४ बुधे कुम्भेऽर्कः घ-३३ ।

शके १४६३ वैशाखोऽधिमासः ।

एवं च शके १६०३ सौरपक्षे भाद्रवदि-१४ गुरौ घ-३ तत्र
कन्यार्कः । भाद्रवदि-३० शुके घ-३ । तत्र आश्विनवदि-४० शनौ घ-३५
तुलार्कः घ-५३ । अधिमासोऽयं । कार्तिकवदि-३० घ-१५ चन्द्रे वृश्चि-
केऽर्कः घ-४७ । मार्गशीर्षवदि ३० बुधे घ-० धनुष्यर्कः घ-१६ । पौष-
वदि ३० गुरौ घ-४८ मकरेऽर्कः घ-३५ । ज्येष्ठासोऽयम् ।

ततः शके-१७४४ भाद्रवदि १४ शनौ घ-२४ कन्यार्कः घ- ५६ । भाद्र-
वदि ३० रवौ घ-२४ । आश्विनवदि ३० भौमे घ-१ तुलार्क घ-२७, अधि-
मासः । कार्तिके ३० बुधे घ-४४ । मार्गशीर्षशुक्ल १ गुरौ वृश्चिकेऽर्कः
घ-१६ । मार्गशीर्षवदि ३० शुके घ-३२ धनुष्यर्कः घ-४५ । पौषवदि ३०
रवौ घ २० मकरेऽर्कः घ-४ ज्येष्ठासोऽयम् ।

एवं सौरपक्षे शके १८८५ आश्विनोऽधिमासः पौषः ज्येष्ठासः ।

ततः शके २०२६ भाद्रपदोऽधिमासः पौषः ज्येष्ठासः ।

ततः शके २०४५ भाद्रपदोऽधिमासः । माघः ज्येष्ठासः । अत्रैक-
वार्षिकी शुद्धिर्वायद्गोकुभिः कुवेदेन्दुवर्षैर्वा गुण्यते तदा तिथिस्थाने
शून्यं भवतीति तैर्बर्षैः ज्येष्ठाससंभव उक्तः ।

के वित् तु-

“सवितृमण्डलमेति यदा शशी तदनुसंक्रमणं कुरुते रविः ।

मखमहोत्सवनाशकरस्तदा मुनिवरैः कथिताऽधिकमासकः ॥”

इत्यादिवाक्यैर्योऽयमीदृशोऽधिकमासः स एव मन्वन्महोत्सवादे-
 निषिद्धि इत्याहुः । अयमर्थः । योऽयं गणिते दर्शान्तः समायाति स-
 किल रविचन्द्रविम्बकेन्द्रयोगकालः । तस्मात् कालाद्रविचन्द्रविम्बमान्त-
 योगो मानैक्यखण्डकलाकालेन पूर्वमासीद् भवत्यति च तदयत इति स
 कालः साध्योऽनुपातेन । यदि गत्यन्तरकलाभिः षष्टिघटिकास्तदा मानै-
 क्यखण्डकलाभिः किमिति स कालो भवति । अनेन कालेन दर्शान्त
 ऊनितो युक्तश्च कार्यः स तु विम्बस्पर्शमुक्तिकालयोरन्तरमिश्र रविचन्द्रवि-
 म्बकालो भवति । अमुमेव मण्डलान्तमासमित्याहुः । मण्डलान्तमासा-
 नन्तरं चेद्विसंक्रमणं तदाऽधिमासः सर्वकर्कसु निषिद्धो नान्यथाऽधिके
 निषिद्ध इति कर्मानुष्ठानोपयोगिकालप्रतिपादकयहगणितशास्त्रप्रवर्तकै-
 र्मुनिभिरयं मण्डलान्तमासोऽधिकमासनिर्णयायादृतश्चेत् तदा को न
 न स्वीकुर्यात् । वेद एव धर्म प्रमाणं नान्यदिति वादिनामृषीणां श्रुति-
 स्मृतिकर्मानुष्ठानोपयुक्तं यदेव स्मरणं तदपि वेदमूलकमेव । तस्मान्म-
 ण्डलान्तमास आर्षमूलकश्चेत् तदा प्रामाणिक एव किं बहुनोक्तेन ।
 किं च यह्युतौ ध्रुवाक्षीयमानसूचस्थयोरेव यह्योर्योगो विवक्षितः ।
 भेदयोगे च भूषष्टस्यदृक्सूत्रस्थयोरेव यह्योर्योगो विवक्षितः । अत
 एव शाकल्ये भेदयोगे न दृक्कर्मदानं किं तु यह्युतिकाले लम्बनदान-
 मन्ययोगे च न लम्बनदानं किन्तु दृक्कर्मसंस्करणमुक्तम् ।

“दृक्कर्मणैव तत्सिद्धेर्भयहयहसंयुतौ ।

लम्बनावनती स्यातामपि सत्यन्तरद्वये ॥

इष्टं लम्बनमन्यत्र यदिष्टाऽवनतिर्भवेत्”—इति ।

अमा सार्धं वसतः सूर्याचन्द्रमसौ यस्यां साऽमावास्येति
 शब्देन दर्शान्त उच्यते । अत्र दर्शान्तकाले भूगर्भाक्षीयमानमर्कोपरि-
 यत् सूत्रं तत्सूत्रस्थयोरेव रविचन्द्रयोर्योगः स्वीकृतः । तनेति विस्ता-
 रयति वर्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलां यः कालविशेषः स तिथिश्च

वदेनोच्यत इत्यत्रापि भूगर्भाधीयमानमकं प्रति यत् सूत्रं यच्च भूगर्भाच्च-
न्द्रं प्रति नीयमानं तत्सूत्रयोरन्तरं यदा द्वादशभागमितं तदैकैका तिथि-
रिति मुनिभिः स्वीकृतम् । यत्र तेषां मुनीनां यादृशी गणितरचना तत्र
स्थले तादृशोऽर्थस्तेषां संमतो विवक्षित इति गम्यते । यद्यन्यमुनियन्ये
विशेषो दृश्यते तदेवं मुनिकृतं सामान्यशास्त्रमिति गम्यत इति प्रागुक्त-
मेव । “पदे जुहोति”—इत्यनेनाहवनीये जुहोतीतिवत् । यथा च भेदयोगे
दृक्कर्मसंस्कारो न कर्तव्य इत्यर्थप्रतिपादके न ग्रहणादन्ययोग इति शाक-
ल्यवाक्येन नक्षत्रग्रहयोगेष्विति सर्वत्र प्राप्यमाणं सूर्यसिद्धान्तवाक्यमिव ।
एतेनाधिकमासनिर्णयाय दर्शान्ते लम्बनसंस्क्रुतिं स्वकपौलकल्पितां वदन्त-
श्चन्द्रग्रहयो च तिथौ दृक्कर्मसंस्कारं च वदन्तो निरस्ताः । अथ वा मुनि-
मतविरुद्धं वदन्तु नाम किं ममानेन तथाऽपि ।

“शाकल्यसंज्ञमुनिना निखिलं निबद्धं

पद्वैस्तदेष विवृणोमि सवासनं स्वैः” ।

इति तेषां प्रतिज्ञाभङ्गो मम चित्तं तोभयति ।

“यद्यपि न भवति हानिः परकीयां चरति रासभे द्राक्षात् ।

असमञ्जसमिति मत्वा तथाऽपि खलु खिद्यते चेतः ॥”

इति न्यायेन । किञ्च शीघ्रोच्चमन्दोच्चपाताख्यदेवताविशेषाः

सौरादिशास्त्रेषूक्तास्त्वया च नीचदेवताऽप्यधिका स्वीकृता ।

“यहात् प्राग्भगणार्धस्यः प्राग्मुखं कर्षति ग्रहम् ।

उच्चसंज्ञोऽपरार्धस्यस्तद्वत् पश्चान्मुखं ग्रहम् * ॥”

इत्यनेन किं न विरुध्यते ।

“दूरस्थितः स्वशीघ्रोच्चाद्ग्रहः शिथिलरश्मिभिः ॥

सद्योतराकृष्टतनुर्भवेदुक्तगतिर्यहः † ॥”

इत्यनेनापि नीचदेवतास्वीकरणं विरुध्यते । यथोच्चदेवतयां ग्रह

* सूर्यसिद्धान्ते स्यष्टाधिकारे ४ श्लो. ।

† सूर्यसिद्धान्ते स्यष्टाधिकारे ५२ श्लो. ।

आकर्ष्यते तथा नीचेनाप्याकर्ष्यत इति त्वयोच्यते । तथा सति नीचसा-
निध्ये न वक्ता गतिधनर्णवासनाप्रतिपादनं यन्मुनिभिरुच्यते तत्सर्वं त्वदु-
क्तनीचदेवतास्वीकारेण विरुध्यते । उच्चनीचदेवतयोस्तुल्यगतिस्त्वेन विरु-
द्धादिगुणनितसमाकर्षणादयहविम्बस्वरूपमुन्मथ्येत निर्झर्यं वा प्रसज्जेत ।
किञ्चोच्चदेवतावशेनैवोपपद्यमानं यहोर्ध्वाधरगमनं न स्वार्थं देवताद्वयं
कल्पयति याम्योत्तरगतौ विक्षेपात्मिकायामेकस्य पातस्यैव कारणत्वेन
कल्पितत्वात् । तस्मादिदमप्यसत् । किञ्च शनिकतोर्ध्वस्यस्य भवकस्य

“सममुदुभिरदृश्यैराङ्कितं दसभाद्यैः—”

इत्यनेनाभानप्रतिपादनं दृश्यमानानामश्विन्यादिनक्षत्राणां च
चन्द्रकक्षास्थितत्वापादनं मुनिमतविरुद्धत्वादयुक्तत्वाच्चासत् । किञ्च
भूमेराधाराकल्पनास्वीकरणं गणितशास्त्रप्रणेतृविरुद्धत्वादयुक्तम् । किञ्च
गतेर्मन्दफलसाधने टीकाकारेण धनर्णव्यत्यास उक्तस्तत्र च मन्दकर्ण-
वृद्धिहासयोः कारणत्वाभिधानं कृतं तदप्यसत् । किञ्च यष्टिसाधने
शङ्कोचतौ च यद्दूषणं दत्तं तद्व्यक्तिशून्यत्वादसत् । उच्छास्त्रं स्वच्छन्दं
प्रवर्त्तमानानामेवमादीनि दूषणान्येष भूषणानि भवन्तीति गुणा एव
तेषां वक्तव्यास्त एव दूषणाय प्रभविष्यन्ति । यथा सौरचान्द्रान्तरेऽधि-
कमासाः पूर्वैः स्वीकृतास्तथा त्वया सौरसावनान्तरे चान्द्रसावनान्तरे
वा न स्वीकृता इति तवायं गुणः । उक्तयुक्तेस्तुल्यत्वादिति । नक्षत्रा-
नयनं सूक्ष्मसूक्ष्मभेदेन धर्मशास्त्रफलादेशशास्त्रापयुक्तत्वाद्द्विविधमादृ-
तम् । तत् तु तथैव त्वयाऽऽप्यादृतमिति महान् गुणो वैषम्यस्वीका-
रात् । रविचन्द्रयोगाद्योगः साधितस्तदाऽन्यग्रहयोगाद्योगाः कृतो न
भवन्तीति नोक्तमिति गुणः । यहाणां स्पष्टीकरणे वैषम्याङ्गीकरणमपि
भवतो गुणगणनार्थं प्रभवति । अथ यथा मुनिशास्त्रं तथैव मया
स्वीक्रियत इति यदि ब्रयात् प्रतिब्रयादेनम् । किमर्थं तर्हि लम्बनदृक्कर्म-
व्युक्तमिति । ननु मुनिभिरनुक्तं बीजमपि भवद्विः स्वीक्रियते तद्वन्मदुक्त-
लम्बनसंस्करणमधिमासार्थं स्वीक्रियतामिति चेत् । उच्यते । अस्मिन्

काले बीजमेतावत् तस्मिन् काले चेदमिति नोक्तं तथाऽपि बीजं संस्कार्यं
यहेष्वित्युक्तं मुनिभिः ।

“ध्यानयहोपदेशाद्बीजं ज्ञात्वा सुदैवज्ञैः ।

तत्संस्कृतयहेभ्यः कर्त्तव्यौ निर्णयादेशौ”—इति ॥

अत एव बीजं त्वयाऽपि स्वीकृतम् ।

“मुनिप्रणीते मनुजैर्दृश्यते क्वचिदन्तरम् ।

तदा तदेव संसाध्यं न कार्यं सर्वमन्यथा”—इति ॥

तथा सौरे—

“तत्तद्गतिवशाच्चित्यं यथा दृक्षुस्तुल्यतां यहाः ।

प्रयान्ति तत् प्रवक्ष्यामि स्फुटीकरणमादरात्”—इति ॥

अत्र नित्यमिति स्फुटीकरणविशेषणं तेन नित्यं स्फुटीकरणं वक्ष्या-

मीति । तत्र स्फुटीकरणं द्विविधम् । एकं नित्यमन्यत्रैमित्तिकं च ।

तत्र नियतनिमित्तोपाधिना तुङ्गव्यवधानादिना क्रियमाणं नित्यमित्युच्यते ।

अनियतनिमित्तोपाधिना बीजवशेन क्रियमाणं नैमित्तिकम् । बीजाख्योऽपि

कश्चन वायुविशेषोऽस्तीति कल्प्यते तत्संस्कारस्य दृष्टत्वात् उच्चपाता-

दिदेवतावत् । स तु स्वच्छन्दगतिश्चन्द्रकक्षाप्रभृतिष्वष्टास्वपि कक्षासु

भिन्नभिन्नजवेन कदाचिद्वाति कदाचिदेकस्यामेव कक्षायां वाति द्वादि-

कक्षायां वा कदाचित् कक्षाष्टकेऽपि न वाति । यन्मते मुनीनामतीन्द्र-

यार्थविज्ञाने शक्तिरस्ति तन्मते बीजजवस्य त्रैविध्यं स्वीकार्यम् । कल्पकाले

या वास्तवा ग्रहशीघ्रमन्दोच्चपातानां भगणाद्या गतिस्तस्याः संख्याया

एकरूपत्वमेवापेक्षितं वस्तुनि द्वैरूप्यासंभवात् । तस्याः कल्पगतेरनुपात-

सिद्धा यैकदिनजा गतिः साऽप्येकरूपैव । मुनिभिः कस्मैश्चित् कालविशेषे

योपलब्धा मध्यमा गतिः सा वास्तवगतेरन्यूनाधिका दृष्टा । कल्पादितो

वास्तवगत्या साधितयहेषु कल्पादित एव वास्तवोपलब्धगत्यन्तरानुपात-

सिद्धान्तसंस्कारेण दृक्समत्वं बहुकालं दृष्टमिति प्रत्यक्षोपलब्धमध्यगत्यैव नूतनाः कल्पभगणाः शिष्याणां क्लेशो माभूदिति कल्पिताः । एवं बीजज-
ववशेनैव भगणानां भेदो जातः । इयं बीजगतिर्नियतोपाधावेवान्तर्गता ।

अत एव

“युगे युगे महर्षीणां स्वयमेव विवस्वता” * ॥

इति सूर्यसिद्धान्ते उक्तम् । किञ्च यत्नतेऽतीन्द्रियार्थविज्ञानं श्रुतित एव भवति तत्र तु ग्रहपातोच्चभगणानां संख्यानानात्वं वेदमूल-
कमिति वेदितव्यम् । श्रुतावपि कथमनेकधा पाठ इति तत्रापीदमेवोत्तरं
तत्तत्कालविशेषावच्छिन्नमध्यमगतिभिन्नत्वाभिप्रायेण वेदे नोक्तम् । किमि-
ति वास्तवा एकविधा एव भगणा नोक्ताः कथमेवंविधा उक्ता इति वेदं
कः पर्यनुयुज्यात् । तस्मादियं बीजगतिर्नियतोपाधावन्तर्गतेत्ययमेको
भेदः । अत एव स्मर्यते यस्मिन् काले येन पक्षेण दृग्गणितैक्यं दृश्यते
तस्मिन् काले स एव पक्षोऽङ्गीकार्य इति विषयव्यवस्था । अयं बीजगति-
भेदो मनुष्यैः पार्थक्येन विवेक्तुं न पार्यते । कल्पादिकालादन्यस्माद्वा
कालादुपचयापचयात्मकः कतिपयकाले नियतगतिर्द्वितीयो भेदः । यथा
चाचार्यो वक्ष्यति “खाभखाकैर्हृताः कल्पयाताः समाः”—इति । अयं पार-
म्पर्येणोपदेशान् मनुष्यैरपि ज्ञातुं शक्यते । संप्रति नवकलोनश्चन्द्रो दृक्सम
इति तृतीयो भेदः । यथा च गणेशदेवज्ञेयम्—“शङ्कुलिकोनाब्ज”†—
इति । अयं च मनुष्यलक्ष्यः । “ध्यानग्रहोपदेशात्” इति पूर्वं यदुक्तं तदन-
योर्भेदयोर्विषयः । वेधस्य वित्तैकाग्र्येण एन्द्रद्वारा ग्रहज्ञानं ध्यानग्रहशब्दे-
नोच्यते । तस्मात् पारम्पर्योपदेशाच्चेत्यर्थः । तस्मादयं बीजाख्यवायु-
विशेषः समस्तैर्व्यस्तैर्वा गतिभेदैर्यहमुच्चं पातं वा नक्षत्रं बहून् सर्वान्
वा चालयति । नक्षत्रध्रुवकस्यापि दृक्समत्वमिष्टम् ।

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ८ श्लो० ।

† ग्रहलाघवे मध्यमाधिकारे १६ श्लो० ।

“गोलं बध्वा परीक्षेत वित्तेपं ध्रुवकं स्फुटम्” * ।

इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेः । तस्माद्बीजसंस्करणमार्पशास्त्रमूलं लम्बन-
संस्करणमधिमासनिर्णयार्थं दर्शान्ते न कार्यमार्पशास्त्रविरुद्धत्वादयुक्तत्वा-
दद्य यावत्प्राभाणिकैरुक्तत्वाच्चेत्यलमनया प्रसङ्गागततन्त्रान्तरदूषण-
कथाप्रस्तावनया ।

श्रीमत्कौङ्कुणवासिकेशवसुतप्राप्तावबोधाद्बुधाद्-
भट्टाचार्यसुताद्विवाकर इति व्याताज्जतिं प्राप्तवान् ।

यः कृष्णस्तनयेन तस्य रचिते सिद्धासनावार्तिके
सत्सिद्धान्तशिरोमणेः सुविषमो मध्यमाधिकारो गतः ॥

इति गणिताचार्यनृसिंहकृतौ मध्यमाधिकारः ।

मरीचिः—अथाहर्गणेऽत्यत्रयहाणां लङ्काभूगर्भमध्यार्कोदयासन्नकालीनानां
स्वनिरस्तदेशभूगर्भमध्यार्कोदयासन्नकालीनकरणार्थं देशान्तरफलं विधत्तु-
स्तत्र तदानयनोपजीव्यं भूपरिधिं सविशेषं शार्दूलविक्रीडितेनाह प्रोक्त
इति । भूगोलवृत्तपरिधिस्त्रयस्त्रिंशदूनपञ्चसहस्रयोजनमितः ४८६९ प्रोक्तः
प्राचीनैर्मुनिभिर्न मयैव तु । ननु सिद्धान्तशेखरे ।

“योजनैः खखखबाणसंमितैर्भूमिगोलपरिधिः प्रकीर्तितः” ।

इत्यनेन ब्रह्मगुप्तादिभिश्च पञ्चमहस्रमितः संपूर्ण उक्तस्तत्
क्रममित्यतस्तदुत्तरं व्यासकथनव्याजेनाह तदित्यादि । तस्य भूगोलस्य
वृत्तपरिधेर्योसो मध्यविस्तार एकोनविंशत्यूनषोडशशतयोजनमितः ।

तथा च सिद्धान्तशेखरे ।

“तस्य योजनमया च विस्तृतिर्भूभुजङ्गविषयामृतांशवः” ॥

इत्यनेन व्यासाद्विप्रतिपक्षाऽतुल्या † ।

* सूर्यसिद्धान्ते नक्षत्रपट्टयुत्यधिकारे १३ श्लो. ।

† विशेषशरणः—विस्तृतिर्व्यास इति सिद्धान्तशेखरस्यमूर्ध्यं प्राक्यमवलोक्यम् ।

“व्यासे भनन्दाग्निहते विभक्ते खवाणसूर्यैः परिधिस्तु सूत्रम्” ।

इति प्राटीस्यप्रकारेण तदुक्तपरिध्यानयनप्रकारादतिसूत्रेण यः परिधिः स एवेति निर्विवादः । एतदानयनस्य सूत्रमत्वं गणेशदेवजैर्लीलावतीटीकायां दर्शितम् । एवं च ।

“भूनागतिथयः कर्णा भुवः खखरसाहतः ।

शशाङ्कनवचन्द्राप्तो भूवृत्त” ॥

इत्यादिलघुवशिष्टसिद्धान्तेऽङ्गीकाराच्च मदुक्त एव प्रमाणमत एव प्रोक्त इत्युक्तमिति भावः । योजनमानं तु प्राटीपरिभाषोक्तमेव । ननु भुव एकत्वात् ।

“योजनानि शतान्यष्टौ भूकर्णो द्विगुणानि तु ।

तद्वर्गतो * दशगुणात् पदं भूपरिधिर्भवेत्” ।

इति सूर्यसिद्धान्ते ।

“तयैवाङ्कुलमानेन क्षितिपरिधिर्भवति योजनैर्मध्यः ।

चेतरणैः ६६२५ पूर्वापर उत्तरयाम्योऽथ वा तावान्” ॥

इतित्यार्यभटः ।

“खखामरा योजनवेष्टनं भुवो नभःशराभक्षितयोऽस्य विस्तृतिः” ।

इति धीवृद्धिदे कथं परस्परं भूमाने भेद इत्यतो योजनं प्रतिजानीते अथेति । अत इत्यर्थः । भूमानाभेदार्थमिति यावत् । योजनमेकजातीययोजनप्रमाणेनान्यम्तयोजनप्रमाणं प्रोच्यते । अभेदकर्तृरूपप्रकर्षद्वारा मयोच्यते नान्यैरुक्तमिति भावः । तदेवाह याम्योदगिति । भूवेष्टनं भूगोलवृत्तपरिधियोजनमानं प्रागुक्तम् । दक्षिणोत्तरेण वर्तमानयोः पुरयोः पलान्तरेण त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण ज्ञातयोस्तदेशीयाक्षांशयोर्यदन्तरं तेनेत्यर्थः । गुणितम् । द्वादशराश्यंशैः षष्ठ्यधिकशतत्रयेण भक्तम् । तद्वक्तस्य फलभक्तस्य । पुरान्तराध्वनोऽक्षांशान्तरेणोक्तदिशा स्वस्वभूपरिध्याश्रयेण

* विशेषशरणः—अत्राकारच्छेदेन ‘अदशगुणात्’ किञ्चिच्चूनदशगुणादिति पूज्य-
चरणाः । एतदर्थं द्रष्टव्यः सुधावर्षिणीटीकोपेतः सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ५६ श्लोः ।

तयोरेव पुरयोरन्तराध्वनः केवलद्विणोत्तरभावेनान्तरयोजनमानस्य फलेन तुल्यं योजनम् । एकयोजनमानमिह चतुःक्रोशात्मकपाट्युक्तयोजनमितं भूप्रदेशे ज्ञेयम् । तथा च मदुक्तयोजनमानात् तत्तदुक्तयोजनमानस्य न्यूनाधिकत्वाद्विसदृशं भूमानं भवत्यपि स्वयोजनेन तत्तन्मतेन योजनमानस्य स्पष्टरूपस्यासंपूर्णैकस्य एकयोजनत्वाङ्गीकारेण सर्वसमतं मदुक्तं भूपरिधिमानमित्यभेदः सुबोधः । अत एवार्थभटे पट्यत्रोदराङ्कुतमानेन क्रोशादिगणने भूमानाधिक्यं स्पष्टमिति नोक्तदोष इति भावः । एतेन तत्तद्वेशे स्वसंकेतितमहत्सुधुयोजनप्रमाणेन देशान्तरयोजनप्रमाणयोरभेदोऽपि सूचितः ।

अत्रोपपत्तिः । कश्चिद्गणितशास्त्रज्ञः कुतश्चिन्नगरात् पृथ्वीमानज्ञानार्थं सूर्यबिम्बकेन्द्रोदयकाले पूर्वां दिशं गन्तुं प्रवृत्तः । स यावद्योजनदशकं गतः सन् बालुकायन्त्रेणाहोरात्रषष्टिघटिकापरिपूर्णेन कालं गणयतिस्म तावत् तत्र सूर्योदयदर्शनकाले पूर्वसूर्योदयात् किञ्चिच्चून-षष्टिघटिका वृत्ताः । ततस्तेनेदं ज्ञातम् । यथा यथा यद्वेशात् प्राग्गच्छति तथा तथा तद्वेशसूर्योदयकालात् पूर्वमेव सूर्योदयं पश्यतीति । पूर्ण-षष्टिघटिकास्तु यद्वेशाच्चलितस्तद्वेशसूर्योदयकाले भवन्तीति किञ्चिच्चून-षष्टिघट्यूनषष्टिघटिकाः पलात्मकाः याह्याः । संपूर्णभूपरिधिभ्रमणं विना पुनः सूर्योदयासंभवात् सावनषष्टिघटीभिर्भूपरिधियोजनानि भवन्त्यतः पलात्मकैतदन्तरेण दश योजनानि तदा षष्टिघटीपल-३६००मितेन कानीति भूपरिधिः स्पष्टः । ततो लम्बज्ययाऽयं परिधिस्तदा त्रिज्यतुल्य-लम्बज्यया क इति निरक्षदेशभूवृत्तपरिधिरुक्त उपपन्नः । पूर्वप्रकारेण निरक्षदेश एव भूपरिधिमानं साध्यमिति न लम्बज्याऽनुपातप्रयासे वेत्येकदेशिनः । परिधेः पाट्युक्तप्रकारेण भूव्यास उक्तप्रमाणः सिद्धः । याम्योत्तरवृत्तेऽक्षांशानां सत्त्वादक्षांशान्तरं याम्योत्तरान्तरिततत्तद्वेशयोर्याम्योत्तरवृत्ताकाशेऽन्तरांशा वृत्तांशभागेन परिधियोजनानां भूमौ सत्त्वात् । द्वादशराशिभागै-३६०-भूपरिधियोजनानि तदाऽक्षांशान्तरैः कानीत्यनुपातेन तदक्षां-

शीयदेशयोरन्तरयोजनानि स्वस्वभूपरिधिमानेन भवन्ति । एतानि केवल-
दक्षिणोत्तरान्तरेण भवन्तीति । पूर्वापरदक्षिणोत्तरान्तरस्थितयोरन्तरं कर्ण-
रूपमक्षांशान्तरेण न भवतीति याम्योदक्पुरयोरिति पूर्वापरान्तराभावदे-
शयोर्येहार्थमुपपन्नम् । अत एवाक्षांशतुल्यदेशयोरन्तरं दक्षिणोत्तरं शून्यमु-
क्तप्रकारेणोपलभ्यते । अन्यथा समाक्षांशदेशयोरन्तरस्य प्रत्यतत्वेनोक्तप्रका-
रस्य व्यभिचारापत्तेः । स्वाभिमतान्तरयोजनप्रमाणेन मानं भवति । अतः
पुरान्तराध्वन इत्यनेन पराभिमततद्वेशान्तरयोजनमानसंख्यायां संकेतात्
सम्यगुक्तमभेदकर्तृयोजनमानम् । यद्यपीदं स्वभूपरिधिना परोक्तपरिधियो-
जनानि तदैकस्वयोजनेन कानीत्यनुपात्तेन लाघवात् सिद्ध्यति तथाऽपि
लौकिके तद्वेशविशेषेण महल्लघुयोजनमानस्य भिन्नत्वेन व्यवहारात् ।
तदभिप्रायेणाप्येकवाक्यतासंग्रहार्थमनया रीत्या प्रामाणिकगौरवस्यानुसरणं
युक्तमेव । ननु तथाऽप्युक्तीत्या पराभिमतभूपरिधिरपि युक्तः । तन्मतैक-
योजने स्वाभिमतयोजनप्रमाणेन योजनमानस्य स्वतः सिद्धत्वात् । तथा
च मुख्यः परिधिर्गणितार्थक उपयुक्त इति चेत् ।

‘वेशमान्तः पतितेषु भास्करकरे चालोक्यते यद्वजः

स प्रोक्तः परिमाणुरष्टगुणितैस्तैरेव रेणुर्भवेत् ।

तैर्बालायमथाष्टभिः कचमुखैर्लिङ्गा च यूकाष्टभिः

स्यात् ताभिश्च तदष्टकेन च यवोऽष्टाभिश्च तैर्जुलम् ॥

तैः स्याद्द्वादशभिर्वितस्तिरुदितो हस्तश्च ताभ्यां पुन-

श्चापं हस्तचतुष्टयेन धनुषां क्रोशः सहस्रद्वयम् ।

एवं क्रोशचतुष्टयेन गदितं सांवत्सरैर्योजनं

कक्षा तद्ग्रहधिष्ण्यभूपरिधिना व्यासादिसंसिद्धये” ॥

इत्यादिप्रसिद्धपरिभाषायाः सर्वभ्युपगमात् गोलाध्याये प्रत्यक्षप्रमा-
णेन गृहीत इति स्फुटमाचार्योक्तेश्चास्यैवोपयोगादिति संक्षेपः ॥ १ ॥

इदानीं भूरिधिस्फुटीकरणं मध्यरेखां चाह ।

खम्बज्यागुणितो भवेत् कुपरिधिः स्पष्टस्त्रिभज्याहृतो

यद्वा द्वादशसंगुणः स विषुवत्कर्णेन भक्तः स्फुटः ।

पल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत्
सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः ॥ २ ॥

वा. भा.-अत्रोपपत्तिर्गोले ।

मरीचि-अथ भूपरिधेः स्पष्टत्वं देशान्तरफलसाधनहेतुभूतां मध्यरेखां च
शार्दूलविक्रीडितेनाह लम्बज्यागुणित इति । प्रागुक्तो भूपरिधिः । अक्षांशो-
ननश्रत्यंशानां वक्ष्यमाणप्रकारेण साधितज्यया गुणित इत्यर्थः । त्रिराशि-
ज्यया परमज्यासंख्यया भक्तः स्पष्टो देशान्तरफलसाधनप्रयोजकः स्यात् ।
लम्बांशज्यासाधने श्रमाधिक्येन गौरवाल्लघुभूतं तत्साधनप्रकारान्तरमाह
यद्वेति । सः पूर्वोक्तपरिधिर्विषुवत्कर्णेन विषुवद्विनीयमध्याह्नच्छायायाः
कर्णेन वक्ष्यमाणप्रकारज्ञातपलभावर्ययुतवेन्द्रेन्द्र-१४४ मूलेनेत्यर्थः । फलं
स्फुटः प्रागानीत एव भवति । यत् लङ्कात उज्जयिनीपुरोपरिस्थितं
कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् तत्तद्देशसंलग्नं मेरुगतं मेरुपर्वतमवधीकृत्य
विक्षमानं सूत्रम् । लङ्कामेवाः पूर्वापरान्तराभावेन विक्षमानं समसूत्रम् ।
बुधैः सूर्यादिभिः ।

“राक्षसालयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रागाः” * ।

इति वचनेन भुवो लङ्कामेवन्तरावच्छिन्नभूगोलचतुर्थांशस्य सा
सूत्रोपलक्षिता रेखा मध्यरेखा तच्छकलद्वयस्य सन्धिरित्यर्थः । निगदिता ।
तथा च लङ्कातो मेरुपर्यन्तं ये भूमिप्रदेशाः पूर्वापरान्तराभावेन सन्ति ते
मध्यरेखादेशा देशान्तरफलोपयुक्ता इति पर्यवसचम् ।

तथा च श्रौपतिः ।

“लङ्का कुपारी नगरी च काञ्ची पानाठमद्रिश्च सितः यडास्यः ।
श्रीवत्सगुल्मं च पुरी ततश्च माहिष्मती चोज्जयिनी प्रसिद्धा ॥
स्यादाश्रमोऽस्माच्चगरं सुरम्यं ततः पुरं पट्टशिवाभिधानम् ।

* सूर्यसिद्धान्ते मध्यमाधिकारे ६२ श्लो. ।

श्रीगर्गराटं च सरोहितार्त्तस्यानेश्वरं शीतगिरिः सुमेरुः ॥

इतीव याम्योत्तराणां धराया रेखामिमां गोलविदो वदन्ति ।

अन्यानि रेखास्यतिभाजि लोकैर्ज्ञेयानि तज्ज्ञैः पुटभेदनानि" इति ॥

ऊत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तः सप्ताङ्गाङ्गाब्धिमितः परिधिर्निरक्षदेशे ।
स्वदेशसम्बन्धी यः परिधिः स देशान्तरफलोपजीव्यत्वात् स्फुटः । ननु
भुवः कन्दुकाकारत्वेन सर्वत्र तुल्यपरिधेः संभवाद्भवदभिमतो निरक्षदेश-
परिधिः स्वदेशस्य न भवतीत्यपूर्वं त्वन्मुखाच्चिगतं कथं युक्तमिति चेन्न ।
कन्दुकाकारत्वेऽप्येकप्रदेशस्य मध्यत्वकल्पनेन तत्स्यपरिधेरुक्तमानमितत्व-
सम्भवात् । तदितरभूप्रदेशे पूर्ववृत्तानुरोधेन कृतवृत्तस्य भिन्नत्वसम्भवायु-
क्तमेव । तथा हि लङ्कातो मेरोर्भूपरिधियोजनचतुर्थांशान्तरेण सत्त्वान्मेरु-
भूगर्भं मध्यं प्रकल्प्य भूज्यासाधेन यद्वृत्तमुत्पद्यते तन्निरक्षदेशोपरीति तद्देशा-
नामुक्त एव परिधिः । अत एव भूपृष्ठे भूपरिधिचतुर्थांशसूत्रस्य वृत्तकार-
णत्वं युक्तम् । अन्यैव रीत्या स्वदेशमेवन्तरयोजनैर्मैरुमध्यं प्रकल्प्य
भूपृष्ठे यद्वृत्तमुत्पद्यते तत्संलग्नभूप्रदेशस्येति स्वपरिधिस्ततो न्यून एवेति ।
एवं निरक्षदेशाद्बडवासन्नदेशे बडवामध्यकल्पने परिधिर्ज्ञेयः । तत्र निरक्ष-
देशाद्वृत्तिगोलार्धे बडवामध्ये मनुष्यसंचाराभावात् परिधिर्न कृतः ।
उत्तरभूगोलार्धे मेरुमध्येऽस्मदादीनां सञ्चारात् स्वपरिधिः साधितस्तद-
नुरोधेन उक्तीत्या परमपरिधिः । परिध्यभावस्याने निरक्षमेरु । तत्र क्रमेण
लम्बांशपरत्वाभावत्वे वक्ष्यमाणयुक्त्या स्वतः सिद्धेऽतोऽंशानुपातस्य वक्ष्य-
माणयुक्त्याऽयुक्तत्वात् । त्रिज्यातुल्यलम्बज्ययोक्तः परिधिस्तदा स्वदेशल-
म्बज्यया क इत्यनुपातेनोपपन्नं लम्बज्येत्यादिप्रथमसाधनम् । द्वितीयोप-
पत्तिस्तु वक्ष्यमाणरीत्याऽवकर्णं द्वादशशङ्कुः कोटिस्तदा त्रिज्याकर्णं का
कोटिरित्यनुपातसिद्धलम्बज्यास्वरूपेण पूर्वोक्तप्रकारे क्रियमाणे त्रिज्यातुल्य-
गुणहरयोर्नाशाद्द्वादशगुणोऽवकर्णभक्त इति सिद्धम् । निरक्षे द्वादशमिता-
वकर्णं यद्युक्तः परिधिस्तदेष्टदेशे तदधिकानवकर्णं क इति त्रैराशिकादुक्त-

प्रकारेणानीततदधिकपरिधेरसम्भवात् “इच्छावृद्धौ फले ह्रासः”-इत्युक्तेन
व्यस्तत्रैराशिकेन बोधपक्षम् । निरस्तपरिधिना यथा भूगोलस्य दक्षिणोत्तर-
शकले कृते तथा लङ्कामेरुषड्वांसिद्विपुःस्पष्टवृत्तरूपतादृशपरिधिना भूगो-
लस्य पूर्वपश्चिमशकले स्तः । अयं याम्योत्तरवृत्ते परिधिर्भूगोलस्य मध्ये
रेखारूपः सिद्धोऽपि लङ्कामेवन्तरावच्छिन्नभूप्रदेशे मनुष्यपञ्चारात् परिधि-
चतुर्थ्यांशरूपैव मध्यरेखाक्ता । अत एव निगदितेत्यनेनागम एवात्र प्रमाण-
मित्यपि सूचितम् ॥ २ ॥

इदानीं देशान्तरमाह ।

यत्र रेखापुरे स्वाक्षतुल्यः पल-

स्तत्रिजस्थानमध्यस्थितैर्योजनैः ।

खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेष्टने-

नोद्धृता प्रागृणं स्वं तु पश्चाद्ग्रहे ॥ ३ ॥

वा. भा. - अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन गोलेऽभिहिता च ॥ ३ ॥

मरीचिः - अथ यदर्थमयमुद्योगस्तदेव सूत्रिण्याऽऽह यत्रैति । लङ्कातो
मेरुपर्यन्तगतरेखयाऽवच्छिन्नं च यत् पुरं भूप्रदेशस्तत्र जात्यभिप्रायेणैकवच-
नम् । तेन रेखीयभूप्रदेशेऽप्यर्थः । यत्र यस्मिन् भूप्रदेशे विद्यमानः पल-
विषुवाद्दिनमध्याह्ने खस्वस्तिकात्-सूर्यस्य याम्योत्तरवृत्ते यैरशैर्नतिस्तन्मान-
रूपः स्वाक्षतुल्यः स्वदेशीयाक्षांशतुल्यो भवति । तत् तादृग्रेखाभूप्रदेशो
निजस्थानतत्पूर्वापरविभागस्थिततादृगखेटभूप्रदेशः । तयोर्मध्येऽन्तरे
स्थितैर्विद्यमानैर्योजनैरुक्तमानगणितज्ञातयोजनसंख्याभिर्यद्गतिः प्रागुक्ता
गुणिता साधितस्पष्टभूपरिधियोजनमानेन भक्ता । फलं यदाद्या गति-
स्तदादिकं देशान्तराख्यं ग्रहेऽहर्गणानीति प्रागुक्ते । प्राक् रेखातः पूर्वविभागे
देशे हीनं पश्चिमविभागे युतं कार्यम् ।

अत्रोपपत्तिः । अहर्गणोत्पन्नग्रहाणां लङ्कामध्यमार्कादयकालासन्न-
कालिकानां स्वनिरस्तभूगर्भतात्कालिककाखायै यत् फलं तद्देशान्तरं पूर्वा-

परमित्युच्यते । स्पष्टदेशस्य लङ्कादिनिरक्षदेशेषु यच्चिरक्षभूप्रदेशेन लङ्कारे-
खादेशयोरिव पूर्वापरान्तराभावः स स्वनिरक्षदेशश्च । तत्र तत्फलज्ञानार्थं
लङ्कास्वदेशनिरक्षयोरन्तरयोजनानि निरक्षदेशपरिधिस्थानि ग्राह्याणि ।
अस्मादृशां तत्र संचाराभावादेशां ज्ञानार्थं लङ्कातः पूर्वापरान्तराभावाव-
च्छिन्नस्वस्पष्टपरिधिसंलग्नरेखाभूप्रदेशात् स्वदेशपर्यन्तं स्पष्टपरिधिस्थान्य-
न्तरयोजनानि ज्ञातव्यानि । तत्रैतादृशरेखाभूप्रदेशज्ञानं त्वदांशसमत्वेन
विषुवद्दिनमध्याह्ने सूर्यस्य स्वमध्याह्न्याम्योत्तरवृत्ते तुल्यांशैस्तद्देशयोर्नत-
त्वात् । लङ्कातद्रेखाप्रदेशान्तरयोजनानामेव स्वनिरक्षस्वदेशयोरन्तरत्वा-
च्चिरक्षभूपरिधितुल्यतद्व्याम्योत्तरभूवृत्तपरिधियोजनैर्भगणांशास्तदाऽन्तरयो-
जिनैः केऽंशा इत्यनुपातेनागतात्तांशतुल्यत्वत्वाच्च । अन्यथा स्पष्टपरिधि-
स्यत्वं रेखास्वदेशयोर्न स्यात् । अत एवाक्षांशतुल्यमात्रोक्तेनातिप्रसङ्गभया-
द्रेखापुरमित्युक्तम् । सिद्धान्तशेखरे तु पञ्चसहस्रमितभूपरिध्यङ्गीकारेण ।

“तिर्यक्स्थितं स्वपुटभेदनतोऽध्वमित्या

रेखास्वपत्तनमवेत्य जनप्रसिद्धा ।

स्वस्थानतत्फलवियोगलघाः शराकैः

क्षुण्णा हूता नश्वभिराप्रकृतिर्विशोध्या ॥

विज्ञातयोजनकृतेः पदमात्मधाम-

रेखान्तरालतनुयोजनकर्णमाहुः” ॥

इत्यनेन देशान्तरयोजनज्ञानं युक्तियुक्तमुक्तम् । अथैभ्यः स्पष्टपरि-
धिप्रमाणेनैतानि तद्रेखादेशस्वदेशान्तरयोजनानि तदा निरक्षदेशपरिधि-
प्रमाणेन कानीत्यनुपातेन लङ्कास्वनिरक्षदेशान्तरयोजनानि भवन्ति ।
ततो निरक्षभूवृत्तपरिधिभ्रमणेनोदयसंभवादेकसावनदिनीयतद्व्योजनैर्गति-
कलास्तदा लङ्कास्वनिरक्षदेशान्तरपूर्वसिद्ध्योजनैः का इत्यनुपातेन
निरक्षदेशपरिधेस्तुल्यगुणहत्वेन नाशात् तादृशरेखादेशस्वदेशान्तरयो-
जनसंख्यागुणिता गतिः स्पष्टभूपरिधिमानभक्तेति सिद्धम् । अथेदं

लङ्कादेशात् स्वनिरक्षदेशस्य पूर्वभागे स्थितत्वेन पश्चिमाभिमुखप्रवहानिलसंचलितसूर्यस्योदयो लङ्कादयात् पूर्वकाल इति तत्कालीनकरणार्थं फलं ग्रहे हीनम् । एवं पश्चिमविभागेऽग्निमकाल इति युतम् । अहर्गणोत्पन्नग्रहाणां तदुदयासन्नकालिकत्वात् स्वनिरक्षदेशोदयासन्नकाल एव सिद्ध्यन्ति । यथा तद्रूपरेखादेशात् स्वदेशस्य पूर्वपश्चिमविभागयोः स्थितं तथा स्वनिरक्षदेशस्य लङ्कात् इति सर्वमुपपन्नम् ॥ ३ ॥

इदानीं देशान्तरघटिका आह ।

प्राग्भूविभागे गणितोत्थकाला-

दनन्तरं प्रग्रहणं विधोः स्यात् ।

आदौ हि पश्चाद्विचरे तयोर्था

भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः ॥ ४ ॥

तद्धनं स्फुटं षष्टिहृतं कुवृत्तं

भवन्ति देशान्तरयोजनानि ।

घटीगुणा षष्टिहृता युभुक्तिः

स्वर्णं ग्रहे चोक्तवदेव कार्यम् ॥ ५ ॥

अर्कोदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः

प्राच्यां प्रतीच्यां दिनप्रवृत्तिः ।

ऊर्ध्वं तथाऽधश्चरनाडिकाभी

रवाबुदग्दक्षिणगोलघाते ॥ ६ ॥

वा.भा.—यः किल मध्यरेखाया ऋषिज्ञानात् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्मीति न वेत्ति तेनैवं ज्ञातव्यम् । विधुग्रहणादिने घटिकायन्त्रेण स्पर्शकाले रात्रिगतं ज्ञेयम् । अथ च गणितेन स्पर्शकालो ज्ञेयः । गणितोत्थकालादनन्तरं प्रग्रहणं यदि दृष्टं तदा द्रष्टा रेखातः प्राग्भूविभागे । यतो द्रष्टा यथा यथा रेखातः प्राग्ब्रजति तथा तथा रेखादयात् प्रागेवार्कोदयं

पश्यति । इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् दृष्टा । दृग्ग्रहणप्रयहणकालयो-
रन्तरं देशान्तरघटिकास्ताभिर्गुणितं घट्या हृतं स्पष्टभूवेष्टनम् । एवमनुपा-
ताद्देशान्तरयोजनानि । अथ वा किं योजनैः । यदि घटीपट्या गतिर्लभ्यते
तदा देशान्तरघटीभिः किमित्येवं यत् फलमुत्पद्यते तत् प्रायणं
पश्चादुनमिति युक्तमुक्तम् । तथा प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्ति-
र्कादयादूर्ध्वं भवति । प्रतीच्यां तु तस्मादधः । यतो लङ्कादये वारादिः ।
अत एव च रेखावृत्तरगोलस्य चरार्धघटिकाभिर्दूर्ध्वम् । यतस्तदोन्मण्डलं
क्षितिजादूर्ध्वम् । दक्षिणे त्वधोऽतस्तत्रोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं
निरवद्यम् ॥ ४ ॥

मरीचिः—ननूच्चावचभूमौ तादृशयोजनानां सूक्ष्मत्वेन ज्ञानासंभवादस्मा-
दृशां देशान्तरगणनाया अशक्यत्वाच्च कथं तदुपजीव्यफलज्ञानं तत्संस्का-
रार्थं च रेखापूर्वापरयोः स्वदेशे स्पष्टत्वं च कथं ज्ञेयमत उपजातिकाभ्यामाह
प्राग्भूविभाग इति । गणितोक्त्यकालात् देशान्तरयोजनफलसंस्कारं विना
वक्ष्यमाणप्रक्रियानीतस्पर्शमध्यमोक्तकालीनभूपृष्ठरात्रिगतघटिकामितेश्चन्द्र-
स्य प्रयहणं स्पर्शमध्यमोक्तरूपं यथायोग्यमुत्तरकाले स्यात् । दृष्टं चेत्
स्यात् तदा स्वदेशे रेखातः पूर्वभूमिप्रदेशेऽस्तीति ज्ञेयम् । हीत्यसंश-
यम् । आदौ पूर्वकाले चेद्दृष्टं तदा स्वदेशः पश्चिमप्रदेशे । ननु रेखा-
पूर्वापरयोर्वास्यतिज्ञानेऽपि योजनज्ञानाभावात् तत्फलज्ञानं न स्यादत
आह विवर इति । तयोर्गणितागतभूपृष्ठरात्रिस्पर्शादिघटिकास्वसूर्या-
स्तगणितप्रत्यक्षस्पर्शादिघटिकयोरित्यर्थः । अन्तरे मध्ये या यत्संख्याकाः ।
ता घट्यो देशान्तरघटिकाः प्रत्येकं समा भवन्ति । ननु तथाऽप्युपजीव्या-
ज्ञानमत आह तद्ग्रमिति । कुवृत्तं भूपरिधियोजनमानं पूर्वानीतं स्पष्टम् ।
तद्ग्रं देशान्तरघटीभिर्गुणितं षष्टिभक्तं फलं स्वरेखास्वदेशयोर्मध्यस्थानि
योजनानि भवन्ति । अथ लाघवाद् देशान्तरफलस्य तद्व्यतिरेकेणैव
सिद्धत्वाद्योजनैरपि किं प्रयोजनमित्याह घटीत्यादि स्पष्टम् । ननु योज-

नानीतफलस्य ग्रहे उक्तीत्या संस्कारस्योचितत्वाद्वशान्तरघटीसाधित-
फलं कथं ग्रहे संस्कार्यम् । प्रकारभेदेन भिन्नत्वादत आह स्वर्णमित्यादि । चो
वाऽर्थः । उक्तवद्द्वयोजनानीतफलसंस्कारणीत्या । एषकारस्तदन्यरीति-
व्यवच्छेदार्थः । उभयप्रकारेण फलमानस्य तुल्यत्वादभेद इति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । देशान्तरसंस्कारं विना चरसंस्कारेण ग्रहस्य वक्ष्य-
माणयुक्त्या स्वरेखादेशे सिद्धत्वेन तत्साधितस्पर्शादिघटिका रेखादेशे
भवन्ति । प्रत्यक्षस्पर्शादिकाले स्वार्कास्तकालाद्घट्यादियन्त्रेण ज्ञातघ-
टिकाः स्वदेशे प्रत्यक्षसिद्धाः । चन्द्रस्पर्शादिग्रहणस्य सर्वदेशे एककालीन-
त्वाद्वेखातः पूर्वदेशे प्रथममुदयास्तयोः प्रतिपादनात् । स्पर्शादिकाले गणि-
तस्वरेखादेशघटिकाभ्यः स्वदेशघटिका अधिका एव भवन्ति । एवं पश्चि-
मदेशे तदुत्तरकाले उदयास्तयोः सिद्धत्वेन गणितागतस्वरेखाघटीभ्यो
न्यूनाः स्वदेशघटिका भवन्ति । तद्घट्योरन्तरं प्रत्येकं तदुदयास्तयोरन्त-
रघटिका इति देशान्तरघटिकाः सिद्धाः । सूर्यस्पर्शादिरूपग्रहणस्य सर्वदेशे
एककालीनत्वाभावादनियमाच्च विधोरिति सूर्यादयद्वयान्तररूपसाधनप-
ष्टिघटीभिः स्पष्टभूपरिधिं योजनानि तदा देशान्तरघटीभिः कानीत्यनुपा-
तेन रेखास्वदेशयोरन्तरयोजनानि । एतद्वीत्येव पष्टिघटीभिरेकदिनीयग-
तिभोगस्तदा देशान्तरघटीभिः क इत्यनुपातेन योजनानुपजीव्येन देशान्त-
रफलानयनं युक्तम् । अस्य पूर्वानीतफलरूपत्वादभेदेनोक्तवत् संस्कारः ।
अतः प्राग्भूविभाग इत्यादिश्लोकद्वयमुपपन्नम् ॥ ४-५ ॥

मरीचिः—ननु देशान्तरफलसंस्कारेण ग्रहाणां स्वनिरतोदयासचकाली-
नानां संभवात् तत्कालान्तरघटिका देशान्तरघटिका भवन्तु युक्ताः
परन्तु तयोर्था भवन्ति देशान्तर्नाडिकास्ता इत्यनेन कथं युक्ता इत्युपप-
त्तिज्ञानहीनानां शङ्कापरिहारमुपजातिक्रिया धारप्रवृत्तिनिरूपणव्याजेनाह
अर्कादयादिति । ताभिर्विधरे तयोर्था भवन्तीत्यनेन ज्ञातघटिकाभिः ।
अर्कादयात् सूर्यमण्डलकेन्द्रस्वत्ति तजप्राक्प्रदेशसंयोगकालादूर्ध्वमयि-

मकालेऽधः पूर्वकाले । क्रमेण प्राच्यां प्रतीच्यां रेखादेशात् पूर्वपश्चिम-
विभागस्य तद्देशयोर्दिनप्रवृत्तिर्वारस्यादिर्भवति न तु दिनारम्भरूपस्वसू-
र्यादये । विशेषान्तरमाह ऊर्ध्वमिति । तथा यथा प्राक्पश्चिमयोर्देशा-
न्तरघटीभिः स्वसूर्यादयाद्वारप्रवृत्तिस्तथेत्यर्थः । उदग्दक्षिणगोलयाते
“*स सौम्यगोले भदलं यदाद्यं याम्योऽरम्”-इति वक्ष्यमाणमेवादिवृद्ध-
तुलादिवृद्धरूपोत्तरदक्षिणगोलयोर्याते गते प्राप्ते रवौ सायनादेव गोल-
प्रवृत्तेः सायनसूर्य उत्तरदक्षिणगोलयोरित्यर्थः । चरनाडिकाभिर्वक्ष्यमाण-
चरघटीभिः क्रमेण । स्वसूर्यादयादूर्ध्वमधश्च वारप्रवृत्तिः । तथा च
स्वदेशे पूर्वस्य देशान्तरघटीभिर्दूर्ध्वं वारप्रवृत्तिरिति सिद्धेऽपि तच्चोत्तर-
गोले चरघटीभिरप्यूर्ध्वमिति चरदेशान्तरघटीयोगघटीभिर्दूर्ध्वं वारप्रवृत्तिः
स्वसूर्यादयादये वारप्रवृत्तिः सिद्धा । दक्षिणगोले चरघटीभिरध इति तद-
न्तरेणोर्ध्वाधः शेषवशात् स्वाकादयादयिमपूर्वकालयोः । एवं स्वदेशे
पश्चिमस्य दक्षिणगोले चरदेशान्तरघटीयोगतुल्येन स्वसूर्यादयात् पूर्वम् ।
उत्तरगोले तदन्तरेणोर्ध्वाधः शेषवशादयिमपूर्वकालयोः स्वसूर्यादया-
दिति निर्गलितार्थः ।

“लङ्कादयाम्यसूत्रात् प्रथममपरतः पूर्वदेशे च पश्चा-
दूर्ध्वस्याभिर्घटीभिः सवितुस्त्वयतो वासरेशप्रवृत्तिः ।

अथ सूर्यादयात् प्राक् चरशकलभवैश्वासुभिर्धाम्यगोले
पश्चात् तैः सौम्यगोले युतिवियुतिवशाच्चोभयोः स्पष्टकालः” ॥
इति सिद्धान्तशेखरोक्तेर्य ।

-एवं च निरुद्धादेशे चराभावात् पूर्वार्धेनैव वारप्रवृत्तिज्ञानाद्देशान्तर-
घटीनां वक्ष्यमाणयुक्त्या स्वनिरक्षलङ्कादेशयोः सूर्यादयकालान्तरत्वप्रति-
पादनात् तद्व्याधिकरणकालान्तरत्वमर्थसिद्धमिति देशान्तरघटीनां
तद्रूपत्वमेवेति न क्षतिरिति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । सृष्ट्यादौ लङ्कासूर्यादयामेष सर्वत्र प्रथमं वारप्रवृत्तिः
“लङ्कानगर्यामुदयाच्च” इत्यनेन प्रतिपादनात् तदनुरोधेन प्रतिदिनमपि
सर्वत्र लङ्कासूर्यादयकाले वारप्रवृत्तिः ।

तथा च ब्रह्मगुप्तः ।

“जगति तमोभूतेऽस्मिन् सृष्ट्यादौ भास्करादिभिः सृष्टैः ।

यस्माद्दिनप्रवृत्तिर्दिनवारोऽर्कादयात् तस्मात्”—इति ॥

इति ।

सिद्धान्तशेखरेऽपि ।

“सृष्टेर्मुखे ध्वान्तमये हि विश्वे ग्रहेषु सृष्टेऽखिनपूर्वकेषु ।

दिनप्रवृत्तिस्तदधीश्वरस्य वारस्य तस्मादुदयात् प्रवृत्तिः”—इति ॥

नन्वेवम् ।

“केचिद्वारं सवितुरुदयात् प्राहुरन्ये दिनार्धाद्

भानोर्ध्वास्तमयसमयादूर्चिरे के चिदेवम् ।

वारस्यादिं यवननृपतिर्दिङ्मुहूर्त्तं निशायां

लाटाचार्यः कथयति पुनश्चार्धरात्रे स्वतन्त्रे” ॥

इत्युक्तेन वारप्रवृत्तेरेककालप्रतिपादनलङ्कासूर्यादयकाल एव

कथमुक्त इति चेत् । लङ्कासूर्यादयकालं विना मध्याह्नादिषु वारप्रवृत्तिः ।

व्यग्रहारस्य लोकेऽभावादेतद्वचनस्यार्थमूलकत्वाभावेनोपेक्षणीयत्वलङ्का-

सूर्यादयकाले यद्वेशेषु मध्याह्नाद्युक्तकाला भवन्ति तद्वेशपरत्वेन तस्यो-

क्तत्वाद्वा । अथ यद्यपि मध्याह्नास्तमनरात्रिदिङ्मुहूर्त्तकालानामार्थमूलक-

त्वाभावेन भवदभिमतार्थसिद्धिस्तथाऽपि लङ्काधरात्रस्य वारप्रवृत्तिरूपस्य

समूलत्वाद्विरोधः ।

“वारप्रवृत्तिः प्राग्देशे क्षपार्धेऽऽभ्यधिके भवेत् ।

तद्वेशान्तरनाडीभिः पश्चादूने विनिर्दिशेत्* ॥”

“वारप्रवृत्तिर्लङ्कायां मध्यरात्रे भवेत् ततः ।

ऊर्ध्वमर्वाक् प्राक् प्रतीची तद्वेशान्तरसंज्ञकैः” ॥

इति सूर्यरोमशवचनयोः प्रसिद्धत्वात् ।

अत एव—

“सूर्यादौ वासराधीशो लङ्कामार्धरात्रिकः ॥

सिद्धपूर्वां तु मध्याह्ने यमकोट्यामिनोदये ।

वारप्रवृत्तिः संध्यायां रोमकायामिति स्थितिः” ॥

इति सोमसिद्धान्तोक्तं युक्तम् । लङ्कार्धरात्रिकाले सिद्धपुरयमकोटि-
रोमकदेशेषु मध्याह्नसूर्यादयास्तकालानां क्रमेण संभवादिति चेत् । एत-
न्मते लङ्कार्धरात्रे वारप्रवृत्ते “लङ्कामार्धरात्रिकः साधनो व्युगणः”—इत्य-
नेनाङ्गीकारादहर्गणस्य शुद्धाशुद्धज्ञानार्थं मध्यरात्रादेव वारप्रवृत्तिरूपजी-
व्यत्वेनाभिधानात् ।

“सप्तभिः क्षयितः शेषः सूर्यादौ वासरेश्वरः” * ।

इति स्फुटमुक्तेश्च ।

“साधनो व्युगणः सूर्यादित्यं योऽसौ नगैर्हृतः” ।

इति सोमसिद्धान्ताच्च । यथा मूलकारेणाहर्गणानीतयज्ञाधिकरण-
कालो वारप्रवृत्तिकथनेन स्वदेशे उक्तस्तथा सूर्यादिभिरपि स्वाभिमतार्ध-
रात्रिकालः पूर्वापरदेशान्तरपलैरेव साधयित्वा वारप्रवृत्तिसंज्ञ उक्तो
न तु वस्तुभूतवारप्रवृत्तिरूपेण । तत्र तदभिज्ञानामपि तथाविधव्यव-
हाराभावादबहुसंमतत्वाच्च । न च लङ्कासूर्यादयकालोऽप्युत्तरीत्या
तथेति वाच्यम् ।

“वारप्रवृत्तिः सर्वेषां लङ्कायां भास्करोदयः” ।

“प्रभाकरस्योद्गमनात् पुरे स्याद्वारप्रवृत्तिदेशकन्धरस्य” ।

इति कश्यपवशिष्ठवचनाभ्यां लङ्कासूर्योदयकालस्य वस्तुभूतस्यैव
वारप्रवृत्तिरूपत्वात् । न चानयोः सर्वेषां मते लङ्कायां सूर्योदयो लङ्कायां
वारप्रवृत्तिकालस्तेन स्वसूर्योदयः स्वदेशे वारप्रवृत्तिकालः । “वारः स्वदे-
शार्कोदयादितः”—इति लघुवसिष्ठोक्तिरित्यर्थे इति वाच्यम् ।

“वारप्रवृत्तिविज्ञानं क्षणवारार्थमेव हि ।

अखिलेष्वन्यकार्येषु दिनादिष्वदयो भवेत्” ॥

इति वसिष्ठसंहितावचनोक्तविषयव्यवस्थानुपपत्तेः । भास्करोदयो
वारप्रवृत्तिरित्यनेन स्वसूर्योदयः स्ववारप्रवृत्तिरित्यर्थलाभाल्लङ्कायामित्यस्य
व्यर्थतापत्तिश्च । तस्माल्लङ्कायां यः स काल एव वारप्रवृत्तिः सर्वेषां
लोकानां भवतीति तदर्थो युक्तः । अत एव लघुवसिष्ठसिद्धान्ते-

“... .. दिशामणः ।

लङ्कायां यमकोट्यां च सिद्धपुर्यां च रोमके ॥

अर्धरात्रोदयो तद्वद्दिनार्धास्तमयौ तथा” ।

इति ग्रहोपजीव्यत्वेनाहर्गणसाधनोत्तरं सूर्यसिद्धान्तानुसारेण सो-
मसिद्धान्तवृत्तस्य “स्वदेशार्कोदयादितः”—इत्यस्याये स्पष्टगत्याये

“देशान्तरचराणैः स्वदेशार्कोदयः स्फुटः” ।

इति वारप्रवृत्तिरूपं विवरणमुक्तम् । अन्यथा वृद्धवसिष्ठसि-
द्धान्ते देशान्तरचरसंस्कारपत्तैः स्वदेशे लङ्कासूर्योदयकालस्य वारप्रवृ-
त्तिरूपस्य साधनं व्यर्थं स्यात् । यत् तु लङ्कासूर्योदयादेव चार-
वारादिप्रवृत्तिस्तत्सूर्योदयकालादेव वारप्रवृत्तिरित्येव युक्तम् । कश्यपव-
चनस्य सर्वेषां मतेन लङ्कायां यः सूर्योदयः स कालो वारप्रवृत्तिर्देशस्या-
नुद्दिष्टत्वात् सर्वेषां तदैव वारप्रवृत्तिरित्यर्थाच्च । एवं चोदयकाले वार-
प्रवृत्तिषाञ्चानि लङ्कादयामिप्रायिकारिणि मध्याह्ने यानि यमकोट्यभि-
प्रायेणास्ते यानि तानि सिद्धपुराभिप्रायेणार्धरात्रे तानि रोमकाभि-
प्रायेणादये । लङ्कादयकाले हि यमकोटिसिद्धपुररोमकेषु क्रमेण मध्याह्ना-

स्तमनार्धरात्राः संभवन्ति । पूर्वोपरसूत्रवृत्ते परिधिचतुर्थीशान्तरेण स्थितत्वात् ।

अत एव शाकल्यसंहितायाम् ।

“यमकोटी च लङ्का च रोमकं सिद्धपूर्यपि” ।

इति प्रथममुक्त्वाऽप्ये—

“मध्योदयार्धरात्र्यस्तकाले वारः प्रजायते” ।

इत्युक्तम् । सूर्यसिद्धान्तोक्तस्यापि लङ्कासूर्योदयकाले वारप्रवृत्तिरित्यर्थमिदुः ।

तथाहि—“तत् ततः स्वीयार्धरात्रस्य मिश्रसंज्ञस्य”—परामर्शोदार्धरात्रादये संबन्धः । क्षपार्धशब्देन निरक्षदेशीयार्धरात्रमानं पञ्चदशघटिकात्मकम् । तथा च रेखातः पूर्वदेशे देशान्तरघटीभिर्युक्ते पञ्चदशघट्यात्मके पश्चिमदेशे हीने । तस्मात् स्वीयार्धरात्रसंज्ञमिश्रकालादये वारप्रवृत्तिः । एवं च स्वीयार्धरात्रपञ्चदशघटिकायोगो देशान्तरसंस्कृतः कार्य इति सिद्धमतो न विशेषः । एवं सोमसिद्धान्तोक्तस्याप्यर्धरात्रिको रोमकदेशीयार्धरात्रिको लङ्कासूर्योदय इत्यर्थाल्लङ्कायां वारप्रवृत्तिः । सिद्धपुरे यमकोटिमध्याह्ने यमकोट्यां लङ्कासूर्योदये रोमके सिद्धपुर्यस्तकाले । न च रोमकोक्तवचनस्यैतादृशार्थोऽपि चरसंस्कारानुक्तत्वेनासंगतमिति वाच्यं विषुवद्विनविषयत्वात् । तस्माल्लङ्कासूर्योदयकाले वारप्रवृत्तिरिति निर्ववादमिति । तत्र लङ्कार्धरात्र एव चारवारादिप्रवृत्तिस्तत्रैव वारप्रवृत्तिर्युक्ता । तेन सूर्यसिद्धान्तोक्तयथाश्रुतार्थस्य साधुत्वात् । सोमसिद्धान्तोक्तं यथाश्रुतं युक्तम् । कश्यपवसिष्ठशाकल्यवचनेन लङ्कासूर्योदयबोधकानां यथासंभवमर्थो भवेदुक्तरीत्या ज्ञेयस्तेन लङ्कार्धरात्रकालस्यैव वारप्रवृत्तिस्त्वमिति विपरीतस्यापि सुवचत्वात् । स कालः स्वदेशे साध्यः । तत्र स्वनिरक्षदेशे प्रथमं तज्ज्ञानम् । चन्द्रग्रहणोक्तदिशाऽऽनीतस्वदेशस्वरेखाकोदयान्तररूपदेशान्तरफलेनाहर्गणोत्पन्नग्रहाणां संस्काराद-

पि स्थनिरत्तदेशे संभवाद्देशान्तरघटीतुल्यमेव लङ्कास्थनिरत्तदेशाकांक्षययो-
रन्तरम् । तत्र लङ्कातः प्राच्यां स्थनिरत्तदेशे लङ्काक्षितिजात् पूर्वभागे
स्थितिजमधः पश्चिमभागे उपरि ध्रुवद्वये लङ्कास्थनिरत्तदेशक्षितिजयोस्तु-
ल्यधृत्तयोः संयोगात् । अतः प्राच्यां स्थनिरत्तदेशे तत्सूर्योदयाद्देशान्तर-
घटीभिरयिमकाले लङ्कासूर्योदयः । एवं पश्चिमदेशे लङ्काक्षितिजात् पूर्व-
भागे स्थनिरत्तक्षितिजमूर्ध्वं पश्चिमभागे त्वध इति स्थनिरत्तदेशसूर्योदया-
द्देशान्तरघटीभिः पूर्वकाले लङ्कासूर्योदयः । अथ स्वदेशे स्थनिरत्तदेशक्षि-
तिजादुन्मण्डलाख्यात् स्थितिजमुत्तरगोले त्वधः दक्षिणगोले तूर्ध्वम् ।
अतस्तदवधीभूतस्थनिरत्तदेशाकांक्षय उक्तः । दक्षिणगोलयोः स्वाकांक्षया-
दूर्ध्वमधश्च क्रमेणेत्युपपन्नमकांक्षयादित्यादि यथोक्तम् । तथा च स्वदेशे
पूर्वभागे उत्तरगोले स्वसूर्योदयाद्देशान्तरचरयोगघटीभिरूर्ध्वं लङ्कासूर्योदयो
दक्षिणगोले तदन्तरघटीभिर्देशान्तरचरणेष्वशदूर्ध्वमधः । पश्चिमभागे
उत्तरगोलेऽन्तरघटीभिर्देशान्तरचरणेष्वशदधः कर्ध्वं पश्चिमदेशे दक्षिणगो-
ले देशान्तरचरयोगघटीभिः पूर्वकाले लङ्कासूर्योदय इत्युपपन्नम् । अत एव ।

“उत्तरदक्षिणचरदलहीनयुता नाडिका रवेरुदयात् ।

प्राक्पश्चाद्देशान्तरयोजनखाष्टांशकेनापि” ॥

इति सप्तार्धसंहितायां युक्तमुक्तम् ।

एतेन ।

“वारप्रवृत्तिं मुनयो वदन्ति सूर्योदयाद्वाषणरात्रधान्याम् ।

कर्ध्वं तथाऽधोऽव्यपन्नं तस्माच्चरार्धदेशान्तरनाडिकाभिः ॥

चरार्धदेशान्तरयोर्विषययोगयोगात् समानीय फलैश्च सम्यक् ।

सूर्योदयादूर्ध्वमृणे धनेऽधो वारप्रवृत्तिं मुनयो वदन्ति ॥”

इति श्रीपट्युक्तं श्लोकद्वयं व्याख्यातम् ।

अत एव च

“चरार्धदेशान्तरयुग्वियोगौ क्रमेण याम्योत्तरगोलगोऽर्कं ।

योगे पुरा रज्जुदयाद्वियोगे पश्चात् प्रवृत्तिर्दिनवारकर्तुः” ॥

इति विधाहवृन्दावने केशवाकीर्तस्यायं मदुक्तोऽर्थः । तथा हि, अत्र चरप्रकारेणैव संस्कारदर्शनाद्वेशान्तरं रेखातः पूर्वभागे ऋणं पश्चिमभागे धनमिति स्थिरत्वात् स्वतः सिद्धं ग्राह्यम् । वारप्रवृत्त्यर्थं यहसंस्कारवत् तयोः संस्कारस्य युक्तिसिद्धत्वेन प्राच्यामृणं पश्चिमतो धनमित्युक्तत्वात् । ततो याम्योत्तरगोलगेऽर्कं क्रमेण चराधंद्वेशान्तरयुग्वियोगौ कार्यौ । अर्धस्यांशपरत्वाच्चरमेव न तु चरस्यार्धमर्थः । तेन देशान्तरस्य युग्वियोगौ । चरेण देशान्तरं युतं हीनं गोलक्रमेण कार्यमित्यर्थः । अतो रेखातः पूर्वभागे दक्षिणगोले देशान्तरस्य चरयोगे “धनर्णयोरन्तरमेव योगः”—इति रीत्या देशान्तरचरान्तरमेव निष्पन्नम् । चरदेशान्तरं तु शेषवशाद्वनमृणम् । पश्चिमभागे देशान्तरस्य धनस्य चरयोगे “योगे युतिः स्यात् तययोः स्वयोर्धौ”—इति तद्व्योगो धनम् । उत्तरगोले पूर्वभागे च देशान्तरस्यर्णस्य चरवियोगे ।

“संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति स्वत्वं तयस्तद्व्युतिरुक्तवच्च” ।

इत्युक्तेन चरस्य संशोध्यमानत्वाद्वेशान्तरचरयोग ऋणम् । पश्चिमभागे तु देशान्तरस्य धनस्य चरोने क्रियमाणे उक्तरीत्या देशान्तरचरान्तरं देशान्तरचरशेषवशाद्वनमृणमिति सिद्धम् । ततो वारप्रवृत्तिज्ञानं सुलभमित्याह योग इत्यादि । योगे धनशेषस्याकीर्तय्यात् पूर्वं वियोगे ऋणसंस्कारे पश्चात् अयिमकाले । दिनवारकर्तुर्वारस्य प्रवृत्तिरादिर्भवतीत्यर्थः । ननु यथाश्रुतोऽर्था मुनिभिरनुक्तत्वेन सदाऽमुकदेशकीर्तय्यो वारप्रवृत्तिकाल इत्याद्यनियमात् ? न च । पश्चिमभागे देशान्तरस्य धनत्वेन दक्षिणगोले तद्व्योगस्योत्तरगोले तदन्तरस्य युक्तत्वेन रेखातः पश्चिमाभिप्रायेणोक्तमिति यथाश्रुतेऽर्थे न क्षतिरिति वाच्यम् । उत्तरगोले देशान्तरादूने चरे उक्तरीत्या तदन्तरेण स्वसूर्योदयात् पूर्वं वारप्रवृत्तिरिति युक्तिसिद्धार्थस्य वियोगे पश्चादित्यनेनापि द्वेरित्यलं पल्लवितेन ॥६॥

इदानीं ग्रहाणां बीजक्रमोह ।

खाभ्रखाकैर्हृताः कल्पयाताः समाः

शेषकं भागहारात् पृथक् पातयेत् ।

यत् तयोरल्पकं तद्विशत्या भजे-

ह्लिसिकाद्यं फलं तत् त्रिभिः सायकैः ॥ ७ ॥

पञ्चभिः पञ्चभूभिः काराभ्यां हतं

भानुचन्द्रेज्यशुकेन्दुतुङ्गेष्ट्वणम् ।

इन्दुना दस्रबाणैः कराभ्यां कृतै-

र्भैर्मसौभ्येन्दुपातार्किषु स्वं क्रमात् ॥ ८ ॥

वा.भा.-स्पष्टम् ।

अत्रोपलब्धिरेव वासना । यदुर्पसहस्रपट्कं यावदुपचयस्ततोऽपचय इत्यत्रागम एव प्रमाणं नान्यत् कारणं वक्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

मरीचिः--ननु चन्द्रग्रहणाज्जातयोजनानि स्वरेखास्वदेशमध्यस्यगणित-योजनेभ्यो विशदानीत्युक्तं चन्द्रग्रहणाद्वैशान्तरफलज्ञानमतो बीजसंस्कारकथनव्याजेन सविखणीभ्यामुत्तरमाह । खाभ्रखाकैरिति स्पष्टार्थम् । तथा च ग्रहाणामेतत्संस्कारस्यावश्यकत्वात् तदन्तर्गतं चन्द्रग्रहणहेतुभूतसूर्यचन्द्रो-च्चपातानामेतदसंस्कारेण स्वतः सिद्धो योजनविसंवाद इत्येतत्संस्कृतानी-तेभ्य उक्तप्रकारेणानीतयोजनानामन्तर्गणितयोजनतुल्यत्वमेव भवतीति भावः ।

अत्रोपपत्तिः । परम्परागतगुरुसंघट्टायानुमितागम एव । स यथा । अतीन्द्रियदृग्भिर्मुनिभिः कल्पादितः षट्सहस्रवर्षे क्रमेणोपचितमन्तरमेत-द्वगणानीतग्रहाणामाकाशस्यग्रहासंवादेन परमं दृष्टम् । एतद्वगणितानी-तग्रहाणामाकाशे संवादार्थं सूर्यचन्द्रगुरुशुक्रशोघोच्चचन्द्रोच्चेषु चणम् । मङ्गलबुधशनिराहुषु धनमिति च दृष्टम् । तत्र सूर्यस्य नवतिक्लाः ९०, चन्द्रस्य पञ्चाशदाधिकशतम् ५५०, भौमस्य त्रिंशत् ३०, बुधशोघोच्चस्य

षष्टियुतसार्धसहस्रम् १५६०, गुरोः सार्धशतम् १५०, शुक्रशीघ्रोच्चस्य
 सार्धचतुःशतम् ४५०, शनेर्विशत्यधिकं शतम् १२०, चन्द्रोच्चस्य
 षष्टिः ६०, चन्द्रपातस्य षष्टिः ६० । ततः षट्सहस्रवर्षे क्रमेणापचि-
 तेनान्तराभावश्च । एवं पुनः पुनरिति द्वादशसहस्रवर्षेषु क्रमेणापचित-
 मन्तरमपचितान्तराभावश्चेत्युभयं दृष्टम् । अत इष्टकाले कल्पगवर्षाणि
 अष्ट्यवहितपूर्वान्तराभाववत् तत्कानाद्गतवर्षज्ञानार्थं द्वादशसहस्रतष्टानि ।
 शेषं यदि षट्सहस्रान्यूनं तदाऽन्तरोपचयकालत एव फलानयनम् । यदि
 तधिकं तदाऽन्तरापचयकालादिष्टकालाग्रिमान्तराभावकालयोरन्तःस्थव-
 र्षाणि फलानयनार्थं याह्याणि । अत उक्तं यत् तयोरल्पकमिति । षट्सहस्र-
 वर्षैः परमान्तरं तदाऽल्पवर्षैः किमिति गुणहरौ त्रिशदपवर्तितौ हरस्याने
 शतद्वयं गुणस्याने उक्ताङ्का इत्युपपन्नम् । एतस्य युक्त्यसंभवदोषादिकं
 नाशङ्कणीयं पारम्पर्यागतत्वात् । अत एव सिद्धान्तशेखरे—

“ब्रह्मवासरगताब्दसंचयात् पूर्णखाभारविभिर्विभाजितात् ।

शेषके हरविशोधितेऽल्पके यत् तयोः खखयमैर्विभाजिते ॥

लब्धराममशरघातलिप्तिकाः सूर्यशीतकरयोः परित्यजेत् ।

चन्द्रवत् सुरगुरोर्विधूञ्चतः शुक्रतो द्वितियिताहितस्तथा ॥

चन्द्रपातकुजमन्दगामिनां द्वीन्दुवेदगुणितं क्रमाद्वनम् ।

ज्ञस्य च द्विशरसंगुणं जगुः कर्म दृगणितसाम्यकारकम्” ३ ॥

इत्यस्य ।

“युगानां परिवर्त्तनं कालभेदोऽत्र केवलः” ।

इति सूर्यसिद्धान्तादिवचनैः स्वकाले यत्संस्कारेण गणितागतयह
 आकाशे प्रमाणीभूतो भवति तद्वीजमित्यभ्युपगमाद्वीजत्वम् । देशान्तर-
 घट्यानयने यहसंवादे हेतुत्वाच्च । अत एव बीजं स्वस्वकालेऽनियतस्थि-
 तिकं भिन्नमेवेत्युक्तप्रायमित्यलम् ॥ ८ ॥

अर्थाधिकारोपसंहारे श्लोकद्वयं युक्तियुक्तमाह ।

यद्ग्राम्यैरपि विस्तृतं बहुतरैस्तन्त्रं प्रकारान्तरै-
र्मन्दानन्दकरं तदत्र निपुणैः प्राज्ञैर्गवज्ञायते ।
आख्याते पृथुता सगोलगणिते व्यर्था हि तस्मान्मया
संक्षिप्तं न च विस्तृतं विरचितं रञ्जयो हि सर्वो जनः ॥६॥
रूपस्थानविभागतो दृढगुणच्छिद्रभ्यां च संचारतो
नानाच्छेदविभेदभिन्नगुणकैर्नानाप्रकारेष्वपि ।
आद्याद्यत्र विचित्रमङ्गिभिरभिप्रेतप्रसिद्धौ क्रिया
लघ्वो वाऽथ समा तदेव सुधिया कार्यं प्रकारान्तरम् ॥१०॥

वा.भा. स्पष्टार्थमिदं श्लोकद्वयम् ॥ ६-१० ॥

मरोचिः—नन्यत्राहर्गणग्रहानयनप्रकाराणां पूर्वग्रन्थोक्तप्रकारेभ्योऽल्पत्वा-
दनुपादेयोऽयम् । पूर्वग्रन्था एव चोपादेया अधिकविषयज्ञानकर्तृत्वाद्गतः
सिंहावलोकनन्यायेन सर्वोपादेयत्वयुक्त्या शार्दूलविक्रीडितेनाह यद्ग्राम्ये
रिति । ग्राम्यैरचतुरैः पूर्वाचार्यैर्वैदेष्वरश्रीपतिलल्लादिभिः । अतिशयेन बहवो
बहुतरास्तेः प्रकारान्तरैरिष्टज्ञानोपयोगिक्रमान्तरैः । यत् तन्त्रं शास्त्रं
कृतं तन्मन्दानन्दकरं ज्योतिःशास्त्रविचारे कुण्ठितबुद्धीनां संतोषकरम् ।
अत्र जगति । अत्र हेतुमाह निपुणैरिति । चतुरैः प्राज्ञैः सुबुद्धिभिः । अव-
ज्ञायते तिरस्क्रियते । अत्रापि हेतुमाह आख्याते इति । हि यतः सगोल-
गणिते गोलस्वरूपनिरूपणयुतगणितनिरूपणग्रन्थे आख्याते कथिते
पृथुता प्रकारान्तरैः शास्त्रविस्तृतता व्यर्था निष्प्रयोजका । गोलज्ञाने स्वरू-
पज्ञानद्वारा सकलतद्विषयस्य स्वतो ज्ञेयत्वात् । तथा च पूर्वग्रन्था एव
प्राज्ञानामनुपादेया इति भावः । ननु बहुप्रकारान्तराभावेनायं मन्दानुपा-
देयोऽपि किञ्चित्प्रकारान्तरमत्त्वेन प्राज्ञानुपादेयश्चात आह तस्मादिति ।
यस्मात् मन्दसुबुद्धोः क्रमेण संक्षिप्तविस्तृतयन्ययोरनादरस्तस्मादित्यर्थः ।
मया भास्करशर्मणा चतुरेण । एतत् तन्त्रं संक्षिप्तं प्रकारान्तराभाववत्

विरचितं कृतं न विस्तृतम् । बहुप्रकारान्तरयुक्तमपि न कृतम् । तथा
 चोभयोरप्यमुगादेयः । मिश्ररीत्यैकपक्षाग्रहादिति भावः । ननु मन्दोपादेय-
 पूर्वग्रन्थानां सत्त्वात् । प्रकारान्तराभाषयुते रूपसंचितमेव कुतो न कृत-
 मिदम् । प्राज्ञानन्दकरत्वान्ययोक्तप्रकारान्तरे प्राज्ञानां नासिक्कासंकोचो-
 त्पत्त्यापत्तेरत आह रज्य इति । हि यतः सर्वो मन्दसुबुद्धिमाधारणो
 जनः पिपटिषू रज्योऽनुरज्यनीयः । ग्रन्थोऽनुरक्तः कार्य इत्यर्थः । तथा च
 प्राज्ञानां प्रकारान्तरे स्पष्टार्थद्व्योक्तत्वज्ञानं स्यात् । पूर्वग्रन्थेऽपि यावत्प्र-
 कारान्तराभावात् तदीयान्यप्रकारान्तरज्ञानं मन्दानां तथाऽत्रापि
 स्वल्पप्रकारान्तरैरप्यधिकप्रकारान्तरज्ञाने तेषां बुद्धिर्भवतीति भावः ॥९॥

ननु पूर्वग्रन्थेष्वनेकप्रकारान्तराणां सत्त्वात् कथं तदन्तर्गताः
 स्वल्पा अयुक्तप्रकारा एहीतास्तदन्ये च न एहीता इत्यतः प्रकारान्तर-
 कारणोपदेश्याजेनोत्तरं शार्दूलविक्रीडितेनाह रूपस्थानविभागत इति ।
 रूपगुणनं रूपविभागगुणनं स्थानविभागगुणनम् । एकशेषः । दृष्टे एक-
 त्वम् । एभ्यो लीलावत्युक्तेभ्यः ।

“गुणयान्त्यमङ्कं गुणकेनहन्यादुत्सारितेनैवमुपान्तिमादीन् ।

गुणयस्त्वधोऽधो गुणखण्डतुत्यस्तैः खण्डकैः संगुणितो युतो वा ॥

भक्तो गुणः शुद्धति येन तेन लब्ध्या च गुण्यो गुणितः फलं वा ।

द्विधा भवेद्रूपविभाग एवं स्थानैः पृथग्वा गुणितः समेतः” ॥

इत्यनेन । दृढगुणच्छिद्भ्याम् ।

“परस्परं भाजितयोर्ययोयः शेषस्तयोः स्यादपवर्त्तनं सः ।

तेनापवर्त्तनं विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञकौ स्तः” ॥

इत्युक्तरीत्याऽवर्त्तितगुणहराभ्यां संवारतो गुणसंचारादुरसंचा-
 राच्च । अस्मिन् गुणे हरे वा क्रमेणायं गुणो हरो वा लभ्यते तदा कल्पिते
 हरे गुणे वा को गुणो हरो वेति संचारजगुणहराभ्यामित्यर्थः ।

“दृष्टोनयुक्तेन गुणेन निघ्नोऽभीष्टगुणयान्वितवर्जितो वा” ।

इतीष्टसंवारादित्यन्ये । नाना अनेके ये हेदविभेदाः । भिन्नगुणकै-
रनेकगुणकभेदैश्च “समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा” इति ।

“हेदं लब्धं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽथ भागहरणे गुणनाविधिश्च” ।

“अंशाहतिश्चेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात्” ।

इत्युक्तभेदैर्नानाप्रकारेषु कल्पितेषु अपिशब्दाद्याद्योक्तप्रकारेषु च ।
यत्र प्रकारे आद्यात् प्राचीनोक्तप्रकारात् । विचित्ररचनाभिर्बुद्धिजनि-
ताभिरभिप्रेतप्रसिद्धै अहर्गणादिपदार्थज्ञाननिमित्तम् । क्रिया गणितेति-
कर्तव्यता लघ्वी लघुभूता । गौणमाह वेति । अथ वा प्रकारान्तरेण
समा तुल्या क्रिया भवति तत् तादृशं प्रकारान्तरमभीष्टज्ञानोपजीव्योपा-
यान्तरम् । एवकार आद्योक्तप्रकाराधिकगौरवप्रकारान्तरव्यवच्छेदार्थः ।
स्वयन्ये कार्ये निबन्धनीयम् । सुधियेति हेतुगर्भम् । यथा यथा लघुभूत-
प्रकारज्ञानं भवति तथा विचार्यमित्यर्थः । अल्पप्रयासेन कार्यसिद्धिर्महदु-
त्कर्षद्योतकत्वात् । तथा चाद्योक्तप्रकारेषु लघुभूताः प्रकारा अङ्गीकृताः
कल्पिता अपि तल्लघुभूता उक्ता इति भावः । अत एव जगदुद्बिण्णुदै-
वज्ञोक्तिः ।

‘यद्यत् क्रियालाघवमत्र तन्त्रे तत्तदुहत्वाय भवेत् कृतीनाम् ।

क्रियागुहत्वाच्चितरां लघुत्वमहे । विचित्रा गणितप्रसक्तिः’—इति॥१०॥

वा. भा.—इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणिशासनाभाष्ये
मिताक्षरे मध्यगतिसाधनाधिकारः प्रथमः ॥ १ ॥

मरीचिः—अयिमयन्यासंगतत्वं फक्किक्रया परिहरति इति श्रीभास्करीये
सिद्धान्तशिरोमणौ मध्यमाधिकार इति । श्रीमद्भास्कराचार्यकृते सिद्धान्त-
शिरोमणिनाम्नि यन्ये मध्यममानेनाधिकृतं गणितं यहाणां संपूर्णं जात-
मित्यर्थः । तथा चायिमग्रन्यस्य मिश्राविषयत्वेन सङ्गतमेवेति भावः ।

दैवज्ञवर्यगणसन्ततसेव्यपार्श्व—

श्रीरङ्गनाथगणकायजनिर्मितेऽस्मिन् ।

मध्यः शिरोमणिमरीच्यभिधे समाप्ति
यातोऽधिकार इति खेचरनिर्णयोऽयम् ॥

इति श्रीसकलगणकसार्वभौमश्रीबल्लालदैवज्ञसूनुर्ङ्गनाथगणका-
त्मजमुनीश्वररापरनामकविश्वरूपनिर्मितसिद्धान्तशिरोमणिमरीचौ मध्य-
माधिकारः संपूर्णः ।

QB
41
B53
1917

Bhaskaracarya
Siddhantasiromanih

P&A Sci.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
